SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED V NITRE
REDAKTOR BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
Vychádza dva razy do roka, strán 480, ročné predplatné Kčs 150.–
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ СЛОВАЦКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В НИТРЕ
РЕДАКТОР БОГУСЛАВ ХРОПОВСКИ
Выходит два раза в год на 480-ти страницах, подписная цена Кчс 150,–
Редакция: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN NITRA
SCHRIFTLEITER BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
Erscheint zweimal jährlich auf 480 Seiten, Bezugspreis Kčs 150,–
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 949 21 Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
XXIX-2, 1981

Hlavný redaktor
BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Redakčná rada
Vojtech Budinský-Krička, Ján Dekan, Alojz Habovštiak, Josef Poulík, Miroslav Richter,
Alexander Ruttkay, Miroslav Štěpánek, Jozef Vladár

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK XXIX ČÍSLO 2

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED BRATISLAVA
1981

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA XXIX-2, 1981

NÁČRT PERIODIZÁCIE BADENSKEJ KULTÚRY A JEJ CHRONOLOGICKÝCH VZŤAHOV K JUHOVÝCHODNEJ EURÓPE*

VIERA NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ
(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Základným chronologickým systémom badenskej kultúry posledných dvadsiatich rokov bol systém *E. F. Neustupného,* ktorý badenskú kultúru rozdelil na päť základných stupňov A—E. I keď nebola vypracovaná detailná náplň jednotlivých stupňov, vychádzajúca z konkrétnych objektov na viacerých lokalitách, ich obsah bol zväčša charakterizovaný. Podľa týchto kritérií *E. F. Neustupný (1959,* s. 260 a nasl.; *1973,* s. 317 a nasl.) rámcove roztriedil aj jednotlivé známejšie mimočeskoslovenské lokality.

Postupom času však pribúdali nové uzavreté nálezové celky, ktoré bolo treba presne časovo klasifikovať, teda aj doplniť systém a sčasti prepracovať, resp. inak charakterizovať. Nová periodizácia badenskej kultúry sa opiera prevažne o slovenské nálezy, najmä zo západnej polovice Slovenska, a čiastočne i o nálezy mimoslovenské, menovite maďarské. Pri ich postupnom spracúvaní sa z nich vyčlenila bolerázska skupina (*Němejcová-Pavúková 1964,* s. 163 a nasl.), ktorú dnes môžeme rozdeliť na dve výrazne odlišiteľné fázy (*Němejcová-Pavúková 1979*b); ďalej veľká skupina nálezov, ktoré súhrnne označujem ako staršia klasická kanelovaná keramika s viacerými vývojovými fázami (*Němejcová-Pavúková 1974,* s. 273 a nasl.) a mladšia klasická kanelovaná keramika s najväčším počtom nálezov, ktorá nie je ešte detailne vyhodnotená. Najproblematickejším ostáva záver badenskej kultúry.

Opisné názvy jednotlivých väčších etáp vo vývoji badenskej kultúry boli len dočasným riešením. Typologické rozdiely medzi jednotlivými fázami či skupinami nálezov nedovoľujú pri dnešnom stave bádania predpokladať existenciu ešte ďalšieho neznámeho stupňa tejto kultúry. Jej obsah preto možno rozdeliť na štyri základné vývojové stupne, ktoré možno vnútri ďalej triediť. Pretože nálezy horizontu Nevidzany—Viss tvoria samostatný stupeň, vsúvajúci sa medzi stupne B a C triedenia *E. F. Neustupného,* nestačilo stupne A—D (náplň stupňa E už nepočítam k vlastnej badenskej kultúre) rozčleniť, prípadne doplniť o chýbajúce fázy alebo nálezy v ich rámci predatovať, museli sa voliť nové symboly na ich označenie. Použila som rímske čísla, nadväzujúc na triedenie lengyelskej kultúry. Aj tak je pôvodná periodizácia, vypracovaná *E. F. Neustupným* na základe minimálneho počtu použiteľných nálezových celkov, pozoruhodne presná, najmä čo sa týka stupňov A a B, a ako celku i stupňov C a D — v zmysle ich zaradenia do mladšej polovice vývoja badenskej kultúry.

Nová schéma vývoja badenskej kultúry je nasledovná (vpravo v zátvorke sú vyznačené stupne podľa triedenia *E. F. Neustupného*):

BADEN	I	a (Štúrovo) b (Nitriansky Hrádok-Vysoký breh — Vrbové) (A)	
	II	a (Fonyód — Tekovský Hrádok) (B) b (Červený Hrádok — Szeghalom-Dióér)	
	III	(Nevidzany — Viss — Ossarn)	
	IV	a (Úny) b (Chľaba-Ozd)	(C + D)

* Táto práca je rozšírenou a doplnenou verziou prednášky na VIII. medzinárodnom sympóziu o eneolite a staršej dobe bronzovej v podunajskej oblasti, konanom v Plovdive na jeseň roku 1978. Práca bola odovzdaná do tlače začiatkom roku 1979, kapitola o rádiokarbónových dátach bola pridaná koncom roku 1979. Z uvedených dôvodov nie je citovaná novšia literatúra, najmä monografické spracovanie výskumu v Ezere a iné.

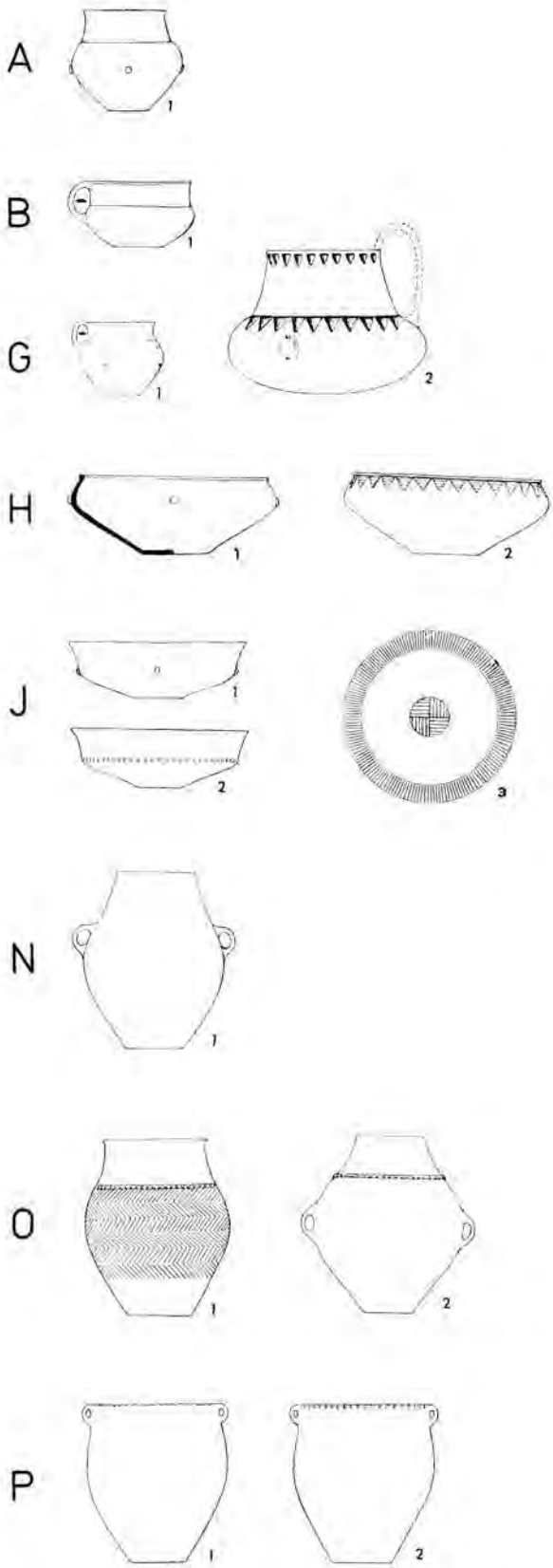

Obr. 1. Výber charakteristických tvarov keramiky stupňa Ia badenskej kultúry.

Výber charakteristických tvarov prvých troch stupňov badenskej kultúry a ich fáz je na obr. 1—5. Keramika pochádza predovšetkým z juhozápadného Slovenska a doplnená je niektorými maďarskými nálezmi. Keďže výber nie je úplný, jednotlivé základné tvary (označené jednotne vždy tým istým písmenom) v každom stupni či fáze číslujem od čísla jeden. Tým sa môže v budúcnosti každý rad ľubovoľne dopĺňať o ďalšie zistené varianty miestne, alebo z iných regiónov. Varianty vnútornej výzdoby (na misách) sú označené písmenami malej abecedy a tiež sa budú dopĺňať. Na ilustráciu som vybrala len niektoré.

Podľa toho, aké kritériá použijeme, možno štyri stupne badenskej kultúry rôznym spôsobom od seba odčleniť, prípadne spojiť doteraz používaným systémom: bolerázska skupina (Baden I) — starší klasický Baden (Baden II + III) — mladší klasický Baden (Baden IV), alebo deliť na dve väčšie epochy: starší Baden (I + II) — mladší Baden (III + IV).

Obe možnosti majú svoje zdôvodnenie. Prvá viac v oblasti typologickej (napr. prežívanie bolerázskych elementov až do konca stupňa III, výzdobné prvky na keramike spájajúce stupeň II a III atď.), druhá tiež v typológii (nástup dvojdielnych mís v stupni III atď.), ale najmä v zmysle historického vývoja badenskej kultúry, s prihliadnutím na jej vzťahy k okolitým kultúram.

Treba zdôrazniť, že náplň stupňov I a II je jednotná alebo veľmi blízka na celom území rozšírenia badenskej kultúry, teda vo východnej i západnej polovici Karpatskej kotliny, čo v pravekom vývoji tohto územia je ojedinelým zjavom. V týchto stupňoch konštatujeme i najväčšie množstvo prvkov juhovýchodného pôvodu, menovite vo fázach Ib a IIa.

Počiatkom stupňa III (keď sa objavujú prvé dvojdielne misy spolu so staršími ossarnskými lyžicami a vytrácajú sa juhovýchodné elementy) dochádza k rozsiahlej regionalizácii vývoja badenskej kultúry a tento trend možno sledovať i mimo jej územia. Vývoj v Karpatskej kotline sa znovu delí na časť podunajskú, kde v západnej časti Karpatskej kotliny pravdepodobne všade by mali byť rozšírené nálezy typu Nevidzany alebo ich variant (v Rakúsku časť nálezov z Ossarnu, prípadne i z Baden-Königshöhle, i keď je možné, že Morava a časť Rakúska budú tvoriť ešte ďalšiu územnú jednotku s trochu odlišným vývojom), a časť potiskú,

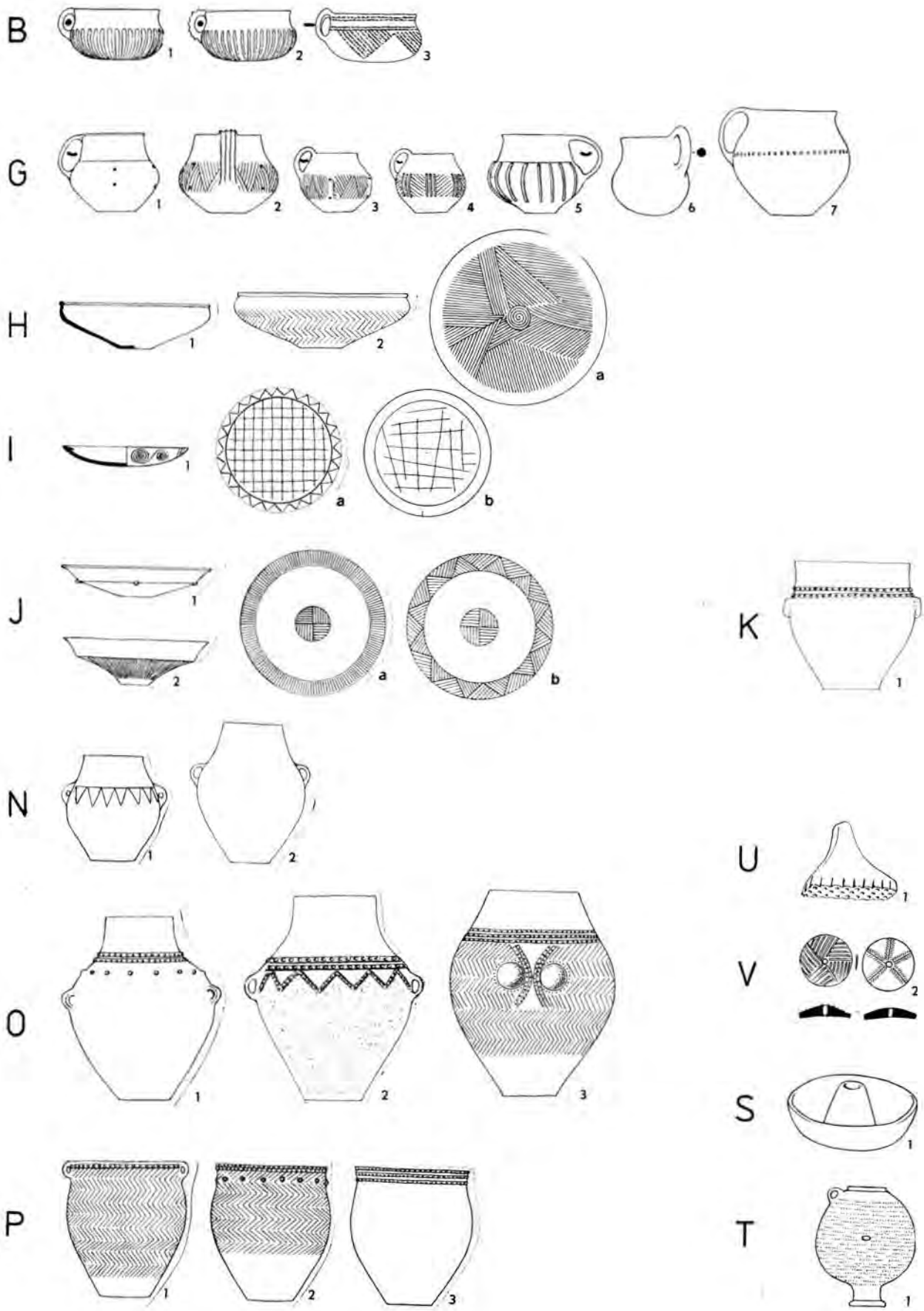

Obr. 2. Výber charaketristických tvarov keramiky stupňa Ib badenskej kultúry.

kde zrejme v tejto dobe vzniká skupina Viss. Zároveň sme svedkami odtrhnutia vývoja v Sedmohradsku a južnom Rumunsku (prípadne severnom Bulharsku), kde dovtedy paralelný a s Badenom I a II temer totožný vývoj v období Cernavoda III a Coţofeni I sa odkláňa od vývoja v Karpatskej kotline a nadobúda svojské, od badenskej kultúry podstatne sa líšiace rysy.

Možno si položiť otázku, či juhovýchodné elementy z badenskej kultúry miznú v tomto čase preto, lebo dochádza k celkovému ďalekosiahlemu rozpadu spoločného či príbuzného vývoja, alebo naopak, či regionalizácia vnútri badenskej kultúry i mimo nej bola len dôsledkom uvoľnenia istého spoločného puta, ktorého prejavom boli i cudzie prvky, prenikajúce cez rozsiahle územia.

Podrobné triedenie badenskej kultúry a detailná typológia každej jej fázy, umožňujúce presne fixovať jednotlivé elementy spájajúce badenskú kultúru s inými kultúrnymi útvarmi, dovolili podrobnejšie sledovať vzťahy badenskej kultúry k juhovýchodu, i keď sa v tejto oblasti pravdepodobne vyčerpala len časť prvkov, ktoré mohli byť využité.

V posledných desiatich rokoch sa objavilo viacero prác, ktoré sa snažili podať obraz vývoja juhovýchodnej Európy koncom IV. a v III. tisícročí pred n. l. komplexne, zahrňujúc do široko a dynamicky komponovaného obrazu aj badenskú kultúru (*E. F. Neustupný 1968*, s. 19 a nasl.; *Renfrew 1969*, s. 12 a nasl.; *1971*, s. 275 a nasl.; *Roman 1976*, s. 59 a nasl.; s. 101 a nasl.). Autori zväčša vychádzali z komparačných možností iných kultúr, kým s badenskou kultúrou sa narábalo ako s celkom. Pri hľadaní juhovýchodných paralel k niektorým jej prejavom sa prekračovali príliš rozsiahle územia a jedným zo základných argumentov boli vlastne dáta poskytnuté analýzami C_{14} mimo oblasti badenskej kultúry. Rozpory vo vzťahu k výsledkom získaným tradičnými metódami sú všeobecne známe. Vari najvypuklejšie sa prejavujú pri pokusoch o začlenenie badenskej kultúry do rámca vývoja juhovýchodnej Európy.

Ak vychádzame z náplne badenskej kultúry, jeden z ďalších náčrtov jej vzťahov k juhovýchodnej Európe možno kvôli prehľadnosti rozdeliť na štyri časti: 1. Badenská kultúra a Rumunsko (Sedmohradsko a oblasť dolného Dunaja). 2. Badenská kultúra a Bulharsko (obzvlášť južné Bulharsko — Trácia). 3. Badenská kultúra a Grécko (prípadne egejsko-anatolská oblasť vôbec). 4. Badenská kultúra v svetle rádiokarbónových dát.

1. Badenská kultúra a Rumunsko

Vzťah badenskej kultúry k Rumunsku je najlepšie rozpracovaný, lebo ide o územie, bezprostredne susediace s areálom tejto kultúry. Vzťah boleráz skej skupiny badenskej kultúry ku kultúre Cernavoda III je známy už dávnejšie (*Němejcová-Pavúková 1964*, s. 220 a nasl.; *Berciu 1964*, s. 279). Pri vtedajších značne rôznorodých predstavách o chronologických vzťahoch neolitických a eneolitických kultúr strednej Európy k súvekým kultúram juhovýchodnej a východnej Európy, ktoré v detailoch ešte ani dnes nie sú dokonale prepracované, stal sa horizont Boleráz-Cernavoda III istým pevným prahom, jasne oddeľujúcim vývoj predchádzajúci (t. j. globálne vývoj kultúr s maľovanou keramikou od Ukrajiny až po strednú Európu) od vývoja nasledujúceho (t. j. od kultúry Coţofeni, klasického Badenu, prípadne kultúr iných alebo ešte mladších). Vývoj kultúry Coţofeni, nasledujúci po etape Cernavoda III, bolo v tej dobe možné všeobecne rozdeliť len na dva základné úseky: starší s rytým ornamentom a mladší s keramikou zdobenou brázdeným vpichom. Tieto úseky sa mohli len všeobecne paralelizovať s klasickou badenskou kultúrou ako celkom a horizontom Bošáca-Jevišovice B, nasledujúcom bezprostredne po badenskej kultúre (*Němejcová-Pavúková 1964*, s. 223, 242).

Detailné triedenie kultúry Coţofeni *P. Romanom* (*1976*, s. 35 a nasl., 98 a nasl.), ktorý vydelil v tejto kultúre tri hlavné stupne s viacerými podstupňami (pred ktoré sa ešte predsúva horizont Cernavoda III), umožnilo spresniť a doplniť túto celkom hrubú synchronizáciu, hoci ešte i takto ostávajú niektoré otázky vzájomných vzťahov kultúry Coţofeni a Baden nedoriešené a problematické. Možno ich vyjadriť takto:

Baden Ia	?
Ib	Cernavoda III
II	Coţofeni I
III	?
IV	Coţofeni II?
Bošáca—Jevišovice B—Vučedol	Coţofeni III

Kým stupeň Coţofeni I po stránke ornamentácie je ešte blízky k Badenu II a možno ho s ním priamo porovnávať najmä vo fáze Baden IIa, zatiaľ stupeň Coţofeni II so všetkými podstupňami má vo vzťahu k zvyšným dvom stupňom badenskej kultúry (III a IV) dosť problematické postavenie.

Celkove keramika II. stupňa kultúry Coţofeni je typologicky monotónnejšia ako ktorýkoľvek stupeň badenskej kultúry. Je to typické pre celú kultúru, počínajúc etapou Cernavoda III, ktorá aj napriek svojej veľkej podobnosti s bolerázskou skupinou sa od nej líši vlastne tým, že postráda celý rad v bolerázskej skupine bežných tvarov (džbánky, iné tvary mís než s lievikovitým ústím, amforovité nádoby, atď.). Z týchto dôvodov napr. nálezy z Juhoslávie, publikované ako Cernavoda III, považujem skôr za súčasť bolerázskej skupiny (*Medović 1976*, s. 105 a nasl.).

Už pri charakterizovaní vývoja badenskej kultúry som zdôraznila lom medzi Badenom II a III, keď dochádza k výraznej regionalizácii badenskej kultúry. V tej istej dobe začína odklon kultúry Coţofeni, ktorá od stupňa I sa vyvíja samostatným smerom, a jej priame a bezprostredné porovnávanie s badenskou kultúrou je pomerne ťažké. Občasné badenské tvary v obsahu nálezov Coţofeni II sa, žiaľ, obmedzujú zatiaľ len na džbánky so zvisle kanelovaným vydutím alebo celkom bez výzdoby. Všeobecne ich možno označiť za typologicky mladé alebo aspoň s najväčšou pravdepodobnosťou mladšie ako Baden II, prípadne Baden III, t. j. Viss, ale nemožno ich konkrétne zaradiť do niektorého určitého stupňa či dokonca fázy badenskej kultúry. Situáciu komplikuje výskyt keramiky kostolackého charakteru, ktorá podľa *P. Romana* sa vyskytuje vo všetkých fázach stupňa II kultúry Coţofeni (*Roman 1976*, tab. 73: 2, 3, 7, 10; 74: 6—10; 75: 4; 77: 2; 78: 1, 5, 7, 11; 79: 1, 2, 4, 9; atď.). Ak nálezy stupňa II vyrastajú bezprostredne zo stupňa I a zároveň sú v spojitosti s kostolackou keramikou, aplikované na pomery v badenskej kultúre by znamenalo, že kostolacká skupina sa objavuje zároveň s III. stupňom badenskej kultúry, t. j. spolu s prvými dvojdielnymi misami, teda ešte pred vznikom horizontu Úny. Podľa situácie v Karpatskej kotline si to možno ťažko predstaviť.

Kostolacká skupina, jej charakter a datovanie, podnietili už nejednu diskusiu. Zväčša išlo o jej vzťah k badenskej kultúre (*Banner — Bognár-Kutzián 1961*, s. 1. a nasl.; *E. Neustupný 1973*, s. 326 a nasl.; *Roman — Németi 1978*, s. 153). Pokúsila som sa prispieť k riešeniu tejto problematiky publikovaním sídliskových nálezov z Iže na južnom Slovensku, kde objekty kostolackej skupiny boli zreteľne mladšie ako objekty badenskej kultúry (podľa dnešných vedomostí relatívne veľmi mladé badenské objekty, pravdepodobne mladšie ako horizont Úny, t. j. mladšie ako stupeň IVa) a nepochybne obsahovali prvky vučedolskej keramiky (*Němejcová-Pavúková 1968*, s. 380, 413).

V súčasnej dobe, keď akosi upadol záujem o vzťah Baden-Kostolac, vynorila sa otázka vzťahu Coţofeni-Kostolac, čo posunulo spodnú hranicu prvého výskytu kostolackej keramiky ešte hlbšie než sa udáva v súvislosti s badenskou kultúrou. Pri tejto príležitosti si treba znovu postaviť otázku, či kostolacká keramika je predstaviteľkou samostatnej kultúrnej skupiny, alebo či ide len o keramiku istého druhu, ktorá sa vyskytuje ako sprievodný jav bez väčšej zmeny v typológii tvarov a relatívne komplikovanej výzdoby počas viacerých stupňov kultúry Baden a Coţofeni.

Ak ide o samostatnú skupinu, potom je potrebné riešiť jej problematiku predovšetkým na území jej vzniku, kde tvorí kompaktné osídlenie, t. j. v Juhoslávii v povodí rieky Moravy a v priľahlých častiach Dunaja, prípadne dolnej Tisy. Príspevky z hraničných území, ako je Slovensko alebo Rumunsko, môžu priniesť len čiastočné výsledky.

V súvislosti s kultúrou Coţofeni treba vyriešiť otázku, či je kostolacká keramika prímesou na každom sídlisku stupňa II kultúry Coţofeni, a ak nie, tak prečo na niektorých sídliskách sa vyskytuje a inde nie a tiež či stupeň II kultúry Coţofeni skutočne nasleduje bezprostredne po stupni I, a ak nie, čo sa medzi ne vsúva.

Ďalej treba odpovedať na otázku, kedy vzniká kostolacká skupina. Či až po zániku badenskej kultúry, organicky z nej vyrastajúc na istej časti jej územia, alebo či v Srbsku južne od Dunaja v povodí Moravy vzniká niekedy v priebehu kultúrneho hiátu medzi horizontom Bubajn-Hum Ia a Ib, kde by existovala paralelne s Badenom III a IV (ako to vyplýva zo spoločných nálezov s Coţofeni II) a až po zániku badenskej kultúry by expandovala ďalej na sever do Karpatskej kotliny.

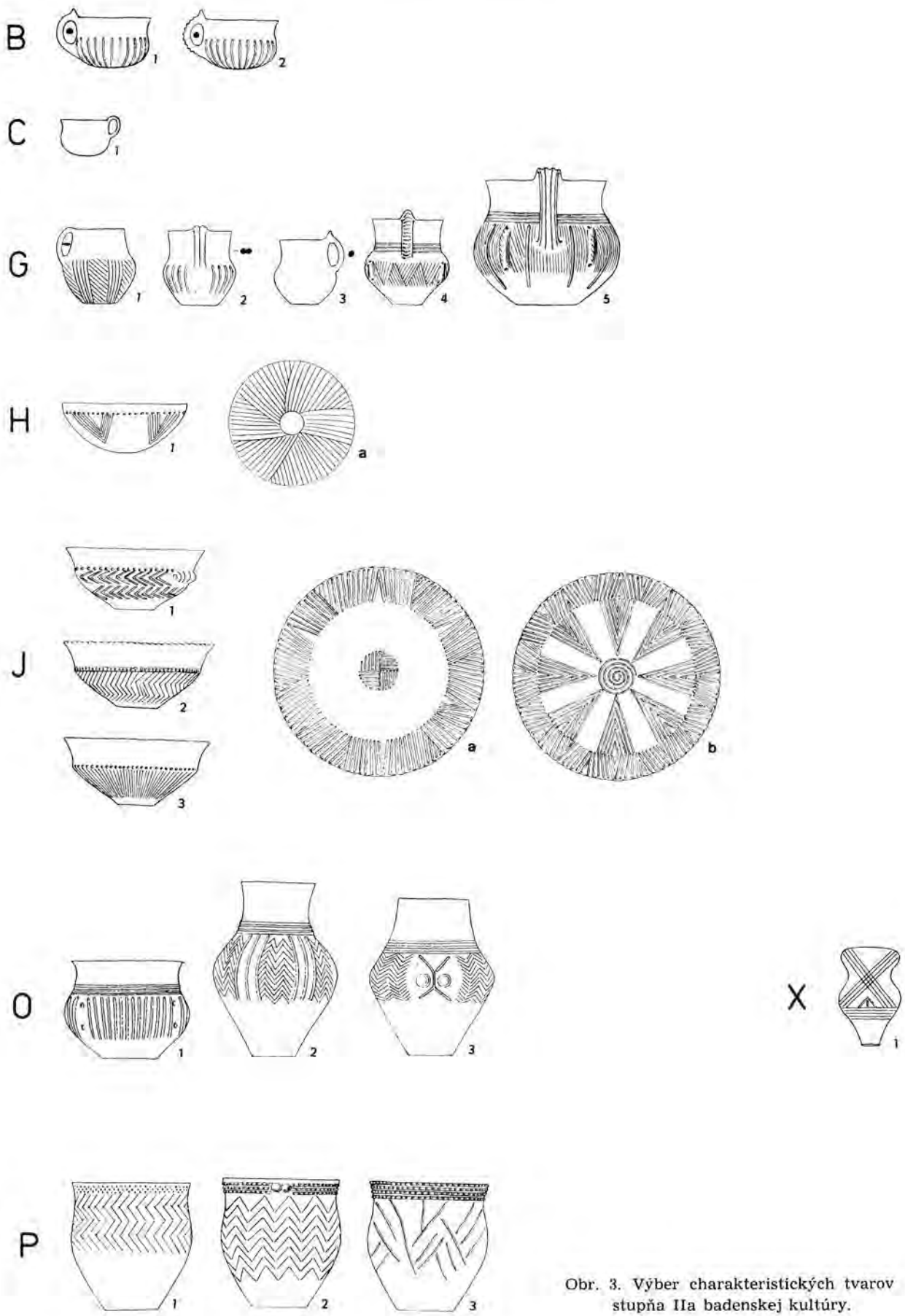

Obr. 3. Výber charakteristických tvarov stupňa IIa badenskej kultúry.

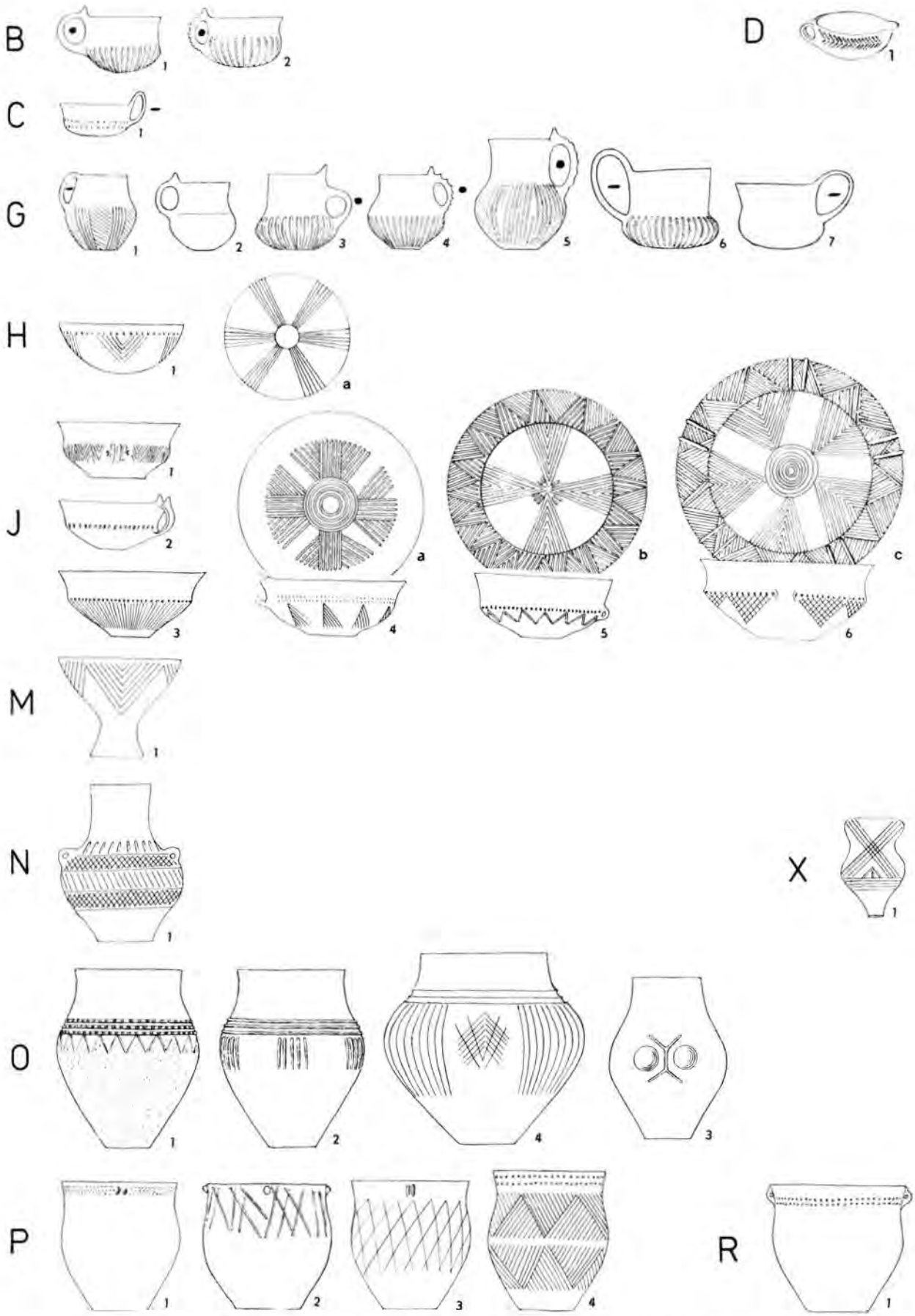

Obr. 4. Výber charakteristických tvarov stupňa IIb badenskej kultúry.

V terminologickej oblasti nepovažujem za správny pokus vyčleniť badenskú kultúru z rámca eneolitu, resp. doby medenej, a návrh na preradenie celého stredného a mladšieho eneolitu v Karpatskej kotline do tzv. prechodného obdobia či „Übergangsperiode" (*Roman — Németi 1978*, s. 154). Iste jestvujú obdobia, pre ktoré je tento názov vhodný. Ide o krátke obdobia s rozpornými znakmi, obdobia prechodného rázu medzi dvoma kultúrnohistorickými epochami, prípadne len dvoma kultúrami, tak v praveku, ako aj v dobe historickej. Vývoj stredného a mladšieho eneolitu, dlhý temer jedno milénium (podľa kalibrovaných dát ešte viac) a zahrňujúci vývoj viacerých a nie krátkodobých kultúr, hoci obsahuje celý rad nových prvkov (ako každý nový jav), prechodným obdobím nie je. V opačnom prípade by každá epocha mohla byť prechodnou — neolit ako prechodná doba medzi mezolitom a eneolitom, doba bronzová ako prechodná doba medzi eneolitom a dobou halštatskou, renesancia ako prechodná doba medzi gotikou a barokom. Kvantita a kvalita všeobecných zmien na počiatku badenskej a ďalších kultúr nie je dostatočným dôvodom pre podobný postup. V rámci jedného a toho istého obdobia sú obdobné napr. zmeny na prelome Reineckeho staršej a strednej doby bronzovej, resp. fenomén vzniku lužickej kultúry atď. Berieme ich do úvahy bez toho, aby sme ich nositeľov oddeľovali inak ako kultúrne a chronologicky.

2. *Badenská kultúra a Bulharsko*

Bulharsko, z aspektu jeho vzťahov ku Karpatskej kotline, v období badenskej kultúry možno predbežne rozdeliť na tri väčšie regionálne celky s odlišným kultúrnym vývojom.

V severozápadnom Bulharsku, patriacom do povodia dolného Dunaja (síce na základe nepočetných, ale stále pribúdajúcich nálezov kultúry Coţofeni), predpokladám podobný vývoj ako v južnom Rumunsku, t. j. i podobnú problematiku vo vzťahu k badenskej kultúre a priame vzťahy ku Karpatskej kotline.

Z hľadiska hľadania kontaktov badenskej kultúry k egejsko-amatolskej oblasti je najdôležitejšie územie juhovýchodného Bulharska — Trácia. Toto územie bolo nesporne mostom (i keď možno nie jediným), ktorým sa realizovali kontakty východného Stredomoria so strednou Európou. Preto sa vzťahom kultúr staršej doby bronzovej v južnom Bulharsku (t. j. komplexu Ezero-Michalič-Sveti Kirilovo), resp. kultúr staršej doby bronzovej v egejskej oblasti k badenskej kultúre venuje stála pozornosť.

Pokiaľ som sa v minulosti tohto problému dotkla, zdôrazňovala som predovšetkým vzťah bolerázskej skupiny ku kultúre Ezero ako celku (*Němejcová-Pavúková 1966*, s. 252, 254, 262 a nasl.), lebo materiály kultúry Ezero neboli publikované a nebol ani celkom jasný vzťah a typologické rozdiely medzi jednotlivými jej stupňami a fázami. Takto aj vzájomné porovnávanie bolo veľmi nepresné.

Podľa záverov rôznych prác z posledných desiatich rokov, uprednostňujúcich superdlhú chronológiu stredoeurópskeho a juhovýchodoeurópskeho eneolitu a staršej doby bronzovej, by mala badenská kultúra z väčšej časti kultúru Ezero predchádzať (*E. Neustupný 1968*, s. 25, tab. 1; *Renfrew 1971*, s. 280, tab. 3; *1973*, s. 437; *Merpert — Georgiev 1973*, s. 248 a nasl.; *Roman 1976*, s. 102, obr. 9). Ako dôkaz slúžili trochu neorganicky vybraté náhodné analógie, vytrhnuté z obsahu badenskej alebo iných kultúr.

Pri takomto chápaní vývoja, keď prakticky celá alebo takmer celá badenská kultúra (a s ňou paralelné stupne kultúry Cernavoda III-Coţofeni) predchádzajú vývoj kultúry Ezero v Trácii, vzniká medzi kultúrou Gumelniţa a kultúrou Ezero neuveriteľne dlhý hiát v trvaní kultúry Bodrogkeresztúr (resp. ludanického stupňa lengyelskej kultúry alebo Balatonu I), ďalej celého horizontu Retz-Balaton II-Hunyadihalom-Băile Herculane-Vajska a konečne veľkej časti badenskej kultúry, t. j. v dĺžke takmer celého staršieho a stredného stredoeurópskeho eneolitu či doby medenej:

Tiszapolgár . . . . . Gumelniţa (Varna atď.)
Bodrogkeresztúr—Ludanice—Balaton I . . . . . .?
Retz—Lažňany—Băile Herculane— Vajska . . . . .?
Baden I—III . . . . . ?
Baden IV . . . . . Ezero XIII—VII
Kostolac, Vučedol . . . . . Ezero VI—IV (Michalič)
Nagyrév . . . . . Ezero I—III—Sitagroi Vb

Bez diskusie možno uznať len dolnú hranicu tohto vývoja, t. j. časovú paralelnosť tiszapolgárskej kultúry s tým stupňom kultúry Gumelniţa, ktorý je zastúpený na pohrebisku vo Varne.

V roku 1977 som mala možnosť podrobne preštudovať nálezy z jednotlivých horizontov

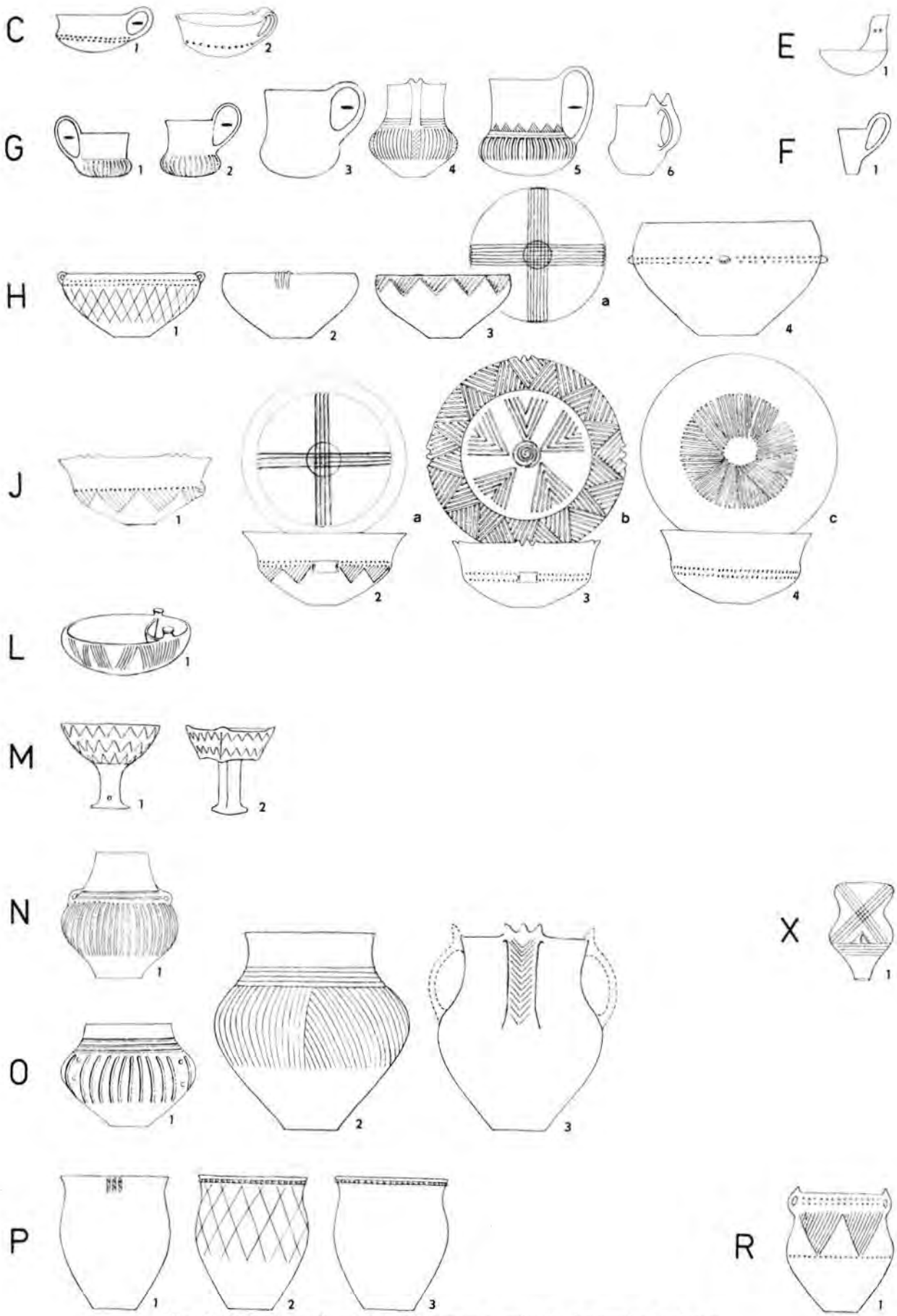

Obr. 5. Výber charakteristických tvarov stupňa III badenskej kultúry.

tellu Dipsi v Ezere, ako i časť nálezov z lokality Michalič, časť nálezov z vrstvy VII v Karanove a aspoň informatívne nálezy z nového, ešte neukončeného výskumu na Cigánskej mohyle v Novej Zagore. (Ďakujem prof. *G. Georgievovi* a *R. Katinčarovovi* za dovolenie použiť ich ešte pred konečným publikovaním.)

Všetky spomenuté lokality sú veľmi závažné, pričom ich význam má rozdielny charakter. Ťažisko tellu Dipsi je v kompletnej, alebo takmer kompletnej stratigrafii kultúry Ezero. Nakoľko však ide o tell s početnými, bezprostredne na sebe uloženými vrstvami, zákonite tu nachádzame isté percento mladších nálezov v starších vrstvách a opačne. Preto pre komparáciu s Karpatskou kotlinou majú význam najmä spodné, predmichaličské horizonty XIII—VII, ktoré boli donedávna v Bulharsku jediné svojho druhu. V ďalšom vývoji sú na tento účel výhodnejšie nálezy z eponymnej lokality Michalič a tiež nové nálezy z Cigánskej mohyly v Novej Zagore.

Na základe uvedených nálezov sa pomer kultúry Baden a Ezero javí takto:

Už pri bežnom pohľade možno vidieť istú všeobecnú príbuznosť oboch kultúr. Pri stanovovaní jej miery na oboch stranách možno využiť jednak hrubostennú keramiku, jednak niektoré tvary tenkostennej alebo polotenkostennej keramiky a tiež jednotlivé ornamentačné prvky, prípadne ich použitie. Zdôrazňujem, že ide o tvary a prvky úzko chronologicky ohraničené, vyskytujúce sa len v istej etape vývoja jednej alebo druhej spomínanej kultúry, a teda nie o tvary alebo prvky s dlhšou životnosťou, objavujúce sa priebežne vo všetkých stupňoch týchto kultúr, prípadne zdedené ešte z predchádzajúceho vývoja. Je pozoruhodné, že sa obmedzujú len na predmichaličský a michaličský horizont kultúry Ezero a na prvé dva stupne badenskej kultúry.

V hrubostennej keramike sú to predovšetkým hrncovité nádoby s dvoma, resp. troma plastickými pásikmi pod okrajom, ktoré sú v oboch kultúrach úplne totožné, možno povedať od seba neodlišiteľné. Nádoby s dvojitým plastickým pásikom sú typické až pre Baden Ib, t. j. pre mladšiu fázu bolerázskej skupiny, keď k dvom plastickým pásikom sa postupne pridáva i tretí (obr. 6: 6—10; *Němejcová-Pavúková — Bárta* 1977, s. 455 a nasl.; *Němejcová-Pavúková 1964*, obr. 22; tab. II: 20; III: 1—3, 5. 6, 16, 18, 25; IV: 6, 7, 14; atď.; *Medunová-Benešová 1964*, obr. 13: 9, 20, 22; 15: 3; 16: 8; 19: 8, 10, 12; *Banner 1956*, tab. III: 8; XIX: 27; *Medović 1976*, tab. I: 4; III: 1, 3, 7). V tejto úprave hrncovité nádoby prechádzajú čiastočne ešte do stupňa IIa (Fonyód-Tekovský Hrádok), kde sa viacnásobný plastický pásik postupne nahrádza zodpovedajúcim počtom radov vrypov nechtom, signalizujúcimi postupný odklon od plastickej výzdoby. Jasne sa tento trend prejavuje vo fáze IIb (Červený Hrádok), pre ktorú sú typické hrncovité nádoby s takmer alebo úplne hladkým hrdlom s plastickými výčnelkami na hrdle (*Němejcová-Pavúková 1974*, obr. 18: 13, 14; 20: 13; 21: 21; 23: 20; 24: 14, 15; 32: 16; 57: 2; 65: 18, 20). V Badene III sa plastický pásik pod okrajom objavuje znovu, ale vždy, i v Badene IV, len jeden. Možno teda konštatovať, že hrncovité nádoby s dvojitým a trojitým plastickým pásikom sú typické najmä pre stupeň Ib a čiastočne i pre IIa badenskej kultúry.

V kultúre Cernavoda III-Coţofeni sa totožná keramika vyskytuje v horizonte Cernavoda III a Coţofeni I (*Morintz — Roman 1968*, obr. 30: 23, 25; 24: 1, 2, 10; 36: 5, 15; 40: 3—6, 8, 11; atď.; *Roman 1976*, tab. 55: 1, 2, 4, 7; 56: 8, 5; 57: 1; 58: 1, 2; atď.). V kultúre Ezero sa totožné tvary vyskytujú opäť od horizontu XIII, t. j. od najspodnejšieho sídliskového horizontu v Ezere (obr. 6: 1—5), a pretrvávajú čiastočne i v etape Michalič, kde však prevládajú hrncovité nádoby, zdobené na hrdle odtlačkami šnúry. Zdá sa, že v neskoršom období, v horizonte Sveti Kirilovo-Karanovo VIIb, prevláda pri okraji hrncovitých nádob len jeden plastický pásik, podobne ako v III. a IV. stupni badenskej kultúry.

Istá súvislosť existuje nielen medzi plastickou výzdobou na hrncovitých nádobách, ale i medzi bohatou plastickou výzdobou na ostatnej hrubostennej keramike vôbec — početných amforovitých či vázovitých nádobách vrstiev XIII—VIII v Ezere (obr. 7: 1—5) a mladšej fázy bolerázskej skupiny (obr. 7: 6—9; *Němejcová-Pavúková 1964*, obr. 21: 15, 16; tab. V: 10, 22; VIII: 18; atď.; *Medunová-Benešová 1964*, obr. 15: 3; 16: 1—3, 5—7). Na oboch sa vyskytuje plastický pásik na rozhraní hrdla a vydutia, pod ktorým je podobnou technikou urobená kľukatka, prípadne iné motívy.

Spoločným tvarom v oboch kultúrach sú misky s vtiahnutým, smerom von zosilneným okrajom. Exempláre z kultúry Ezero majú

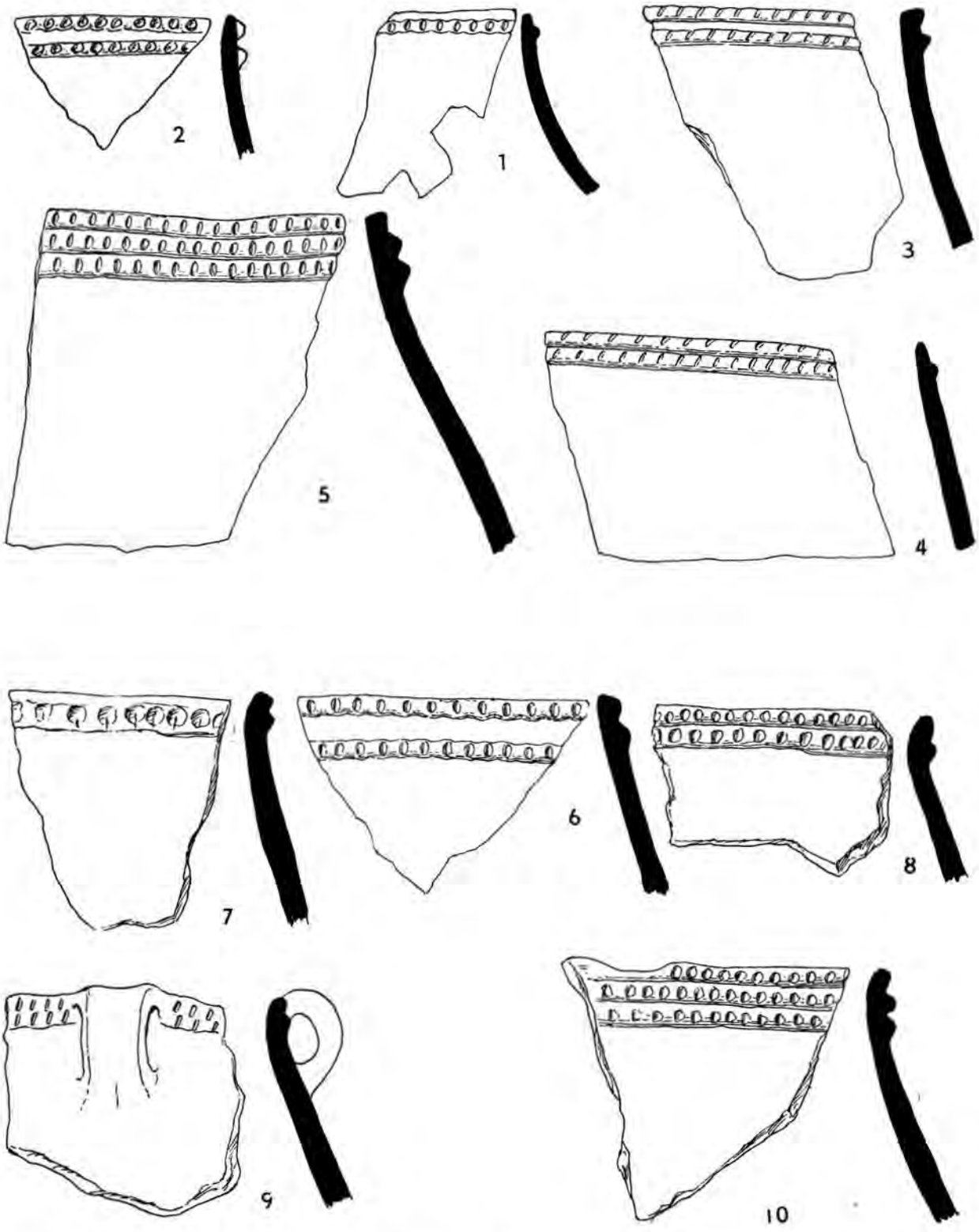

Obr. 6. 1–5 – kultúra Ezero; 6–10 – badenská kultúra (Ib). 1 – Karanovo VII; 2 – Ezero XIII; 3 – Ezero VIII; 4 – Ezero VI; 5 – Ezero VI; 6–10 – Nitriansky Hrádok-Vysoký breh.

okraj o niečo ostrejšie profilovaný, inak ide o totožný tvar (obr. 8: 1—3). V badenskej kultúre sa vyskytujú výlučne len v stupni I (obr. 8: 4—7). Vo fáze Ia, t. j. v staršej fáze boleráz-skej skupiny len sporadicky (*Němejcová-Pavúková 1979b*, obr. 4: 7—10), vo fáze Ib na-

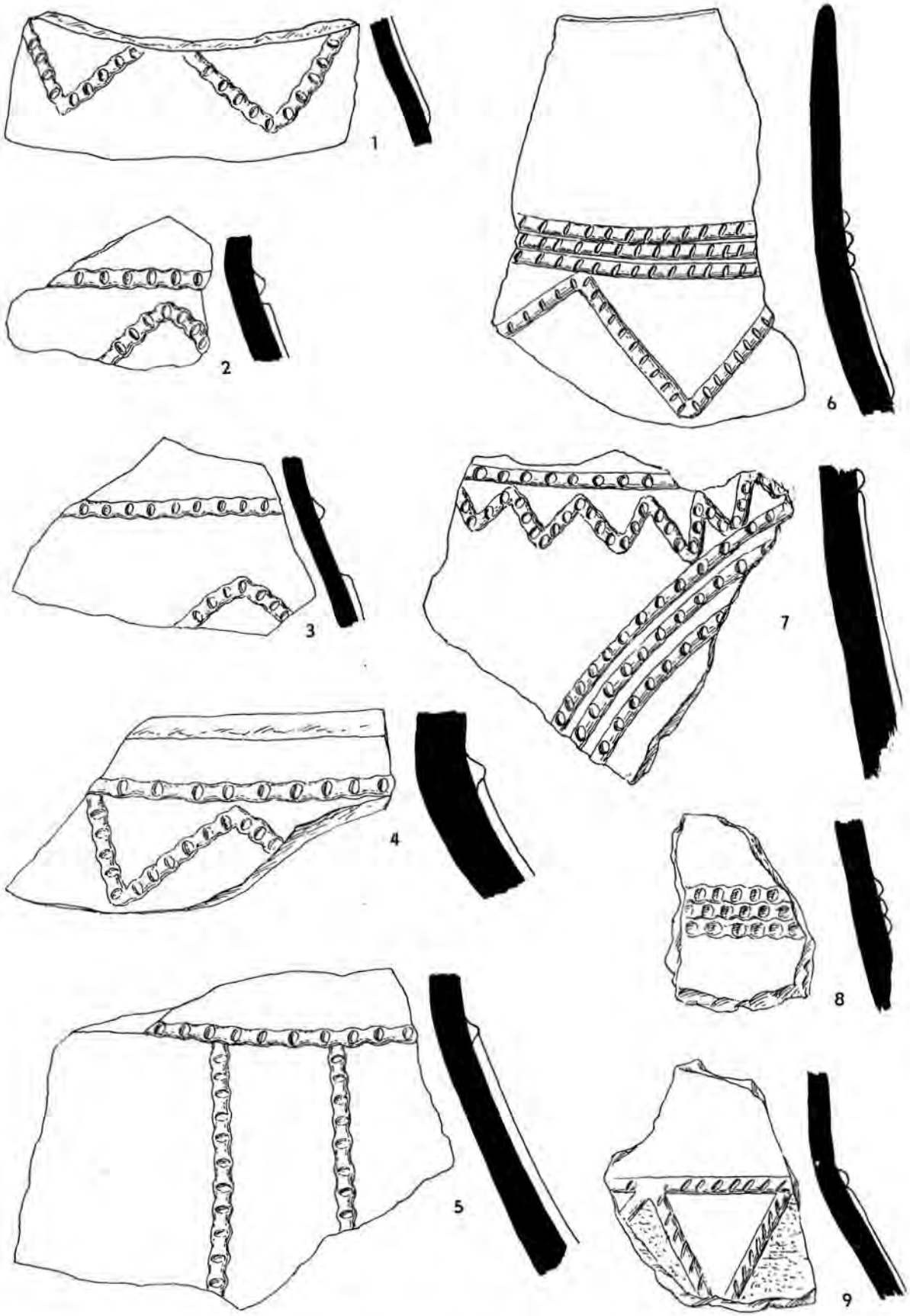

Obr. 7. 1–5 – kultúra Ezero; 6–9 – badenská kultúra (Ib). 1 – Ezero X; 2, 5 – Ezero XIII; 4 – Ezero IX; 3 – Ezero VIII; 6, 7 – Brno-Líšeň; 8, 9 – Nitriansky Hrádok-Vysoký breh.

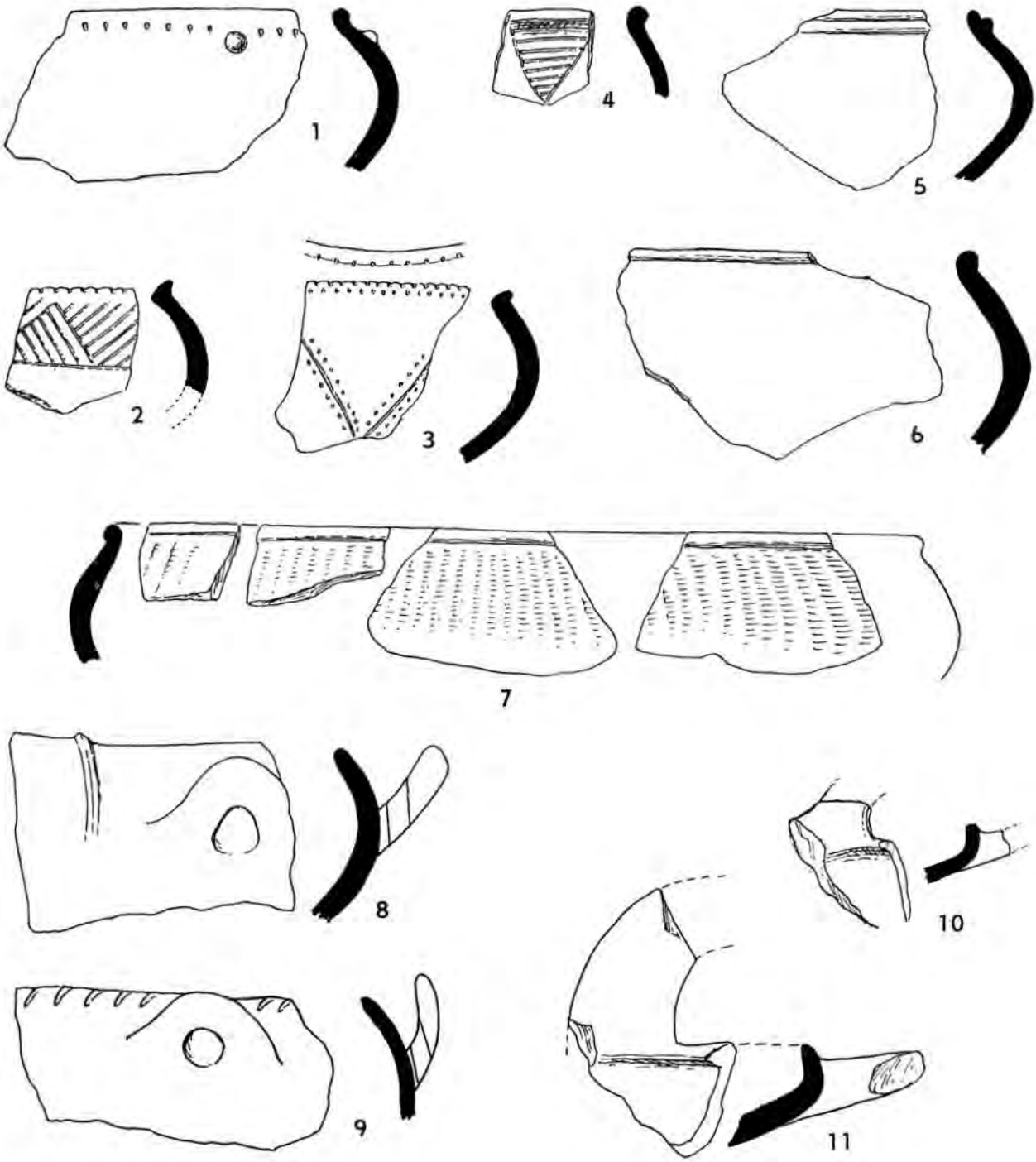

Obr. 8. 1–3, 8, 9 – kultúra Ezero; 4–7 – badenská kultúra (I); 10, 11 – kultúra Cernavoda III. 1 – Ezero X; 2, 3 – Ezero XIII; 4, 7 – Štúrovo (Ia); 5, 6 – Nitriansky Hrádok-Vysoký breh (Ib); 8 – Ezero XII; 9 – Ezero XIII; 10, 11 – Slobozia.

opak veľmi početne, temer tak početne ako misky s lievikovitým ústím (*Němejcová-Pavúková 1964*, obr. 19: 2—20, tab. I: 7; IV: 22; X: 18; atď.). V Badene II sa síce vyskytujú kónické misky s mierne vtiahnutým ústím dosť často, ale majú inú podobu ako v predošlom vývoji a profilovaný okraj sa na nich prakticky neobjavuje. Je pozoruhodné, že misky s vtiahnutým zosilneným okrajom sú rozšírené len v Karpatskej kotline — ďalej na západ, t. j. do moravského variantu bolerázskej skupiny už nepreniklí. V kultúre Ezero sú misky s vtiahnutým profilovaným okrajom podľa všetkého obmedzené len na predmichaličskú etapu tejto

kultúry a na telle Dipsi ich sledujeme od najstaršieho horizontu príslušnej etapy (*Katinčarov 1974*, obr. 9: a, e, ž).

Špecifickým tvarom kultúry Ezero, ktorý do Karpatskej kotliny vôbec neprenikol, sú početné misky so zatiahnutým ústím, majúce pod okrajom horizontálne, hore vyhnuté ucho, prípadne rôzne druhy držadiel (obr. 8: 8—9). Celkom ojedinele sa fragment misky tohto druhu s uchom vyskytol na sídlisku kultúry Cernavoda III v Slobozii v južnom Rumunsku (obr. 8: 10—11; *Morintz — Roman* 1968, obr. 32: 14, 16).

Zhodu pozorujeme i v tvarovaní, resp. výzdobe úch, menovite na džbánkoch. Treba povedať, že južne od pohoria Balkán je kultúra Ezero prvou kultúrou s masovým výskytom džbánkov. V kultúre Coţofeni sa džbánky vo väčšom množstve vyskytujú až v mladších stupňoch, v kultúre Cernavoda III nie sú známe vôbec. V Karpatskej kotline sa prvé džbánky vyskytujú už pred vznikom badenskej kultúry v horizonte Lažňany-Retz, ale majú väčšie rozmery, sú masívne a pomerne zriedkavé, v skupine Retz pravdepodobne prevzaté z kultúry lievikovitých pohárov. K ich hromadnému rozšíreniu dochádza až v období badenskej kultúry, keď najmä na začiatku sa objavujú tenkostenné džbánky a šálky s výnimočne upraveným akoby „kovovým" povrchom. Uchá majú pásikové, hladké, alebo s typickým prežliabnutím, stredovým rebierkom, prípadne inou výzdobou (obr. 9: 7—12, 15). Takto upravené, najmä prežliabnuté uchá sú typické až pre fázu Ib. Džbánky a šálky fázy Ia, t. j. staršej fázy bolerázskej skupiny, majú ušká výlučne rovné, neprofilované a nezdobené, ako všetka keramika tejto fázy je len veľmi striedmo, resp. z väčšej časti úplne nezdobená. Rôzna profilácia úch sa objavuje až vo fáze Ib, v stupni II sa typické prežliabnutie zase stráca. Prežliabnuté ušká so stredovým rebrom a vôbec veľké množstvo rôznym spôsobom zdobených úch kultúry Ezero sa nachádza najmä v predmichaličskom období (obr. 9: 1—5), pričom prežliabnuté ušká sa vyskytujú pravdepodobne len v tomto období (obr. 9: 4).

Koncom bolerázskej skupiny sa na džbánkoch (prípadne šálkach) ako výrazne cudzí element objavujú tyčinkovité uchá s okrúhlym prierezom. V bolerázskej skupine je zatiaľ ich výskyt zriedkavý a k ich bežnému uplatneniu dochádza až počas Badenu II. Tyčinkovité uchá môžu byť nezdobené (obr. 9: 13; *Němejcová-Pavúková 1964*, tab. XXII: 11; XVII: 3), alebo majú vonkajší obvod zúbkovaný (obr. 9: 14, 16, 17; *Němejcová-Pavúková 1964*, obr. 15: 2; *Kaminská — Baxa 1981; Pavelčík 1967*, tab. II: 1b). Tvary úch, ale najmä ich výzdoba má nesporne juhovýchodný pôvod, pretože v prostredí badenskej kultúry je ich príliš málo na to, aby mohli byť považované za predlohu k početným nálezom tohto druhu v južnom a východnom Bulharsku či vo východnom Stredomorí vôbec. V kultúre Ezero sú ušká tohto typu bežné najmä v michaličskom horizonte, ale ich prvý výskyt spadá do obdobia predchádzajúceho, o čom svedčí zlomok profilovaného ucha z vrstvy XIII z Ezera (obr. 9: 6; *Katinčarov 1974*, obr. 21: d).

Chcela by som upozorniť ešte na široké pásikové ucho, zdobené šikmými, v strede ucha sa zbiehajúcimi plytkými kanelúrami, pochádzajúce z XI. sídelného horizontu v Ezere, ktoré naopak nepochybne poukazuje na vplyv z okruhu badenskej kultúry (obr. 9: 1).

Žliabkovaná či kanelovaná výzdoba je pre kultúru Ezero netypická, preto je zvlášť zaujímavých niekoľko črepov z Ezera, ktoré túto výzdobu majú. Okrem spomenutého ucha je to napr. okrajový črep z horizontu XIII, zdobený na vnútornej strane ústia temer zvislou, slabo zošikmenou kanelúrou (obr. 10: 1), úplne podobný obdobne zdobeným okrajom misiek s lievikovitým ústím z Badenu I a II (obr. 10: 6, 7), prípadne kultúry Cernavoda III (*Němejcová-Pavúková 1964*, obr. 16: 1—4, 6—9; 17: 1—13; *1974*, obr. 6; 7; 8; 31: 11, 12; 58; 59; 64: 2—4; 66; 67: 1, 3, 6; *Morintz — Roman 1968*, obr. 33: 5; 34: 4a, 6a; 35: 10; 37: 5, 7; 39: 10). Z horizontu XII pochádza ďalší podobný črep s vrypmi na vonkajšej a pásom zvislých žliabkov na vnútornej strane (obr. 10: 2). Črepy s kanelúrou pochádzajú i z Karanova VII, ale sú iného charakteru a vrátim sa k nim v súvislosti s touto vrstvou.

Z vrstvy XIII v Ezere pochádza ešte okrajový črep, zdobený na vnútornej strane ústia miesto žliabkov šikmými skupinami rýh, pochádzajúci s najväčšou pravdepodobnosťou z misy s lievikovitým ústím — na jeho spodnej strane vidieť náznak lomu. Na vonkajšej strane na ohybe má malý pupčekovitý výčnelok (obr. 10: 3).

Misy s lievikovitým ústím sú bežným javom po celom toku Dunaja, ale sú cudzím tvarom

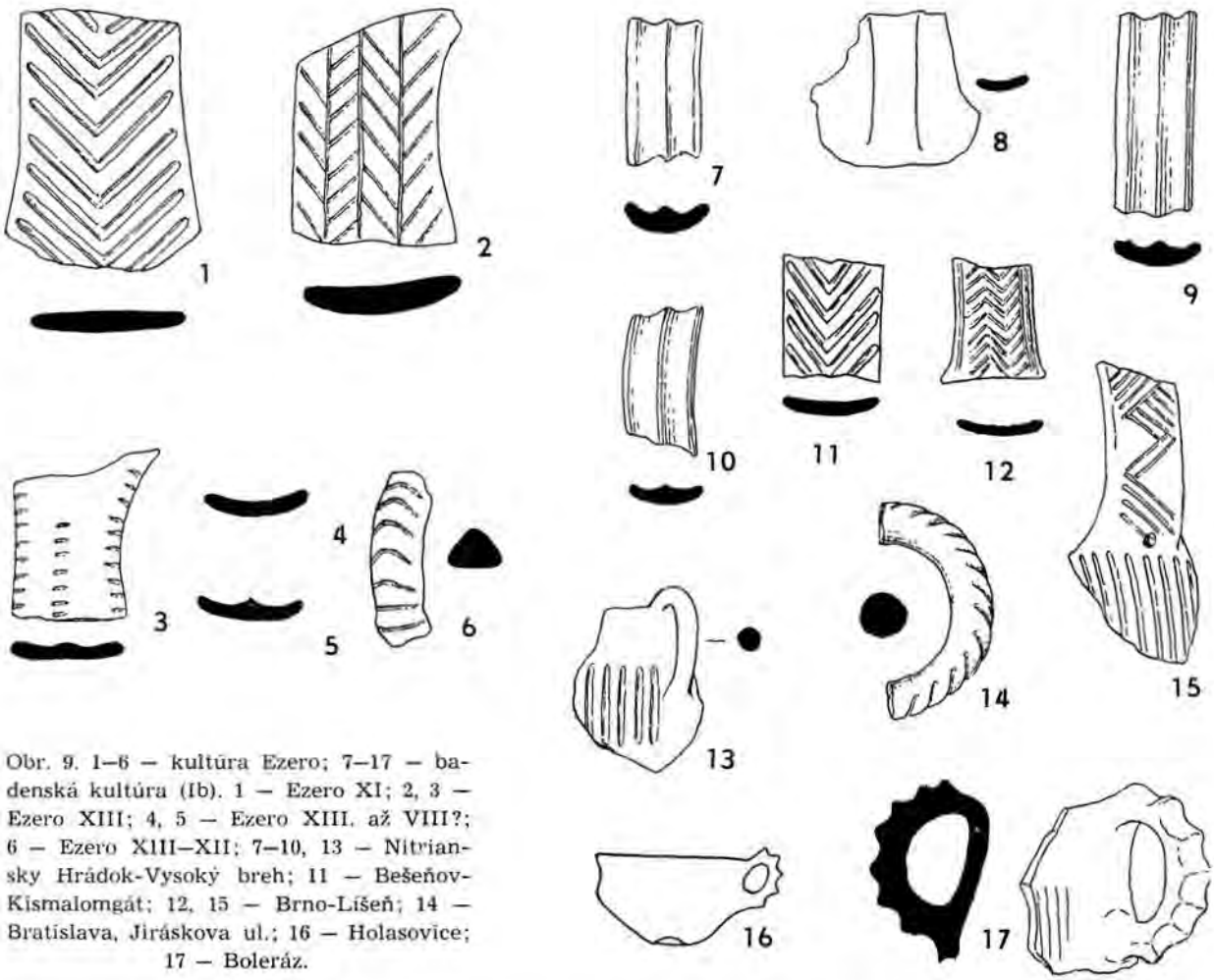

Obr. 9. 1–6 – kultúra Ezero; 7–17 – badenská kultúra (Ib). 1 – Ezero XI; 2, 3 – Ezero XIII; 4, 5 – Ezero XIII. až VIII?; 6 – Ezero XIII–XII; 7–10, 13 – Nitriansky Hrádok-Vysoký breh; 11 – Bešeňov-Kismalomgát; 12, 15 – Brno-Líšeň; 14 – Bratislava, Jiráskova ul.; 16 – Holasovice; 17 – Boleráz.

v náplni kultúry Ezero. Z toho istého horizontu pochádza i ďalší zlomok podobného typu, zdobený na vnútornej strane ústia dvoma malými zvislými rebierkami (obr. 10: 4). Takéto rebierka sa v Ezere nachádzajú dosť často, zväčša v skupinách, najmä pod okrajom z vonkajšej strany misiek s vtiahnutým neprofilovaným okrajom (obr. 10: 5). Je možné, že s nimi súvisí podobná výzdoba, objavujúca sa občas v mladšej fáze bolerázskej skupiny (obr. 10: 8, 10; *Točík 1964*, tab. LI: 3) a ojedinele i neskôr (obr. 10: 9; *Němejcová-Pavúková 1974*, obr. 35: 17).

Zo sídliska bolerázskej skupiny v Nitrianskom Hrádku-Vysokom brehu pochádza jedna rekonštruovaná a fragmenty ďalšej nerekonštruovateľnej nádoby, ktorých tvar, ale najmä nezvyklá výzdoba vo forme vodorovných krátkych línií hustých jemných vpichov, urobených krátkym ostrým hrebienkom (obr. 11), sú v stredoeurópskom prostredí úplne ojedinelé (*Němejcová-Pavúková 1964*, tab. I: 2; XVI; 10—12). Ďalší, len nie tak precízne zdobený črep pochádza z eponymnej lokality Boleráz (*Němejcová-Pavúková 1964*, tab. XXII: 9). Identická výzdoba, ale na oveľa početnejších nálezoch, ako typický prejav sa nachádza v spodných vrstvách Ezera, menovite v horizontoch XIII, XII, XI, X a IX (väčšinou nepublikované, napr. *Katinčarov 1974*, obr. 21: v) i na keramike z Bereketskej mogily. Na nálezoch z michaličskej etapy osídlenia tellu Dipsi sa už nevyskytla, tak isto ani na nálezoch zo samotnej lokality Michalič. Oba nálezy z Nitrianskeho Hrádku považujem za import v slovenskom prostredí.

Jedným zo základných typologických argumentov, o ktoré sa doteraz opierala komparácia kultúry Ezero s Karpatskou kotlinou, sú misy s plochým, dovnútra rozšíreným okrajom, zdobené na oboch stranách i na plochom okraji. V predmichaličskej etape kultúry Ezero sú zdobené rytým ornamentom, v etape Michalič výrazným šnúrovým ornamentom. Ich tvar, ako i šnúrový ornament, viedol k logickému porovnaniu s podobným tvarom vo viacerých mladoeneolitických skupinách v Kar-

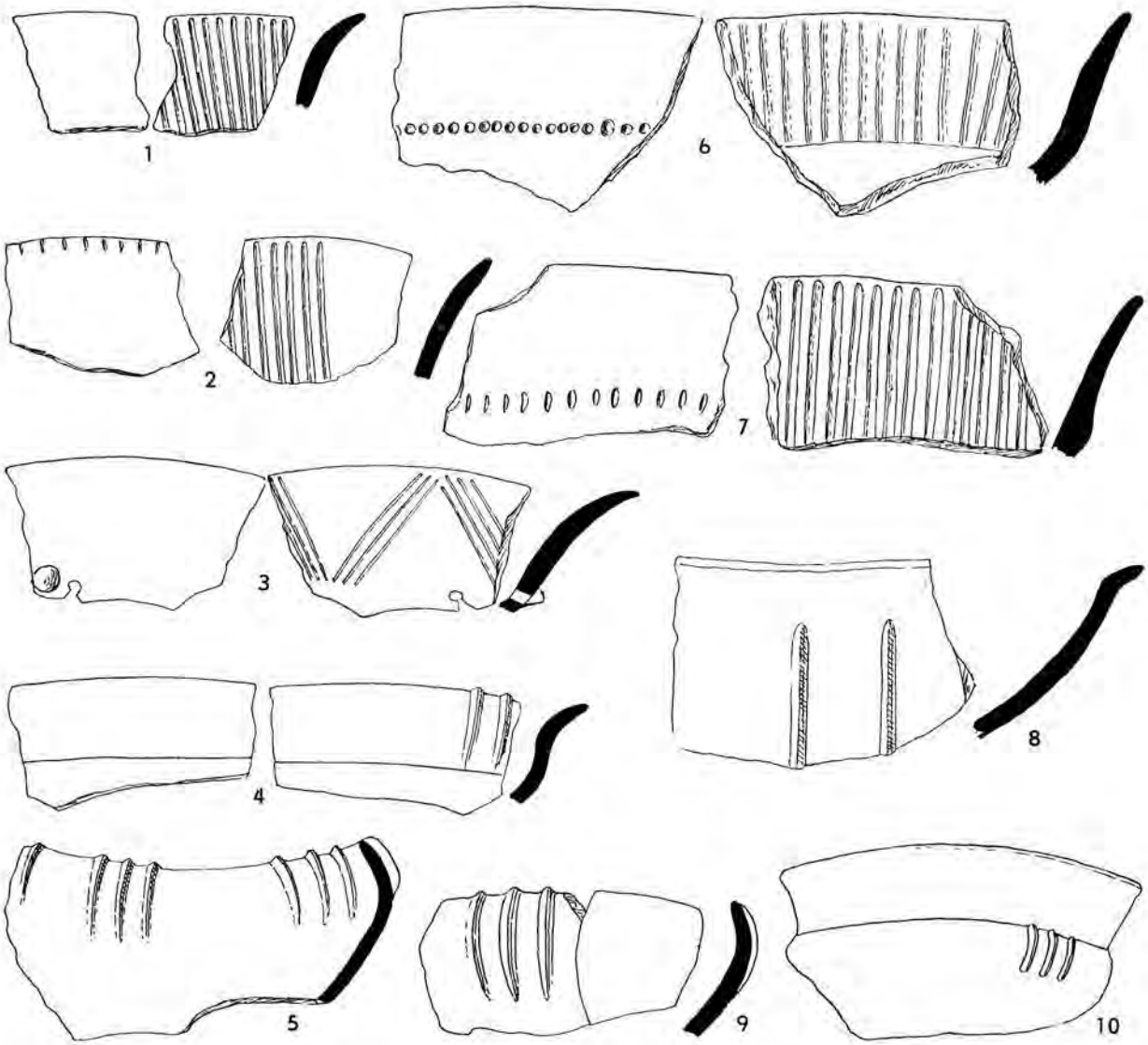

Obr. 10. 1–5 — kultúra Ezero; 6–10 — badenská kultúra (Ib, III). 1, 3, 4 — Ezero XIII; 2 — Ezero XII; 5 — Michalič; 6, 7 — Nitriansky Hrádok-Vysoký breh (Ib); 8 — Bešeňov-Malomgát (Ib); 9 — Nevidzany (III); 10 — Bajč (Ib).

patskej kotline a k podopretiu synchronizmu Michalič — Vučedol.

Nálezy z posledných rokov však ukázali, že misky s plochým, dovnútra rozšíreným, prípadne i zdobeným okrajom v Karpatskej kotline sa vyskytujú v dvoch, pravdepodobne od seba úplne nezávislých horizontoch, a to v bolerázskej skupine, pravdepodobne v jej mladšej fáze, a až potom v skupinách Kostolac, Bošáca, Vučedol atď. V bolerázskej skupine ide o zriedkavý, očividne cudzí tvar s neobvyklou špirálovitou výzdobou, prípadne motívom koncentrických kruhov. Výzdoba v podobe bežiacej špirály sa na žiadnom inom tvare badenskej kultúry nevyskytuje. Vnútorná strana na niektorých exemplároch, ktoré sú publikované i ako prikrývky, má rytú mriežkovú výzdobu. Okraj je nezdobený alebo zdobený krokvicovite usporiadanými ryhami (obr. 12: 1, 2). Misky tohto tvaru sú známe z Juhoslávie (Brza Vrba, Vršac; *Medović 1976*, tab. II: 9a-b; VII: 4), z Maďarska (Kétegyháza; *Ecsedy 1973*, obr. 14), z Moravy (Jevišovice; *Pavelčík 1973*, tab. 3: 10) a najnovšie zlomky dvoch exemplárov z objektu bolerázskej skupiny zo Slovenska z Bratislavy (obr. 12: 2; *Kaminská — Baxa 1981*). Upozornila som na tento tvar už na inom mieste a uvádzam ho pri tejto príležitosti znova, lebo jeho pôvod v každom prípade treba hľadať mimo karpatskej oblasti.

Obr. 11. Badenská kultúra (Ib). Nitriansky Hrádok-Vysoký breh.

Pre ďalší vývoj, t. j. Baden II a horizont Michalič, je podstatný a rozhodujúci najmä výskyt mimoriadne typického džbánka s jedným výčnelkom nad tyčinkovým uchom (obr. 13: 8—10, 12), ktoré môže byť hladké alebo zúbkované ako na známom džbáne zo Sopronu (*Banner 1956*, tab. I: 1—3; XII: 3; *Němejcová-Pavúková 1974*, obr. 7—10; 5: 1; 17: 1; 21: 18; 27: 1; 29: 2; 57: 3; 60: 3; 65: 1; atď. *Roman — Németi 1978*, tab. 8: 9). V badenskej kultúre džbánky s jedným výčnelkom sa nachádzajú výlučne v oboch fázach jej II. stupňa. Z veľkého množstva nálezov badenskej kultúry nepoznám ani jeden starší alebo mladší nález tohto druhu. Pritom tyčinkové uchá s kruhovitým prierezom, ktoré sú v Badene II podstatne častejšie ako v bolerázskej skupine, obmedzujú sa prevažne na džbánky s výčnelkom. Všetky ostatné typy džbánkov z II. stupňa badenskej kultúry majú uchá pásikové. Výskyt tyčinkových úch sa končí spolu s džbánkami s jedným výčnelkom koncom II. stupňa. Je priznačné, že tieto ušká bývajú niekedy upevnené pod okrajom džbánka, na hrdle, a nie pri okraji (*Němejcová-Pavúková 1974*, obr. 21: 4, atď.).

V kultúre Ezero sa džbánky s jedným výčnelkom nad uchom, s tyčinkovým, často zúbkovaným alebo inak priečne členeným uchom, pripevneným pod okrajom nádoby, vy-

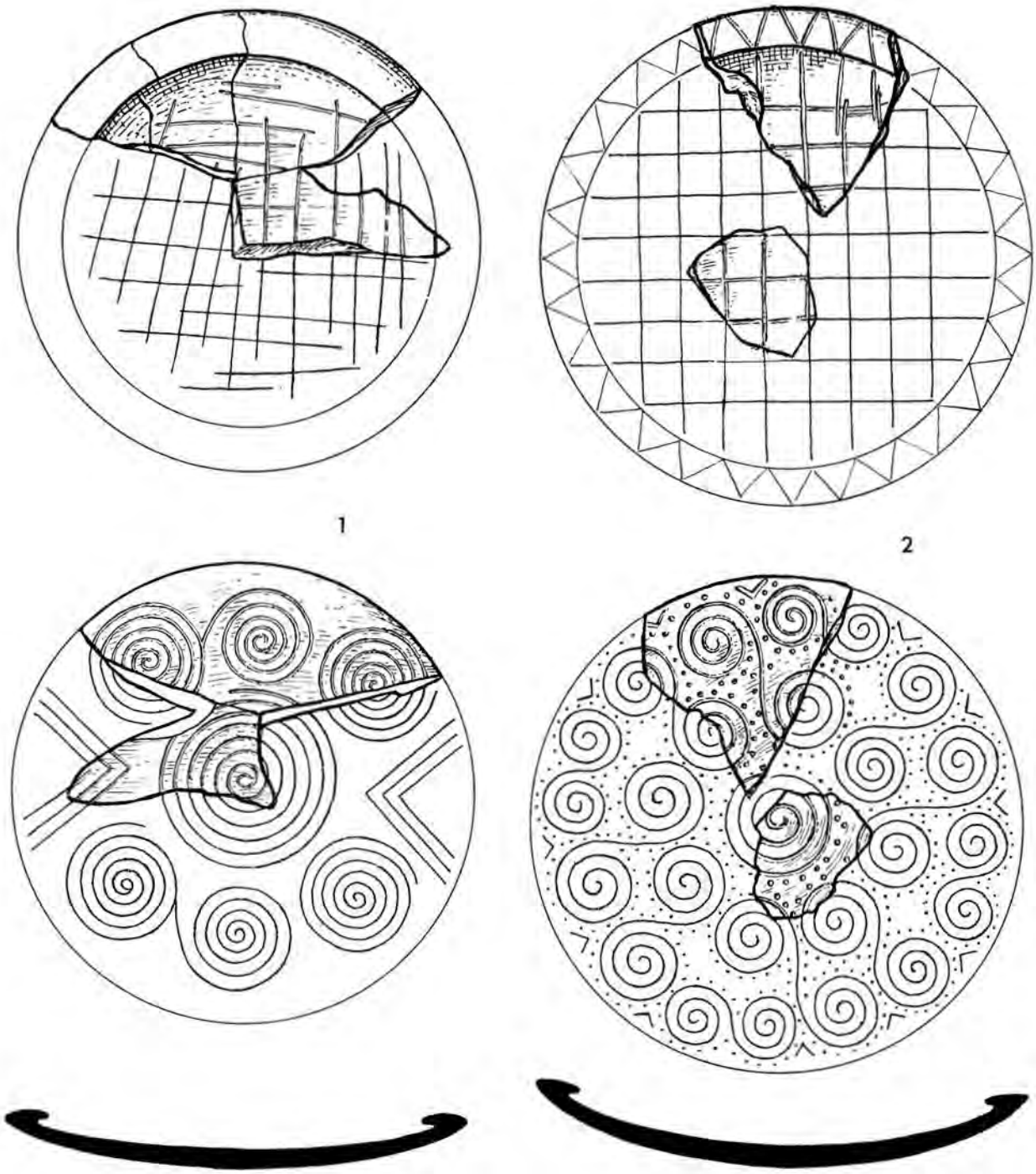

Obr. 12. Badenská kultúra (Ib). 1 — Jevišovice; 2 — Bratislava, Jiráskova ul.

skytujú len v michaličskej etape tejto kultúry (obr. 13: 1—5). Neskôr sa výčnelok z okraja nádoby presúva na uchá, stráca sa zúbkovanie úch, takže džbánky z horizontu Sv. Kirilova sa dajú ľahko odlíšiť. Tyčinkové ucho na nálezoch typu Michalič býva často zdvojené (obr. 13: 6, 7). Identické zdvojené tyčinkovité ucho je na džbánku z hrobu č. 4 z pohrebiska badenskej kultúry vo Fonyóde (obr. 13: 11; *Banner 1956*, s. 29—30, tab. XI: 10).

V II. stupni badenskej kultúry sa objavuje i ďalší tvar juhovýchodného pôvodu, a to saucierovité nádoby (obr. 14: 1, 2; *Banner 1956*, tab. LXII: 16, 21; *Němejcová-Pavúková 1974*, obr. 4: 11). V kultúre Ezero sa prvý výskyt saucier pravdepodobne viaže tiež na horizont

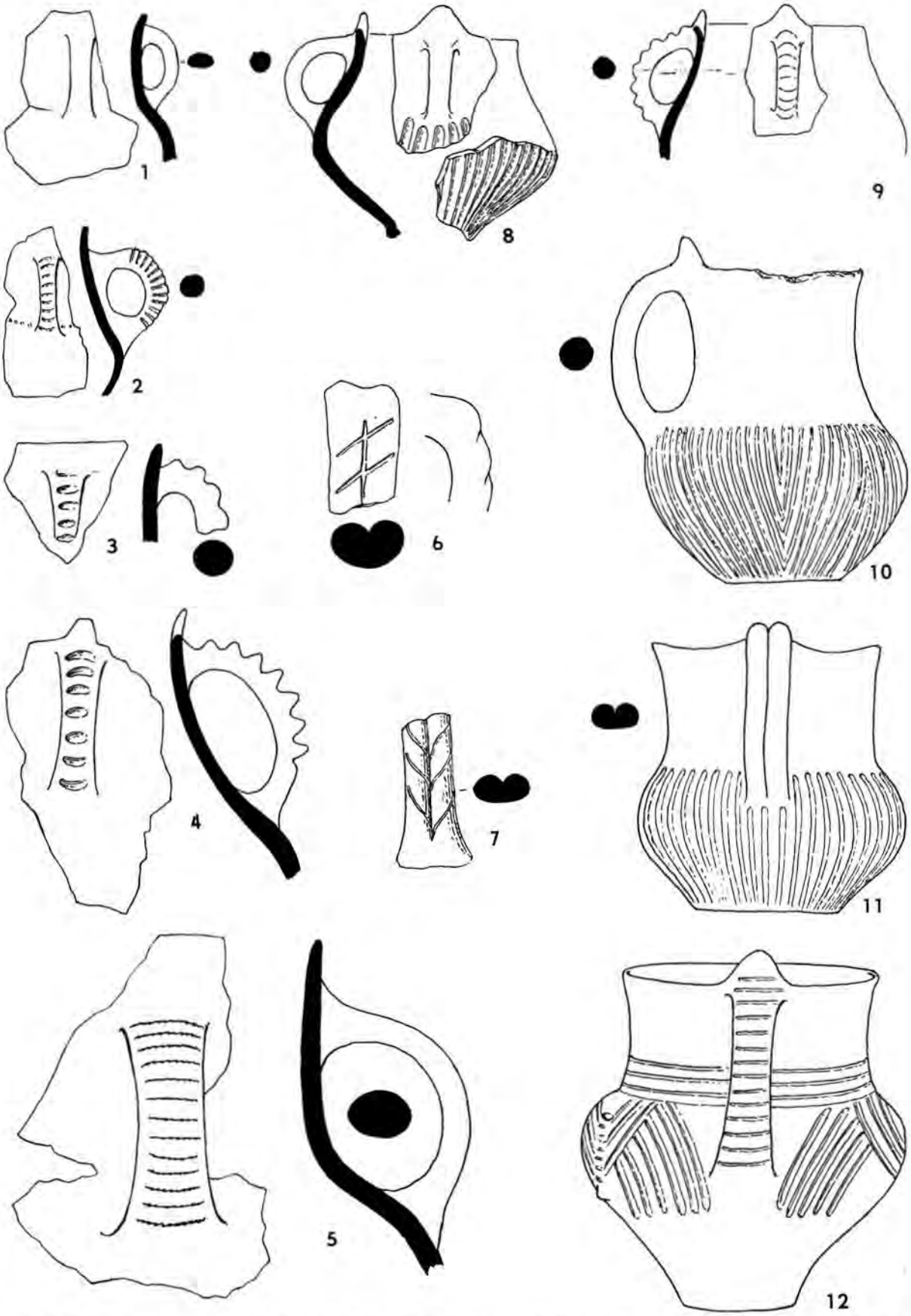

Obr. 13. 1–7 — kultúra Ezero; 8–12 — badenská kultúra (II); 1–4, 6 — Michalič; 5 — Ezero VI; 7 — Ezero V; 8 — Červený Hrádok; 9 — Bučany; 10 — Svodín; 11 — Fonyód; 12 — Sopron.

Michalič (podľa predbežnej informácie *R. Katinčarova*).

Z juhovýchodných predlôh (obr. 14: 3) je možno odvodený i stále sa opakujúci motív žliabkovanej výzdoby na vnútornej strane mís zo stupňa II (a stupňa III) badenskej kultúry, ktorá je usporiadaná do trojuholníkov, dotýkajúcich sa hrotom koncentricky usporiadaných kruhov alebo špirálovite stočeného žliabku na dne (obr. 14: 4, 5; *Němejcová-Pavúková 1974*, obr. 9: 2; 10: 1; 18: 3; 58: 1; 66; 67: 1, 7). Pokiaľ sa žliabkovaná výzdoba vyskytla na celej vnútornej ploche mís ešte v dobe bolerázskej skupiny, a to nie veľmi často, pokrývali žliabky vo veľkých plochách vnútro nádoby bez nejakého zámerného systému. Hviezdicovitý motív sa objavuje až na prechode z Badenu Ib do Badenu II (*Němejcová-Pavúková 1979a*, tab. IV: 20b).

S novým prílevom juhovýchodných prvkov počiatkom staršej klasickej fázy badenskej kultúry sa pravdepodobne spájajú i ploché bezhlavé idoly v Karpatskej kotline, kde sú charakteristické pre II. a III. stupeň badenskej kultúry. Na dolnom Dunaji sú bezhlavé idoly typické pre kultúru Cernavoda III, v Karpatskej kotline sa objavujú o stupeň neskôr (*Morintz — Roman 1968*, obr. 36: 8, 12, 13; 39: 17, 18, 22, 23; *Novotný 1958*, obr. 7; tab. LII; *Němejcová-Pavúková 1974*, s. 352—354, obr. 15; 64: 1; 72: 5).

Ak nálezy mladšej etapy kultúry Ezero, typu Sv. Kirilovo alebo Karanovo VIIb nasledujú bezprostredne po etape Michalič, možno ich so stupňami Baden III a IV synchronizovať len všeobecne, čo vyplýva z odtrhnutia vývoja v Karpatskej kotline od juhovýchodnej Európy a všeobecnej regionalizácie vývoja v tejto dobe. V rámci sledovania vzájomných podobností možno v oboch kultúrach uviesť vari džbánky so zaguľateným dnom, hrotité dná na džbánkoch alebo črpákoch, prípadne niektoré iné detaily. V každom prípade podobnosti nie sú zatiaľ také výrazné ako v predchádzajúcich stupňoch. V tejto súvislosti sa vraciam ešte raz k nálezu keramiky kultúry Ezero zdobenej kanelúrou. Spolu s inými nálezmi z vrstvy VII z Karanova sa nachádzajú v depozitári Archeologického ústavu v Sofii dva črepy pravdepodobne z väčších džbánkov alebo amfor, zdobené pásmi šikmých žliabkov, ukončených hore radom, prípadne dvoma radmi vpichov (obr. 14: 6, 7). Ak črepy skutočne pochádzajú z vrstvy VII a ide o derivát badenskej keramiky, potom vzhľadom na druh a usporiadanie výzdoby nemožno ich datovať staršie ako do Badenu IVa-Úny.

Celkove teda možno povedať, že kultúra Ezero pravdepodobne zodpovedá v celom svojom rozsahu badenskej kultúre, pričom dve jej staršie etapy (predmichaličskú a michaličskú) možno priamo porovnávať s Badenom I a II (a jeho prostrednictom s kultúrou Cernavoda III a Coţofeni I). Mladšia etapa (pomichaličská) je asi rámcove súčasná s Badenom III a IV a po spracovaní bulharských nálezov bude pravdepodobne ešte vnútri členiteľná.

Je málo pravdepodobné, že mladšia etapa (Sv. Kirilovo-Karanovo VIIb) pretrvávala ešte do obdobia, charakterizovaného v Karpatskej kotline a strednej Európe vôbec výskytom slavónskych misiek na nôžke v rôznych skupinách, alebo až do obdobia kultúry Nagyrév alebo Únětice, t. j. do Reineckeho stupňa BA_1. Nálezy typu Sv. Kirilovo sú proti týmto kultúram príliš archaické, či už v typológii keramiky, alebo v jej výzdobe a celkovej úprave povrchu keramiky. Je nepravdepodobné, aby územie južného Bulharska do takej miery stagnovalo vo vzťahu k strednej Európe. Skôr sa domnievam, že kultúrny vývoj, adekvátny koncu eneolitu a staršej dobe bronzovej v strednej Európe, je južne od Balkánskeho pohoria ešte neznámy.

Tento záver sa do značnej miery líši od už uvedených výsledkov iných prác. Nie je pritom isté, či nálezy zo spodných vrstiev XIII—VII na tele Dipsi zodpovedajú celému vývoju bolerázskej skupiny. Väčšina uvedených zhôd sa týka až stupňa Ib badenskej kultúry, t. j. mladšej fázy bolerázskej skupiny. V prípade, že spomenuté prvky sa objavovali rovnomerne, t. j. približne v tej istej dobe v Trácii i Karpatskej kotline, je možné, že lokalitu Ezero predchádza ešte staršia, počiatočná fáza rovnomennej kultúry, ktorá na telle Dipsi v Ezere nie je zastúpená. Pri malom počte známych lokalít a slabej preskúmanosti tohto obdobia v južnom Bulharsku je na to ťažko odpovedať. Grafické znázornenie chronologických vzťahov kultúry Ezero a kultúry Baden je nasledovné:

Baden Ia . . . . . Bereketska mogila?
Ib . . . . . Ezero XIII—VII
II . . . . . Ezero IV—VI (Michalič)
III—IV . . . . . Ezero III—I (Karanovo VIIb)

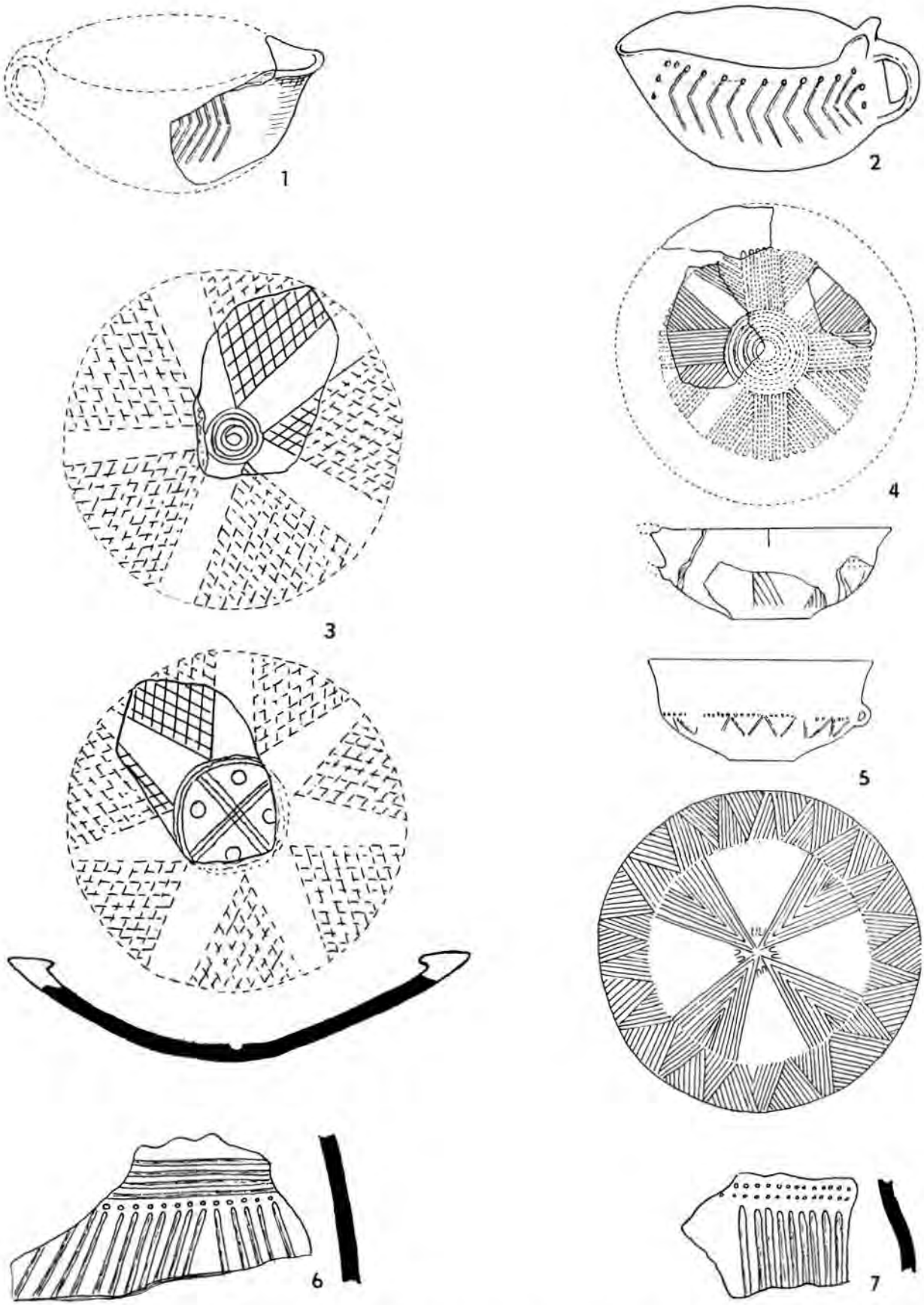

Obr. 14. 1, 2, 4, 5 – badenská kultúra (IIa-b); 3, 6, 7 – kultúra Ezero. 1, 4 – Červený Hrádok; 2 – Tiszakeszi; 3 – Ezero VIII; 5 – Malé Kosihy; 6, 7 – Karanovo VII.

Týmto spôsobom sa podstatne zmenšuje medzera, ktorá by vznikala medzi kultúrou Gumelniţa a Ezero v prípade, ak by sa medzi ne chronologicky vsunula temer celá badenská kultúra. Nechcem sa na tomto mieste znovu zaoberať možnými vzťahmi kultúry Gumelniţa a Lengyel a koncom kultúry Gumelniţa. Je však pravdepodobné, že nálezy napr. z pohrebiska vo Varne, zodpovedajúce časove aspoň sčasti tiszapolgárskej kultúre, nie sú najmladšie v rámci kultúry Gumelniţa, a že existuje ešte jeden horizont tejto kultúry, ktorý by zodpovedal ludanickej skupine lengyelskej kultúry alebo bodrogkeresztúrskej kultúre. Medzi kultúrou Gumelniţa a Ezero však určite chýba horizont nálezov adekvátny horizontu Retz-Balaton II-Lažňany-Hunyadihalom-Vajska-Băile Herculane-Cernavoda I na strednom a dolnom Dunaji. Po vyplnení tohto hiátu, objasnení konca kultúry Gumelniţa a doplnení kultúry Ezero o hypotetickú najstaršiu fázu by sa mala nielen chronologicky, ale i typologicky vyplniť priveľká medzera medzi eneolitom a počiatkom staršej doby bronzovej v južnom Bulharsku. Podobne poznanie staršej fázy bolerázskej skupiny a náplne skupiny Retz preklenuli rozdiel a doplnili chýbajúce články medzi lengyelskou a badenskou kultúrou v severozápadnej časti Karpatskej kotliny.

Tretím regionálnym celkom Bulharska s čiastočne odlišným vývojom je východné, resp. severovýchodné Bulharsko. Zatiaľ sa môžeme síce oprieť len o väčší súbor z Ezerova pri Varne (*Tončeva 1973*, s. 471. a nasl., obr. 5: 5; 6: 3, 4; 7: 1, 3), ale je pravdepodobné, že nálezy podobného druhu boli rozšírené na väčšom areáli bulharského Pričiernomoria. Tá ich časť, pre ktorú sú typické džbánky s výčnelkom nad uchom, pokrývky s držadlom a bohatou rytou výzdobou, resp. hrubostenná keramika zdobená radom vrypov pod okrajom alebo na pleciach, zodpovedá zjavne horizontu Michalič v južnom Bulharsku. Podľa niektorých náznakov sa zdá, že by ich mohol predchádzať variant kultúry Cernavoda III, ktorý v susednom Rumunsku prekračuje Dunaj a zasahuje až do Dobrudže.

Je otázne, čo v Dobrudži a v jv. Rumunsku vôbec nasleduje po kultúre Cernavoda III — kultúra Coţofeni v južnom Rumunsku nezasahuje príliš hlboko na východ od Oltu do Munténie (*Roman 1976*, tab. 1). V tejto súvislosti by som nastolila znovu otázku datovania nálezov typu Cernavoda II v tom zmysle, či predsa len nenasledujú až po kultúre Cernavoda III (*Morintz — Ionescu 1968*, s. 125; *Morintz — Roman 1968*, s. 125), a nie opačne. Údajný nález hrncovitej nádoby typu Cernavoda II v spodnej vrstve sídliska Cernavoda III na eponymnej lokalite (*Morintz — Roman 1968*, s. 126) nemožno považovať za doklad následnosti Cernavoda III po Cernavoda II, najmä ak uvážime, že nálezy typu Cernavoda III z lokality Cernavoda sú typologicky veľmi mladé.

K úvahe o prípadnej následnosti nálezov typu Cernavoda II po Cernavoda III ma vedie geografické rozšírenie kultúry Cernavoda II na východ od Oltu a tiež istá podobnosť jej úžitkovej keramiky s nálezmi z Ezerova. Samozrejme, táto možnosť je len istou pracovnou hypotézou.

Aký je ďalší vývoj pri Čiernom mori severne a južne od rumunsko-bulharskej hranice, t. j. v období Sv. Kirilovo-Karanovo VIIb, nie je zatiaľ známe.

3. Badenská kultúra a Grécko

Túto kapitolu by sme mohli nazvať Eneolit strednej Európy a Grécko, pretože nejde len o napojenie jednej kultúry na vzdialenejšie územie, ale o zosúladenie väčšieho civilizačného celku ako je eneolit či doba medená v strednej Európe s civilizáciou staršej doby bronzovej vo východnom Stredomorí a pochopenie širších kultúrnych a možno aj historických súvislostí.

Na základe nálezov kultúry Bodrogkeresztúr z Karpatskej kotliny sa o to pokúsila koncom päťdesiatych rokov najmä *I. B. Kutziánová* (*1958*, s. 155 a nasl.) a na inej báze o niečo neskôr *N. Kalicz* (*1963*). Dôsledne zozbieral často spomínané juhovýchodné elementy v badenskej kultúre a upozornil na ich paralely v Anatólii. Táto práca sa nedala dôsledne doviesť do konca, lebo triedenie badenskej kultúry bolo vtedy ešte v počiatkoch a tiež mnohé nálezy, ktoré dnes sú známe v priestore medzi nami a egejskou oblasťou, v tej dobe ešte známe neboli. Aj ja som sa pokúsila prepojiť kultúry s maľovanou keramikou v strednej a juhovýchodnej Európe medzi sebou a vznik eneolitu v Karpatskej kotline a strednej Európe so vznikom staršej doby bronzovej vo východnom

Stredomorí (*Němejcová-Pavúková 1966*, s. 234 a nasl.). I táto práca bola pochopiteľne poplatná stavu bádania v dobe jej vzniku.

Koncom šesťdesiatych rokov sa objavili práce *E. F. Neustupného* (*1968*, s. 19 a nasl.) a *C. Renfrewa* (*1969*, s. 12 a nasl.; *1971*, s. 275 a nasl.; *1973*, s. 427 a nasl.), ktoré načrtli celkom iný obraz vývoja neolitu, eneolitu i doby bronzovej v strednej a juhovýchodnej Európe, podstatne sa líšiaci nielen od pôvodnej Milojčićovej koncepcie, ale i od všetkých jej neskorších „umiernených" korekcií.

Novšie vyšla práca *J. Makkaya*, ktorý po prehodnotení zlatých a strieborných plechových kotúčov a iných nálezov dospel znovu k paralelizovaniu eneolitu v strednej Európe ako celku so staršou dobou bronzovou v egejsko-anatolskej oblasti (*Makkay 1976*, s. 251 a nasl., 270—271).

Je teda veľa možností či aspektov, z ktorých možno vychádzať, a naším cieľom je dospieť do štádia, kde by sa výsledky ktorejkoľvek kontrolnej línie navzájom podporovali. Prekážkou v tomto smere je slabá znalosť gréckych nálezov z našej strany a tiež iný systém hodnotenia lokalít v Stredomorí. Posudzujú sa zväčša vertikálne a ich horizontálne prepojenie medzi sebou nie je vždy jednoznačné.

Pri hodnotení staršej fázy bolerázskej skupiny, t. j. Badenu Ia, vyšlo najavo, že juhovýchodné prvky výraznejšie prenikajú do badenskej kultúry až vo fáze Ib. Naopak, fáza Ia má veľa spoločného s predchádzajúcim vývojom. Ide teda o istý druh autochtónneho vývoja, i keď nemožno zaprieť mnohé spoločné rysy s juhovýchodnou Európou. Vzťahy s egejsko-anatolskou oblasťou možno hľadať len sprostredkovane, pričom jednotlivých elementov juhovýchodného pôvodu smerom na sever zreteľne ubúda. Staviam sa preto rezervovane k hľadaniu priamych paralel k mladším stupňom badenskej kultúry napr. v Poliochni atď. (*E. Neustupný 1968*, s. 26 a nasl., obr. 2—5), lebo si uvedomujem veľké ťažkosti, ktoré máme pri hľadaní pendantu k tejto etape badenskej kultúry na územiach bezprostredne susediacich.

Tieto rozdiely nepreklenuli, aspoň predbežne, ani nálezy zo Sitagroi, ktoré mali byť akýmsi prostredníkom pri zjednocovaní rôznych chronologických systémov a zároveň potvrdiť nástup staršej doby bronzovej v tejto oblasti až v priebehu trvania badenskej kultúry. Bolerázskej skupine by mala v Sitagroi zodpovedať pozdná fáza III, kým klasickému Badenu a spodným vrstvám v Ezere fáza IV, ktorá zároveň by už bola synchrónna s Trójou I (*Renfrew 1971*, s. 280, tab. 3). Podľa neskoršej verzie je s Trójou I synchrónne až Sitagroi Va (*Renfrew 1972*, s. 70, 76, tab. 5: 1; *1973*, s. 432 a nasl.), ktoré na druhej strane má zodpovedať michaličskej fáze kultúry Ezero, kultúre so šnúrovou keramikou, vučedolskej kultúre a kultúre zvoncovitých pohárov. Fáza Vb má byť smerom do strednej Európy synchrónna až s kultúrou Perjamos, staršou fázou nagyrévskej kultúry atď. (*Renfrew 1971*, s. 280).

Ak fáza III zo Sitagroi obsahuje len nálezy kultúry Marica a na dotyčnom území sú zastúpené všetky stupne kultúry Gumelniţa, teda aj stupne typu Kodžadermen atď., potom fáza III leží časovo hlboko v rámci stredoeurópskeho neolitu, niekde na úrovni želiezovskej skupiny alebo Protolengyelu a časove ju nemožno dávať do súvisu s horizontom Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr a už vôbec nie s horizontom Cernavoda III-Boleráz. Ak táto fáza obsahuje aj sídliskový horizont z obdobia kultúry Gumelniţa, treba ju rozdeliť na dve časti (fázu IIIa, IIIb) a každú osobitne porovnávať smerom na sever, lebo kultúra Marica i Gumelniţa sú dve samostatné dlhotrvajúce kultúry a nemožno ich paušálne porovnávať s jediným iným horizontom na inom území. Ale medzi fázou III zo Sitagroi a počiatkom badenskej kultúry nemôže byť žiaden súvis. Z toho vyplýva, že medzi fázou III a IV je s najväčšou pravdepodobnosťou dosť veľký časový a zrejme i kultúrny hiát.

Nie je jednoznačné ani datovanie fázy IV a Va do horizontu Kum Tepe a Trója I. Podľa *E. Hanschmannovej* (spracovala osídlenie staršej a strednej doby bronzovej na lokalite Argissa Magula a vzťahy Tesálie k Macedónii, strednému a južnému Grécku vo včasnej dobe bronzovej) i podľa iných autorov nie je pravdepodobne možné IV. fázu klásť pred Tróju II, kým keramika fázy Vb má zodpovedať až Tróji IV (*Hanschmann 1976*, s. 198, pozn. 839). Vo vzťahu ku kultúre Ezero by mohla séria džbánkov s hrotitým alebo zaobleným dnom z fázy Vb (*Renfrew 1973*, obr. 2) typologicky zodpovedať keramike fázy Sv. Kirilovo-Karanovo VIIb, ale môže byť i mladšia — publikovaný materiál nie je až do takej miery jednoznačný. Od toho závisí i datovanie starších vrstiev, t. j. Va a IV, pretože typologické vzťahy, aspoň

u publikovanej keramiky, voči južnému Bulharsku nie sú zvlášť jasné, tým menej voči kultúre badenskej (pozri tiež *Makkay 1976*, s. 272 a nasl.).

Podobne problematické je i predbežné hodnotenie nálezov z Dikili-Tash a najmä z neho vyplývajúce chronologické závery (*Deshayes 1970*, obr. 41 — synchronizačná tabuľka).

Pri oboch lokalitách (Sitagroi, Dikili-Tash) si treba uvedomiť predovšetkým ich postavenie v zmysle širšej kultúrnej príslušnosti. I pri doterajšom veľmi skromnom informatívnom publikovaní nálezov je pravdepodobné, že tvoria súčasť menšej samostatnej kultúrnej skupiny, rozšírenej na neveľkom území južne od Rodop k Egejskému moru (obr. 18). Toto územie, v údolí a východne od rieky Strymon (Struma), už od čias neolitu malo odlišný vývoj ako zvyšok dnešného Grécka. Jeho vývoj neprebiehal v línii Proto- a Presesklo — Sesklo — Dimini — Larissa — atď., ale zrejme cez staršie karanovské horizonty, prípadne ich varianty do kultúry Marica a Gumelniţa a po nich postupne do kultúry príbuznej s kultúrou Ezero, ale predsa odlišnej, reprezentovanej práve časťou nálezov z Dikili-Tash a Sitagroi.

Nepatria teda ku kultúrnemu vývoju Macedónie, resp. Tesálie, ktorý mal za základ celkom iné kultúrne podložie, a tak isto sú dosť vzdialené od kultúr staršej doby bronzovej v Anatólii, od ktorých sú s najväčšou pravdepodobnosťou oddelené územím kultúry Ezero. Preto sa pomerne ťažko sledujú ich vzťahy k západoegejskej i východoegejskej oblasti. Hoci geograficky patria k východnému Stredomoriu, zaraďujeme ich do kultúrnej sféry juhovýchodnej Európy (v širšom zmysle stredného a dolného Dunaja), a nie východného Stredomoria. To je základný predpoklad, z ktorého treba vychádzať pri ich posudzovaní.

Z kultúr, spomínaných v súvislosti s badenskou, len kultúra Ezero, ak skutočne zostupuje až k brehom Marmarského mora, k Bosporu a najmä Dardanelám, bola v geografickom susedstve a priamom kontakte so súčasnými kultúrami severozápadnej Anatólie, čo by vysvetľovalo početné zhody medzi nimi a najmä ich maximálny počet práve v kultúre Ezero.

Z hľadiska sledovania kontinuity a diskontinuity vývoja na naznačených územiach s prihliadnutím na vcelku stále hranice jednotlivých kultúr možno v eneolite a neolite v strednej (i západnej) a juhovýchodnej (vrátane Karpatskej kotliny) Európe a východnom Stredomorí (Grécko a Turecko) vyznačiť isté pevné sféry vplyvu a širšej kultúrnej spätosti, ktoré pretrvávajú až do vzniku staršej doby bronzovej (*v Reineckeho* poňatí), v istých momentoch ešte i dlhšie. Toto členenie sa na európskom kontinente rysuje už od počiatku keramického neolitu, keď od juhovýchodu na severozápad sledujeme postupne územie kultúry Protosesklo a Presesklo, ďalej Karanovo a Starčevo-Criş a konečne rozľahlú oblasť staršej lineárnej keramiky (presný moment jej vzniku voči ostatným nie je v týchto súvislostiach dôležitý). V rámci kultúry so staršou lineárnou keramikou sa už vtedy rysoval istý jemný rozdiel medzi jej najvýchodnejšou časťou (západná časť Karpatskej kotliny vrátane východnej Moravy) a zvyškom jej územia smerom na západ. Tento rozdiel sa prehlbuje a dostáva konkrétne rysy v dobe vzniku mladšej lineárnej keramiky (zdobenej motívom notovej hlavičky) a vrcholí v strednom neolite. Kým v západnej časti strednej a v západnej Európe pokračuje ďalej vývoj kultúry s mladšou lineárnou keramikou, zatiaľ v západnom Maďarsku, juhozápadnom Slovensku a priľahlých častiach Rakúska a Moravy vzniká želiezovská skupina. Týmto spôsobom sa Karpatská kotlina definitívne odkláňa od diania v strednej Európe a prikláňa sa k vývoju v juhovýchodnej Európe, t. j. k areálu, osídlenému pôvodne nositeľmi kultúry Starčevo-Criş, resp. Karanovo a ich následníkmi (*Pavúk 1969*, s. 269 a nasl.).

V tejto rozsiahlej oblasti vzniká postupne komplex kultúr s maľovanou keramikou (Lengyel, Cucuteni-Tripolje, Gumelniţa atď.) a neskôr komplex zahrňujúci badenskú a ostatné príbuzné kultúry. Všetky striktne dodržiavali južnú a s malými korekciami i západnú hranicu areálu tak, ako sa vymedzili v dobe vzniku želiezovskej skupiny.

Západne a severne od tohto územia sa nachádzala rozsiahla oblasť mladšej lineárnej keramiky, po nej kultúry s vypichanou keramikou, kultúry lievikovitých pohárov a postupne kultúry so šnúrovou keramikou. Južným smerom sa rozprestiera oblasť kultúr Protosesklo a Presesklo, Dimini, Larissa a kultúr staršej doby bronzovej v Grécku, smerom juhovýchodným oblasť kultúr staršej doby bronzovej a kultúr, ktoré ich predchádzali v Anatólii. Toto základné rozdelenie (obr. 15) trvá až do začiat-

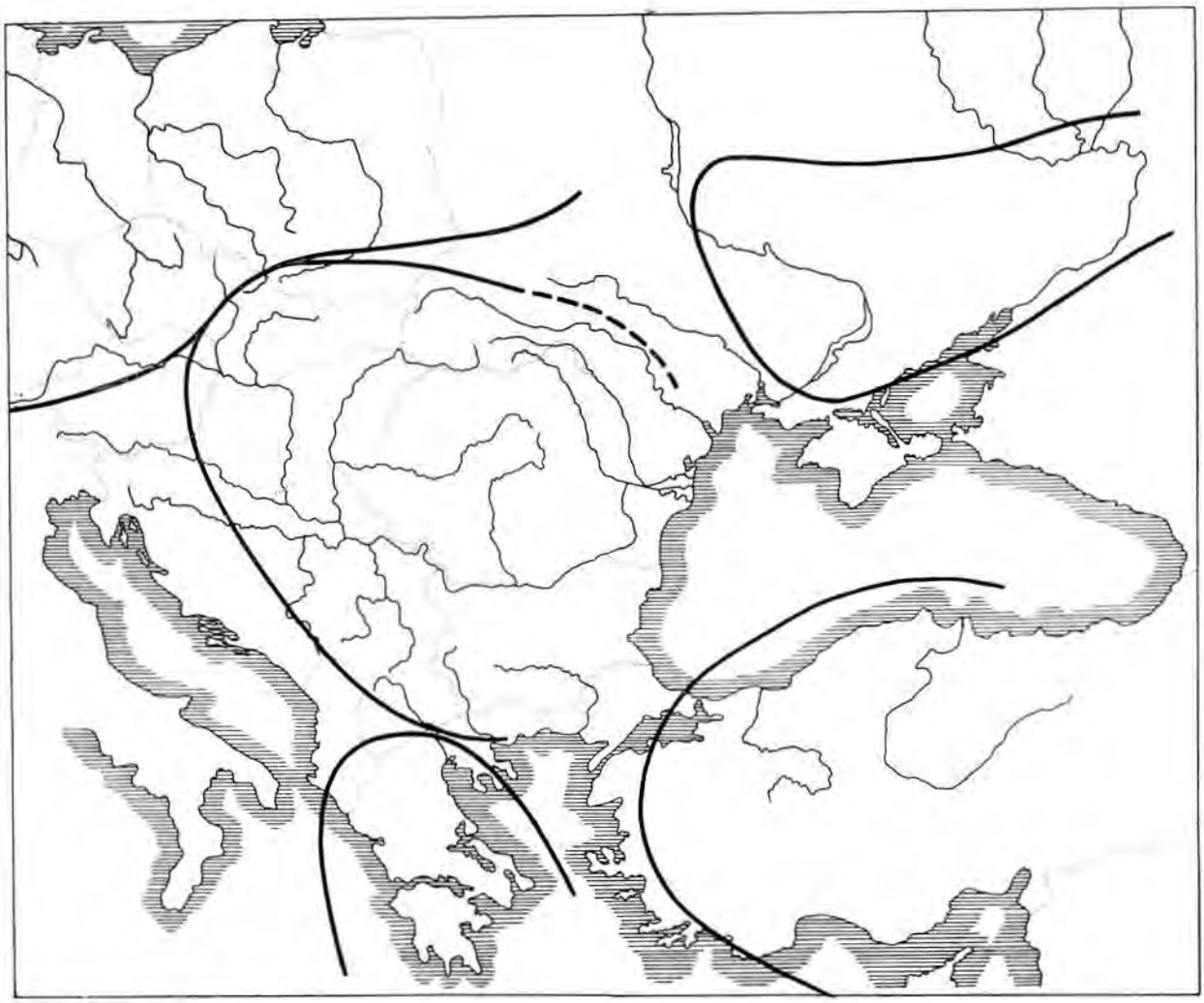

Obr. 15. Kultúrne členenie severozápadnej, strednej a juhovýchodnej Európy od stredného neolitu.

ku mladšieho eneolitu (keď po zániku badenskej kultúry dochádza k istému preskupeniu či zmene sfér vplyvov najmä v strednej Európe) a s malými korektúrami ešte aj neskôr.

Každá z týchto makrooblastí mala vlastné väzby a zákonitosti vývoja vnútri seba aj smerom von (ktoré mohli, ale nemuseli byť podložené typologickými zhodami so susedným makroregiónom). Z ich konkrétneho porovnávania by sa dali vyvodiť ešte ďalšie všeobecné pozorovania, ktoré sa však vymykajú náplni tejto práce.

V prípade nálezov zo Sitagroi a Dikili-Tash sa uplatňuje skúmanie oboch druhov väzieb či vzťahov: ku kultúre Ezero v zmysle väzieb vnútorných, ku kultúram staršej doby bronzovej v Grécku či Anatólii v zmysle vonkajších, i keď v oboch prípadoch ide o územia bezprostredne susediace.

K riešeniu chronologických vzťahov juhovýchodnej Európy k egejsko-anatolskej oblasti by nesporne prispelo stratigrafické fixovanie stále sa množiacich nálezov jednoznačne spoločného a totožného tvaru depas amphikypellon v juhovýchodnom Bulharsku. Ak by sa časom dokázala ich príslušnosť k michaličskému horizontu kultúry Ezero (s jeho záverom sa končí i bezprostredná nadväznosť kultúry Ezero na vývoj vo východnom Stredomorí), tak by ich pozícia, spolu s prvým výskytom saucierovitých nádob v horizonte Michalič-Baden II, nedovoľovala datovať tento horizont pod EB II.

4. Badenská kultúra v svetle rádiokarbónových dát

V poslednej dobe sa podstatne rozmnožili dáta C_{14} pre badenskú kultúru, preto by som chcela ešte konfrontovať typologické vývody

		Bošáca	Bln—2170: 2265±65 B. C. (Podolie, obj. 3/63) Bln— 556: 2505±80 B. C. (Podolie, obj. 3/63)
		Kostolac	2160 B. C. (Pivnica)
		Vučedol	Bln— 564: 2175 B. C. (Hrustovača)
Ezero I—III		Baden IV	Bln—2174: 2440±60 B. C. (Svodín, obj. 142/72) Bln—2169: 2320±50 B. C. (Kamenín, obj. 80/78)
		Baden III	Bln—2171: 2470±60 B. C. (Beladice, obj. 3/70) Bln—2173: 2510±60 B. C. (Svodín, obj. 479/78)
Ezero IV—VI	Bln—429: 2180±100 B. C. Bln—428: 2310±80 B. C. Bln—427: 2415±80 B. C. (IV)	Baden II	2430 B. C. (Szeghalom-Dióér)
	Bln—422: 2360±80 B. C. Bln—421: 2385±80 B. C. (VI)		GrN—6940: 2570±40 B. C. (Ossarn)
Ezero VII—XIII	Bln—526: 2185±100 B. C. Bln—525: 2330±100 B. C. Bln—523: 2450±100 B. C. Bln—423: 2490±80 B. C. Bln—522: 2505±100 B. C. Bln—524: 2510±100 B. C. Bln—424: 2625±80 B. C. (VII)	Baden I	GrN—6942: 2720±40 B. C. Bln—? 2720±80 B. C. (Hlinsko, obj. 141—4/72)
	Bln—529: 2425±100 B. C. Bln—527: 2440±80 B. C. Bln—528: 2495±100 B. C. (VIII)		GrN—6941: 2720±40 B. C. Bln—? 2720±80 B. C. (Hlinsko, obj. 156—19/72)
	Bln—722: 2335±100 B. C. Bln—724: 2415±150 B. C. (IX)		Bln—1396: 2725±60 B. C. Bln—1396a: 2825±60 B. C. (Hlinsko, obj. 213—4/74)
	Bln—725: 2170±100 B. C. Bln—726: 2335±100 B. C. Bln—727: 2365±100 B. C. (X)		

Obr. 16. Rádiokarbónové dáta kultúry Ezero a Baden.

jej relatívnej chronológie s výsledkami rádiokarbónových analýz. Ďakujem *H. Quittovi* za rýchlu analýzu vzoriek z mojich výskumov v Podolí, Beladiciach a Svodíne a zvlášť ďakujem *J. Pavelčíkovi* a *G. Nevizánskemu* za poskytnutie dát C_{14} z ich výskumov v Hlinsku a Kameníne. Tieto údaje, doplnené ešte o ďalšie z Rakúska (*Ruttkay 1974—1975*) a Maďarska, tvoria kostru datovania badenskej kultúry od jej počiatku až po bošácku skupinu. Kvôli porovnaniu uvádzam dávnejšie známu sériu rádiokarbónových dát kultúry Ezero (*Quitta — Kohl 1969*). Je síce publikovaná na viacerých miestach, ale v spojení s dátami C_{14} badenskej kultúry dostáva sa do nového svetla, preto ju uvádzam kompletne znovu (obr. 16).

Séria kultúry Ezero má v porovnaní s badenskou sériou niekoľko odlišných aspektov. Jednak sa získala na jednej lokalite, kým badenské dáta pochádzajú z celej Karpatskej kotliny, jednak jej vzorky sa odobrali na tellovom sídlisku, kým vzorky badenskej kultúry sú z uzavretých objektov. Oba momenty v konečných dôsledkoch môžu mať istý vplyv na výslednú podobu oboch sérií.

Už pri zbežnom pohľade na porovnávaciu tabuľku vidno, že badenská séria je vyrovnanejšia. Má, okrem extrémne vyskakujúcich výsledkov, ako napr. Bln-556 z Podolia, postupne stúpajúcu či klesajúcu tendenciu, i keď dva mladšie stupne sú menej výrazné a kolíšu medzi 2300 a 2400 B. C. Celá badenská kultúra sa

<table>
<tr><th colspan="2">KARPATSKÁ KOTLINA (SLOVENSKO, MAĎARSKO)</th><th colspan="2">SEDMOHRADSKO JUHOZÁPADNÉ RUMUNSKO</th><th colspan="2">JUŽNÉ BULHARSKO (TRÁCIA)</th><th colspan="2">DOBRUDŽA JUHOVÝCH. RUMUNSKO SEVEROVÝCH. BULHARSKO</th><th>SITAGROI</th></tr>
<tr><td colspan="2">MAKÓ–KOSIHY-ČAKA–VUČEDOL</td><td colspan="2">SCHNECKENBERG–GLINA III?</td><td colspan="2">?</td><td colspan="2">?</td><td>?</td></tr>
<tr><td colspan="2">BOŠÁCA–VUČEDOL</td><td rowspan="3">COTOFENI</td><td>III</td><td colspan="2">?</td><td colspan="2"></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="4">BADEN</td><td>IV</td><td rowspan="2">II?
↓
?</td><td rowspan="3">EZERO</td><td>III–I</td><td rowspan="2">SVETI KIRILOVO–KARANOVO VIIIb</td><td rowspan="2">?</td><td rowspan="2">Vb?</td></tr>
<tr><td>III</td></tr>
<tr><td>II</td><td>I</td><td>VI–IV</td><td>MICHALIČ</td><td>CERNAVODA II–EZEROVO</td><td>Va?</td></tr>
<tr><td>I</td><td colspan="2">CERNAVODA III</td><td>XIII–VII</td><td colspan="2">BEREKETSKA MOGILA?</td><td>CERNAVODA III?
USATOVO?</td><td>IV?</td></tr>
<tr><td colspan="2">RETZ–LAŽŇANY–HUNYADIHALOM–VAJSKA–BALATON II (III)</td><td colspan="2">BĂILE HERCULANE (SĂLCUŢA IV)</td><td colspan="2">?</td><td colspan="2">CERNAVODA I</td><td>?</td></tr>
<tr><td colspan="2">LENGYEL IV (LUDANICE)–BODROGKERSZTÚR–BALATON I</td><td colspan="2">BODROGKERESZTÚR–nesk. ARIUŞD?–SĂLCUŢA</td><td colspan="2">GUMELNIŢA? (BANJATA?)</td><td colspan="2">?</td><td>?</td></tr>
<tr><td colspan="2">LENGYEL III (BRODZANY)–TISZAPOLGÁR</td><td colspan="2">TISZAPOLGÁR–nesk. PETREŞTI?–ARIUŞD–SĂLCUŢA</td><td colspan="2">GUMELNIŢA (KARANOVO VI)</td><td colspan="2">GUMELNIŢA (VARNA)</td><td>IIIb</td></tr>
</table>

Obr. 17. Náčrt chronologických vzťahov na konci 4. a v 3. tisícročí pred n. l. v juhovýchodnej Európe.

vsúva ca medzi roky 2700 až 2300 (resp. 2200) B. C. nekalibrovanej chronológie. Neodporuje to výsledkom z kultúr predchádzajúcich badenskú kultúru (Keszthely-Fenékpuszta, Bln-500: 2830 ± 80 B. C., Bln-501: 2940 ± 80 B. C., obe patria do skupiny Balaton II), ani po nej nasledujúcich, t. j. skupín Bošáca, Kostolac, Vučedol atď.

Séria kultúry Ezero nie je taká úplná ako predchádzajúca. Jednak chýbajú dáta pre vrchné horizonty III-I tellového sídliska v Ezere a jednak sa na nej objavuje známa anomália, v dôsledku ktorej, od horizontu VII nižšie, rádiokarbónové dáta opäť stúpajú, t. j. sú mladšie a mladšie, miesto toho, aby ďalej klesali. Celkový výsledok znovu kolíše medzi 2300 a 2400 B. C., i keď sa vyskytujú dáta mladšie i staršie. V dôsledku tejto kolísavosti vypracovali *H. Quitta* a *G. Kohl* (*1969*, s. 230) stredné hodnoty pre jednotlivé horizonty, a to pre horizont IV — 2300 B. C.; horizont VI — 2370 B. C.; horizont VII — 2485 B. C.; horizont VIII — 2455 B. C.; horizont IX — 2375 B. C.; horizont X — 2290 B. C.

I v takto korigovanej podobe sa javí horizont VII v absolútnych dátach ako najstarší, kým stratigraficky staršie sídliskové horizonty ako stále mladšie. Stratigraficky je horizont VII presne uprostred trinástich sídliskových horizontov v Ezere a typologicky je istým prechodom medzi predmichaličskou a michaličskou etapou kultúry Ezero. V pomere k badenskej kultúre, pokiaľ sa vôbec možno vyjadriť k takej jemnej relatívnej chronológii, mal by zodpovedať podľa mojej mienky približne koncu bolerázskej skupiny, t. j. koncu Badenu I, maximálne počiatkom Badenu II. Ak konfrontujeme tento názor s rádiokarbónovými dátami, zistíme, že ani vypočítaná stredná hodnota pre horizont VII, t. j. 2485 B. C. na jednej strane a rádiokarbónové dáta pre Baden II medzi 2430 a 2570 B. C. na strane druhej takémuto chronologickému vzťahu neodporujú, lebo neveľký rozdiel medzi nimi je vzhľadom na rozdielnosť prostredia a spomínané anomálie zanedbateľný.

Ak berieme do úvahy jednotlivé konkrétne rádiokarbónové dáta z horizontu VII, a nie ich strednú hodnotu, a ako korektív badenskú kultúru, potom výsledok je ešte priaznivejší. Mám na mysli najvyššie dátum pre horizont VII a to Bln-424: 2625 ± 80, ktoré by malo zodpove-

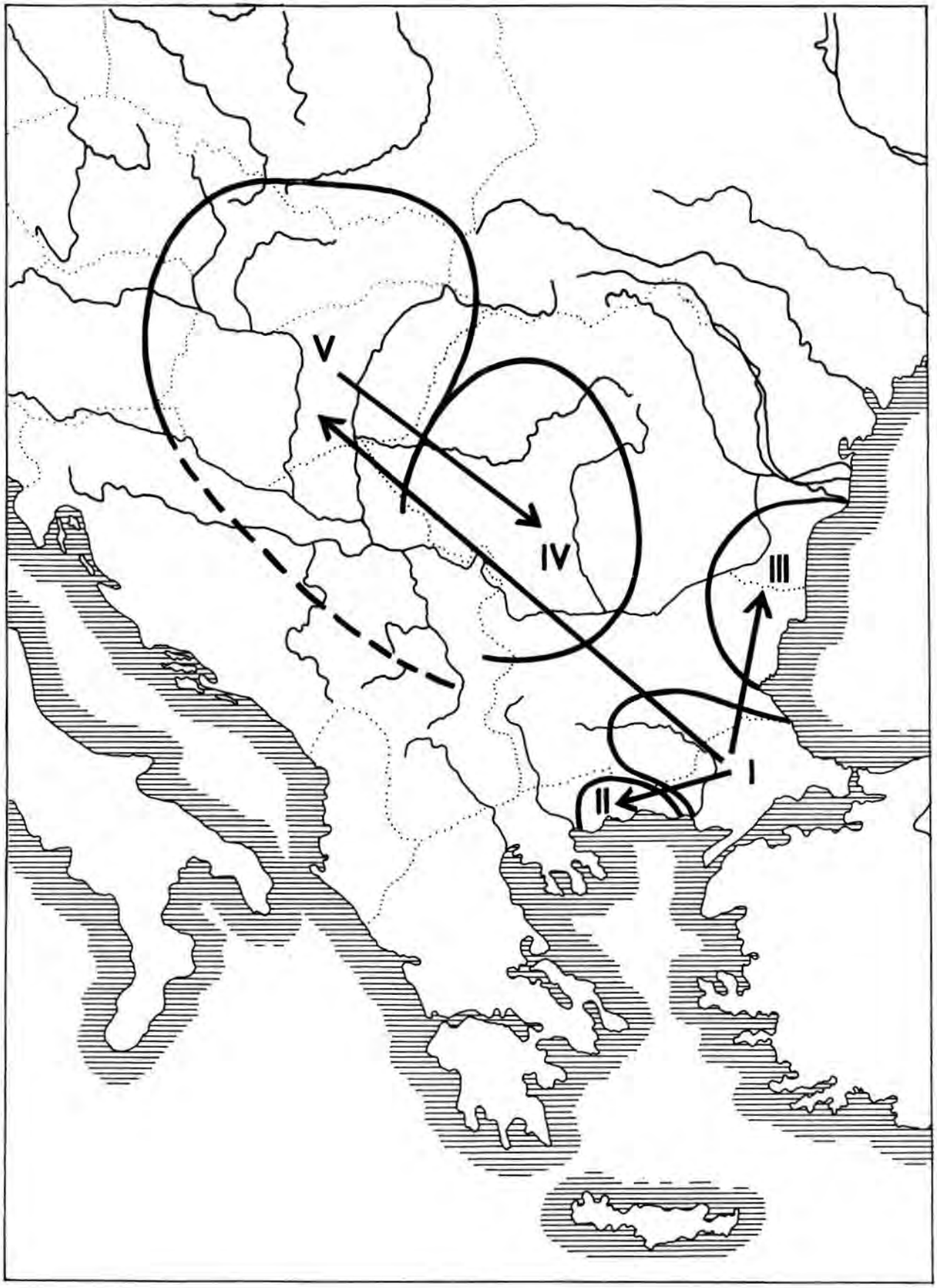

Obr. 18. Badenská kultúra a súčasný vývoj v juhovýchodnej Európe; I — kultúra Ezero, II — Dikili-Tash — Sitagroi, III — západné Pričernomorie, IV — kultúra Coţofeni, V — Kultúra Baden.

dať úplne dátam pre koniec Badenu I, t. j. pre koniec bolerázskej skupiny, konkrétne pre horizont nálezov typu Vrbové (*Němejcová-Pavúková 1979a*).

Pre celý zvyšný starší úsek kultúry Ezero, t. j. ten, ktorý predchádza horizont VII v Ezere a zároveň etapu Michalič tejto kultúry, nemáme použiteľné rádiokarbónové dáta. Ak berieme do úvahy dve dáta vyššie ako 2500 B. C. a jedno vyššie ako 2600 B. C. zo série siedmich dát pre horizont VII, potom je veľmi pravdepodobné, že v prípade existencie použiteľných dát pre zvyšných šesť starších horizontov mali by sa pohybovať najmä u tých najstarších okolo 2700 B. C. a možno i viac.

Ten istý výsledok dostaneme, ak berieme za základ vypočítané stredné hodnoty a teoreticky podobnú dĺžku trvania jednotlivých sídelných horizontov. Rozdiel stredných hodnôt medzi horizontom IV a VII je 185 rokov (*Quitta — Kohl 1969*, s. 230). Tento rozdiel, použitý pri úvahe a rekonštrukcii stredných hodnôt horizontov starších ako horizont VII, dáva nám rekonštruovanú strednú hodnotu 2670 B. C. pre horizont X a okolo 2800 B. C. pre horizont XIII.

Ostatné rádiokarbónové dáta mladších horizontov ako horizont VII sú skutočne o niečo vyššie ako časť badenských. Kolíšu medzi 2300 a 2400 B. C. a zodpovedajú až dátam získaným z III. a IV. stupňa badenskej kultúry. Disproporcia sa javí najmä medzi rádiokarbónovými dátami vrstiev VI—IV v Ezere a II. stupňom badenskej kultúry, ktoré na základe výrazných typologických zhôd by mali byť súčasné, ale v zmysle dát C_{14} je medzi nimi istý rozdiel. Tento rozpor môžu odstrániť až ďalšie rádiokarbónové analýzy z iných sídlisk staršej doby bronzovej v Bulharsku, ako napr. bulharsko-holandskou expedíciou skúmaný tell v Djadove, ktorý by mal poskytnúť ďalšie údaje najmä k počiatkom kultúry Ezero, alebo výskum na Cigánskej mogile v Novej Zagore, ktorý prispeje k lepšiemu poznaniu konca tejto kultúry. To isté platí i pre kultúru badenskú.

5. *Záver*

V priebehu 3. tisícročia pred n. l. (berúc za základ nekalibrované dáta C_{14}) vzniká v juhovýchodnej Európe vrátane Karpatskej kotliny komplex navzájom viac alebo menej príbuzných kultúr, ktoré vykazujú rad zhodných prvkov a najmä silný vplyv z východného Stredomoria (obr. 17).

V čase jeho vzniku sa dosť radikálne, najmä na severe Karpatskej kotliny, mení vzhľad sídlisk, menovite architektúra, dochádza k zmene pohrebného rítu i k nápadnému ubúdaniu medenej industrie. Kultúrne sa zbližuje rozsiahle územie, siahajúce približne od tureckých, gréckych a albánskych hraníc až po karpatský oblúk. Napriek tomu, že vývoj na tomto území už v predchádzajúcich obdobiach k sebe inklinoval a tvoril istú uzavretú jednotku v porovnaní s ostatnou strednou a západnou Európou, resp. s východným Stredomorím, bol i tak kultúrne dosť rôznorodý. Fenomén vzniku badenskej a iných príbuzných kultúr nie je zatiaľ celkom zhodnotený najmä preto, lebo jestvujúce materiály nedávajú dostatočné podklady na riešenie historického aspektu celého procesu.

Komplex možno za súčasného stavu bádania rozdeliť na päť kultúrnych okruhov; I. kultúra Ezero, II. kultúra Dikili-Tash (Sitagroi), III. západné Pričiernomorie, IV. kultúra Cernavoda III-Coţofeni, V. badenská kultúra. Na základe zhôd medzi nimi vidno, že ich vzťahy boli rôzne kombinované, a nie upriamené jedným smerom. Okruh III je jasne spojený s okruhom I a IV, ale napr. vzťahy okruhu I k okruhu V sa nedajú, aspoň zatiaľ, sledovať prostredníctvom okruhu IV, ktorý leží zemepisne viac-menej medzi nimi (obr. 18).

Inými slovami spojenie medzi kultúrou Ezero a Baden prekvapujúco nesledujeme prostredníctvom kultúry Cernavoda III-Coţofeni a ďalej, kultúra Cernavoda III-Coţofeni má bližšie ku Karpatskej kotline ako k ostatnej juhovýchodnej Európe.

Ostáva vyriešiť problém, kadiaľ sa realizovali styky kultúry Ezero a Baden, či cez bulharsko-juhoslovanské pohraničie, alebo predsa aj územím dolného Dunaja cez Železné vráta (i keď to v náplni kultúry Cernavoda III-Coţofeni nezanechalo väčšie stopy), prípadne ešte inak. Odpoveď na túto otázku by malo priniesť skompletizovanie súčasného vývoja najmä v južnom Srbsku, t. j. v povodí Moravy, v juhozápadnom Bulharsku a v juhoslovanskej Macedónii, ako i v severnom Grécku a európskej časti Turecka vôbec.

Literatúra

BANNER, J.: Die Péceler Kultur. Budapest 1956.

BANNER, J. — BOGNÁR-KUTZIÁN, I.: Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Acta Archaeol. Acad. Sci. hung., *13*, 1961, s. 1—32.

BERCIU, D.: Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda. Slov. Archeol., *12*, 1964, s. 269—280.

DESHAYES, J.: Les fouilles de Dikili-Tash et l'archéologie Yougoslave. In: Zbor. Nar. Muz. VI. Beograd 1970, s. 21—43.

ECSEDY, I.: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. In: A Békés Megyei Múz. Közlem. 2. Békéscsaba 1973, s. 3—38.

HANSCHMANN, E.: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit. In: E. Hanschmann — V. Milojčić, Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III. Bonn 1976.

KALICZ, N.: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest 1963.

KAMINSKÁ, L. — BAXA, P.: Nové eneolitické nálezy z Bratislavy. Slov. Archeol., 1982 (v tlači).

KATINČAROV, R.: Periodizacija i charakteristika na kulturata prez bronzovata epocha v Južna Bălgarija. Archeol., *16*, 1974, č. 1, s. 1—24.

KUTZIÁN, I. B.: Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit. Acta Archaeol. Acad. Sci. hung., *9*, 1958, s. 155—190.

MAKKAY, J.: Problems concerning Copper-Age Chronology in the Carpathian Basin. Acta Archaeol. Acad. Sci. hung., *28*, 1976, s. 251—300.

MEDOVIČ, P.: Die Cernavoda-III-Kultur im jugoslawischen Donaugebiet. In: Istraživanja. 5. Novi Sad 1976, s. 105.

MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, A.: Eneolitické výšinné sídliště Staré Zámky v Brně-Líšni. Památ. archeol., *55*, 1964, s. 91—155.

MERPERT, N. Ja. — GEORGIEV, G. I.: Poselenije Ezero i jego mesto sredi pamjatnikov rannego bronzovogo veka Vostočnoj Jevropy. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, s. 215—258.

MORINTZ, S. — IONESCU, B.: Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Oltenița. Stud. Cerc. Istor. veche, 19, 1968, s. 95—128.

MORINTZ, S. — ROMAN, P.: Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. In: Dacia, XII. Bucureşti 1968, s. 45—128.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Sídlisko bolerázskeho typu v Nitrianskom Hrádku. Slov. Archeol., *12*, 1964, s. 163—268.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Zur relativen Chronologie des Äneolithikums in Mittel- und Südosteuropa. Germania, *44*, 1966, s. 234—264.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Äneolithische Siedlung und Stratigraphie in Iža. Slov. Archeol., *16*, 1968, s. 353—433.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. Slov. Archeol., *22*, 1974, s. 237—360.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Nálezy bolerázskej skupiny z Vrbového. Archeol. Rozhl., *31*, 1979a, s. 385—396; 472—476.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Počiatky bolerázskej skupiny na Slovensku. Slov. Archeol., *27*, 1979b, s. 17—55.

NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. — BÁRTA, J.: Äneolithische Siedlung der Boleráz-Gruppe in Radošina. Slov. Archeol., *25*, 1977, s. 433—448.

NEUSTUPNÝ, E. F.: Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik. Slov. Archeol., *7*, 1959, s. 260—284.

NEUSTUPNÝ, E.: Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-Eastern Europe. Slov. Archeol., *16*, 1968, s. 19—60.

NEUSTUPNÝ, E.: Die Badener Kultur. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, s. 317—352.

NOVOTNÝ, B.: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1958.

PAVELČÍK, J.: Kultura s kanelovanou keramikou a skupina bošáckého typu na Morave a ve Slezsku. Zpr. Čs. Společn. archeol. ČSAV, *9*, 1967, č. 2, 3.

PAVELČÍK, J.: Zur Problematik der mährischen kannelierten Keramik. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, s. 367—392.

PAVÚK, J.: Chronologie der Želiezovce-Gruppe. Slov. Archeol., *17*, 1969, s. 269—367.

QUITTA, H. — KOHL, G.: Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. Z. Archäol., *3*, 1969, 223—255.

RENFREW, C.: The Autonomy of the South-East European Copper Age. In: Proc. Preh. Soc. for 1969. 35. Cambridge, s. 12—47.

RENFREW, C.: Sitagroi, Radiocarbon and the Prehistory of South-East Europe. Antiquity, *45*, 1971, s. 275—282.

RENFREW, C.: The Aegean and the Balkans at the Close of the Neolithic Period (the Evidence of Sitagroi). In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, s. 427—440.

RENFREW, C.: The Emergence of Civilisation. London 1972.

ROMAN, P.: Cultura Coţofeni. Bucureşti 1976.

ROMAN, P. I. — NÉMETI, I.: Cultura Baden în România. Bucureşti 1978.

RUTTKAY, E.: Das Neolithikum in Niederösterreich — Forschungsbericht der letzten 25 Jahre. Mitt. d. Österr. Arb.-Gem. Ur- u. Frühgesch., *25*, 1974—1975, č. 1.

TOČÍK, A.: Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959—1960. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 12. Nitra 1964, s. 5—186.

TONČEVA, G.: Les palafittes des environs de Varna. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, s. 471—482.

Набросок периодизации культуры Баден и ее хронологических отношений к Юго-Восточной Европе

Вера Немейцова-Павукова

За последние двадцать лет применяется для классификации баденской культуры хронологическая система *Э. Ф. Неуступного*, который разделил ее на пять ступеней — A-E (*1959*, с. 260 и сл.; *1973*, с. 317 и сл.). Все большее количество закрытых комплексов находок и их классификация позволили дополнить эту систему и частично переработать ее. Вместо временных описательных названий (*Němejcová-Pavúková 1964*, с. 163 и сл.; *1974*, с. 237 и сл.; *1979а*, с. 17 и сл.; *1979б*, с. 385 и сл.) в этом труде для обозначения отдельных ступеней использованы римские цифры — подобно классификации лендельской культуры. Новая схема классификации следующая (в скобках вправо ступени по классификации *Э. Ф. Неуступного*):

БАДЕН

I — а (Штурово)
б (Нитрянски Градок-Высоки Брег, Врбове) (A)

II — а Фонёд — Тековски Градок) (B)
б Червени-Градок — Секгалом-Диоэр)

III — (Невидзаны — Виш — Оссари)

IV — а (Унь)
б (Хляба — Озд) } (C+D)

Эти четыре ступени можно по-разному связывать или расчленять по до сих пор применяемой системе: болеразская группа (Баден I) — более ранний классический Баден (Баден II + III) — более поздний классический Баден (Баден IV), или разделением на две большие эпохи: более ранний Баден (Баден I + II) и более поздний Баден (Баден III + IV).

Содержание ступеней I и II обще или очень близко во всем ареале распространения баденской культуры. В этих двух ступенях автор и отмечает наибольшее количество элементов юго-восточного происхождения (в особенности в фазах Iб и IIа) и в общем чрезвычайно тесные и выразительные контакты баденской культуры с современным ей развитием в остальной Юго-Восточной Европе. В начале ступени III элементы юго-восточного происхождения исчезают и происходит обширная регионизация в рамках баденской культуры и вне ареала ее распространения в отношении к иным культурам.

Баденская культура и Румыния

Поразительное типологическое сходство болеразской группы с культурой Чернавода III уже давнее известно (*Němejcová-Pavúková 1964*, с. 220 и сл.). Детальная классификация *П. Романа* культуры Коцофени (*Roman 1976*, с. 35 и сл.; с. 98 и сл.) позволяет уточнить только наброшенную раньше синхронизацию этой культуры с баденской (*Němejcová-Pavúková 1964*, с. 242), хотя и некоторые вопросы остаются и вопреки тому нерешены. Это в особенности начало культуры Чернавода III (так как известные ее находки соответствуют только Бадену Iб), а также начало ступени II, ее отношение к ступени Коцофени I и к баденской культуре. Отношения их можно выразить следующим образом:

Баден	Iа	?
	Iб	Чернавода III
	II	Коцофени I
	III	?
	IV	Коцофени II
Бошаца — Евишовце B — Вучедол		Коцофени III

Распад прямых типологических отношений между культурой Коцофени и баденской культурой происходит в конце ступени Коцофени I — Баден II, т. е. в то же самое время, когда начинается региональный распад также внутри баденской культуры.

Баденская культура и Болгария

Ища отношений баденской культуры к Восточному Средиземноморью, актуальнейшей является Южная Болгария — Фракия и отношения местной культуры Эзеро к Карпатской котловине. Баденская культура и культура Эзеро предоставляют целый ряд сходных знаков, хотя и другого рода чем культуры Баден и Коцофени. Идентичные элементы орнаментации и некоторые формы, или импорты подчеркивают это сходство в особенности в Бадене I и II и в домихаличском и михаличском горизонтах культуры Эзеро. Это идентичная рельефная орнаментация (рис. 6, 7), идентичные формы (рис. 8: 1—7), оформление и украшение ручек, именно про-

филированных (рис. 9). Свидетельством влияния баденской культуры на керамику культуры Эзеро является желобчатая орнаментация по ручкам (рис. 9: 1) и желобчатая орнаментация по внутренним сторонам венчиков (рис. 10: 1, 2, 6, 7), или форма воронковидной миски (рис. 10: 3). С поселения болеразской группы в селе Нитрянски-Градок—Высоки Брег происходят фрагменты двух сосудов, вероятно импортов, форма, но в особенности орнаментация которых в среде Средней Европы единичны (рис. 11). Идентичное украшение встречено на многочисленных находках из нижних слоев телля Дипси в Эзеро, главным образом, горизонтов XIII—IX (*Katinčarov 1974,* рис. 21: в), или на керамике из Берекетского кургана. На керамике горизонта Михалич оно уже не встречается.

Миски с расширенным или тоже украшенным краем, считаемые типологическим аргументом, подпирающим синхронизм ЕВ I — Михалич-Вучедол, встречаются в Карпатской котловине в двух, по-видимому, вполне независимых горизонтах и еще до вучедольской культуры уже в болеразской группе (рис. 12), опубликованные как крышки (*Medović 1976,* табл. II: 9а-б; VIIь 4; *Ecsedy* 1973, рис.: 14; *Pavelčík 1973,* табл. 3: 10; *Kaminská — Baxa 1981*).

Для исследования и сравнения дальнейшего развития, т. е. Бадена II и горизонта Михалич культуры Эзеро, решающим является наличие кувшина с одним выступом над ручкой и с круглой в сечении профилированной или непрофилированной ручкой (рис. 13: 1—5, 8—10, 12), в некоторых случаях удвоенной рис. 13: 6, 7, 11). В Бадене II встречается также иная форма юго-восточного происхождения. Это сосуд в виде соусника (рис. 14: 1, 2). В культуре Эзеро его первое наличие связано, по всей вероятности, с горизонтом Михалич.

Более поздний этап культуры Эзеро — находки типа Св. Кирилово, или Караново VIIб, в случае что они следуют непосредственно за горизонтом Михалич, можно с ступенями Баден III и IV синхронизировать лишь в общих чертах. Кроме некоторых сходств, как напр. кувшинчики с закругленным днищем, или сосуды с остроконечным днищем, можно, по-видимому, использовать два черепка с желобчатым украшением из слоя VII в Караново (рис. 14: 6, 7). Они, если действительно идет речь о дериватах баденской культуры, с учетом вида и помещения орнаментации, не кажутся раньше Бадена IVа — Унь.

Полагается, что слои XIII—VII в Эзеро временно не относятся к самому началу культуры Эзеро — все сходства с баденской культурой касаются только Бадена Iб. Поэтому возможно, что бытовала еще одна более древняя, начальная фаза культуры Эзеро, не встречаемая на телле в Дипси, отвечающая Бадену Iа. Графическое изображение хронологических отношений культуры Баден и Эзеро следующее:

Баден	Iа	Берекетский курган?
	Iб	Эзеро XIII—VII
	II	Эзеро VI—IV (Михалич)
	III—IV	Эзеро III—I (Св. Кирилово-Караново VIIб)

Особенным регионально-культурным комплексом Болгарии является Северо-Восточная Болгария. Часть находок из Эзерова у Варны (*Tončeva* 1973, с. 47 и сл., рис. 5: 5; 6: 3, 4; 7: 1, 3) отвечает горизонту Михалич в Фракии. На север от него, в Юго-Восточной Румынии, заполняют этот промежуток времени вероятно, находки типа Чернавода II с почти идентичной посудой. Учитывая географическое распространение культуры Чернавода II восточнее ареала культуры Коцофени, Чернавода II по-видимому младше, а не старше культуры Чернавода III.

Баденская культура и Греция.

Типологические различия и связанные с ними хронологические проблемы пока не соединяют, хотя бы предварительно, и находки из Ситагрои (*Renfrew 1969, 1971, 1972, 1973*) и Дикили-Таш (*Deshayes 1970*). Оба местонахождения представляют собой меньшую культурную группу, распространяющуюся между Родопами и Эгейским морем, типологически и генетически связанную с культурной сферой Юго-Восточной Европы, а не Восточного Средиземноморья. В Ситагрои с баденской культурой, может быть, хронологически связанные только фазы IV, Va и Vб. Между фазами III и IV выявлен больший временной хиатус, отвечающий, по крайней мере, горизонтам Рец-Балатон II—III в Карпатской котловине.

Решению хронологических отношений Юго-Восточной Европы к эгейско-анатолийской области в будущем в основном посодействует страфиграфическое фиксирование все большего числа находок „*depas amphikkypelon*" в Юго-Восточной Болгарии. Если будет под-

тверждена их связь с горизонтом Михалич (в конце которого окончена также непосредственная связь культуры Эзеро с Анатолией), потом их позиция вместе с первым наличием соусниковидных сосудов в горизонте Михалич—Баден II не позволит датировать этот горизонт ниже EB II.

На протяжении III тысячелетия до н. э. (учитывая некалиброванные данные C_{14}) складывается в Юго-Восточной Европе включая Карпатскую котловину комплекс родственных культур, с рядом сходных элементов, связанных с развитием в Восточном Средиземноморье. В культурном отношении сближается обширная территория приблизительно с турецкой, греческой и албанской границ вплоть до Карпатского изгиба. В то время наблюдается на некоторых территориях изменение строительной техники, сокращение медной индустрии, а также изменение погребального обряда. Комплекс можно в настоящем разделить на следующие пять культурных кругов: I — культура Эзеро, II — культура Дикили-Таш (Ситагрои), III — Западное Причерноморье, IV — культура Чернавода III — Коцофени, V — культура Баден. Исследуя сходства в материальной культуре, можно отметить, что их отношения не были направлены одним путем (рис. 18). Удивительно, связь культур Баден и Эзеро не исследована посредством культуры Чернавода III-Коцофени, лежащей географически между ними, и находящейся ближе к Карпатской котловине чем к остальной Юго-Восточной Европе. Выдвигается проблема, куда осуществлялись контакты баденской культуры с Юго-Востоком — или по границе Болгарии с Югославией, или все-таки частично по территории Нижнего Дуная, через Железные ворота, хотя и в содержании культуры Чернавода III-Коцофени они почти незаметны. Ответ на этот вопрос, может быть, принесет комплетизированное познание современного им развития, главным образом, в Южной Сербии в бассейне р. Морава (т. е. познание содержания хиатуса между Бубанем Iа и Iб), в югославской Македонии, в Северной Греции и европейской части Турции вообще.

Перевод Э. Громовой

An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe*

Viera Němejcová-Pavúková

E. F. Neustupný's chronological system for categorizing Baden culture has been used in the past twenty years. *Neustupný* divided the culture into five periods: A-E (*1959*, p. 260 ff; *1973*, p. 317 ff). Closed finding units increasing in number and their classification made it possible to complete this system and partly work it over. Instead of provisional descriptive denominations (*Němejcová-Pavúková 1964*, p. 163 ff; *1974*, p. 237 ff; *1979* a, p. 17 ff; *1979b*, p. 385 ff) Roman numerals have been used in this work for indicating individual periods, similarly as in classifying Lengyel culture. A new scheme of classification is as follows (in brackets on the right side there are periods according to *E. F. Neustupný's* classification):

BADEN

I
- a (Štúrovo)
- b (Nitriansky Hrádok-Vysoký breh — Vrbové) (A)

II
- a (Fonyód — Tekovský Hrádok) (B)
- b (Červený Hrádok — Szeghalom-Dióér)

III (Nevidzany — Viss — Ossarn)

IV
- a (Úny)
- b (Chľaba — Ózd)

} (C + D)

* The work is an enlarged and completed version of the lecture, delivered at the 8th International Symposium on the Aeneolithic and the Early Bronze Age in the Danubian Basin held in Plovdiv in autumn 1978. The lecture went to press at the beginning of 1979, the chapter on radiocarbon data was added in the end of 1979. For that very reason the latest literature is not cited, namely the monography on investigations at Ezero and others.

These four periods can be variously linked together or separated from each other, either by the application of the hitherto used system of the Boleráz group (Baden I) — the early classic Baden (Baden II + III) — the late classic Baden (Baden IV), or by dividing them into two major epochs, namely the early Baden (Baden I + II) and the late one (Baden III + IV). The arguments in favour of the first possibility are to be found more in the typological sphere, those substantiating the second possibility are also to be found in typology but particularly in the historical development of Baden culture and neighbouring cultures.

The contents of the period I and II are homogeneous or very similar in the whole region of Baden culture. The authoress states that in these two periods there appear the greatest number of elements of the southeast origin (namely in the phases Ib and IIa) and, upon the whole, extraordinarily close and marked contacts of Baden culture with the concurrent development in the rest of Southeast Europe. In the beginning of the period III, the elements of the southeast origin disappear and an extensive regionalization sets in within Baden culture and outside its territory as well — in relation to other cultures. A collection of characteristic shapes of Baden I—III, chiefly from the Southeast Slovakia and partly from Hungary as well, is in fig. 1—5.

1. *Baden culture and Rumania*

Striking typological correspondences between the Boleráz group and the culture Cernavoda III have been observed for a long time (*Němejcová-Pavúková 1964*, p. 220 ff). A detailed classification of Coţofeni culture by P. *Roman* (*1976*, p. 35 f., 98 ff) enables a synchronization, only hinted at before, of this culture with Baden culture (*Němejcová-Pavúková 1964*, p. 242), though some questions even thus remained unsolved. They are particularly the beginning of the culture Cernavoda III (its finds known at present relate to Baden Ib) and also the beginnings of the period Coţofeni II — its relation partly to the period Coţofeni I and partly to Baden culture. Their relations can be expressed in the following way:

Baden Ia	?
Ib	Cernavoda III
II	Coţofeni I
III	?
IV	Coţofeni II?
Bošáca—Jevišovice B—Vučedol	Coţofeni III

A disintegration of direct typological relations between the cultures Coţofeni and Baden sets in towards the end of the period Coţofeni I-Baden II that is in the same period when a regional disintegration also within Baden culture begins.

2. *Baden culture and Bulgaria*

In search for the relations of Baden culture to the East Mediterranean, the most topical points are Southeast Bulgaria — Thrace und the relations of Ezero culture to the Carpathian Basin. Baden and Ezero cultures show a wide range of related phenomena, though of a different kind in comparison with those found in Baden and Coţofeni cultures. Identical decoration phenomena and some shapes or imports underline this propinquity, especially in Baden I and II and in Pre-Michalič and Michalič horizons of Ezero culture. This concerns an identical relief decoration (fig. 6, 7), identical shapes of bowls (fig. 8: 1—7); the shaping and decorating of handles, particularly profiled ones, are also identical (fig. 9). The proof of the influence of Baden culture upon the ceramics of Ezero culture is a canelled decoration of handles (fig. 9: 1) and a canelled decoration of the inner sides of the edges (fig. 10: 1, 2, 6, 7), or the appearance of a funnel-shaped bowl (fig. 10: 3). From the settlement of the Boleráz group in Nitriansky Hrádok—Vysoký breh come the fragments of two vessels, probably imports, whose shape and decoration in particular are quite unique in the area of Central Europe (fig. 11). An identical decoration occurs on a number of findings from the bottom levels of tell Dipsi in Ezero, namely in the horizons XIII—IX (*Katinčarov 1974*, fig. 21: v), as well as on the ceramics from Bereketska mogila. It is not to be found on the ceramics of Michalič horizon.

Bowls with a flat, widened and decorated edge, considered to be a typological argument stressing the synchronism Michalič-Vučedol, occur in the Carpathian Basin in two, probably wholly independent horizons, namely before the Vučedol culture as early as Boleráz group, (fig. 12), which were also published as lids (*Medovič 1976*, tab. II: 9ab; VII: 4; *Ecsedy 1973*, fig. 14; *Pavelčík 1973*, pl. 3: 10; *Kaminská — Baxa 1981*).

For observing and comparing the further development, i. e. Baden II and Michalič horizon of Ezero culture, decisive is the occurence

of a jug with one protuberance above the ear and with a stamen-shaped non-profiled or knobbed handles (fig. 13: 1—5, 8—10, 12), sometimes doubled (fig. 13: 6, 7, 11). In Baden II there also appears another shape of a southeast origin, namely a saucer-like vessel (fig. 14: 1, 2). In Ezero culture its first occurence is linked probably with Michalič horizon (kind information by *R. Katinčarov*).

The late phase of Ezero culture — the findings of Sveti Kirilovo-Karanovo VIIb kind, in case they immediately follow Michalič horizon — can be synchronized with the periods Baden III and IV only generally. In addition to some similarities, such as jugs with a round bottom or vessels with a pointed bottom, two postherds with a canelled decoration from the layer VII in Karanovo (fig. 14: 6, 7) can be used. These, if really being derivates of Baden culture, are not older than Baden IVa (Úny) with regard to the kind of the form and decoration.

It is likely that the layers XIII—VII in Ezero do not appear completely in the beginning of Ezero culture — all the correspondences with Baden culture relate to Baden Ib. Therefore, it is possible that there exists still another earlier initial phase of Ezero culture which is not represented on tell Dipsi and which might correspond to Baden Ia. Graphically described, the chronological relations between Baden and Ezero cultures should look as follows:

Baden	Ia	Bereketska mogila?
	Ib	Ezero XIII—VII
	II	Ezero VI—IV (Michalič)
	III—IV	Ezero III—I (Sv. Kirilovo-Karanovo VIIb)

A special regional-cultural unit of Bulgaria is Northeast Bulgaria. Part of the findings from Ezerovo near Varna (*Tončeva 1973*, p. 47 ff; fig. 5: 5; 6: 3, 4; 7: 1, 3) corresponds to Michalič horizon in Thrace. North of it, in Southeast Rumania, this section is probably filled with findings of the Cernavoda II kind, with nearly identical rough ware. With regard to the geographical spreading of the culture Cernavoda II east of the area of Coţofeni culture, Cernavoda II may be later rather than earlier than the culture Cernavoda III.

3. *Baden culture and Greece*

Typological differences and chronological problems linked with them have not yet been removed, at least provisionally, either by the findings from Sitagroi (*Renfrew 1969, 1971, 1972, 1973*) or Dikili-Tash (*Deshayes 1970*). Both these localities may represent a smaller cultural group spread between Rhodope and Aegean Sea, which, typologically and genetically, is a part of the cultural sphere of Southeast Europe and not the East Mediterranean. In Sitagroi only the phases IV, Va and Vb may have a chronological relation to Baden culture. Between the phases III and IV there is a greater temporal and, obviously, cultural hiatus corresponding minimally to the horizon Retz-Balaton II—III in the Carpathian Basin, or even longer.

A stratigraphic fixation of steadily proliferating finds „depas amphikypellon" in Southeast Bulgaria wil basically contribute to solving the chronological relations of Southeast Europe to the Aegean-Anatolian area. Should their connection with Michalič horizon be proved (its end coincides with the end of an immediate link of Ezero culture with Anatolia) thus their position along with the first occurence of saucer-shaped vessels in Michalič—Baden II horizon would not substantiate placing this horizon under EB II.

4. *The Baden culture in the light of radiocarbon data*

In recent time radiocarbon data have been obtained for the Baden culture which can be compared with known set of Ezero culture from locality of Ezero (*Quitta — Kohl 1969*). The set of Baden culture is more balanced and it falls within the period 2700 (or 2800) — 2300 (or 2200) B. C. with two less remarkable later stages (III—IV) that swing around 2300—2400 B. C. This does not contradict the radiocarbon data of neither cultures preceding the Baden culture (Keszthely-Fenékpuszta Bln-500: 2830 ± 80 B. C., Bln-501:2940 ± 80 B. C. both of Balaton II group) nor those following it, i. e. Bošáca, Kostolac and Vučedol (fig. 16).

The set of Ezero culture is less balanced. On the one hand data for upper horizons III—I of Ezero site are missing and on the other hand from the layer VII downwards known anomaly is noticed: in absolute dating horizon VII seems to be the earliest, though its stratigraphical placement is right amidst of thirteen site horizons. In comparison with the Baden culture, if it is even possible to compare it with such a fine relative chronology, horizon VII of

Ezero should correspond to the end of the Boleráz group, maximally to the beginning of Baden II. Two dates over 2500 B. C. and one over 2600 B. C. from the set of seven radiocarbon data for horizon VII make it probable that in the case when usefull data from the other six earlier horizons are at disposal, they should equal to 2700 B. C. and more for the earliest horizons, which would be in full correspondence with the radiocarbon data of the Boleráz group, i. e. Baden I.

This is not contradicted neither by the so-called middle value for horizons VII, i. e. 2485 B. C. (*Quitta — Kohl 1969*, p. 230) and radiocarbon data for Baden II between 2430—2570 B. C. The difference between the middle values of horizons IV and VII equals to 185 years (*Quitta — Kohl 1969*, p. 230). This difference (at theoretical presumption of similarly long duration of individual site horizons), used in consideration and reconstruction of middle values of horizons earlier than horizon VII, displays a reconstructed middle value of 2670 B. C. for horizon X and 2800 B. C. for horizon XIII.

5. *Conclusion*

In the course of the third millenium B. C. (respecting the non-calibrated data C_{14}) in Southeast Europe, including the Carpathian basin, there originates a complex of mutually related cultures (fig. 17) which show a number of identical elements and particularly their connection with the development in the area of the East Mediterranean. Extensive areas, roughly from the Turkish, Greek and Albanian borders up to the Carpathian Arch, approximate to one another culturally. At that time some areas show changes in the techniques of building, decrease of copper industry and, possibly, also the change of funeral rites. The complex can now be divided into five cultural areas: I — Ezero culture, II — Dikili-Tash culture (Sitagroi), III — the West Black Sea area, IV — the culture Cernavoda III-Coţofeni, V — Baden culture. From observed correspondences in the material culture it becomes clear that the relations were not heading in one direction (fig. 18). A link between Baden and Ezero cultures is suprisingly not to be observed as mediated by the culture Cernavoda III-Cotofeni, which geographically lies between them, but which is closer to the Carpathian Basin than to the rest of Southeast Europe. There occurs a problem of in what direction the connections of Baden culture with the Southeast were realized — whether across the Bulgarian-Yugoslav borderland or still, at least partially, across the territory of the Lower Danube, across the Iron Gates, which, however, did not affect to a greater extent the contents of the culture Cernavoda III-Coţofeni. The answer to this question should be brought out by a completed mapping of the contemporary development, chiefly in South Serbia, in the riverbasin of Morava, (i. e. covering the contents of the hiatus between Bubanj Ia and Ib), in the Yugoslav Macedonia, as well as in North Greece and the European part of Turkey after all.

Translated by Š. Baštín and P. Porubský

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA XXIX-2, 1981

DIE VERBREITUNG UND CHRONOLOGIE DER CHŁOPICE-VESELÉ-KULTUR

JAN MACHNIK
(Zakład archeologii Małopolski PAN, Instytut Historii Kultury Materialnej, Kraków).

Die Chłopice-Veselé-Kultur wurde relativ spät ausgesondert aufgrund des Mitauftretens von bestimmten Merkmalen in geschlossenen Fundverbänden, in erster Linie in Grabfunden (*Machnik 1963a; Točík 1963; Budinský-Krička 1965*).

Wie wir wissen, treten die Funde dieser Kultur in verhältnismäßig weitem Raum auf (Abb. 1).

Jedoch nur in einigen Gebieten haben wir es mit einer relativ vollen Vorstellung der Merkmale der Chłopice-Veselé-Kultur in geschlossenen Fundverbänden, d. h. in Gräbern (Abb. 2) oder Siedlungsobjekten (Abb. 10), zu tun (*Machnik 1977*, S. 77 ff.). Wir können über diese Gebiete als von der Zone A sprechen, die das Flußgebiet der oberen Weichsel, des oberen Bug und teilweise des oberen Dnestr, der oberen Oder (hauptsächlich das rechte Ufer) und im Süden der Karpaten dasjenige der Waag und das rechte Ufer der March umfaßt (Abb. 1). Außerhalb dieser ziemlich geschlossenen, höchstens durch die Tatra und die hohen Beskiden geteilten Zone besteht die breite, nördlich und südlich der Zone A sich ausdehnende Zone B. Diese umfaßt Mittelpolen, die Hochebene von Lublin, den West- und Mittelteil von Wolhynien, zusammen mit dem angrenzenden Teil von Polesien, das östliche Karpatenvorland (Flußgebiet des oberen Dnestr und oberen Pruth) und vielleicht auch die Ostslowakei (Košice-Becken; Abb. 1). In dieser Zone handelt es sich in der Regel nur um einige Elemente der Chłopice-Veselé-Kultur, hauptsächlich um die charakteristische Keramikornamentik (horizontale und vertikale Bänder aus dünnen Schnurabdrücken), zuweilen auch um typische Gefäßformen (*Machnik 1977*, Taf. VI). Zuweilen erscheinen diese Gefäße inmitten keramischer Inventare anderer frühbronzezeitlicher Kulturen, z. B. der Gorodok-Zdolbica-Kultur in Mittelwolhynien (*Svešnikov 1974*, S. 112, 113, Abb. 38: 9, 15; 39: 12) oder der Strzyżów-Kultur im östlichen Teil der Lubliner Hochebene und Westwolhynien (*Głosik 1968*, Taf. X: 13, XII: 14, 15). In diesem letzten Fall bildeten sie eindeutig eine mechanische Zumischung im Siedlungsmaterial, die aus einer der Strzyżów-Kultur vorangehenden Periode stammte. Es scheint darauf die stratigraphische Situation in Gorodok hinzuweisen (*Svešnikov 1964*, S. 121). Jedoch selbst innerhalb der Zone B kommen einzelne Gräber mit allen Merkmalen der Chłopice-Veselé-Kultur vor (Abb. 3 und 4). Wir kennen sie aus Kujawien und dem östlichen Großpolen (*Waga 1930*, S. 21, 22, Taf. XI: 10, 11, XII: 1—3; *Jażdżewski* 1937), aus dem Ostteil der Lubliner Hochebene (*Gurba 1954—1955*) und aus Westwolhynien (*Fitzke 1975*, S. 55, 56, Abb. 5). Außerdem wurde an der nördlichen Peripherie in der Zone B am unteren Bug ein Lagerplatz mit Gefäßen entdeckt (*Szmit 1929*), die jenen der Chłopice-Veselé-Kultur sehr nahestehen (Abb. 5). Dies wären vielleicht Beweise einer unmittelbaren Durchdringung gewisser Gebiete der Zone B mit Menschengruppen der Chłopice-Veselé-Kultur, von welcher manche Merkmale (Gefäßformen und Verzierungsart) innerhalb der Lokalkulturen des Spätneolithikums im Rahmen einer sich verbreitenden neuen Mode angenommen wurden. So kann man auch das Vorkommen einzelner dem Typus Chłopice-Veselé naher Gefäße in Siebenbürgen (*Prox 1941*, Taf. XVIII: 14) und sogar in Zentralasien* erklären.

* Aus den Grabungen von *B. Čović* auf dem Fundplatz Pod Bugojno. Das nicht publizierte, im Landesmuseum in Sarajevo aufbewahrte Material konnte ich dank der gütigen Erlaubnis des Entdeckers sehen.

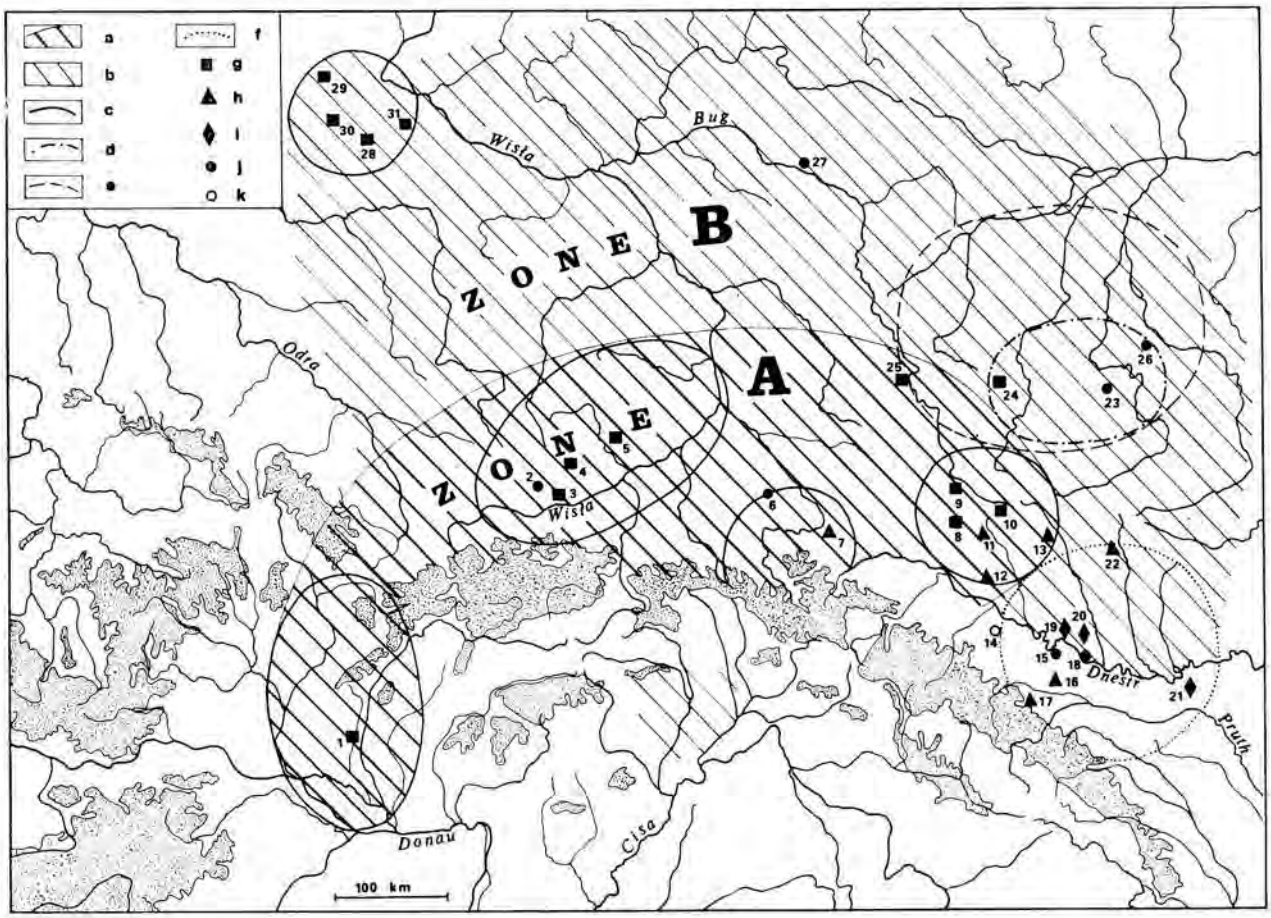

Abb. 1. Verbreitungsgebiet der Chłopice-Veselé-Kultur (Zone A) und ihr Einwirkungsgebiet (Zone B). Verteilung der wichtigeren, im Text genannten Fundstellen dieser Kultur (oder ihr naher Merkmale). a — Zone A; b — Zone B; c — Gruppierung von Fundstellen der Chłopice-Veselé-Kultur; d — Gruppierung von Fundstellen der Gorodok-Zdovbycia-Kultur; e — Gebiet des verstreuten Auftretens von Fundstellen der Gorodok-Zdovbycia-Kultur; f — Gebiet starker Einwirkungen aus dem Süden; g — Flachgrab; n — Grab im Kurgan; i — Kistengrab; j — Siedlung; k — Fundstelle ohne nähere Bezeichnung. 1 — Veselé; 2 — Iwanowice; 3 — Kraków-Nova Huta; 4 — Święcice; 5 — Żerniki Wielkie; 6 — Chłopice; 7 — Balice; 8 — Čyžykiv; 9 — Rypniv; 10 — Počapy; 11 — Joktorów (Jasenivka); 12 — Kolokolin; 13 — Płaucza Wielka (Velyka Plavuča); 14 — Krylos; 15 — Niezwiska (Nezvyško); 16 — Gwozdziec Stary (Gvizdec); 17 — Myšyn; 18 — Košylovcy; 19 — Beremiany; 20 — Popivci; 21 — Kyseliv; 22 — Ostapie (Ostapove); 23 — Gorodok; 24 — Torčyn; 25 — Strzyżów; 26 — Majdan Mokwiński (Mokvynskij Majdan); 27 — Słochy Annopolskie; 28 — Żnin; 29 — Kruszki; 30 — Wójcin; 31 — Dobre.

Zur Zone A zurückkehrend muß betont werden, daß die in ihrem Bereich auftretenden Fundstellen der Chłopice-Veselé-Kultur sich nur in gewissen Bezirken konzentrieren, während sie in anderen fehlen oder in starker Streuung auftreten. Eine dieser Gruppen, deutlich von anderen isoliert und als Počapy-Gruppe bezeichnet, sehen wir östlich von Lemberg im Flußgebiet des oberen Bug (Abb. 1). Es treten dort flache Skelettgräber auf, die sich weder durch den Begräbnisritus noch durch die Ausstattung (Abb. 6) von den Bestattungen der Chłopice-Veselé-Kultur in Kleinpolen oder in der Slowakei unterscheiden (*Svešnikov 1973*). Die Toten liegen in diesen Gräbern in rechter oder linker Hocklage, mit einer oder beiden Händen an der Wange, mit nach Ost oder West gerichteten Köpfen. Die Grabausstattung besteht aus einer Henkeltasse, einem Krug, kupfernen Weidenblattohrringen, manchmal aus einem Feuersteinbeil oder einer Klinge, einem Muschelanhänger, einer Knochennadel oder Knochenahle. Die verhältnismäßig große Anzahl von Kupferschmuck aus untersuchten und zerstörten Gräbern gerade in der Počapy-Gruppe ist auffallend (*Svešnikov 1974*, S. 18, 19, Abb. 3, 4).

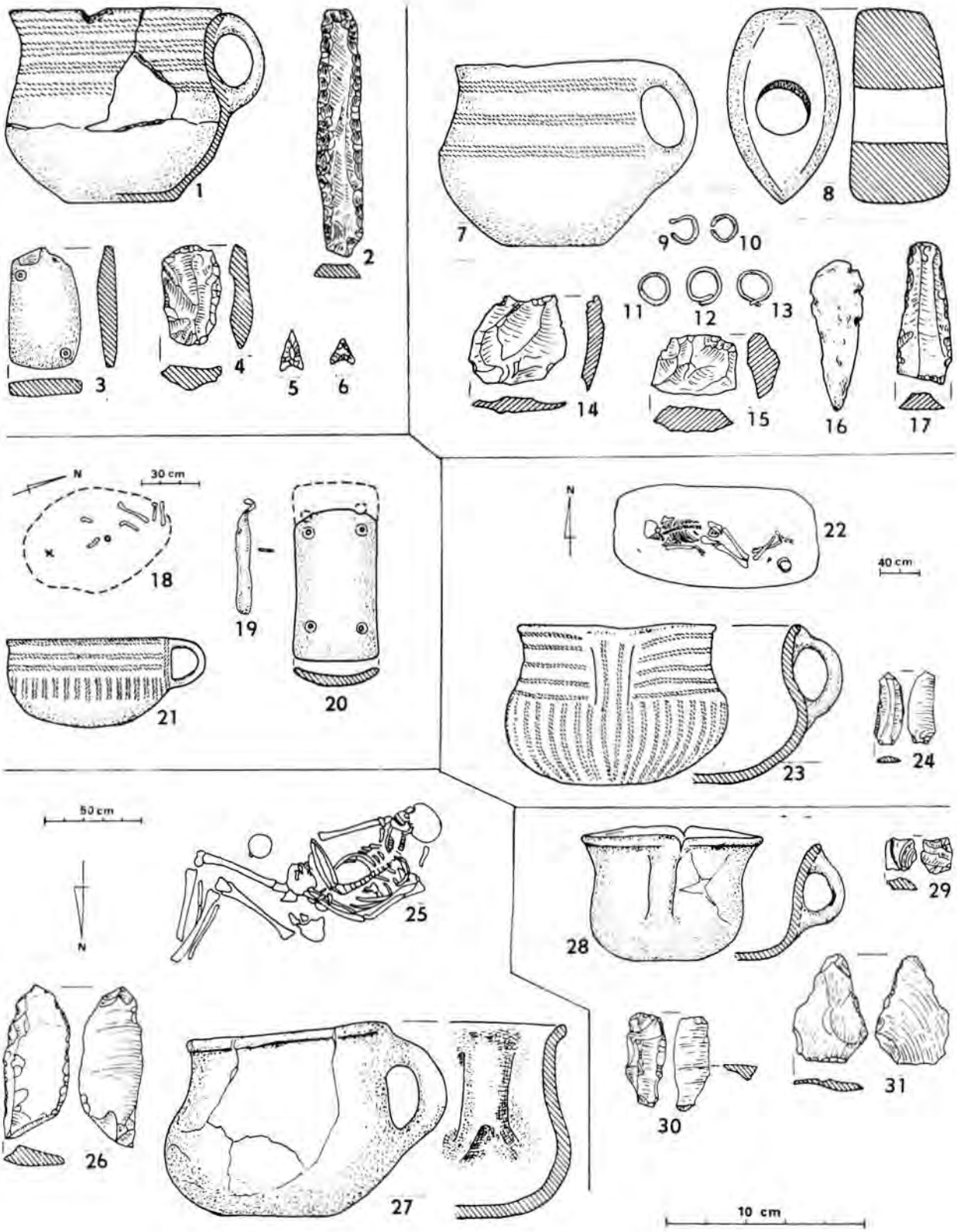

Abb. 2. Gräberfunde der Chłopice-Veselé-Kultur in Kleinpolen (Zone A). 1–17 – Kraków-Nowa Huta, Grab 11/63 (1–6), Grab 13/63 (7–17); 18–21 – Święcice, Grab 3; 22–31 – Żerniki Górne, Grab 52 (22–24), Grab 88 (25–27), Grab 24 (28–31). 1, 7, 21, 23, 27, 28 – Keramik; 2, 4–6, 14, 15, 17, 24, 26, 29–31 – Feuerstein; 3, 8, 20 – Stein; 9–13 – Gold; 16, 19 – Kupfer; 18, 22, 25 – Pläne der Gräber. Nach *Hachulska-Ledwos 1967*, *Prokopowicz 1964* und *Kempisty 1978*.

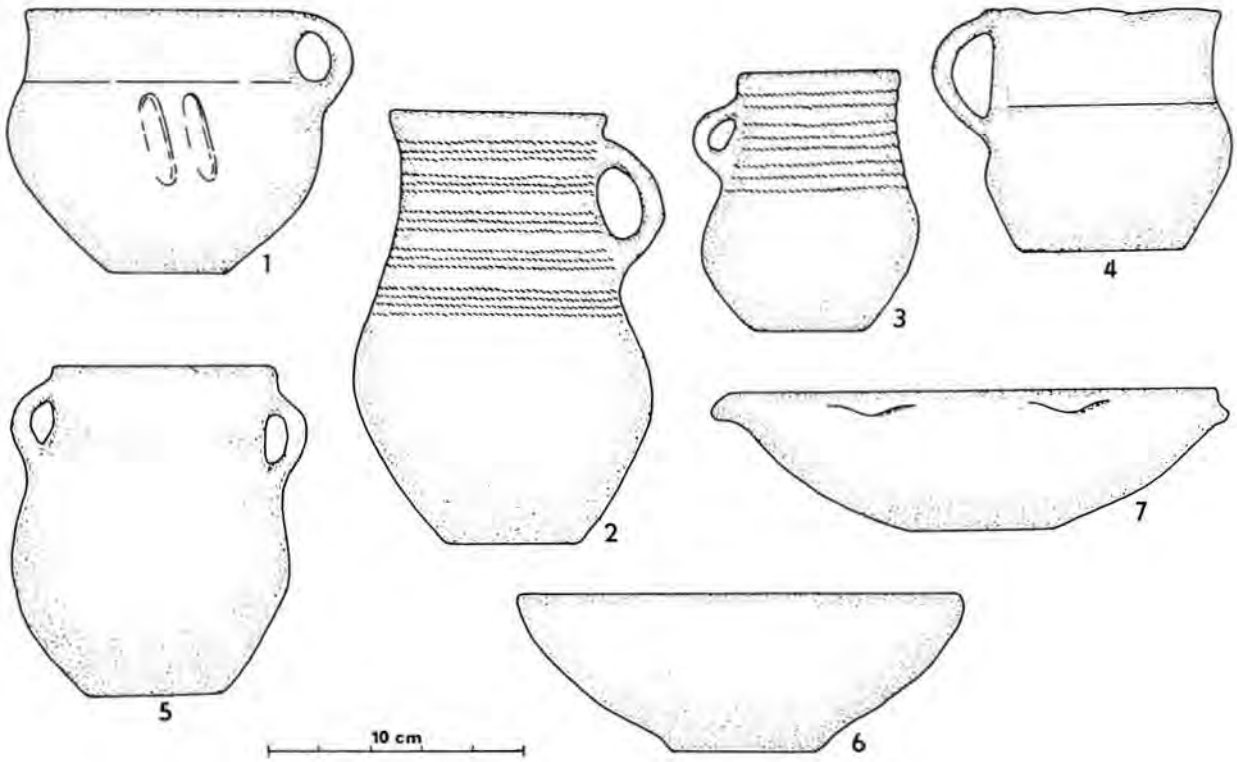

Abb. 3. Keramik des Chłopice-Veselé-Typs aus Kujawien und Ostgroßpolen (Zone B). 1, 2 – Żnin; 3–4 – Wójcin; 5 – Dobre; 6 – Brześć Kujawski; 7 – Kokorzyn. Nach *Waga 1930, Jażdżewski 1937* und *Machnik 1977*.

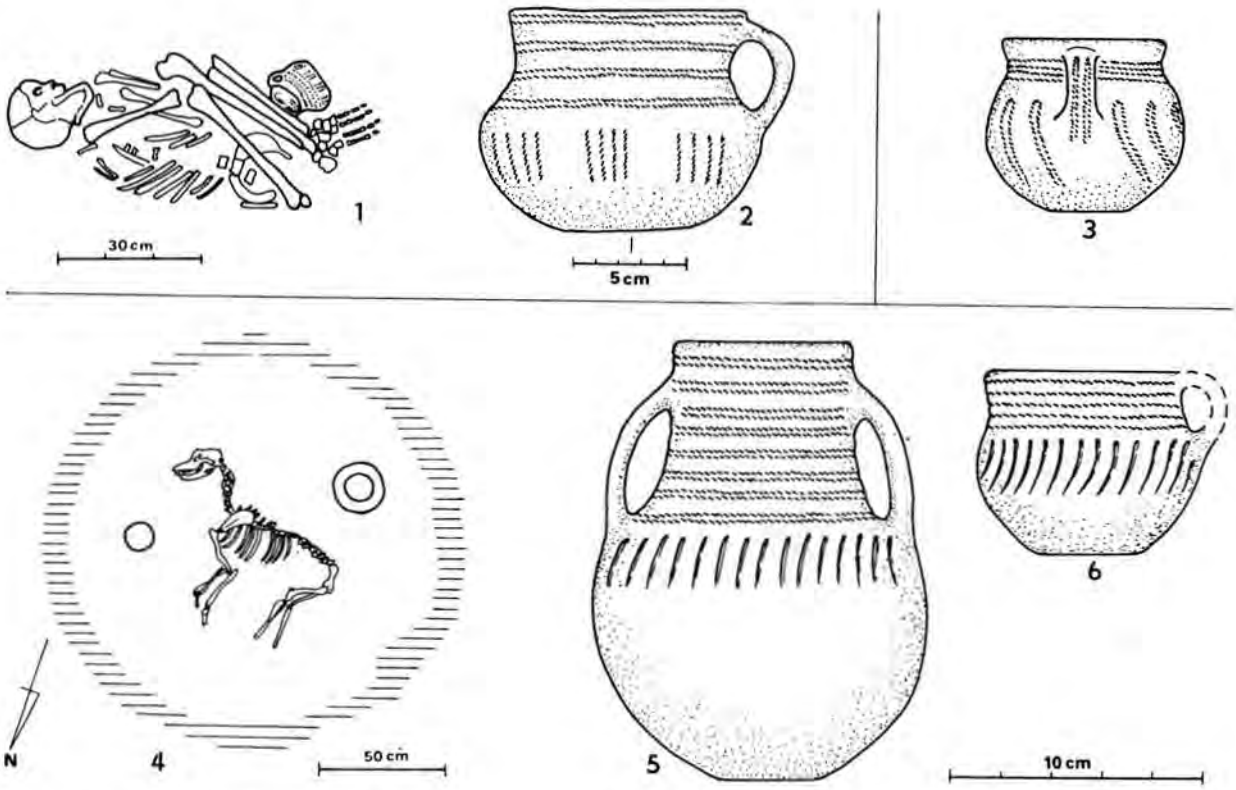

Abb. 4. Gräber mit Merkmalen der Chłopice-Veselé-Kultur aus der Lubliner Hochebene und Wolhynien (Zone B). 1, 2 – Torčyn, Grab 6; 3 – Mokre; 4–6 – Strzyżów, Hundegrab. 1, 4 – Pläne der Gräber; 2, 3, 5, 6 – Keramik. Nach *Fitzke 1975* und *Gurba 1955*.

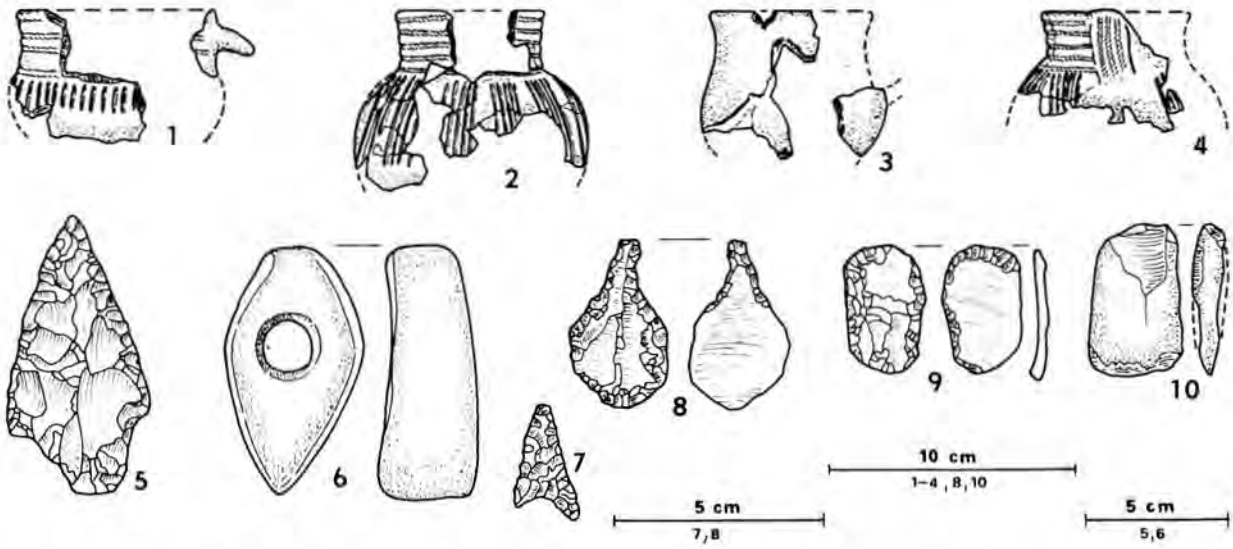

Abb. 5. Siedlungsfunde vom Chłopice-Veselé-Typ aus Słochy Annopolskie im oberen Bug-Flußgebiet (Zone B). 1–4 – Keramik; 5, 7–10 – Feuerstein; 6 – Stein.

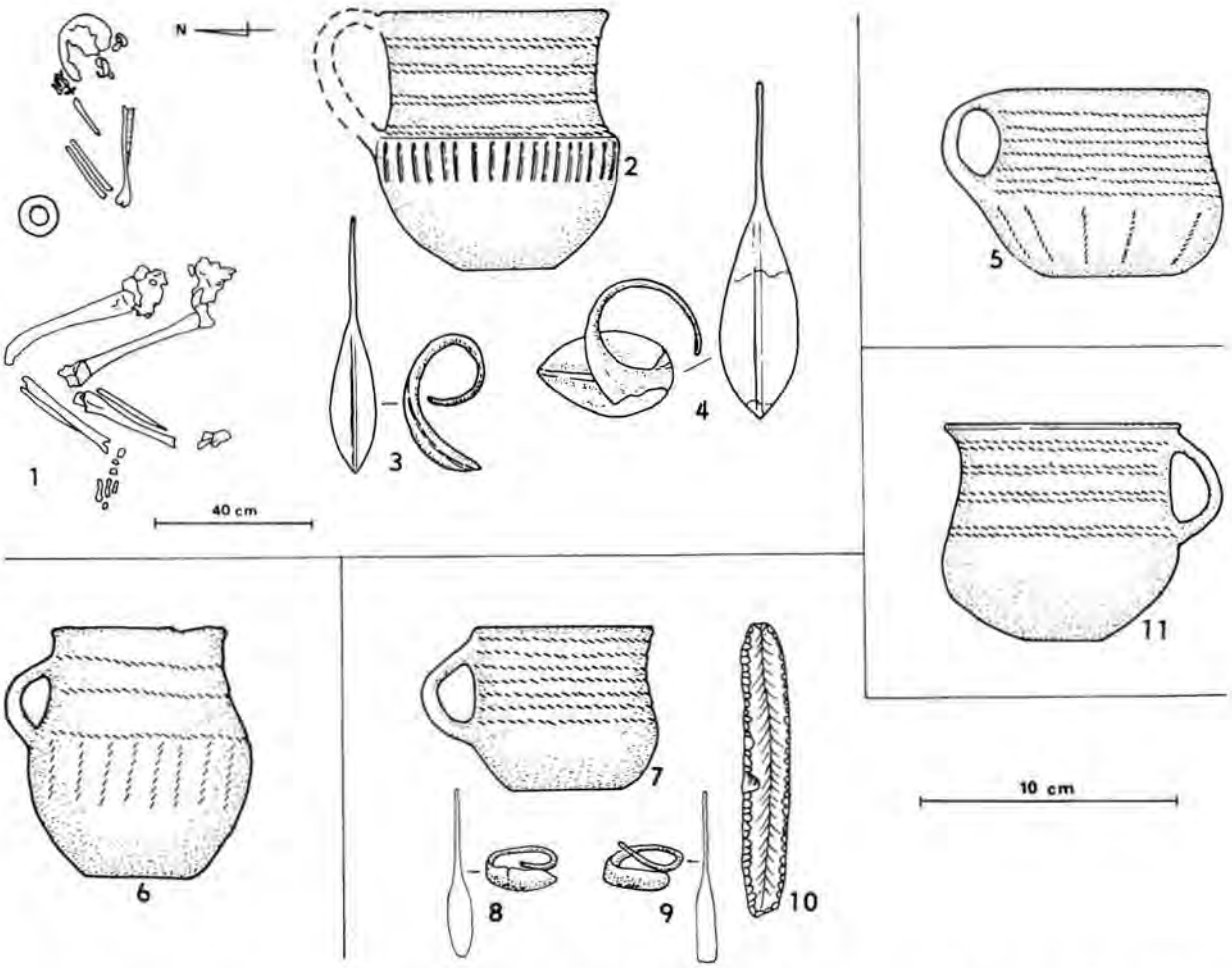

Abb. 6. Grabfunde der Počapy-Gruppe der Chłopice-Veselé-Kultur (Zone A). 1–4 – Rypniv II; 5 – Ulwówek; 6 – Počapy; 7–10 – Čyžykiv; 11 – Lviv. 1 – Plan des Grabes; 2, 5–7 – Keramik; 3, 4, 8, 9 – Kupfer; 10 – Feuerstein. Nach *Baran 1961* und *Svešnikov 1973, 1974*.

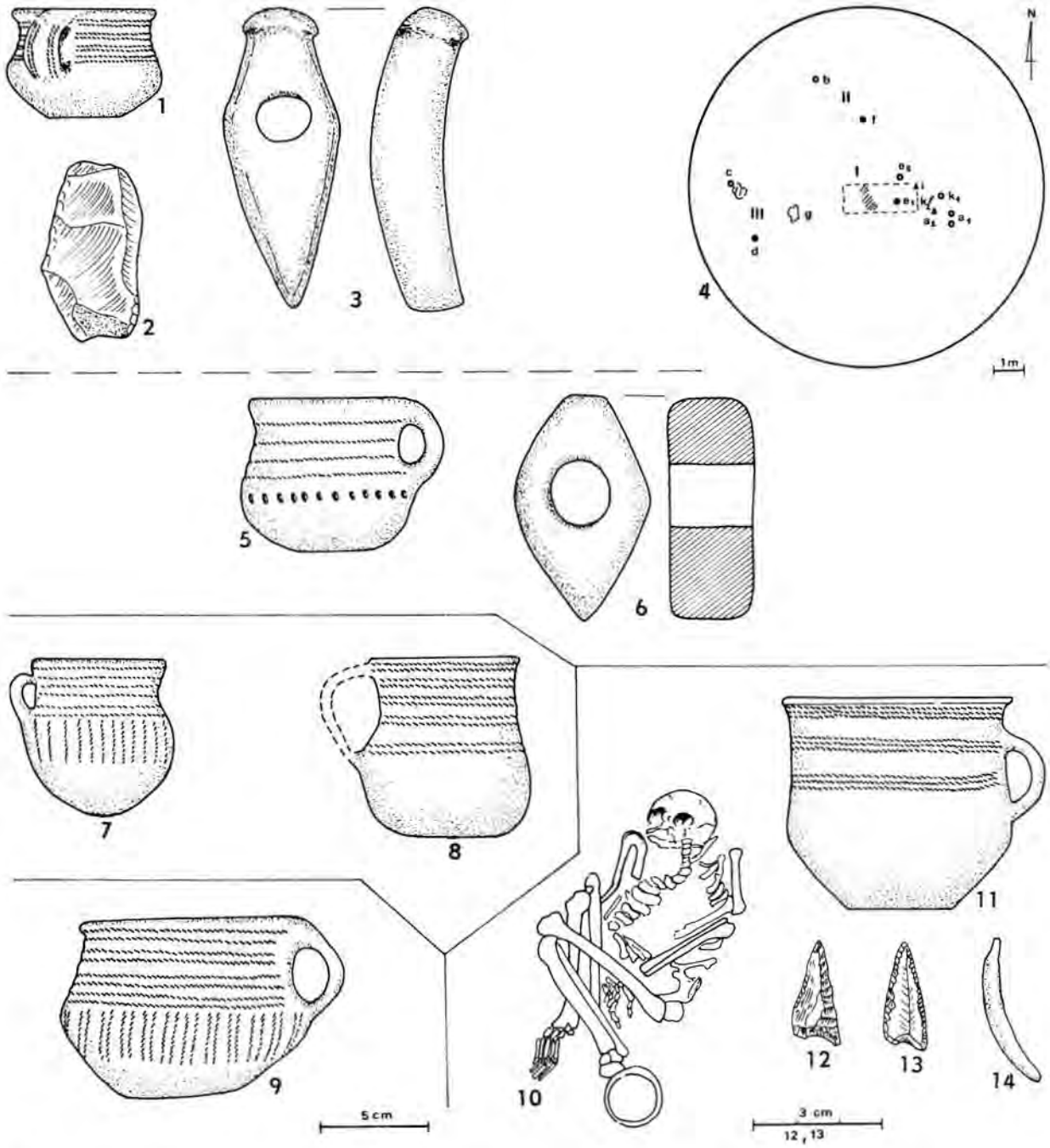

Abb. 7. Grabkomplexe mit Merkmalen der Chłopice-Veselé-Kultur aus Hügelgräbern der westlichen Region von Podolien (Zone A). 1–6 – Kolokolin, Hügelgrab III, Grab I (1–3), Grab III (5, 6); 7, 8 – Jaktorów (Jasenivka), Hügelgrab II (7), Hügelgrab IV (8); 9 – Krylos; 10–14 – Płaucza Wielka (Velyka Plavuča), Hügelgrab II, Grab 1. 1, 5, 7–9, 11 – Keramik; 3, 6 – Stein; 4 – Plan des Hügelgrabes – Anordnung der Ausstattung im Grab I (a1, a2, e1, e2, i, k1, k2), im Grab III (c, d); 2, 12, 13 – Feuerstein; 10 – Plan des Grabes, 14 – Wildschweinhauer. Nach *Sulimirski 1968* und *Svešnikov 1974*.

In verhältnismäßig naher Nachbarschaft der oben beschriebenen Gruppierung von Flachgräbern, aber bereits am Nordostrand von Podolien, wurden Skelett- und Brandgräber mit Keramik vom Chłopice-Veselé-Typ gefunden, innerhalb von Hügelgräbern (u. a. Jaktorów [Jasenivka], Hügelgrab II und III; Kolokolin, Hügelgrab III, Gräber 1 und 3; Płaucza Wielka [Velyka Plavuča], Hügelgrab II), die im allgemeinen den Bestandteil einer größeren Häufung von Kurganen bilden, von denen wenigstens ein Teil zur schnurkerami-

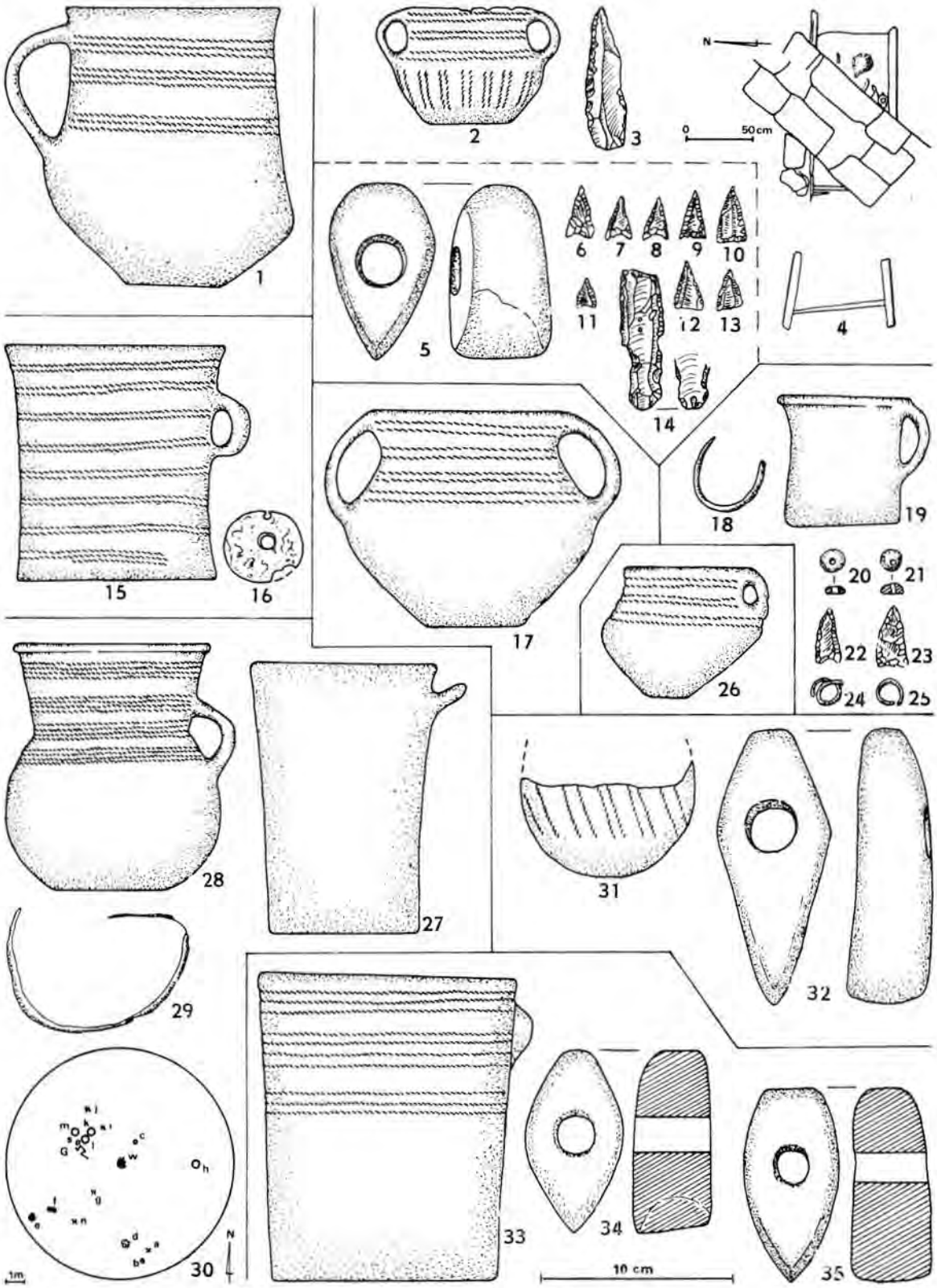

Abb. 8. Frühbronzezeitliche Funde aus Südpodolien und dem Karpatenvorland (Zone B). 1 — Beremiany; 2–14 — Popivci, Grab 1 (2–4), Grab 2 (5–14); 15, 16 — Chorostkiv, Hügelgrab II; 17 — Ostapie (Ostapove), Hügelgrab III; 18–25 — Studenycia; 26 — Kyseliv; 27–30 — Gwozdziec Stary (Gvizdeć), Hügelgrab II, Grab G; 31, 32 — Myšyn; 33–35 — Okniany (Vikniany), Hügelgrab I. 1, 2, 15, 17, 19, 26–28, 31, 33 — Keramik; 3, 6–14, 22, 23 — Feuerstein; 4 — Plan des Grabes; 5, 32, 34, 35 — Stein; 16 — Bernstein; 18, 24, 25, 29 — Kupfer; 20, 21 — Knochen; 30 — Plan des Hügelgrabes, Anordnung der Ausstattung in den Gräbern G und L. Nach *Sulimirski 1968, Svešnikov 1964* und *Zacharuk 1959*.

schen Kultur gehörte (*Sulimirski 1968*, S. 140—141, 144). Die Lage der Toten (im Falle von Skelettgräbern) war ähnlich wie in Flachgräbern. Dasselbe betraf die Grabausstattung (Abb. 7). Aufgrund nicht immer voller und klarer Angaben kann man annehmen, daß dies in der Regel Nachbestattungen in älteren Hügelgräbern waren, obwohl es in gewissen Fällen (z. B. Kolokolin, Hügelgrab III, Grab 1), nicht ausgeschlossen ist, daß wir es mit der Hauptbestattung zu tun haben, für die also der Hügelmantel aufgeschüttet worden ist (*Sulimirski 1968*, S. 141). Dies wäre eine wesentliche Abweichung von der allgemein in der Chłopice-Veselé-Kultur althergebrachten Sitte, die Gräber flach anzulegen. Gleichzeitig würde sich darin das Überdauern starker Traditionen der schnurkeramischen Kultur in diesem Gebiet äußern.

Eine ähnliche Lage, d. h. das Auftreten von Bestattungen, auf jeden Fall von Gefäßen, der Chłopice-Veselé-Kultur in Hügelgräbern konstatierte man in Balice im Gebiet der Przemyśl-Pforte (*Sulimirski 1968*, S. 122, 123, Taf. 1: 3; 6: 16, 24) am östlichen Rand einer anderen Fundortgruppierung (hauptsächlich von Siedlungscharakter) der besprochenen Kultur im Flußgebiet des oberen San (Abb. 1; *Machnik 1963b*, S. 97). Unklar ist auch hier die Stellung dieser Bestattungen (oder der Zusammenhang der in der Hügelaufschüttung gefundenen Gefäße mit den Gräbern) innerhalb der Hügelgräber, von denen ein Teil Gräber aus der ausgehenden Phase der schnurkeramischen Kultur enthielt. Es ist von den Amateurgrabungen vom Anfang dieses Jahrhunderts verursacht worden (*Chizzolla 1903*).

Das sich gegen Osten von der Przemyśl-Pforte ausdehnende Gebiet des Sambor-Talbeckens im rechten Flußgebiet des Dnestr weist keine Gräber oder andere Objekte auf, die wir zur Chłopice-Veselé-Kultur rechnen könnten. Vielleicht hängt dies mit dem Vorhandensein der lokalen, späten Kavsko-Kolpiec-Gruppe der schnurkeramischen Kultur in diesem Gebiet zusammen (*Machnik 1963b*, S. 97; 1979, S. 61—62). Nur am Südostrand dieses Gebietes, bereits im Karpatenvorland, kennen wir zwei Gefäße (eine große schnurverzierte Henkeltasse und eine Schale), die höchstwahrscheinlich aus einem der Hügelgräber in der Ortschaft Łotatniki stammen und an Formen der Chłopice-Veselé-Kultur anknüpfen (*Sulimirski 1968*, S. 137, Taf. 6:15, 16), und eine für diese Kultur typische Henkeltasse aus Krylos (Abb. 7: 9) bei Halič (*Svešnikov 1974*, S. 49, Abb. 11: 1).

Eine große Überraschung ist das Auftreten von Gefäßen (Abb. 8) mit Merkmalen dieser Kultur weiter ostwärts, d. h. in Südpodolien zwischen den Flüssen Strypa und Smotryč und auf der gegenüberliegenden Seite des Dnestr im Rayon von Horodenka und Hotin (Abb. 1), sowie im Flußgebiet des oberen vorkarpatischen Abschnittes des Pruth (*Machnik 1979*, S. 65 ff.). Es sind dies entweder typische Formen für die Chłopice-Veselé-Kultur (Abb. 8), wie der Krug aus Beremiany (*Sulimirski 1968*, S. 148, Abb. 15: 19), Henkeltassen aus Kyseliv (*Svešnikov 1974*, S. 66, Abb. 17: 13), Košylovci,* Nezviska (*Smirnova 1959*, S. 88, Abb. 1: 12) und Myšyn (*Sulimirski 1968*, S. 152, Abb. 10: 5), oder auch Gefäße, die in ihrer Form mehr an die frühbronzezeitliche Keramik aus dem mittleren Donaugebiet anknüpfen, aber im Chłopice-Veselé-Stil verziert sind. Zu diesen letzteren gehört das kleine Zweihenkelgefäß (Abb. 8: 2) aus Popovcy (*Zacharuk 1959*, S. 131, Taf. I: 1), das nahe entsprechende Formen unter anderem in der Siedlungskeramik aus Bubanj Hum III (*Garašanin 1957*, Phot. 12: 1, 2) und in den Gefäßen aus den Hügelgräbern in Belotić und Bela Crkva (*Garašanin M. — Garašanin D. 1958*) in Jugoslawien und aus Flachgräbern in Pitvaros in Südungarn (*Bóna 1965*, Taf. O: 5—7) hat, sowie ein Henkelbecher (Abb. 8: 27) mit hohem Trichterhals aus Gwoździec Stary (Gvizdeć) (*Sulimirski 1968*, S. 151, Abb. 10: 6), der an die Gefäße der Verbicioara-Gruppe aus Südwestrumänien anknüpft (*Berciu — Morintz — Maximilian 1957*, S. 183, Abb. 3).

Auf dem Gebiet von Podolien befanden sich die uns interessierenden Gefäße in Kistengräbern aus großen Steinplatten (Abb. 8: 4), in denen die Verstorbenen in linker oder rechter Hocklage, meistens in O-W-Richtung bestattet waren (*Svešnikov 1974*, S. 56 ff.). Außer Keramik enthielten diese Gräber auch Steinäxte, Feuersteinpfeilspitzen und andere kleine Er-

* In den Sammlungen des Archäologischen Museums in Kraków, Inv. Nr. 3180 II 60 B 2. Es geht hier um die mit horizontalen Schnurabdruckbändern verzierten Gefäßfragmente aus alten Grabungen von *A. H. Kirkor*.

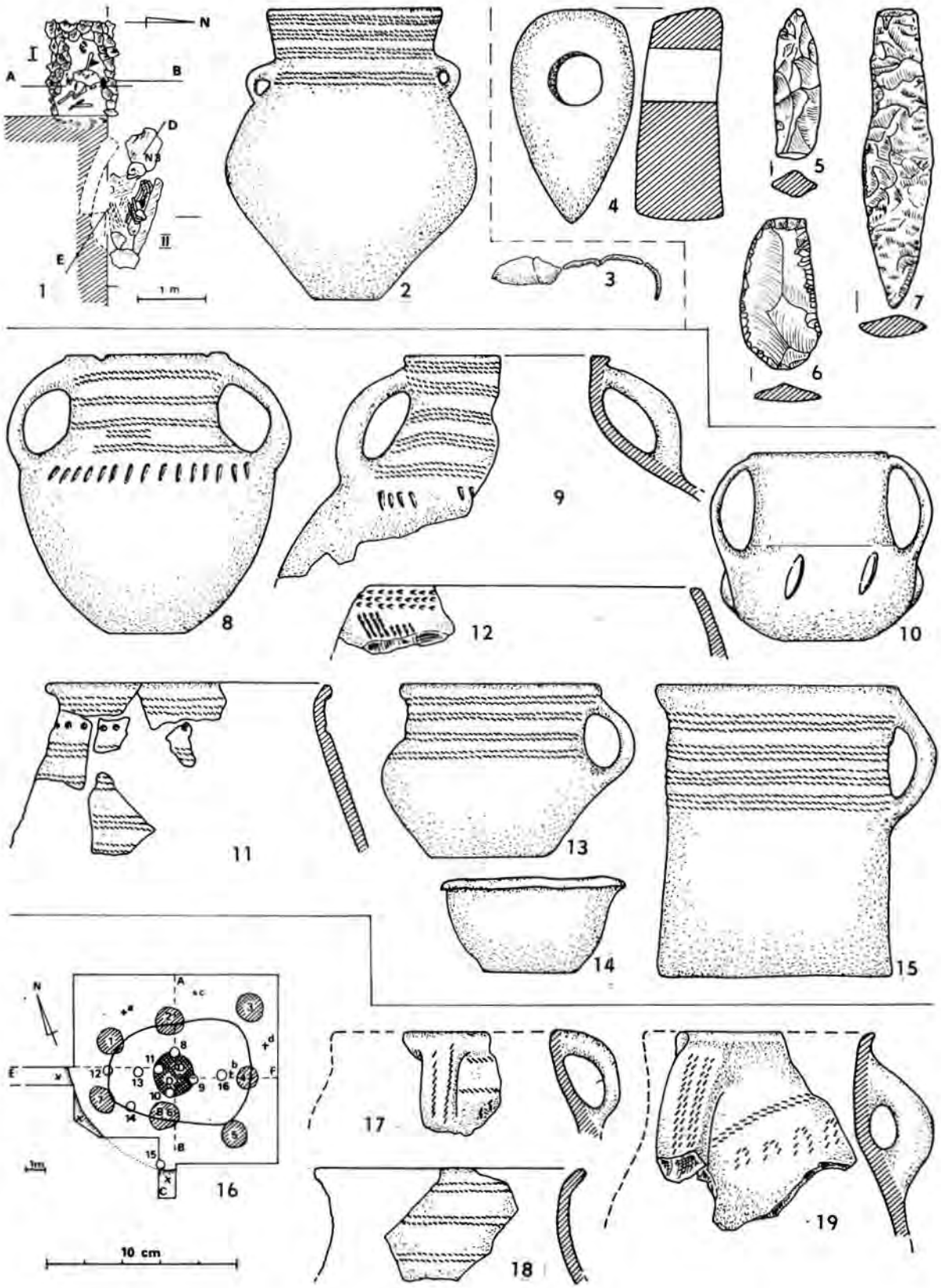

Abb. 9. Hauptformen der Gefäße der Gorodok-Zdovbycia-Kultur. 1–7 – Zdovbycia, Grab I (2, 3), Grab II (4–7); 8, 9, 14 – Gorodok; 10 – Stavok; 11 – Volsvyn; 12 – Čudvy; 13 – Gorodok, Flur Kurgany; 15 – Zoziv; 16–19 – Majdan Mokwiński (Mokvynskyj Majdan). 1 – Plan der Gräber; 2, 8–15, 17–19 – Keramik; 3 – Kupfer; 4 – Stein; 5–7 – Feuerstein; 16 – Plan der Hütte. Nach *Svešnikov 1964*, 1974 und *Machnik 1978*.

zeugnisse aus diesem Rohstoff (*Svešnikov 1974*, S. 66, Abb. 17). Gerade aus so einem Steinkistengrab (*Svešnikov 1974*, S. 63, 66) stammt die Henkeltasse aus Kyseliv in der Nähe von Hotin (Abb. 8: 26), einer bereits am rechten Dnestrufer gelegenen Ortschaft. Es ist dies, bis jetzt, der am meisten nach Osten vorgeschobene Fundort mit Keramik vom Chłopice-Veselé-Typ. Dagegen im Flußgebiet des oberen Pruth wurden die erwähnten Gefäße in Hügelgräbern gefunden. In Gwoździec Stary (Gvizdeć) bildete der schnurverzierte Henkelbecher und ein unverzierter Blumentopf (Abb. 8: 27—30) zusammen mit zwei kupfernen Weidenblattohrringen (außerhalb des Kurganzentrums) den Grabverband eines rechtsseitigen Hockers mit den Händen an den Wangen und der Blickrichtung nach NW (*Sulimirski 1968*, S. 151). Es war wahrscheinlich eine Nachbestattung, ähnlich wie das Brandgrab (in dem sich eine Henkeltasse vom Chłopice-Veselé-Typ und eine Steinaxt befand) im Hügelgrab von Myšyn (*Sulimirski 1968*, S. 152). Dagegen die Scherben einer Henkeltasse aus Niezwiska (Nezvysko) am Dnestr stammten wahrscheinlich aus einer Siedlung, denn man fand sie in der Kulturschicht (*Smirnova 1959*).

So scheint es unumstößlich festzustehen, daß auf dem besprochenen Gebiet Einflüsse oder sogar eine Besiedlungsdurchdringung seitens der Bevölkerung der Chłopice-Veselé-Kultur hinzukamen. Ihre Merkmale kamen hier mit starken spätneolithischen Traditionen in Berührung, die ihren Ausdruck hauptsächlich im Überdauern gewisser Gräberformen fanden (Steinkistengräber, Hügelgräber), ferner mit Einflüssen aus dem südlichen Donaugebiet sowie aus Siebenbürgen (*Machnik 1967b*). Von diesen letzten legen übrigens nicht nur einige Gefäßformen (z. B. unverzierte Blumentöpfe mit Henkel) Zeugnis ab, sondern auch ziemlich zahlreiche Kupfererzeugnisse, darunter auch Schaftlochäxte, u. a. vom Baniabic-Typ (*Svešnikov 1974*, S. 67—68, Abb. 18: 2).

Die südlichen Einflüsse drangen durch das besprochene Gebiet des Zwischenstromlandes des oberen Pruth und Dnestr sowie Podolien bis nach Mittelwolhynien, wo sie deutlich in der jüngstens von *I. K. Svešnikov* (*1974*, S. 83, 92, Abb. 26: 13; 28: 26) unterschiedenen Gruppe Gorodok-Zdovbycia zu sehen sind. Dort treten u. a. zweihenkelige Krüge auf (Abb. 9: 8—10), die jenen in den frühbronzezeitlichen Gruppen im Donaugebiet nahestehen (*Machnik 1971*, S. 137, Taf. VI: A2, D10, 11), dagegen fand sich in dem bekannten Hortfund aus Stublo (Steblivka) neben Schaftlochäxten, weidenblattförmigem Schmuck (*Antoniewicz 1929*) ein für die neuestens entdeckte große Nekropole in Zimnicea an der unteren Donau (*Alexandrescu 1974*, S. 89, Abb. 9: 3) typischer Schmuckgegenstand von Hufeisenform (*Svešnikov 1974*, S. 138, Abb. 50: 22). Es ist interessant, daß — wie wir das bereits an anderer Stelle bemerkt haben — im keramischen Inventar der Gorodok-Zdovbycia-Kultur auch Henkeltassen und Krüge (Abb. 9: 13, 17, 19) vom Chłopice-Veselé-Typ auftreten, dagegen andere Gefäßformen (Abb. 9: 11, 15, 18) mit einer für die Keramik der Chłopice-Veselé-Kultur charakteristischen Gliederung der Schnurabdrücke verziert sind (*Svešnikov 1974*, S. 92, Abb. 28: 16, 22).

Zum Schluß möchte ich ein paar Worte über die Chronologie der Chłopice-Veselé-Kultur hinzufügen. Über dieses Thema wurde schon viel geschrieben, so daß es keinen Zweck hat, noch einmal alle diese sicheren Angaben zu erwähnen, auf die sie sich stützen kann. Ich werde mich darauf beschränken, nur an einige der wichtigsten zu erinnern: Die stratigraphischen Beobachtungen in Złota, in Mierzanowice (*Machnik 1967a*, S. 88 ff.) und in letzter Zeit in Żerniki Wielkie auf der kleinpolnischen Hochebene (*Kempisty 1978*, S. 398 ff.) weisen darauf hin, daß die Chłopice-Veselé-Kultur grundsätzlich älter ist als die entwickelte Mierzanowice-Kultur und jünger als die Złota-Kultur sowie die klassische Phase der Krakau-Sandomierz-Gruppe der schnurkeramischen Kultur.

Es wurde schon vielmals auf die Möglichkeit einer wenigstens teilweisen Gleichzeitigkeit der Chłopice-Veselé-Kultur mit den späten Gruppen der Glockenbecherkultur im Flußgebiet der mittleren Donau hingewiesen (*Budinsky-Krička 1965*, S. 88—89: *Vladár 1969*, S. 114; *Ondráček 1972*, S. 111). Die Ansicht wird vor allem durch die frappante Übereinstimmung der Gefäßformen der Chłopice-Veselé-Kultur mit der sog. Begleitkeramik der Glokkenbecherkultur gestützt (*Šikulová 1961*, S. 13; *Buchvaldek 1963*, S. 36; *Machnik 1963*). Außerdem kommen in den Grabausstattungen der Chłopice-Veselé-Kultur für die Glockenbecherkultur typische breite Armschutzplatten

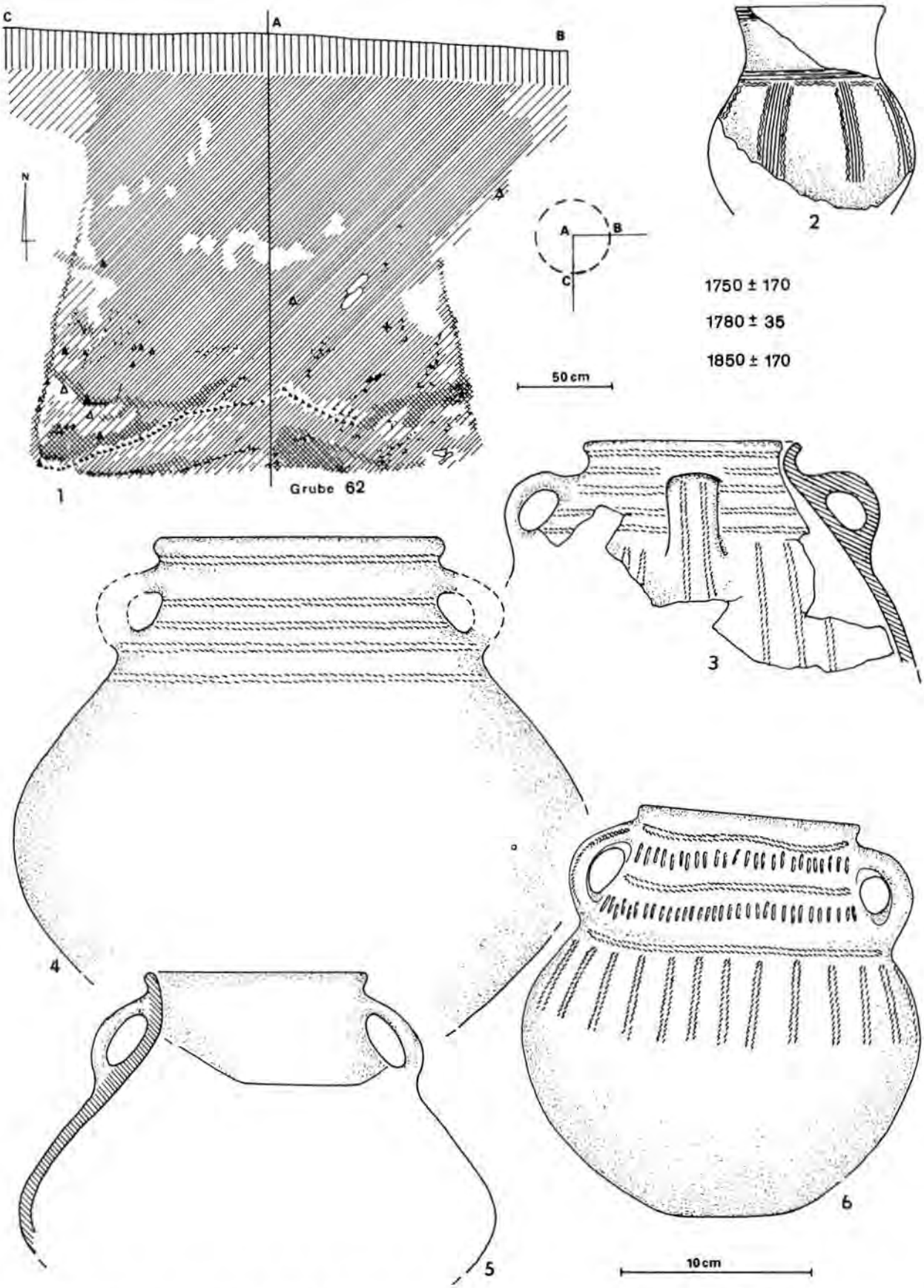

Abb. 10. Material der Chłopice-Veselé-Kultur aus der Siedlungsgrube von Iwanowice in Kleinpolen (Zone A). 1 – Vertikaler Querschnitt der Grube; 2–6 – Keramik. Nach *Machnik 1978*.

mit zwei oder vier kleinen Löchern (Abb. 2: 3, 20) und Ohrringe aus Golddraht (Abb. 2: 9—13) zum Vorschein (*Prokopowicz 1964*, S. 405, Abb. 8; *Hachulska-Ledwos 1967*, Taf. I: 8, II: 4—8). Die große Ähnlichkeit beider Kulturen äußert sich auch in der Ausführungstechnik und in den Formen der Feuersteinwerkzeuge. Nicht ohne Bedeutung für die Annahme der Möglichkeit einer teilweisen Gleichzeitigkeit beider Kulturen ist die bereits mehrmals erwähnte Tatsache des Vorkommens eines Grabes auf dem Gräberfeld der Glockenbecherkultur (*Prokopowicz 1964*) in Świećice (Kleinpolen), das u. a. mit einer Henkeltasse vom Chłopice-Veselé-Typ und einer breiten Armschutzplatte ausgestattet war (Abb. 2: 20, 21). Noch wichtiger ist das im J. 1980 in Kietrz, Woj. Opole, entdeckte Skelettgrab, in dem der Tote mit einer typischen Henkeltasse der Chłopice-Veselé-Kultur, einer breiten Armschutzplatte (mit vier Löchern) und einem Fragment eines halbmondförmigen Anhängers ausgestattet war. Der Anhänger hat beste Analogien in den Funden aus den Gräbern der Glockenbecherkultur, z. B. in Kleinpolen in Samborzec (*Kamieńska — Kulczycka-Leciejewiczowa 1970*, S. 240, Abb. 12: 4) und in Böhmen in Praha XIII-Vršovice (*Hájek 1939—1946*, S. 21, Abb. 1: 2, 3).*

Die letztens erzielten C_{14}-Daten für Siedlungsobjekte der Chłopice-Veselé-Kultur, die in der Zeit zwischen 1850—1750 v. u. Z. Platz finden (*Machnikowie 1973*), decken sich mit den C_{14}-Daten für jüngere Funde der Glokkenbecherkultur in Mitteleuropa (*Pape 1979*).

Das in einer Siedlungsgrube der Chłopice-Veselé-Kultur in Iwanowice in Kleinpolen gefundene große Fragment eines typischen Gefäßes der Protoaunjetitzer Kultur des Marschwitzer Typs (Abb. 10: 2) würde auf die Gleichzeitigkeit beider Kulturen hinweisen. Dies widerspräche dem, was wir vorher über das Thema der gegenseitigen Beziehung der Chłopice-Veselé-Kultur zur Glockenbecherkultur gesagt haben. Dieser Widerspruch kann jedoch scheinbar sein, da die in der erwähnten Höhle in Iwanowice gefundenen Gefäße der Chłopice-Veselé-Kultur (Abb. 10: 3, 4, 6) späte stilistische Merkmale aufweisen, die bereits auch auf der Keramik der Frühphase der Mierzanowice-Kultur auf der Sandomierz-Hochebene (*Machnik 1978*, S. 51, Taf. XVIII) erscheinen.

Man muß also mit der Möglichkeit des Vorhandenseins mindestens zweier chronologischer Phasen in der Chłopice-Veselé-Kultur rechnen, von denen die erste mit den Spätgruppen der Glockenbecherkultur und den ausklingenden Gruppen der schnurkeramischen Kultur zeitgleich wäre, die jüngere dagegen mit der sich bildenden Mierzanowice-Kultur, dem Anfang der Nitra-Gruppe und der Protoaunjetitzer Kultur.

Es ist sehr gut möglich, daß in den Periphergebieten des Chłopice-Veselé-Kulturbereiches, insbesondere in der Zone B, ihre Merkmale sich länger erhielten, vielleicht sogar bis zum Ende der Frühbronzezeit. Darauf würden u. a. einige die Gefäße des Chłopice-Veselé-Typs begleitende Feuersteinerzeugnisse, z. B. Lanzenspitzen oder Dolche (*Szmit 1929*, Taf. X : 23), und kupferne Schmuckgegenstände, z. B. große weidenblattförmige Ohrringe (*Baran 1961*, S. 152, Abb. 2: 2, 3) hinweisen, die für die bereits vollkommen frühbronzezeitlichen Kulturen Mierzanowice und Strzyżów typisch sind (*Machnik 1977*, Taf. XI, XII). Das erzielte C_{14}-Datum 1640 v. u. Z. (Grn. 6008) für die Siedlungsgrube in Dziekanowice (*Kruk 1969*, S. 60, Abb. 3) mit einer noch im Stil der Chłopice-Veselé-Kultur verzierten Keramik wäre eine Bestätigung dafür.

* Rettungsgrabungen von *S. Lęczycki* (Museum in Opole), deren Resultate in „Sprawozdania Archeologiczne" Band 34 erscheinen werden.

Literatur

ALEXANDRESCU, A. D.: La nécropole du bronze ancien de Zimnicea (dép. de Teleorman). In: Dacia. 18. Bucureşti 1974, S. 79—93.

ANTONIEWICZ, W.: Der in Stubło in Wolhynien aufgefundene Bronzeschatz. In: Eurasia Septentrionalis Antiqua. IV. Helsinki 1929, S. 135—148.

BARAN, V. D.: Pochovannja kultury šnurovoji keramiki kolo s. Ripniv (Ripniv II) Lvivs'koji oblasti. In: Materialy i doslidženňa z archeolohiji Prykarpattja i Volyni. 3. Kyjiv 1961, S. 151—152.

BERCIU, D. — MORINTZ, S. — MAXIMILIAN, I.: Şantierul arheologic Verbicioara. In: Mater. şi Cerc. arheol. 3. Bucureşti 1957, S. 179—187.

BÓNA, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II. In: Alba Regia. 4/5. Székesfehérvár 1965, S. 17—63.

BUCHVALDEK, M.: K tzv. złotskému typu na Moravě a jz. Slovensku. In: Sborník II Františku Vildomcovi k pětaosemdesátinám. Brno 1963, S. 34—38.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Pohrebisko s kultúrou neskorej šnúrovej keramiky vo Veselom. Slov. Archeol., *13*, 1965, S. 51—106.

CHIZZOLLA, A.: Prähistorische Funde aus Westgalizien. In: Jb. d. k. k. Zentral-Kommission I. Wien 1903.

FITZKE, J.: Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu. Wiad. archeol., *30*, 1975, S. 53—62.

GARAŠANIN, M.: Ausgrabung in Bubanj bei Niš. Germania, *35*, 1957, S. 198—207.

GARAŠANIN, M. — GARAŠANIN, D.: O problemu ranog bronzanog doba u Zapadnoj Srbii i Bosni. In: Glas. Zemalj. Muz. u Sarajevu. 13. Sarajevo 1958, S. 5—19.

GŁOSIK, J.: Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie pow. Hrubieszów w świetle badań w latach 1935—1937 i 39. In: Mater. starożytne. 7. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, S. 111—163.

GURBA, J.: Grób psa kultury ceramiki sznurowej we wsi Strzyżów, gm. Horodło, powiat Hrubieszów. Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio F. 5, 1954—1955, S. 159—168.

HACHULSKA-LEDWOS, R.: Materiały kultury ceramiki sznurowej odkryte koło Kopca Wandy (Kraków-Nowa Huta). In: Mater. archeol. 8. Kraków 1967, S. 89—98.

HÁJEK, L.: Půlměsícovitá spinadla kultury zvoncovitých pohárů. Památ. archeol., *42*, 1939—1946, S. 20—29.

JAŻDŻEWSKI, K.: Ślady kultury pucharów dzwonowatych na Kujawach. Z Otchłani Wieków, *12*, 1937, S. 83—94.

KAMIEŃSKA, J. — KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, A.: The Neolithic and Bronze Age Settlement at Samborzec in the Sandomierz District. Archaeologia Polona, 12, 1970, S. 223—257.

KEMPISTY, A.: Schytek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami. Warszawa 1978.

KRUK, J.: Sondażowe badania wykopaliskowe w rejonie wideł Nidzicy i Sancygniówki. Spraw. archeol., *21*, 1961, S. 57—65.

MACHNIK, J.: Kultura ceramiki sznurowej a kultura pucharów dzwonowatych w Małopolsce. In: Sprawozdania z Posiedzeń Komisji. Oddział PAN w Krakowie. Styczeń-Czerwiec 1963. Kraków 1963a, S. 67—73.

MACHNIK, J.: Uwagi o związkach i chronologii niektórych znalezisk kultury ceramiki sznurowej w Karpatach. Acta archaeol. Carpathica, *4*, 1963b, S. 91—107.

MACHNIK, J.: Stosunski kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce. In: Materiały do prahistorii ziem polskich. 3. Epoka brązu. 1. Warszawa 1967a.

MACHNIK, J.: Związki kultury Schneckenberg-Glina III z przykarpackim episznurowym kręgiem kulturowym. In: Spraw. z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie. Styczeń-Czerwiec 1966. Kraków 1967b, S. 1—4.

MACHNIK, J.: Przemiany kulturowe u schyłku neolitu i w początkach epoki brązu w Kotlinie Karpackiej oraz ich odbicie w Małopolsce. Archeol. Polski, *16*, 1971, S. 119—149.

MACHNIK, J.: Frühbronzezeit Polens (Übersicht über Kulturen und Kulturgruppen). Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977.

MACHNIK, J.: Wczesna epoka brązu. In: Prahistoria ziem polskich. 3. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, S. 9—136.

MACHNIK, J.: Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. Acta archaeol. Carpathica, *19*, 1979, s. 51—71.

MACHNIKOWIE, A. J.: Wczesnobrązowy zespół osadniczy na „Babiej Górze" w Iwanowicach, pow. Miechów, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. In: Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce. Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie. 12. Kraków 1973, S. 141—158.

ONDRÁČEK, J.: Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově. Archeol. Rozhl., *24*, 1972, S. 168—172.

PAPE, W.: Histogramme neolithischer ^{14}C-Daten. Germania, *57*, 1979, S. 1—51.

PROKOPOWICZ, J.: Groby kultury pucharów dzwonowatych w Święcicach, pow. Miechów. In: Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski. Prace Komisji Archeologicznej Oddziału Pan w Krakowie. 4. Kraków 1964, S. 401—410.

PROX, A.: Die Schneckenbergkultur. Kronstadt 1941.

SMIRNOVA, T. I.: Pidsumki doslidžeň verchnych šariv nezviškoho poselennja. In: Mater. Doslidž. Archeol. Prykarpattja i Volyni 2. Kyjiv 1959, S. 87—101.

SULIMIRSKI, T.: Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. London 1968.

SVEŠNIKOV, I. K.: Poselenie kuľtury šnurovoj keramiki u s. Gorodok Rovenskoj oblasti. Krat. Soobšč. o. Dokl. i pol. Issled. Instit. Archeol., *97*, 1964, S. 127—134.

SVEŠNIKOV, I. K.: Pamjatniki počapskogo tipa v verchovjach zapadnogo Buga. Slov. Archeol., *21*, 1973, S. 15—34.

SVEŠNIKOV, I. K.: Istorija naselennja Peredkarpattja, Podillja i Volyni v kinci III — na počatku II tysjačolittja do našoji ery. Kyjiv 1974.

ŠIKULOVÁ, V.: Pohřebiště lidu złotské skupiny šnůrové kultury v Sudoměřicích — okres Hodonin. In: Pravěk východní Moravy. 2. Gottwaldov 1961, S. 7—13.

SZMIT, Z.: Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu. In: Wiad. archeol. 10. Warszawa 1929, S. 36—118.

VLADÁR, J.: Prvé nálezy keramiky kultúry zvoncovitých pohárov na Slovensku. Slov. Archeol., *17*, 1969, S. 97—118.

WAGA, T.: Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce. Poznań 1930.

TOČÍK, A.: Die Nitra-Gruppe. Archeol. Rozhl., *15*, 1963, S. 716—774.

ZACHARUK, J. M.: Pogrebenija v kamennych grobnicach okolo s. Popovcev, Ternopoľskoj oblasti. Krat. Soobšč. Inst. Archeol., *8*, 1959, S. 129—132.

Распространение и хронология культуры Хвопице-Веселе

Ян Махник

Относительно недавно, главным образом по погребальным комплексам выделенная культура Хвопице-Веселе занимает, как уже сегодня известно, сравнительно большую территорию с обеих сторон Карпат. Можно здесь говорить о зоне А (Юго-Западная Словакия, Верхняя Силезия, Малопольша, бассейн верхнего Буга), в которой встречаются в полном составе основные черты этой культуры в погребениях и в селищных объектах (главным образом в Малопольше), и о зоне Б (Средняя Польша, Люблинская возвышенность и Волынь, бассейн верхнего Днестра и верхнего Прута), где встречаются в основном только некоторые черты культуры Хвопице-Веселе. Они свидетельствуют о влияниях этой культуры, и только в некоторых случаях (Куявы, бассейн нижнего Буга, Южная Подолия и Восточное Прикарпатье) о проникновении небольших групп ее носителей.

Местонахождения культуры Хвопице-Веселе в зоне А выразительно сгруппированы на определенных территориях, отделенных друг от друга районами с меньшим количеством местонахождений. Одна из такого рода группировок, наиболее выдвинутых к северо-востоку, находится в бассейне верхнего Буга. Она обозначена названием группа Почапы. На сравнительно небольшой территории так наз. Надбугской котловины встречаются грунтовые погребения с трупоположениями, не отличающиеся ни погребальным обрядом, ни погребальным инвентарем от культуры Хвопице-Веселе в Малопольше или в Словакии. Однако, на юго-восточном краю этой группировки, уже на границе Подолии, погребения с трупосожжением и трупоположением с инвентарем типичным для культуры Хвопице-Веселе были найдены в курганах. В большинстве случаев это были погребения углубленные в более ранние курганы культуры шнуровой керамики. Подобная обстановка, т. е. наличие захоронений культуры Хвопице-Веселе в насыпи кургана, подтверждена также в иных группировках ее местонахождений, в особенности в районе так наз. Пшемыских ворот в междуречье Сана и верхнего Днестра (Балице).

Отсутствие до того времени местонахождений культуры Хвопице-Веселе в области Самборской котловины в бассейне верхнего Днестра можно объяснить бытованием здесь поздней группы культуры шнуровой керамики — группы Кавско-Колпьец. Однако, посуда

с чертами культуры Хвопице-Веселе неожиданно встречается более к востоку, а именно в Южной Подолии, и одновременно в междуречье Днестра и верхнего Прута. В Подолии она была обнаружена в погребениях с каменными ящиками, исходящих из местных традиций позднего энеолита. Между Днестром и верхним Бугом эта посуда представляет собой инвентарь погребений с трупоположением, большей частью встречаемых вроде вторичного захоронения в курганах. Среди упоминаемой выше керамики выявлены типичные формы культуры Хвопице-Веселе (Ки елив), но также другие (напр. двуручные кубки), украшенные только в стиле Хвопице-Веселе (Попивцы). Последние исходят из форм распространенных в различных группах ранней бронзы в бассейне Дуная и на Балканах.

Таким образом, область бассейна Днестра и верхнего Буга представляла на рубеже энеолита и ранней бронзы территорию культурного проникновения с одной стороны с запада (культура Хвопице-Веселе), с другой стороны с юга из-за Карпат и из северной Молдавии. Эти влияния достигали более северных областей, а именно Средней Волыни, где в то время формировалась культура Городок-Здолбица.

О хронологии культуры Хвопице-Веселе написано уже много. На основе разных данных и стратиграфических наблюдений установлено, что она моложе культуры звотской и классической фазы краковско-сандомиежской группы культуры шнуровой керамики. Некоторые данные указывают также на то, что она должна быть с одной стороны современна позднейшей фазе культуры колоколовидных кубков, с другой стороны протоунетицкой культуре. Вероятно возможно будет выделить две фазы культуры Хвопице-Веселе в которых только более древняя была бы современна поздней фазе культуры колоколовидных кубков в Средней Европе. Следы культуры Хвопице-Веселе могли продолжать свое бытование в некоторых областях, в особенности в зоне Б, очень долгое время, вплоть до конца ранней бронзы (Рейнеке A_2).

Перевод Э. Громовой

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA XXIX-2, 1981

K PROBLEMATIKE KULTÚRNO-SPOLOČENSKÝCH VZŤAHOV NA SÍDLISKÁCH Z DOBY RÍMSKEJ NA VÝCHODNOM SLOVENSKU

PAVOL JUREČKO
(Východoslovenské múzeum, Košice)

Východné Slovensko, predstavujúce viacmenej uzatvorenú geografickú oblasť, zohralo významnú úlohu vo včasnodejinnom vývoji východnej časti Karpatskej kotliny. Určitú samostatnosť a špecifický miestny kultúrny ráz podmieňovala nielen geografická, ale nepriamo aj politická izolácia tohto územia. Východné Slovensko sa nachádzalo relatívne bokom od pohnutých vojensko-politických udalostí, spôsobených expanziou rímskeho impéria a nájazdmi germánskych kmeňov zo severu. Samozrejme, že i táto oblasť prijímala nové prvky, prichádzajúce prakticky zo všetkých svetových strán; kumuloval sa tu na starom, dlho preživajúcom kultúrnom základe špecifický spoločenský a ekonomický vývoj jednotlivých etnických skupín obyvateľstva bez ich dominantnej monoabsolutizácie.

Archeologickými pamiatkami z prvých storočí nášho letopočtu patrí popri juhozápadnom aj východné Slovensko k najbohatším nálezovým oblastiam. Na jeho dôležité postavenie vo včasnej dobe historickej poukázali už v minulosti náhodné objavy tzv. kniežacích hrobov v Ostrovanoch (I, II), okr. Prešov, a v Cejkove, okr. Trebišov. Naznačili, že pri celkovom riešení problémov histórie Slovenska treba rátať s jeho východnou časťou ako oblasťou, ktorá v tejto dobe zohrala v politickom, kultúrnom a ekonomickom vývoji významnú úlohu.

Prvé pokusy o náčrt vývoja východného Slovenska v sledovanom časovom úseku urobili na základe dovtedy známeho archeologického materiálu *J. Eisner* (*1922*) a *J. Pasternak* (*1928*). Prvý zo spomenutých bádateľov sa k prehodnoteniu nálezov z tohto územia vrátil ešte vo svojej syntetickej práci Slovensko v praveku (*1933*, s. 167—238). Historickým vývojom so zreteľom na riešenie niektorých etnických otázok sa zaoberal *V. Ondrouch* (*1936*, s. 22—29, 78—90).

Po oslobodení došlo aj vo východnej časti našej republiky, najmä v súvislosti so socialistickou industrializáciou, k rozmachu archeologického bádania. Jeho výsledkom je objavenie ďalších sídlisk, rozmnoženie dokladov duchovnej a materiálnej kultúry ľudu žijúceho začiatkom n. l. na tomto území. Dnes, v spojení so staršími nálezmi, si možno už vytvoriť aspoň približný obraz o jeho spôsobe života, úrovni hospodárstva, stave výrobných síl a vzťahov, jeho zvykoch a ideologickej nadstavbe vôbec.

V súčasnosti je známych z východného Slovenska skoro 200 archeologických lokalít z doby rímskej, ale len nepatrné množstvo z nich sa preskúmalo systematicky, iba z niektorých môžeme prijať sumarizačné výsledky, ktoré nám vo veľkej miere pomôžu dokresliť obraz života, objasniť komplex hospodárskych vzťahov, ako aj problém celého vnútorného usporiadania spoločnosti. Preto pri súčasnom stave bádania bude mať nami poskladaná mozaika mnohé prázdne alebo iba kontúrovite naznačené časti, ktoré v budúcnosti doplnia poznatky získané ďalším systematickým výskumom.

Posledné storočia pred prelomom letopočtov sa v stredoeurópskej oblasti charakterizujú podstatnými hospodárskymi a spoločenskými zmenami, ktoré zanechali stopy i v nasledujúcom období. Na východnom Slovensku nedošlo po zániku keltskej moci k úplnému úpadku úrovne výrobných síl a vzťahov. Ich ďalší bezprostredný rozvoj sa stal rozhodujúcim a zlomovým momentom vo vývoji spoločnosti doby rímskej. Pokrok v tejto i ďalších sférach života podmieňovali konkrétne komponenty mate-

riálneho vývoja, závisiace nielen od prírodných zdrojov, ale aj od politickej a kultúrnej situácie.

Úvodom sa pokúsime načrtnúť geografické prostredie, ktoré v nadväznosti na ľudskú prácu formovalo celkovú štruktúru osídlenia

Charakter geografického prostredia sídliskovej oblasti východného Slovenska

Geomorfologické pomery

Územie východného Slovenska zaberá severovýchodnú časť Karpatskej kotliny, chránenej zo severu a východu oblúkom Karpát, tvoreným Vysokými a Belanskými Tatrami, Spišskou Magurou, Ľubochnianskou a Ondavskou vrchovinou a Čerchovským pohorím, z východu Užskou hornatinou a Vihorlatom. Zo západu zasahuje na východné Slovensko časť Slovenského rudohoria (Spišské rudohorie) a z juhozápadu Slovenský kras. Smerom na juh sa otvára Košická kotlina, ktorá na sever preniká povodím rieky Torysy až po Sabinov. Od Potiskej nížiny oddeľujú Košickú kotlinu Prešovské hory a Milič. Hlboké zálivy Potiskej nížiny vytvorila erózia veľkých zdrojníc Bodrogu: pozdĺž Tople siaha na sever až po Bardejov, pozdĺž Ondavy až vyše Svidníka a pozdĺž Laborca takmer po Medzilaborce. Smerom na juh sa východné Slovensko otvára povodím Hornádu, Bodrogu a Potisím do severnej časti dnešného Maďarska (*Lukniš 1972*, s. 124).

Povrchové formy sú základným prvkom krajiny, ktorý pôsobí na priebeh prírodných procesov, a naopak, tieto procesy ovplyvňujú povrchové formy. Na hospodársku činnosť človeka majú značný vplyv i tzv. nepriame vplyvy reliéfu, a to najmä svojím pôsobením na ostatné činitele prírodného prostredia. Povrchová pestrosť východného Slovenska, ktorá tu dosahuje najväčšie rozpätie v Československu vôbec, intenzívne pôsobí na klimatické, pôdne, biologické a v nemalej miere aj na hydrologické a vegetačné pomery územia. Málokde sa tak výrazne prejavuje členenie krajiny na základe reliéfovej tvárnosti ako práve na východnom Slovensku (*Karniš — Kvitkovič 1970*, s. 6—7). Z hľadiska osídlenia v prvej polovici 1. tisícročia n. l. žil ľud tohto obdobia v približne rovnakých geomorfologických pomeroch, v akých žijeme dnes my, pretože k vlastnej individualizácii jednotlivých pohorí a kotlín východného Slovenska došlo už v pliocéne a kvartéri (*Karniš — Kvitkovič 1970*, s. 176).

Z výškopisného a orografického hľadiska sa lokality z doby rímskej koncentrujú v najnižších polohách východného Slovenska. Výškové rozvrstvenie sme sledovali po 25 m, aby sa, pokiaľ je to možné, vylúčili nepresnosti vyplývajúce v niektorých prípadoch z nejasnej lokalizácie v rámci príslušného, často členitejšieho katastrálneho územia (*Zeman 1976*, s. 168). Podstatná časť lokalít (52 %) sa nachádza vo výškovom stupni do 280 m n. m., z toho skoro polovica v rozmedzí 100—125 m n. m., teda všetky sú v nižšom stupni nížin, na širokých poriečnych nivách Hornádu, Bodvy, Bodrogu a jeho zdrojníc. Roviny, ktoré sú u nás najrozšírenejším typom reliéfu (ca 22,5 %), vznikli aj na veľkej časti Východoslovenskej nížiny postupným ukladaním nánosov štrku, piesku a povodňových kalov pri veľkých riekach na tektonicky klesajúcich úsekoch (*Lukniš 1972*, s. 129, tab. 2, mapa 20).

Vo vyššom stupni nížin — na pahorkatinách — v nadmorskej výške 200—300 m sa nachádza 28 % doteraz zistených lokalít z doby rímskej na východnom Slovensku. Na Východoslovenskej nížine tvoria pahorkatiny jej vyšší podhorský stupeň pod Slanskými vrchmi, Nízkymi Beskydami a Vihorlatom — Popriečnym. Z východoslovenskej časti vnútorných Karpát majú pahorkatinové dná Popradská, Hornádska a Rožňavská kotlina a malé plochy pahorkatín sú aj pri Zborove, okolo Giraltoviec a v doline Popradu okolo Hniezdna. Dlhé mierne svahy pahorkatín umožnili silné až úplné odlesnenie a pretvorenie niekdajších lesov na oráčiny (*Lukniš 1972*, s. 129), na čom mali pravdepodobne podiel už roľnícke skupiny obyvateľstva žijúceho v tejto oblasti v prvých storočiach n. l., pretože suchý terén a ľahká doprava, hlboké úrodné pôdy s miernym procesom premývania a erózie umožnili oddávna ich poľnohospodárske osídlenie a využitie.

Vo výškovom stupni 300—500 m n. m. — na nižších vrchovinách — je doteraz lokalizovaných približne 11 % nálezisk z doby rímskej: predovšetkým v okrajovom pásme karpatskej vysočiny, na dnách niektorých vnútrokarpatských kotlín (Hornádska), v Nízkych Beskydách a v Šarišskej vrchovine. Aj tu sa vyskytuje dosť plôch s menším sklonom, súcich na poľnohospodárske využitie a osídlenie, avšak

sklony stráni sú už také, že rozorané pôdy trpia pomerne silnou eróziou a krajinu charakterizuje rozdrobenie lesného porastu (*Lukniš 1972*, s. 129).

V oblasti vyšších vrchovín s výškovým stupňom 500—600 m n. m. sa nachádza už len 5 % všetkých sídlisk, ktoré v prevažnej väčšine patria spišskej enkláve púchovskej kultúry. Na poľnohospodárske využitie sú tu už len zriedkavejšie plochy s menším sklonom, pôdy sú zväčša plytké a často už kamenisté, podliehajúce silnej erózii. Nachádza sa tu viac lesných plôch, mnoho lúk, pasienkov a lesných pasienkov (*Lukniš 1972*, s. 130) vhodných na chov dobytka.

Zvyšné 4 % lokalít, patriacich rovnako púchovskej kultúre, je lokalizovaných z orografického hľadiska do nižších hornatín v nadmorskej výške 600—1000 m v prostredí, ktoré charakterizujú silné kontrasty prírodného prostredia. Je to oblasť strmých strání s prevažne kamenistými pôdami a súvislých lesných masívov (*Lukniš 1972*, s. 131).

Ako ilustráciu možno uviesť napr. porovnanie s najstaršími slovanskými nálezmi v Čechách, ktoré v podstate neprekračujú vrstevnicu 400 m n. m. (*Zeman 1976*, s. 168, mapa 2). Samozrejme, že z chronologického, geografického a reliéfneho hľadiska predstavuje územie Čiech odlišný celok, preto nemožno z tohto porovnania vyvodzovať závery, ale bolo by zaujímavé sledovať výškový pomer lokalizácie nálezísk z obdobia pred prvými štyrmi storočiami n. l. a po nich na východnom Slovensku vo vzťahu k osídleniu z doby rímskej.

Klimatické pomery

Klimatické pomery (resp. klíma) sa určujú tzv. klímotvornými činiteľmi, do ktorých patrí slnečná radiácia, ráz zemského povrchu a atmosferická cirkulácia (*Petrovič 1972*, s. 211). Ako sme už spomenuli v predchádzajúcej časti, súčasná geomorfologická stavba v nami sledovanej oblasti zodpovedá približne charakteru a rázu povrchu krajiny v dobe rímskej. Určujúcimi faktormi intenzity slnečného žiarenia sú zemepisná šírka, nadmorská výška a oblačnosť, ktorú zase ovplyvňuje atmosferická cirkulácia (*Petrovič 1972*, s. 211). Dlhodobá zmena atmosferickej cirkulácie potom, pri abstrakcii zo všetkých stabilnejších určujúcich komponentov počasia, ovplyvňovala celkový ráz povrchu krajiny: jej vodný režim, flóru a napokon i faunu.

Podľa súčasných klimatických pomerov a porovnaním orografického členenia Slovenska s rozčlenením na klimatické oblasti (*Petrovič 1972*, s. 267, 272, obr. 42) sa osídlenie v dobe rímskej sústreďovalo v najteplejších polohách východného Slovenska: na Východoslovenskej nížine (vrátane povodí Tople, Ondavy a Laborca), v Košickej kotline a na svahoch Slanských vrchov.

Na základe údajov o historických zmenách klímy došlo okolo polovice 1. tisícročia n. l. k otepleniu, trvajúcemu približne do 10. stor., so suchým maximom v 7. stor. (podrobnejšiu literatúru uvádza *Zeman 1976*, s. 168). Zatiaľ skromné archeologické doklady zo Slovenska (Čaka, Hurbanovo, Štúrovo) však poukazujú na to, že aj v dobe rímskej bolo suchšie podnebie než dnes (*Točík 1978*, s. 234).

Ľud žijúci v dobe rímskej na východnom Slovensku si teda vyberal pre svoje osady miesta výhodné nielen z hľadiska orografického a výškopisného, ale aj vzhľadom na stav vodného režimu (koncentrácia sídlisk pozdĺž riek a potokov) a vegetácie krajiny.

Pôdy východného Slovenska vo vzťahu k včasnohistorickému osídleniu

Rozloženie sídlisk a nálezov z doby rímskej na východnom Slovensku vo vzťahu k pôdnym pomerom môžeme sledovať vo dvoch väčších zoskupeniach: v Košickej kotline a na Východoslovenskej nížine. Obidve uvedené oblasti sa vyznačujú veľmi úrodnými (černozeme a lužné pôdy) alebo stredne úrodnými pôdami (hnedozeme a nivné pôdy), a to najmä v priestore Michaľany, Trebišov, Sečovce, Malčice, Ložín, Zemplín, Zemplínsky Branč, ďalej juhozápadne od Michaloviec a na sever a západ od Veľkých Kapušian; v Košickej kotline južne od Košíc, v pruhu medzi Kapušanmi a Bidovcami, Košicami a Moldavou a medzi Perínom a Janíkom. Stredne úrodné pôdy sa nachádzajú tiež medzi Prešovom a Sabinovom (*Mičian 1972*, s. 399—400). Porovnaním uvedených pôdnogeografických celkov s mapou rozloženia sídlisk a nálezov z doby rímskej môžeme konštatovať nápadnú zhodu, potvrdzujúcu roľnícky charakter spôsobu života ľudu sídliaceho počiatkom n. l. na tomto území. Výnimku tvorí spišská enkláva púchovskej kultúry, u nositeľov ktorej zohral dominantnú úlohu pravdepodobne chov dobytka a ťažba, príp. spracovanie železa, na ktoré je táto oblasť veľmi bohatá.

Výrobná sféra v 1.—4. storočí na východnom Slovensku

Roľníctvo

Ak zhrnieme výsledky zistené stručným rozborom osídlenia východného Slovenska z reliéfneho, výškopisného, orografického, podnebného, hydrogeografického a pôdnogeografického hľadiska, vidíme, že v živote človeka tohto obdobia, tak ako predtým i potom, zohralo jednu z najdôležitejších úloh zabezpečovanie základných druhov obživy obrábaním pôdy.

Terénnym výskumom sa v posledných rokoch získali aj nálezy dokumentujúce aspoň sčasti stav a úroveň poľnohospodárskej výroby v dobe rímskej. Technika kultivácie pôdy a náradie používané pri nej prešli závratným vývojom predovšetkým v období pred prelomom letopočtov, keď sa napr. začala používať okutá radlica na zvýšenie odolnosti pracovnej časti oradla (*Hyčko 1967*, s. 11). Zatiaľ jediný nález kovanej časti pravdepodobne asymetrickej radlice pochádza z povrchového prieskumu sídliska z doby rímskej v Ždani, okr. Košice-vidiek v roku 1979 (*Gašaj — Jurečko — Olexa 1980*, obr. 39: 8). Podobná, ale symetrická radlica sa našla aj pri povrchovom prieskume v katastri obce Alekšince, okr. Nitra, kde sprievodný materiál poukazuje tiež na sídlisko z doby rímskej (*Šalkovský 1978*, s. 221, obr. 113). Svojím tvarom tieto radlice patria už k mladšiemu typu, ale ako poukazujú časovo súbežné nálezy napr. z juhovýchodného Poľska (*Wielowiejski 1973*, s. 35), používali sa už v mladšej dobe rímskej. Dokladajú to aj písomné správy (*Plinius*), ktoré hovoria o používaní pluhov s krájadlom, odvalnicou a kolieskom v Raetii; nimi sa ornica už obracala podobne ako dnešnými pluhmi. Pretože takýmto pluhom už stačilo orať v jednom smere tam a späť, zakladali sa dlhé a úzke polia, kým v predchádzajúcom období, keď sa radlom pôda len kyprila, ale neobracala, bolo potrebné orať aj krížom, aby sa lepšie premiesila a prevzdušnila. Preto mali polia tvar širokého obdĺžnika až štvorca (*Schlette 1977*, s. 57—58). Rovnako *J. Wielowiejski* (*1970*, s. 229) považuje rozšírenie ťažkého plazového radla opatreného krájadlom za vplyv rímskoprovinciálneho prostredia na poľnohospodársku výrobu naddunajského barbarika. Ostatné poľnohospodárske náradie (žatevné), ako i znalosť hnojenia pôdy pripisuje uvedený autor dedičstvu keltskej civilizácie.

Nepretržité intenzívne využívanie poľnohospodárskej pôdy v nasledujúcom období a napokon najviac v súčasnosti v oblasti kedysi osídlenej a roľnícky obhospodarovanej v dobe rímskej nám už dnes neumožňuje zistiť veľkosť a tvar vtedajších plužín. Najväčšie možnosti môže azda poskytnúť ešte oblasť Spiša, kde by sa mohli za mimoriadne vhodných podmienok zachovať stopy obrábania pôdy z včasnohistorického obdobia, a preto by bolo zaujímavé sledovať túto problematiku leteckým snímkovaním uvedenej oblasti.

Prv než pristúpime k rozboru žňových nástrojov, zmienime sa aspoň okrajovo o zistených druhoch kultúrnych rastlín z doby rímskej na Slovensku, kde má toto bádanie len nedávne počiatky. Žiaľ, z východného Slovenska doteraz nepoznáme nálezy tohto druhu z objektov doby rímskej, preto musíme aplikovať zistené poznatky z ostatných častí Slovenska, príp. strednej Európy. Najreprezentatívnejšie nálezy obilia pochádzajú z limitných staníc a ich okolia: na Slovensku napr. z bývalého rímskeho sídliska Gerulata v Rusovciach pri Bratislave, kde sa našlo spolu 1,5 q obilia, pôvodne uloženého vo vreckách (*Hajnalová 1972*). Z jednotlivých druhov tu boli zastúpené: pšenica letná (*Triticum aestivum*), pšenica dvojzrnná (*Triticum dicoccum*) i jednozrnná (*Triticum monococcum*), jačmeň siaty (*Hordeum sativum*), raž obilná (*Secale cereale*) a ovos siaty (*Avena sativa*), dovezené pravdepodobne z niektorej rímskej kolónie. Svojím tvarom a rozmermi tieto zrná poukazujú na vysokú úroveň znalosti pestovania obilia v Rímskej ríši (*Hajnalová 1972*, s. 675—677, obr. 1, tab. I, II; *1973b*, s. 211—218). Z ostatného územia Slovenska možno uviesť ešte nálezy pšenice dvojzrnnej a pšenice letnej v Slovenských Ďarmotách, okr. Veľký Krtíš (*Hajnalová 1972*, s. 674; *1978*, s. 127) a prítomnosť zŕn a kláskov pšenice, jačmeňa, ovsa, prosa a semien hrachu medzi zuhoľnatenými zvyškami zo sídliska v Liptovskej Mare-Havránku, okr. Liptovský Mikuláš (*Hajnalová — Sýkorová 1977*, s. 111).

Podobné zastúpenie v pestovaní kultúr možno sledovať aj v prostredí kultúry karpatských kurhanov v západnej časti USSR (*Vakulenko 1977*, s. 45—52, tab. I) a v juhovýchodnom Poľsku, kde sa vyskytli všetky u nás zistené druhy obilnín a strukovín a navyše ešte seme-

ná ľanu a viky (*Wielowiejski 1973*, s. 35). Zároveň sa prijíma názor, že v západnom Malopoľsku sa ujalo pestovanie ovsa pod vplyvom Keltov a pravdepodobne odtiaľ sa rozšírilo aj do širších oblastí južného a stredného Poľska (*Wielowiejski 1973*, s. 35). Kým naposledy uvedená obilnina našla uplatnenie v rastlinnej výrobe i v ďalšom období, pšenicu dvojzrnnú a jednozrnnú časom vytlačilo masové pestovanie pšenice obyčajnej (*Tempír 1976*, s. 21). Na území našej republiky došlo k tejto zmene v polovici prvého tisícročia n. l., pravdepodobne v súvislosti s rozvojom slovanského osídlenia. V priľahlej oblasti Maďarska sú doložené nálezy pšenice dvojzrnnej zo 4. stor. n. l. a pšenice jednozrnnej z doby rímskej, kým na poľskom území sa pšenica dvojzrnná siala do 12. stor. n. l. (*Tempír 1976*, s. 22).

Rozširovaním pestovania raže od počiatku doby rímskej až po 12. stor. sa zaoberala východonemecká bádateľka *E. Langová* (*1971*), ktorá spracovaním paleobotanického materiálu z dnešného územia NDR, NSR, Rakúska, Poľska a ČSSR dospela k zaujímavým poznatkom, podmieneným vtedajším stavom bádania: v období prvých piatich stor. n. l. zistila u Germánov žijúcich západne od Odry iba minimálne pestovanie raže, kým v oblastiach východných — v prostredí przeworskej kultúry, na území dnešného Československa, ale aj v naddunajskej časti Rakúska a nadrýnskej oblasti NSR — indikovali nálezy tohto druhu obilnín oveľa väčšiu a intenzívnejšiu produkciu (*Jażdżewski 1976*, s. 80). Od počiatku 6. stor. až po 12. stor. došlo potom k postupnému rozšíreniu používania raže na celom území západných Slovanov, s čím *K. Jażdżewski* (*1976*, s. 81) spája slovanskú expanziu do oblasti západne od Odry po roku 500. Kritické stanovisko k výsledkom spomenutej bádateľky a k možnosti ich podobnej interpretácie zaujali *K. Godlowski* (*1976*, s. 84—85) a *B. Krüger* (*1976*, s. 87), ktorí poukázali na schematickosť a nedostatočnú pramennú podloženosť tejto teórie.

Na základe nálezov z uvedených oblastí môžeme zatiaľ hypoteticky predpokladať približne rovanké zastúpenie používania obilnín a ďalších produktov poľnohospodárskej výroby v dobe rímskej aj na východnom Slovensku. Pri vtedajšej úrovni roľníctva sa pôda periodickým využívaním musela zákonite po určitom čase vyčerpať. Nakoľko a v akom rozsahu dochádzalo k jej obohacovaniu a regenerácii hnojením, dnes nevieme zistiť, a preto je prirodzený predpoklad, že vyťažené polia vtedajší hospodári po určitom čase museli opustiť a začať používať (prípadne najprv upraviť) ďalšie plochy poľnohospodársky vhodnej pôdy. O striedaní obrábaných plôch u Germánov sú zmienky aj v písomných prameňoch (*Tacitus*) a tento spôsob roľníckeho hospodárenia sa dnes označuje ako „divoká trojpoľná sústava" (*Schlette 1977*, s. 58). Na pobránenie osiateho poľa sa používali už buď špeciálne zhotovené brány (doložené od neskorej doby rímskej), alebo len ťahané vetvy krovia a stromov (*Schlette 1977*, s. 58).

K žatevnému druhu poľnohospodárskych nástrojov patria kosáky a kosy, ktoré sú archeologicky doložené v dobe rímskej aj na východnom Slovensku; ide o bližšie neopísaný nález kosy z Bodrogu a zlomok ďalšej z Prešova (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 438), tri kosáky zo Sene, dva exempláre zo sídliska v Šebastovciach-Barci (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, 483, obr. 20: 11; 22: 19; 32: 2) a po jednom z Valalíkov (Košťany) a Blažíc (*Jurečko 1978*, tab. LXXVI: 5). Kým kosáky zo Sene a Šebastoviec-Barce majú jednoduchú, oblúkovite zahnutú čepeľ, nález z Blažíc (obj. 24/63) má čepeľ s nábehom na parabolické ohnutie. Všetky uvedené kosáky patria však k staršiemu typu žatevného náradia tohto druhu, bez schodíkovitého odsadenia čepele od rukoväti (v prípade nálezu zo Šebastoviec-Barce sa zachoval aj železný krúžok po upevnení organickej časti rukoväti; *Lamiová-Schmiedlová 1969*, obr. 32: 2), ktorý má korene v dobe laténskej (*Beranová 1957*, s. 100—102; *1960*, s. 172—173). V súvislosti s nálezmi kôs a kosákov možno uviesť aj pomerne početné nálezy väčších či menších kamenných brúsikov, ktoré sa okrem iného používali aj na brúsenie uvedeného poľnohospodárskeho náradia. Z východoslovenských sídlisk doby rímskej ich poznáme vyše 60, napr. z Pedera (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 475—476, obr. 10: 16—23), Sene, Šebastoviec-Barce (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, obr. 20: 12—16, 23: 1) a Blažíc (obj. 12/63; *Jurečko 1978*, tab. LXXI: 2).

Priame doklady ďalšieho bezprostredného pracovného postupu, ktorým bolo mlátenie obilia, zatiaľ v archeologických nálezoch nemáme. O to častejšie sú na sídliskách z doby rímskej nálezy žarnovov a drvidiel na mletie

obilia. Z východného Slovenska ich poznáme z vyše desiatich lokalít (napr. Blažice a z púchovského kultúrneho prostredia Smižany a Spišské Tomášovce; *Javorský 1977a*, s. 142, obr. 63: 2, 68: 1; *1977b*, s. 159), a to nielen zo systematických výskumov, ale aj z povrchových prieskumov na evidentne včasnohistorických sídliskách (Trstené pri Hornáde). *M. Lamiová-Schmiedlová (1969*, s. 485) ich rozdelila na dve časovo odlišné skupiny: k starším patria masívne žarnovy dvojkónického tvaru (Beša, Ždaňa) a k mladším ploché žarnovy (Seňa, Šebastovce-Barca). Obidva typy majú vývojové predlohy v predchádzajúcej dobe laténskej (*Beranová 1960*, s. 174; *1963*, s. 188—192).

Dôležité bolo aj uskladnenie obilia, ktoré malo byť zdrojom potravy i v priebehu ďalšej časti roka, ako i surovinou budúcej sejby a úrody. Opierajúc sa o archeologické a etnografické pramene (*Mruškovič 1974*, s. 11) môžeme aj v dobe rímskej predpokladať štyri spôsoby uskladnenia obilia:

1. V zásobniciach vyhĺbených do zeme, v tzv. obilných, resp. zbožných jamách, ktoré sa zistili v každej preskúmanej osade z doby rímskej aj na východnom Slovensku. Klasickou zásobnicovou jamou tohto typu, s akými sa neskôr stretávame predovšetkým v stredoveku, sú objekty objavené na sídlisku v Prešove (obj. 3/54, 7/59 a 30/59; *Budinský-Krička 1963*, s. 8, obr. 3, 6, 12). V profile mali baňatý tvar, rovné dno a zúžené ústie.

2. V prenosných zásobniciach zhotovených z rôzneho materiálu (hliny, slamy, prútia a dreva). Z nich máme dnes k dispozícii už len hlinené zásobnice, ktorých problematiku rozoberáme na inom mieste *(Jurečko 1982)*.

3. V provizórnych priestoroch: voľným vysýpaním na upravenú zem alebo do drevených ohrád.

4. V špeciálne upravených samostatných priestoroch (sýpkach). Vysoká úroveň poľnohospodárstva v dobe rímskej nevylučuje možnosť existencie tohto spôsobu uloženia zrna, avšak aj tu nám chýbajú priame archeologické doklady. Možno budúce výskumy, zamerané na zisťovanie celkovej koncepcie sídlisk, zachytia okrem prípadného vnútorného členenia osídlenej plochy aj stopy objektov, ktoré bude možné interpretovať ako sýpky *(Schmid — Zimermann 1976)*.

Okrem produkcie obilnín je na Slovensku doložený aj výskyt pestovaného baru vlašského (*Setaria italica*), slivky, resp. čerešne (*Prunus sp.*) a orecha (*Juglans sp.*), ktorý bol v 1.—4. stor. n. l. na našom území vzácny (*Hajnalová 1973a*, s. 334—36). Ovocinárstvo nedosahovalo v naddunajskom barbariku takú vysokú úroveň ako v niektorých oblastiach Rímskej ríše, predsa však možno aj tu predpokladať pestovanie ďalších druhov ovocia, najmä jabĺk a hrušiek, ktorých semená sú v strednej Európe známe už od neolitu (*Opravil 1975*, s. 376—377; *Schlette 1977*, s. 49). Problematickým ostáva prenikanie pestovania viniča, ale je pravdepodobné, že dôležitú úlohu pri jeho šírení ďalej na sever zohrala u Rimanov obľúbenosť tohto ovocia a najmä z neho získaného produktu.

Chov dobytka

V posledných dvoch desaťročiach prispela aj archeozoológia významnou mierou k poznaniu zákonitosti a úrovne vývoja spoločnosti v dobe rímskej. Chov dobytka ako zdroja mäsitej potravy, ale aj ako významného pomocníka pri poľnohospodárskych prácach mal veľký význam tiež v prvej polovici 1. tisícročia n. l. (*Krysiak 1973; Kolektív 1973*). Zdá sa, že na územie východného Slovenska možno aplikovať poznatky z blízkej oblasti Zakarpatia, kde u nositeľov kultúry karpatských kurhanov bolo základom hospodárstva roľníctvo, zatiaľ čo chov dobytka mal „len" druhoradý význam (*Vakulenko — Januševič 1974; Vakulenko 1977*, s. 44, 54). Dôležité miesto zaujímal chov dobytka u Germánov. Podmienený bol aj špecifikou geografie osídlenej oblasti, čo dokladá početný výskyt zvieracích kostí na sídliskách a hodnoty peľových diagramov (pomerne málo obilnín), ktoré najmä v severozápadnej časti osídlenia ukazujú na dominantnú rolu chovu *(Behre 1976; Schlette 1977*, s. 55, 59).

Osteologický materiál sa doteraz zistil na každom skúmanom sídlisku z doby rímskej na východnom Slovensku. Žiaľ, chýbajú nám zvieracie zvyšky z pohrebísk, ktoré by boli nielen dokumentom o pohrebnom ríte, ale pretože vo väčšine prípadov ide v hroboch o celé zvieracie kostry, boli by cenným materiálom aj pre rekonštrukciu a poznanie telesných vlastností vyskytujúcich sa druhov zvierat v dobe rímskej (*Ambros 1973*, s. 187). Zatiaľ len z výskumu sídliska v Prešove a v Pederi, okr. Košice-vidiek, pochádzajú zvieracie kosti, ktoré boli aj archeozoologicky určené (*Budinský-Krička*

1963, s. 36; *Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 420), a tak dokladajú aspoň chov hovädzieho dobytka, ošípaných, koňa, malých prežúvavcov (koza, ovca) a psa. Aj pri tomto určení však pociťujeme absenciu percentuálneho vyjadrenia zastúpenia jednotlivých druhov, na základe čoho by bolo možné zistiť približný podiel ich chovu a porovnať ho s poznatkami napr. z Poľska (*Pyrgała 1973*, s. 481—493, tab. 1; *Dembińska 1975*, s. 201—203, tab. 1, 2), Ukrajiny (*Vakulenko — Januševič 1974; Vakulenko 1977*, s. 55—56), NDR (*Teichert 1976; Schlette 1977*, s. 52) a ďalších krajín. Pravdepodobne aj v dobe rímskej pokračoval chov kury a husi domácej, ku ktorým zásluhou vplyvu rímskoprovinciálneho prostredia možno v priebehu času pribudla aj kačica domáca (*Ambros 1976*, s. 15, 16).

V Pederi sa okrem kostí domácich zvierat našli aj zvyšky divo žijúcej jelenej a srnčej zveri (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 420), ktoré sú dokladom doplňovania potravinových článkov človeka doby rímskej lovom. Nález železného háčika zo Šebastoviec-Barce, ktorý bol pôvodne súčasťou udice, potvrdzuje zase rybolov (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 483). Bohatšie nálezy a najmä lepšie odborné spracovanie osteologického materiálu z germánskych sídlisk z mladšej doby rímskej dovolili v niektorých prípadoch určiť aj zastúpenie kostí domácich a divých zvierat, vyjadriť ich pomerom 140 : 1 (*Enderle 1975*). Aj keď tento údaj nemusí byť všeobecne platný, predsa sa možno domnievať, že lov v dobe rímskej zohral len okrajovú úlohu v spôsobe získavania potravy.

Výsledky poľnohospodárskej výroby nezáviseli iba od výrobných prostriedkov a úrovne výrobných síl, ale tiež od výrobných vzťahov. Pretože archeologický a písomný materiál z nášho územia nepoznáme, môžeme si utvoriť predstavu o tejto stránke celej problematiky len na základe znalosti všeobecne platných historických zákonitostí. Úroveň vtedajšej celospoločenskej výroby, ktorá sa najmä v sfére remeselnej produkcie odráža najviac v archeologickom nálezovom materiáli, ukazuje obmedzenosť sebestačnosti jedného výrobného kolektívu — rodiny. Pritom možno predpokladať rozvinuté vzájomné vzťahy medzi obyvateľmi sídliska alebo niekoľkých jednotlivých usadlostí, ba aj v širšom rámci kmeňa alebo jeho časti (*Schlette 1977*, s. 64).

Iba veľmi málo vieme o vlastníctve oboch najdôležitejších poľnohospodárskych výrobných prostriedkov — pôdy a dobytka. V priebehu doby rímskej pravdepodobne došlo k dôležitým zmenám i v tomto smere vývoja spoločnosti. Na začiatku môžeme analogicky predpokladať spoločné vlastníctvo nielen pastvín, lesov a vodstva, ale aj pôdy, ktorá sa každoročne rozdeľovala a postupom času asi aj tu došlo v dôsledku narastania majetkovej a sociálnej diferenciácie k rastu vlastníckych nárokov na pôdu. Pretože na východnom Slovensku, ako sme naznačili už v úvode, predpokladáme za súčasného stavu bádania určitú stabilizáciu kmeňového osídlenia, svoju úlohu pri osvojovaní si vlastníckych práv na pôdu zohralo tiež trvalé uplatňovanie individuálnej práce.

Remeselná výroba

Proces vývoja spoločnosti úzko súvisí s rastom remeselnej výroby, vzájomne podmienenej viacerými vnútornými a vonkajšími faktormi: dynamikou sociálneho vývoja spoločnosti, pokrokom v poľnohospodárskej výrobe, úrovňou vnútornej výmeny tovaru, rozvojom diaľkového obchodu, intenzitou ekonomických a kultúrnych vzťahov so susednými krajinami atď. Nálezy veľkých centrálnych dielní z doby rímskej na výrobu keramiky, železa, kostených a ďalších predmetov dokladajú pokročilý stupeň špecializácie remesiel. Sú zároveň dôkazom organizovania systému veľkovýrobných dielní na domácej surovinovej základni. Samozrejme, že dielne nevytlačili drobnú rozptýlenú remeselnú výrobu, spočívajúcu len na pološpecializovanom roľníckom obyvateľstve, resp. na potulných remeselníkoch.

Hrnčiarstvo

Nádoby rôznych typov, závažia, prasleny a ďalšie keramické výrobky sa stali nevyhnutnou súčasťou každodenného života človeka už dávno pred dobou rímskou. Zároveň patrí tento druh nálezov k najmasovejším a často rozhodujúcim a určujúcim menovateľom a ukazovateľom stavu úrovne remeselnej výroby v konkrétnej dobe na konkrétnom území. Východné Slovensko sa odkrývkou hrnčiarskej dielne a jej výrobkov v Blažiciach-Bohdanovciach dostalo na úroveň ostatných rozvinutých oblastí naddunajského barbarika. Ako sme už spomenuli v práci o rozšírení a pôvode tzv. sivej keramiky (*Jurečko 1981*), nedošlo na východnom Slovensku začiatkom doby rímskej k prerušeniu činnosti hrnčiarskych dielní. Do-

kladajú to okrem nálezov z blažicko-bohdanovského sídliska tiež hrnčiarske pece a keramika z ich výplne v Šebastovciach-Barci (*Lamiová-Schmiedlová 1963*, s. 68). Relatívne pokojné obdobie prvých dvoch storočí n. l. pripravili spolu s miestnymi tradíciami hrnčiarskeho remesla, ktoré tu siahajú až do mladšej doby halštatskej (*Paulík 1965*, s. 145), a s domácou surovinovou základňou dobré podložie pre intenzívny rozvoj tohto druhu výrobného odvetvia. O rozvoji hrnčiarskeho remesla som sa už zmienil v spomínanej práci, venovanej problematike keramiky (*Jurečko 1981; 1982*), preto sa teraz pokúsim načrtnúť vnútorné vzťahy v samotnom výrobnom procese. Masovosť keramickej produkcie dáva možnosť predpokladať určitú, pomerne vysoko rozvinutú úroveň práce, ako i jej deľbu v rámci hrnčiarskeho remesla. V okolí výrobného centra sivej keramiky sú vrstvy kvalitnej hliny (*Jurečko 1981*), no archeologicky sa ešte nepodarilo zistiť priame stopy jej ťažby. V bezprostrednej blízkosti malopoľského hrnčiarskeho ústredia na dolnej Visle sa zistila hĺbka exploatácie hliny 40 až 120 cm pod dnešným povrchom (*Gajewski 1959a*, s. 106). Náročnosť a veľká produkcia tejto keramiky nedovoľovala pravdepodobne samotnému hrnčiarovi zúčastniť sa ťažby vhodnej hliny, ktorú bolo azda potrebné niekedy privážať aj z väčšej vzdialenosti. Možno teda predpokladať, že túto časť práce, rovnako ako zaobstarávanie a dovoz vhodného dreva (dubového; *Gajewski 1959a*, s. 106), vykonávali vyčlenení jednotlivci alebo skupiny obyvateľov osady, pričom tento druh ich činnosti nebol jediný.

Dnes už nemožno presne určiť formy a úroveň vzťahov medzi dodávateľmi suroviny a hrnčiarmi. Zjednodušenou by bola úvaha o zapojení otrokov do výrobného procesu (*Majewski*, podľa *Gajewski 1959b*, s. 284), pričom by sa predpokladalo, že sú majetkom samotného hrnčiara, ktorý by sa takto stal organizátorom práce a vlastne dobovým majiteľom malej „manufaktúry". Hoci sa v poslednom období úvahy o tejto téme uberajú naznačenými intenciami, predsa súčasný stav bádania nedovoľuje v plnej miere aplikovať poznatky a predpoklady o germánskej spoločnosti žijúcej v bezprostrednej blízkosti provincií (*Kolník 1978a; 1978b; Lamiová-Schmiedlová 1978*). Určitú formu spoločenskej štruktúry, ktorá bola svojimi hrubými črtami spätá s klasickou otrokárskou spoločenskou formáciou, možno predsa predpokladať aj na východnom Slovensku, avšak nemožno uvažovať o plnom zapojení otrokov, resp. nevoľníkov (vojenských zajatcov a dlžníkov) do výrobného procesu, pretože v tom prípade by si ich majiteľ — „otrokár" — vzal na seba všetky náklady na reprodukciu pracovnej sily, t. j. otrokov (*Kolník 1978a*, s. 225), čo v danej dobe pri poznanej úrovni a intenzite výkonu výrobnej jednotky (dielne) nebolo na východnom Slovensku s najväčšou pravdepodobnosťou možné.

Majiteľom dielne bola asi rodina, ktorá sa venovala tomuto remeslu a ktorej znalosť výroby jemnej keramiky sa dedila z pokolenia na pokolenie. Finálne výrobky odovzdával ich producent potom za určitú protihodnou kupcovi — sprostredkovateľovi, ktorý sa mohol v tej dobe už špecializovať na predaj keramiky v rámci vnútroobchodných kontaktov väčšieho regiónu.

Hutníctvo a kováčstvo

Územie východného Slovenska s bohatým výskytom rúd v Slovenskom rudohorí (Spišské a Gemerské rudohorie) bolo záujmovým regiónom ťažby a spracúvania aj v dobe rímskej. Najmä vo východnej časti tohto pohoria sa sústreďujú ložiská železa, vyskytujúceho sa tu vo forme žilných a metasomatických rúd (*Leško — Samuel 1969; Pleiner 1964*, obr. 13). Ide o oblasť osídlenú od začiatku nášho letopočtu nositeľmi púchovskej kultúry, ktorí sa okrem chovu dobytka a čiastočne aj roľníctva venovali s najväčšou pravdepodobnosťou predovšetkým ťažbe a spracúvaniu železa.

Počiatky systematického bádania na Spiši priniesli už priame doklady o tomto druhu remeselnej výroby. Aj keď v porovnaní napr. s ťažobnými a produkčnými centrami v Poľsku (Góry Świętokrzyskie a najnovšie južne od Varšavy), prípadne na južnej Morave (*Ludikovský — Souchopová — Hašek 1977*), nedokladajú naše nálezy takú veľkú a masovú výrobu, predsa zohrali vo vývoji spoločensko-ekonomických vzťahov na východnom Slovensku v dobe rímskej dôležitú úlohu. Doklady dolovania rudy sa zistili v katastri Nového Smokovca, okr. Poprad, kde sa našli neveľké plytké jamy (*Pleiner 1958*, s. 60). Okrem tohto ojedinelého staršieho nálezu, ktorý možno s najväčšou pravdepodobnosťou spojiť s ťažbou rudy v dobe rímskej (analogické jamy po ťažbe železa sa zistili v poslednom období tiež v pú-

chovskom kultúrnom prostredí, napr. v chotári Varína, okr. Žilina; *Šedo 1977*, s. 267), ďalšími indikátormi spracúvania železa sú početné nálezy hutníckeho odpadu — trosky, a to nielen na Spiši (Hincovce, Hrabušice, Kežmarok, Levoča, Letanovce, Machalovce, Spišská Belá, Spišské Podhradie, Spišský Štvrtok; *Javorský 1977a*, s. 139, 148; *Slivka 1978*, s. 220), ale aj na sídliskách z ostatnej časti východného Slovenska (napr. Beša, Blažice-Bohdanovce, Drieňov, Kendice, Seňa, Valalíky, Zemplín atď.; *Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 484).

Najmarkantnejším dôkazom spracovania železnej rudy sú zvyšky železiarskych pecí v oblasti Spiša: Nový Smokovec (*Pleiner 1962*, s. 68), Kežmarok (*Pleiner 1953*, s. 791), Spišská Nová Ves (*Slivka 1978*, s. 220) a komplex pecí v Spišských Tomášovciach (*Javorský 1977b*, s. 155—157). Všetky zistené pece boli zhotovené v kombinácii hliny a kameňa a mali vyhĺbenú spodnú časť, do ktorej sa po ukončení tavby dostala odpadová troska (*Pleiner 1958; 1960; 1964*). Charakter domácej železnej rudy pravdepodobne nedovoľoval stavbu pecí, do ktorých by nebolo potrebné vháňať vzduch dýzou, ako napr. v Dánsku a severozápadnom Nemecku, kde dobrá taviteľnosť rúd umožňovala ponechať v plášti pece oproti sebe dva otvory a na okysličovanie postačilo pôsobenie voľného vetra (*Pleiner 1978*, s. 726; *Schlette 1977*, s. 73). Existenciu a používanie pomocného vháňadla vzduchu do pece dokladá aj otvor v zachovanej časti plášťa šachtovej piecky v Spišských Tomášovciach (obj. 1/76; *Javorský 1977b*, s. 155, obr. 82: 1). Makroskopické a mikroskopické rozbory predmetov z niektorých pohrebísk juhozápadného Slovenska, s najväčšou pravdepodobnosťou zhotovených zo železa vyprodukovaného v prostredí púchovskej kultúry, ukázali, že ide prevažne o železo čisté alebo len s nízkym obsahom uhlíka a zakalenia (*Pleiner 1979*).

Rast exploatácie dreva potrebného na prípravu paliva dosiahol pravdepodobne taký vysoký stupeň, že človek sám už v tomto období rušivo zasiahol do prírodného prostredia a jeho pričinením došlo postupom času k zmene lesného porastu na Spiši (*Novotný — Novotná 1971*, s. 15). Zatiaľ jediným miestom so stopami, ktoré možno hypoteticky spájať s prípravou dreveného uhlia potrebného na tavbu železa v období púchovskej kultúry, je osem milierových plošiniek v svahu dnes už nepoužívanej cesty v katastri obce Smižany — poloha „Baniská" (*Javorský 1978*, s. 110).

Otázkou etnicity výrobcov železa v Slovenskom rudohorí v dobe rímskej sa zaoberalo veľa bádateľov (*Dobiáš 1964*, s. 323; *Pelikán 1960*, s. 36; *Wielowiejski 1970*, s. 160; *Gindl 1974*, s. 85) a výsledkom ich úvah je lokalizácia keltského kmeňa Kotínov, známych svojou produkciou železa v dobe rímskej pre Germánov aj z písomných prameňov, do tejto oblasti. Poľský autor *J. Piaskowski* rozborom a výkladom najstaršieho epigrafického prameňa pre dejiny stykov Rimanov s kmeňmi sídliacimi v naddunajskom barbariku — Tusculského elógia — umiestnil galských Kotínov a Bastarnov do oblasti Gór Świętokrzyských (*Piaskowski 1961*) resp. na severné svahy Karpát (*1964, 1968a*). Proti tomuto výkladu zaujali stanovisko naši (*Dobiáš 1964*, s. 34, 71; *1967; Gindl 1974*) i poľskí autori *K. Godłowski, M. Radwan* a *Z. Woźniak* (na stránkach Acta archaeologica carpathica, 5, 1963, s. 50—70). Ak by sme za podklad k lokalizácii tohto historicky známeho kmeňa brali výskyt väčšieho zoskupenia železiarskych objektov, potom by sme museli vziať do úvahy aj starší názor *E. Šimeka (1934*, s. 50—70, *1958* s. 29, 31—47, 437—438), ktorý ho umiestnil na Moravu, pretože, ako sme už spomenuli v úvode tejto časti, najnovšie sa našlo železiarske produkčné centrum aj v Sudiciach, okr. Blansko (*Ludikovský — Souchopová — Hašek 1977*). Podľa nášho názoru pokračovanie rozvoja hutníctva kovov v dobe rímskej v každej z uvedených (i ďalších) oblastí priamo nadväzovalo na keltskú znalosť tohto remesla, ďalej rozvíjaného v ktoromkoľvek prostredí, pričom dominantnú úlohu už nezohrávala len prítomnosť, či neprítomnosť určitého etnika, ale predovšetkým surovinová základňa a ekonomicko-politická situácia daného územia. V rámci úvahy možno pripustiť aktívnu účasť keltského obyvateľstva (bez bližšieho kmeňového určenia) na vývoji železiarstva v dobe rímskej na Spiši.

Okrem produkcie železa v púchovskom kultúrnom prostredí sú doklady o miestnej výrobe aj z ostatnej časti východného Slovenska. Ide predovšetkým o spomenuté nálezy železnej trosky, ktorá sa vyskytuje zväčša na všetkých doteraz zistených sídliskách v tejto oblasti. Aj keď ide o nepriame doklady zvyškov po kováčskej činnosti (*Slivka 1978*, s. 221), predsa nás nútia predpokladať výrobu železa v menšej

miere pre miestnu potrebu aj v osadách mimo centra intenzívneho výskytu železných rúd. Napr. na Sídlisku I v Prešove sa zistili dve väčšie zoskupenia železovitej trosky, ktoré *V. Budinský-Krička* (*1963*, s. 8, tab. I: 3) hypoteticky spája s možnosťou niekdajšej existencie redukčnej pece alebo pecí, pričom samotná ruda sa podľa neho dovážala z neďalekých Slanských vrchov. Pravdepodobne odtiaľ získavali potrebnú rudu aj železiari pôsobiaci na blažicko-bohdanovskom sídlisku, kde sa zistili tri pece dvoch typov: s obdĺžnikovitým (obj. 3/60 a 1/67) a okrúhlym pôdorysom (obj. 30/63; *Pástor 1965*, s. 90; *1970*, s. 143—146, obr. 1, 2, 3a, tab. I).

Ak teda pripustíme možnosť miestnej, aj keď iba sporadickej produkcie železa na väčšine alebo len časti ostatných sídlisk z doby rímskej, vynára sa otázka intenzity výroby v spišskej oblasti, ako i smeru predaja a okruhu odberateľov tu vyrobenej železnej suroviny. Problém v tejto polohe automaticky evokuje úvahy o možnosti vývozu železa do najbližšej provincie — Panónie. Keďže sa v súčasnosti odmietajú podobné predpoklady aj pri otázke exportu z Gór Świętokrzyských, kde sa produkcia odhaduje na 30 000—40 000 ton (*Wielowiejski 1960*, s. 64; *Pleiner 1964*, s. 74; *Piaskowski 1968b*), bolo by neúnosné a nepodložené tvrdiť to o spišskom regióne. Vysvetlenie možno tkvie, podobne ako v severozápadnej germánskej oblasti, v pomerne nízkej produktivite výroby železa na sídliskách mimo spišského územia východného Slovenska, aj keď bolo pomerne dosť objektov, ktoré možno s týmto druhom práce spájať (*Pleiner 1962*, s. 127).

Nástroje na ďalšie spracúvanie železa — jeho kovanie a zhotovovanie výrobkov či polotovarov — na vých. Slovensku nemáme zatiaľ archeologicky doložené. O existencii kováčskej výroby však svedčia nálezy sekier, kôs, kosákov, nožov, šidiel, dlát, hrotov kopijí, oštepov a šípov, ostróh a ďalších predmetov (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 481—483). Zo železa sa zhotovovali aj niektoré druhy šperkov (spony, náramky), britvy, toaletné nástroje, súčasti konského postroja a iné drobné predmety (kľúče, skoby, krúžky), ktoré sa našli na sídliskách z doby rímskej na východnom Slovensku (*Budinský-Krička 1963*, s. 32, obr. 24; *Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 483—484). Na mnohých lokalitách sa zistila železná troska.

Tkáčstvo a iná remeselná výroba

Produkt tkáčskej remeselnej výroby z doby rímskej — tkanina — sa v našich podmienkach nezachoval. Pri doterajšej absencii výskytu semien ľanu na tkáčsku výrobu poukazujú iba ojedinelé odtlačky textílií na keramike (*Budinský-Krička 1963*, s. 36, tab. XIV: 5) a nálezy anorganického charakteru, ktoré sa používali bezprostredne pri zhotovovaní priadze, vlákna a tkanín: hrebene, hlinené prasleny a tkáčske závažia. Na česanie ľanu a získavanie priadze sa používali pravdepodobne kostené alebo drevené hrebene. Priame archeologické doklady na osvetlenie tejto etapy spracovania textilnej suroviny a prípravy „polotovaru" zatiaľ nemáme k dispozícii. Na území východného Slovenska patria prasleny k bežným nálezom a podľa tvaru ich možno rozdeliť na dvojkónické, guľaté (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 480), valcovité (Soľ, okr. Vranov nad Topľou; *Budinský-Krička 1976*, s. 65, obr. 40: 12) a ploché (Blažice), ktoré sa vyskytli aj v novších nálezoch z púchovského kultúrneho prostredia (Spišské Tomášovce, okr. Spišská Nová Ves; *Javorský 1977b*, s. 161, obr. 91: 6, 8). Zároveň pribudli k doteraz známym štyrom zdobeným exemplárom ďalšie: z Hrane, okr. Trebišov (*Budinský-Krička 1978*, s. 41, obr. 13: 8, 8a) a zo Žehry, okr. Spišská Nová Ves (*Javorský 1978*, s. 116, obr. 57: 7).

Všetky doteraz zistené prasleny, okrem ojedinelého dvojkónického zo Smižian, okr Spišká Nová Ves, ktorý je z pieskovca (*Javorský 1977a*, s. 149, obr. 69: 8), sú zhotovené z hliny buď ručne, alebo pomocou hrnčiarskeho kruhu a dobre vypálené. Technika pradenia — praslen sa tu používal ako zotrvačník na vretene — bola pravdepodobne na podobnej úrovni ako v dobe predchádzajúcej a včasnostredovekej (kolovrátok bol známy až od 13. stor.; *Schlette 1977*, s. 91).

Po získaní vlákien sa pristúpilo k výrobe tkanín. Z nástrojov potrebných pri tomto pracovnom postupe sa zachovali iba hlinené závažia z krosien. Zo sídlisk doby rímskej na východnom Slovensku doteraz poznáme šesť závaží ihlancovitého alebo kužeľovitého tvaru (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 481).

Zatiaľ sú známe dva exempláre pružinových železných nožníc z hrobových nálezov pripisovaných nositeľom przeworskej kultúry v Zemplíne, okr. Trebišov (hrob 6 v mohyle 2; *Budinský-Krička 1959*, s. 66; *Kolník 1971*, obr.

29: 3) a z Lastoviec, okr. Trebišov (*Beninger 1931*, s. 212—213; *Eisner 1933*, s. 212), ktoré sa mohli používať pri získavaní a úprave vlny. Možno aj na Slovensku sa vlna nestrihala, ale vytrhávala, čím nestratila niektoré svoje kvalitatívne znaky (*Schlette 1977*, s. 90).

Samotné tkáčstvo na území východného Slovenska v dobe rímskej nedosiahlo pravdepodobne úroveň špecializovaného remesla a zachovalo sa len vo forme domácich prác v rodine. V bezprostrednom dotykovom pásme s provinciami došlo k väčšiemu osamostatneniu tkáčstva a *T. Kolník* (*1975*, s. 59, obr. 39, 40) na základe nálezov dielní a množstva hlinených závaží v Cíferi-Páci, okr. Trnava, uvažuje o špecializácii tohto remesla a spája odkryté dielne s antickým pramenným označením „fabrica".

Väčšiu špecializáciu dosiahlo spracúvanie kostí, napr. výroba hrebeňov, ktoré sú v nálezoch v porovnaní s ostatným územím v dobe rímskej na východnom Slovensku bohato zastúpené (*Lamiová-Schmiedlová 1964; 1969*, s. 484). Z ostatných kostených predmetov možno ešte uviesť 19,5 cm dlhú ihlicu, resp. šidlo zo sídliska v Pederi (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 485), dve ďalšie šidlá z Prešova (*Budinský-Krička 1963*, s. 31) a ihlice z Ostrovian, Somotora a Dúbravky (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 485). Zaujímavé sú tiež nálezy kostených predmetov z Prešova a Šebastoviec-Barce, interpretovaných ako korčule (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 485, obr. 23: 24; 24: 10).

Nálezy šidiel evokujú prípravu kožených častí odevu, obuvi a ďalších predmetov z tejto suroviny. Je celkom možné, že aj východné Slovensko sa svojou bohatou faunou podieľalo na obchode s kožušinami s rímskoprovinciálnym prostredím (*Wielowiejski 1970*, s. 151), kým niektoré pece na pálenie vápna (Stupava, okr. Bratislava-vidiek) mohli súvisieť s garbiarstvom.

Pomerne bohaté nálezy kamenných brúsikov a žarnovov pripúšťajú možnosť úvahy o určitej, aspoň pološpecializovanej produkcii týchto výrobkov. Napr. *J. Wielowiejski* (*1970*, s. 256) uvádza, že v Kujavsku, Sliezsku a Malopoľsku došlo v priebehu doby rímskej k vytvoreniu špecializovaného odvetvia — výroby žarnovov.

Skromné nálezy sekier (Šebastovce-Barca; *Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 482, obr. 22: 1, 2; 32: 5) a výsledky dendrochronologickej analýzy dreva z Aquinka ukázali, že ide o surovinu pochádzajúcu zo Slovenska (*Wielowiejski 1970*, s. 152). Jeho exportovanie je dôkazom cieľavedomej a organizovanej ťažby tejto suroviny. Rovnako dôležité bolo drevo pre niektoré domáce remeselné odvetvia (hutníctvo železa, hrnčiarstvo a stavebné účely).

Aký objem výroby predstavoval systém špecializovaného remesla vo včasnohistorickej výrobe na východnom Slovensku, nevieme za súčasného stavu bádania presne posúdiť, a robiť nejaké širšie závery v tomto smere by bolo aj predčasné. Je však isté, že práve rozvinutá výroba a jej štruktúra prispela k rozmachu spoločnosti doby rímskej na východnom Slovensku, k rastu jej sociálnej a majetkovej diferenciácie. Zistená úroveň remeselnej produkcie, ako sa nám javí podľa doteraz dosiahnutých výsledkov bádania, už dovoľuje vyjadriť sa aj o jej podiele na tvorbe materiálnych hodnôt pre vnútorný i vonkajší obchod. Vo sfére bežných každodenných potrieb bolo toto územie sebestačné a diaľkovým obchodom sa na Slovensko dostávali len suroviny slúžiace na výrobu niektorých druhov luxusného tovaru alebo priamo finálne výrobky tohto druhu.

O b c h o d

Územie východného Slovenska svojou rozvinutou špecializáciou remeselnej výroby a jej intenzívnou produkciou a geografickou polohou (prechádzali ním obchodné cesty z juhu, Panónie, Dácie a nadčiernomorskej oblasti smerom na sever) malo všetky predpoklady pre vznik a vydelenie samostatného, v úzkom zmysle slova nadvýrobného odvetvia hospodárstva — obchodu. Presuny produktov medzi blízkymi a vzdialenými oblasťami v dobe rímskej mali kultúrny a hospodársky význam. V diaľkovom obchode, konkrétne v obchodných kontaktoch rímskeho impéria s naddunajským barbarikom, bola úloha kultúrneho a hospodárskeho významu výmeny tovarov približne na rovnakej úrovni. V opačnom vzťahu zohrala dominantnú úlohu predovšetkým hospodárska dôležitosť obchodu (dovoz surovín rôzneho druhu z mimoprovinciálnych oblastí do ríše). To, že výmenným ekvivalentom v obchode s rímskymi kupcami nebol len luxusný tovar, ale aj rímske mince, dokazuje aj narastanie úrovne hospodárskeho významu obchodu v tejto oblasti. K problematike podstaty peňazí ako výmenného ekvivalentu hodnoty a ich funkcie, ako i k otázke vonkajších

a vnútorných obchodných vzťahov Slovenska v dobe rímskej sa viažu predovšetkým práce *E. Kolníkovej* (*1972, 1973, 1978*) a *J. Wielowiejského* (*1960, 1970, 1976, 1979*).

E. Kolníková (*1973*, s. 173—174) k podstate peňazí v oblasti Slovenska, s ohľadom na funkciu rímskych mincí u nás, pripúšťa, „že štyri klasické štádiá vývoja výmenných vzťahov, a to výmena náhodná, rozvinutá, všeobecná a peňažná, sa nemohli na Slovensku prejaviť tak jednoznačne a priamočiaro, ako to možno predpokladať v klasických spoločenských formáciách" a že „. . . spoločenská organizácia na tomto území bola na takom stupni vývoja, ktorému mohla vo výmene zodpovedať nanajvýš všeobecná forma hodnoty". To znamená, že určitý druh tovaru prevzal funkciu všeobecného ekvivalentu a bolo ho možné použiť pri výmene akéhokoľvek iného tovaru (*Kolníková 1973*, s. 174), ale len v najrozvinutejších oblastiach územia Slovenska. S najväčšou pravdepodobnosťou takúto funkciu mala keramika zhotovená v hrnčiarskych dielňach v Blažiciach-Bohdanovciach a v Šebastovciach-Barci. Nálezy keramiky i mimo regióna jej intenzívneho rozšírenia — na Spiši (*Lipták 1935*, s. 67, tab. XV; *Novotný 1971*, s. 7; *Javorský 1977a*, s. 149, obr. 69: 3, 4; *1978*, s. 111), v žilinskej a turčianskej oblasti púchovskej kultúry (*Pieta 1974*, s. 104) — môžu podporiť túto hypotézu. V takom prípade mala keramika nielen hospodársky, ale aj kultúrny význam. Z druhej strany, najmä zo spišskej časti púchovského osídlenia, sa mohlo ako platidlo používať s najväčšou pravdepodobnosťou železo. Nepoznáme zatiaľ výsledky posledných výskumov priľahlej oblasti Ukrajinskej SSR, aby sme mohli porovnať a overiť si, či nadväzovanie obchodných kontaktov na naznačenej úrovni smerovalo výlučne na západ, alebo aj na východ.

Existenciu obchodných kontaktov možno predpokladať aj na území neobsadenom Rimanmi, kde funkciu výmenného ekvivalentu plnila opäť keramika, o čom svedčia nálezy výrobkov z hrnčiarskej dielne v Beregsurányi v severovýchodnom Maďarsku a na juhovýchodnom Slovensku (Čelovce, Dúbravka, Michalovce; *Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 471). Nálezy jantáru a z neho zhotovených ozdôb z nášho územia (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 486), ako i jeho všeobecná obľúbenosť v staršej dobe rímskej (*Wielowiejski 1970*, s. 148—149) sú dokladom ďalšieho výmenného ekvivalentu, dováženého k nám zo severu.

Z hľadiska vonkajších obchodných kontaktov s rímskoprovinciálnym prostredím patrilo východné Slovensko podľa *J. Wielowiejského* (*1970*, s. 198) do sféry diaľkového obchodu. Rímski obchodníci a ich sprostredkovatelia prichádzali na miesta obchodu (miestne osady a trhy) a predávali tu najmä terru sigillatu, sklené a bronzové nádoby a spony (*Wielowiejski 170*, s. 198).

Ako sme už spomínali, východné Slovensko bolo križovatkou obchodných ciest smerujúcich z juhu na sever, pričom rozhodujúce boli tri priesmyky na rozhraní Vysokých Tatier a Nízkych Beskýd a v samotných Nízkych Beskydách: Tyličský, Dukliansky a Lupkovský priesmyk (*Janowski 1973*). Na povodie Popradu sa pripájali cesty vedúce z oblasti Szob-Nógrádverőce (*Wielowiejski 1970*, s. 217) a z Brigetia-Kelemantie na sever pozdĺž Nitry (rovnako k Jablunkovskému priesmyku), dolinou horného Váhu k Popradu (*Janowski 1973*, s. 49). Duklianskym priesmykom, najnižšie položeným priesmykom v strednej časti Nízkych Beskýd (502 m n. m.), ktorým prechádzali dôležité obchodné cesty vychádzajúce z Aquinka severovýchodným smerom k hornej Tise, veľkému sídliskovému konglomerátu v okolí dnešného Miskolca a odtiaľ pozdĺž riek ústiacich do Tisy (Sajó, Hornád, Tokaj, Hejő) viedla cesta, ktorá sa rozvetvovala ďalej na sever, severovýchod a východ (*Wielowiejski 1970*, s. 218). Pozdĺž Hornádu pokračovala jedna vetva cez Spiš k doline horného Popradu, druhá vetva pozdĺž Torysy hore pomedzi Levočské a Čerchovské pohorie do prelomu Popradu, prípadne z oblasti Prešova cez Kapušany do okolia Bardejova, odkiaľ mohla viesť ďalej dvoma smermi: na západ k Tyličskému a na východ k Duklianskemu priesmyku (*Wielowiejski 1970*, s. 218). Spomenuté sídliskové zoskupenie v okolí Miskolca bolo akýmsi uzlom, cez ktorý prechádzali pravdepodobne aj obchodné cesty z Dácie a Nadčiernomoria ďalej na sever už naznačenými smermi cez naše územie. Význam Lupkovského priesmyku v dobe rímskej dokladajú nálezy mincí na severnej i južnej strane Beskýd v tomto priestore (*Janowski 1973*, s. 50).

Východné Slovensko bolo sprostredkujúcim územím zároveň pre obchodné kontakty rímskeho impéria s dnešným Zakarpatskom (*Reyman 1958*). Svojou geografickou polohou malo

teda východné Slovensko výhodné postavenie, čo sa odzrkadľuje aj v nálezoch rímskych mincí. Aj v tomto smere sa prejavuje ako oblasť so samostatným vývojom (*Kolníková 1973*, s. 169). Porovnaním početnosti nálezov mincí podľa jednotlivých geografických oblastí Slovenska (*Kolníková 1973*, obr. 2, 4, 6) je východné Slovensko na úrovni stredného a severného, ale s rozdielom časového zastúpenia mincí. O to markantnejší je rozdiel v pomere medzi zastúpením ojedinelých a hromadných nálezov mincí zo samotného východného Slovenska, pričom z tejto oblasti pochádza najviac doteraz zistených depotov rímskych mincí na Slovensku (*Kolníková 1973*, obr. 6, 7, tab. II).

V ojedinelých nálezoch prevládajú na východnom Slovensku strieborné mince nad bronzovými, čo *J. Wielowiejski* (*1970*, s. 198; *1976*, s. 154, obr. 4) pokladá za jeden z dôkazov príslušnosti tejto oblasti do sféry diaľkového obchodu.

Rozborom depotov mincí z doby rímskej z celého Slovenska a možnostiam ich interpretácie sa venovala *E. Kolníková* (*1972*, s. 44—58; *1973*, tab. II, 1972, s. 44—49). Všimnime si zloženie depotov z východného Slovenska z hľadiska vlastníckeho vzťahu k hromadnému nálezu. Inštruktívnymi sú v tomto smere predovšetkým obsahová stránka, proporcie a časový rozsah mincí každého depotu (*Kolníková 1972*, s. 46). Z ôsmich hromadných nálezov na východnom Slovensku sú iba tri so známym počtom mincí, pri ostatných sa uvádza len ich obsah a časový rozsah mincí (*Kolníková 1973*, tab. II). *E. Kolníková* (*1972*, s. 48) sa domnieva, že depoty s veľkým časovým rozsahom boli pravdepodobne vlastníctvom sociálne vyššie postaveného domáceho jednotlivca, predstaviteľa určitého mocenského centra, prípadne vlastníctvom barbarského priekupníka alebo spoločným vlastníctvom celého kmeňa; nálezy pozostávajúce z razieb s krátkym časovým rozsahom by mohli predstavovať vlastníctvo rímskych kupcov. Z uvedeného hľadiska možno potom dva depoty z východoslovenského územia hypoteticky považovať za pôvodné vlastníctvo rímskych kupcov (Spišské Vlachy, Slovenské Nové Mesto), v ich obsahu by nemali mince časovo presahovať rozpätie 50—60 rokov (avšak aj v tomto prípade ide len o približné údaje časového rozsahu zastúpenia mincí, pretože chýbajú presnejšie opisy jednotlivých razieb, ktoré sa našli v minulosti). Ostatné hromadné nálezy s časovým rozpätím 100—150 a viac rokov možno interpretovať ako pôvodný majetok miestnej kmeňovej aristokracie alebo barbarských obchodných sprostredkovateľov (napr. Prešov II; *Kolníková 1968*, s. 252). Posledné zistenie by zodpovedalo predpokladom *J. Wielowiejského* (*1970*, s. 198), že v obchodovaní s našou oblasťou sa podieľali najmä sprostredkovatelia. Početnosť depotov môže potom priamo súvisieť aj s rozvetvenými obchodnými cestami vedúcimi územím východného Slovenska.

Okrem počtu a charakteru nálezov mincí sú dôležitým ukazovateľom úrovne vonkajších obchodných vzťahov importované predmety z rímskoprovinciálnych dielní. Nálezov terry sigillaty, najmasovejšieho druhu dovážaného tovaru do naddunajského barbarika, sa na území východného Slovenska vyskytuje relatívne málo (doteraz známych vyše desať lokalít s jej nálezmi; *Křížek 1966; Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 479; *Čaplovič — Gašaj — Olexa 1978*, s. 66; *Gašaj — Jurečko — Olexa 1980*). Túto skutočnosť možno vysvetliť dvoma spôsobmi: už spomenutým stavom bádania a potom skutočnosťou, že východné Slovensko bolo v dobe rímskej vo výrobe „luxusnej" keramiky sebestačnejšie než iné oblasti. Napr. na pomerne dôkladne preskúmanom sídlisku sa v dielni na výrobu sivej keramiky v Blažiciach-Bohdanovciach nenašiel ani jeden zlomok terry sigillaty.

Doteraz zistené zlomky tejto importovanej keramiky ukazujú na jej najväčší prílev v rozpätí od polovice 2. do polovice 3. stor. (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 479), čím sa východné Slovensko odlišuje od ostatných častí Slovenska, kde jeho dovoz vrcholil v 2. stor. n. l. a mal zároveň až po polovicu 3. stor. približne rovnaký priebeh chronologického sledu nálezov terry sigillaty ako v Poľsku (*Wielowiejski 1970*, obr. 11). Ochabnutie dovozu tohto druhu importu po polovici 3. stor. na východné Slovensko možno tiež spojiť s masovým rozvojom produkcie miestnej sivej keramiky, pretože, ako ukazujú posledné zistenia, prílev terry sigillaty napr. na územie dnešného Poľska pokračoval aj po markomanských vojnách (*Wielowiejski 1979*).

Obľúbenosť domácej sivej keramiky a dôkaz jej schopnosti konkurovať keramickým výrobkom z provinciálneho prostredia možno vidieť aj v prítomnosti misky s vkolkovanou výzdo-

bou v bohatom kniežacom hrobe z Cejkova, okr. Trebišov (*Beninger 1931*, tab. XVI; *Noll 1958*, s. 56, obr. 33), ktorá sa omylom považovala alebo aj považuje (*Wielowiejski 1970*, tab. XI) za rímskoprovinciálny import.

Mimoriadne bohatý na vzácne importy bol predovšetkým hrob z Ostrovian I, okr. Prešov, kde sa okrem strieborných predmetov, zlatých nášiviek a náramku našiel tiež zlatý kalich (Eggers 178), jediný svojho druhu v celom naddunajskom barbariku (*Wielowiejski 1970*, s. 37—38, tab. IV).

Východné Slovensko, ako dokladajú bohaté nálezy importov, sa intenzívne podieľalo na vonkajších obchodných vzťahoch s Rímskou ríšou. Jeho vysoká hospodárska úroveň, podmienená predovšetkým rozvojom poľnohospodárstva a špecializáciou remeselnej výroby, mu umožňovala v dobe rímskej rozvinúť vnútorný obchod a nadviazať obchodné kontakty s ďalšími oblasťami naddunajského barbarika, ako aj s územím na východ od Karpát.

Nadstavbová sféra a etnické pozadie spoločensko-kultúrneho vývoja v 1.—4. stor. n. l. na východnom Slovensku

Na východnom Slovensku doteraz chýbajú (alebo sú nepublikované) nálezy nepochybne patriace do kategórie prameňov k štúdiu nadstavbovej sféry spoločnosti v 1.—4. stor. n. l. Hmotné pamiatky, ktoré máme pri súčasnom stave bádania k dispozícii, sú síce svojím spôsobom obrazom spoločenských vzťahov, ale určité zmeny dovoľujú postihnúť len v najhrubších črtách. Pri interpretácii nadstavbových javov pociťujeme predovšetkým absenciu primárnych vypovedacích prameňov — hrobov, odrážajúcich v najväčšej miere svet metafyzických predstáv. Okrem starších nálezov tzv. kniežacích hrobov z Ostrovian (I, II) a Cejkova, ktoré dokladajú existenciu majetkove a sociálne diferencovanej spoločnosti v dobe rímskej, je známe a preskúmané na východnom Slovensku iba jedno väčšie pohrebisko v Zemplíne, o ktorom sa do tlače dostali zatiaľ len kusé informácie (*Budinský-Krička 1959; Lamiová-Schmiedlová 1975*). Ďalšie ojedinelé hrobové nálezy, ak ich časové a kultúrne zaradenie nie je problematické (napr. hrob 1/69 z Blažíc-Bohdanoviec), nemajú takú vypovedaciu schopnosť ako pohrebiská. V súvislosti s tým sa vynára otázka existencie hrobov a pohrebísk z doby rímskej na východnom Slovensku vôbec. Súčasná intenzita využívania pôdy, rozmach socialistickej výstavby a archeologického bádania na tomto území sú na takej úrovni, že by sa dal očakávať ich častejší výskyt. Samotné pohrebisko v Zemplíne reprezentuje svojimi nálezmi pravdepodobne starší úsek doby rímskej, a tak vlastne z mladšieho obdobia na východnom Slovensku nepoznáme pohrebisko. Samotná mladšia doba rímska je na tomto území charakterizovaná náhlou zmenou, ktorú badať v rozpade dovtedajšej kultúrnej jednoty a symbiózy dáckeho, przeworského a starého domáceho elementu (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 490; *1977*, s. 207). Podobné zmeny nastali v najmladšej fáze doby rímskej (Eggersov stupeň C_3) i na širšom teritóriu przeworskej kultúry v Poľsku (*Godłowski 1967*, s. 76; *1976*, s. 25; *Domański 1976*, s. 128). Okrem čiastočnej zmeny materiálneho obsahu (*Domański 1976*, s. 129) došlo predovšetkým k nástupu nového spôsobu pochovávania, v dôsledku čoho postupne zanikajú klasické urnové a jamkové hroby a nastupuje zvyk rozsypávania popola mŕtveho v určitom vymedzenom priestore. Tak vznikajú „vrstvové" hroby, označené poľskými bádateľmi ako pohrebiská tzv. dobrodzienskeho typu (*Szydłowski 1964*; s. 447, 448; *1975*; *Godłowski 1967*, s. 76; *1976*, s. 25; *Domański 1976*, s. 130). *G. Domański* (*1976*, s. 126, 179) pokladá tento prechod v spôsobe pochovávania v povodí Odry za výsledok evolučných zmien v náboženských predstavách, kým *K. Godłowski* (*1969*, s. 136—138; *1976*, s. 25) ich spája skôr s vplyvmi prichádzajúcimi do prostredia przeworskej kultúry z juhovýchodu.

Na určité hypotetické prepojenie, vzhľadom na smer šírenia a pôvod uvedeného spôsobu pochovávania, upozorňuje tiež zistenie sovietskej bádateľky *E. V. Machnovej* (*1978*, s. 94), ktorá na základe výskumu pohrebiska čerňachovskej kultúry v dedinke Uspenka na Ukrajine pokladá väčšinu doteraz preskúmaných pohrebísk tejto kultúry (vrátane eponymného pohrebiska Čerňachov) za nekropoly, kde boli najpočetnejšie zastúpené práve žiarové „vrstvové" hroby. Ak by sa predpoklady autorky ukázali ako správne a východné Slovensko by sa vzhľadom na svoje geografické položenie nachádzalo v sfére rozšírenia tohto zvyku pochovávania, potom by sa aspoň čiastočne (hypoteticky, pretože ani z priľahlej oblasti zá-

padnej časti USSR nie sú zatiaľ podobné hroby doložené) mohla vysvetliť doterajšia absencia hrobov a pohrebísk z mladšej doby rímskej.

Ako som už uviedol, archeologické pramene z doby rímskej už aj pri súčasnom stave bádania sú schopné vypovedať o výrobných vzťahoch a samotnej produkcii, ako i o miere nadvýroby, ktorá už v tomto období bola pomerne vysoko rozvinutá, a tak dovoľovala existenciu rôznych činností nespojených priamo s obživou (*Pleiner 1978*, s. 43). Týka sa to aj majetkovej a sociálnej diferenciácie spoločnosti, teda aj vydelenia členov bojovníckych družín a aristokracie a vedúceho postavenia kmeňového náčelníka či kniežaťa (*Lamiová-Schmiedlová 1978*, s. 217).

Pôsobenie rímskoprovinciálneho prostredia sa v oblasti naddunajského barbarika prejavilo nielen v rozvoji výrobnej sféry, ale aj v nadstavbe. Postupne sem prenikali okrem vplyvov prejavujúcich sa v umeleckom cítení azda aj náboženské predstavy. Zaujímavý je napr. výklad *W. Szafrańského* (*1976*), ktorý nález sošky bohyne Izidy v Malachove pokladá za doklad možnosti penetrácie kresťanstva na územie dnešného Poľska už v 3. stor. n. l. Za prejav určitých náboženských predstáv možno s rezervou pokladať aj aplikáciu niektorých vkolkovaných výzdobných prvkov na sivej keramike (solárne a lunárne motívy).

V práci venovanej pôvodu tzv. sivej keramiky (*Jurečko 1981*) som naznačil v hrubých črtách kultúrny a etnický vývoj východného Slovenska v staršej dobe rímskej: okrem pretrvávajúcich neskorohalštatských prvkov (zatiaľ stále pracovne označovaných ako neskorokuštanovické) je na tomto území doložená existencia keltsko-dáckeho elementu. Najmä s Keltmi treba na východnom Slovensku rátať vážnejšie. Archeologické nálezy (Košice, Kráľovský Chlmec, Ižkovce) a najnovšie zistenia poľských a sovietskych autorov, ktorí rozborom v nedávnej minulosti získaného materiálu, ale aj reviziou starších nálezov poukázali na výraznejšie zastúpenie tohto etnika aj na území východne od Karpát (*Mačinskij 1974; Ščukin 1974; Bidziła 1975; Godlowski 1970*, s. 187—189; *Balaguri — Peňak 1978*, s. 10, 11).

K pomerne silnej keltskej kolonizácii došlo na rozhraní strednej a neskorej doby laténskej aj v severovýchodných oblastiach Slovenska, kde potom nastal, najmä v priebehu stupňa LTD_1, početný vzostup sídlisk púchovskej kultúry (*Pieta 1977*, s. 286; *1979*). Mnohotvárnosť bohatej púchovskej materiálnej kultúry, kulminujúcej v staršej dobe rímskej, zodpovedá mnohoetnicite jej nositeľov; najmä v jej počiatkoch sa ojedinele prejavuje ešte v kontinuite vývoja neskorohalštatského lužického obyvateľstva sporadický ilýrsky element; neskôr sa tu základnou etnickou zložkou stávajú Kelti (Kotíni) a v priebehu 1. stor. n. l. stúpa v púchovskej kultúre výskyt dáckych výrobkov (*Pieta 1979*), pričom práve v oblasti Spíša je ich najviac (*Pieta 1977*, s. 285). Prerušenie púchovského osídlenia sa v súvislosti s etnickou otázkou teoreticky spája s presídlením keltských Kotínov v rokoch 173—180 n. l. (*Pieta 1979*).

Od polovice 1. stor. pred n. l. sa územie východného Slovenska stalo oblasťou periodicky posilňovanou príchodom nových skupín obyvateľstva dáckeho pôvodu z juhu. Tieto prísuny neznamenali nejakú veľkú zmenu v materiálnej a pravdepodobne ani v duchovnej kultúre ľudu žijúceho dovtedy na tomto území aj preto, lebo samotný pôvodný, dlho prežívajúci neskorohalštatský element bol azda, ako som už uviedol, severotráckeho pôvodu. Pri kmeňovej konkretizácii Dákov na východnom Slovensku sa možno oprieť o zistenia sovietskych autorov, ktorí majú v oblasti horného Prutu a Dnestra (*Peňak 1973a*, s. 154) a v susednom Zakarpatsku (*Smiško 1976a*, s. 62) archeologicky a písomne doložený dácky kmeň Karpov. V prospech existencie kmeňa s týmto názvom hovoria aj etymologické rozbory podstaty názvu „Karpaty", vychádzajúceho buď zo slova, ktorého kmeň karp- sa nachádzal v tráckych dialektoch, a potom pomenovanie „Karpaty" treba chápať ako „skalisté hory", alebo tento názov súvisí priamo s kmeňom Karpov — „hory Karpov" (*Urbańczyk 1968*, s. 12—13). V hornom Podnestrí je archeologicky aj písomne doložený ďalší dácky kmeň — Kostobokovia, ktorým sa dnes už všeobecne pripisuje lipická kultúra (*Smiszko 1932*, s. 179; *Smiško 1975; Cyhylyk 1975*, s. 148; *1976; Peňak 1973a*, s. 155; *Morintz 1961*, s. 410, 413). Na zásah tejto kultúry na naše územie a úlohu, ktorú tu zohrala, sme už poukázali na inom mieste (*Jurečko 1981*).

Na prelome 1.—2. stor. n. l. prišli na východné Slovensko pravdepodobne vo dvoch vlnách nositelia przeworskej kultúry: najprv pri vojenskom ťažení a neskôr ako zväz roľnícko-

chovateľského obyvateľstva (*Budinský-Krička 1963*, s. 33). Tejto kultúre patria hrobové nálezy zo Zemplína (*Budinský-Krička 1959*, s. 66—67), Lastoviec a Lesného (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 463) a pravdepodobne jej druhej vlne sídliskové nálezy z Prešova, Michaloviec (*Budinský-Krička 1963*, s. 33—34), Šebastoviec-Barce, Pedera, Ždane (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 463), Blažíc-Bohdanoviec a Rozhanoviec.

Okrem spomenutého presídlenia Kotínov sa práve s expenziou ľudu przeworskej kultúry, doloženou v písomných prameňoch, spája tiež zánik púchovskej kultúry (*Pieta 1977*, s. 292). Keramika przeworského charakteru je známa napokon i zo severovýchodného Maďarska (*Erdélyi — Lamiová-Schmiedlová 1971*, s. 55, obr. 6: 2, 4), Zakarpatska (*Peňak 1973b*, s. 6) a Ukrajinskej SSR vôbec, kde sa podarilo určiť východnú a juhovýchodnú hranicu jej rozšírenia (*Godłowski 1970*, s. 191—192; *Peňak 1973b*, s. 6; *Ščukin 1975*, obr. 2; *Kozak 1977*, s. 105; *Kropotkin 1977*, s. 173—174, obr. 1). Spolu so zarubinskou (o ktorej sa ešte zmienim), lipickou, východopomorsko-mazovskou a oksyvskou (*Godłowski 1970*, s. 196; *1976*, s. 23; *Baran 1976*, s. 57) kultúrou sa tu podieľala na genéze čerňachovskej kultúry (*Machno 1975; Ščukin 1975*, s. 34; *Smiško — Baran 1976; Magomedov 1977*, s. 112, 120; *Kozak 1977*, s. 107). Etnicita przeworskej kultúry však nie je doteraz dostatočne vyriešená.

V poslednom období sa v sovietskej odbornej literatúre objavujú názory o slovanskom charaktere zarubinskej kultúry (*Poboľ 1975; Smiško 1976b*, s. 14), najmä v spojení s vyčlenením tzv. kyjevského typu z jej záverečnej fázy (*Danilenko 1976*). Tu sa vidí kontinuita medzi zarubinskou kultúrou a včasnoslovanskými kultúrami tretej štvrtiny 1. tisícročia, pričom vplyvom etnicky nejednotnej čerňachovskej kultúry sa do nich dostali neslovanské prvky (*Baran — Maksimov 1978*).

Spomenul som už zlom, ktorý nastal po markomanských vojnách na východnom Slovensku, prejavujúci sa aj v zmene materiálnej kultúry mladšej doby rímskej. *M. Lamiová-Schmiedlová* (*1969*, s. 490) uvažuje o tom, že zmenu zapríčinil nielen nový vplyv, ale tiež nové etnikum, ktorým by hypoteticky mohli byť aj prví Slovania. Pri tejto úvahe sa vrátime k problému „vrstvových" hrobov. Ich šírenie možno s najväčšou pravdepodobnosťou sledovať v smere od juhovýchodu na sever a severovýchod, na čom mohli mať podiel azda aj niektoré slovanské kmene. Samozrejme, pokiaľ chýbajú priame doklady existencie týchto hrobov na území východného Slovenska, dá sa o tomto prepojení uvažovať iba v polohe pracovnej hypotézy.

S. I. Peňak (*1973b*, s. 7) hovorí o sformovaní slovanskej kultúry prvej polovice 1. tisícročia v hornom Potisí na báze kultúry karpatských kurhanov, przeworskej kultúry a prešovského typu. Žiaľ, chýba dostatočná materiálna podloženosť, ako i kompletné vypracovanie samotného prešovského typu.

Aj napriek pomerne početnému materiálu z mladšej doby rímskej nemožno zatiaľ robiť platnejšie závery pri riešení etnicity osídlenia východného Slovenska v tomto období.

Koncom mladšej doby rímskej, ako ukazujú nálezy z Prešova a Stredy nad Bodrogom (*Budinský-Krička 1963*, s. 30, 36—37, tab. XV: 6; *Polla 1969*, obr. 3, 5) udržiavalo východné Slovensko styky s prostredím čerňachovskej kultúry (*Symonovič 1964*, obr. 14: 4, 6; 23: 4, 26 atď.) a so zachovaním si svojich špecifických znakov sa vyvíjalo až do doby sťahovania národov, avšak vždy v úzkom kontakte s východnými a juhovýchodnými oblasťami.

Literatúra

AMBROS, C.: K niektorým problémom archeozoológie. Slov. Archeol., *21*, 1973, s. 187—192.

AMBROS, C.: K počiatkom chovu domácich zvierat podľa výsledkov archeologických výskumov. In: Agrikultúra. 14. Nitra 1976, s. 5—17.

BALAGURI, E. A. — PEŇAK, S. I.: Izučenije drevnejšej istorii Zakarpaťja za gody sovetskoj vlasti. In: Archeologičeskije issledovanija na Ukraine v 1976—1977 gg. Užgorod 1978, s. 8—12.

BARAN, V. D.: Do pytanňa pro pidhruntťa čerňachivskoji kuľtury. In: Doslidženňa z slov'jansko-ruskoji archeolohii. Kyjiv 1976, s. 49—62.

BARAN, V. D. — MAKSIMOV, E. V.: Dosiahnenňa i problemy ranneslov'janskoji archeilohii v URSR. Archeolohija, *26*, 1978, s. 59—76.

BEHRE, K.—E.: Beginn und Form der Plaggenwirtschaft in Nordwestdeutschland nach pollenanalythischen Untersuchungen in Ostfriesland. In: Neue Ausgrab. u. Forsch. in Niedersachsen. 10. Hildesheim 1976, s. 197—224.

BENINGER, E.: Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov. In: Ann. Naturhist. Mus. in Wien. 45. Wien 1931, s. 183—224.

BERANOVÁ, M.: Slovanské žňové nástroje v 6.—12. století. Památ. archeol., *48*, 1957, s. 95—115.

BERANOVÁ, M.: K problematike latenskich tradicij, provinciaľno rimskich vlijanij i germanskich vlijanij na drevneslavianskoje zemledelije. In: Vznik a počátky Slovanů. 3. Praha 1960, s. 169—185.

BERANOVÁ, M.: Pravěké žernovy v Československu. In: Vznik a počátky Slovanů. 4. Praha 1963, s. 181—219.

BIDZIĽA, V. I.: Latenska kuľtura v Zakarpatti. In: Archeolohija Ukrajinskoji RSR. III. Kyjiv 1975, s. 24—32.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Výskum mohylníka v Zemplíne roku 1958. In: Referáty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1958. II. Liblice 1959, s. 61—69.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Sídlisko z doby rímskej a sťahovania národov v Prešove. Slov. Archeol., *11*, 1963, s. 5—43.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Sídlisko z doby rímskej v Soli. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1975. Nitra 1976, s. 65—66.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Archeologické prieskumy a nálezy na východnom Slovensku. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1977. Nitra 1978, s. 39—52.

CYHYLYK, V. M.: Naselenňa verchňoho Podnistrovia peršych stolit' našoji ery (Plemena lipickoji kuľtury). Kyjiv 1975.

CYHYLYK, V. M.: Plemena lipickoji kuľtury. In: Naselenňa Prikarpatťa i Volyni za doby rozkladu pervisnoobščinoho ladu ta v davňoruskij čas. Kyjiv 1976, s. 15—28.

ČAPLOVIČ, D. — GAŠAJ, D. — OLEXA L.: Archeologické prieskumy na stavbách socializmu na východnom Slovensku. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1977. Nitra 1978, s. 62—68.

DANILENKO, V. M.: Pizňozarubynec'ki pam'jatky kyjivskoho typu. Archeolohija, *19*, 1976, s. 65—92.

DEMBIŃSKA, M.: Zmiany w strukturze hodowli na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu. Kwart. Hist. Kult. mater., *23*, 1975, s. 201—223.

DOBIÁŠ, J.: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha 1964.

DOBIÁŠ, J.: Où fouit-il localiser les habitations des Cotini Gaulois (Tacitus, Germ. 43)? Památ. archeol., *58*, 1967, s. 135—142.

DOMAŃSKI, G.: Zarys przemian kulturowych w dorzeczu Odry w okresie wpływów rzymskich. In: Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich. Prace archeologiczne. 22. Warszawa—Kraków 1976, s. 113—134.

EISNER, J.: Laténské památky na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. In: Obz. praehist. 1. Praha 1922, s. 25—34.

EISNER, J.: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.

ENDERLE, K.: Die Tierknochen der kaiserzeitlichen Siedlung „Am Kaiserstein" bei Gielde, Kreis Goslar. In: Neue Ausgrab. u. Forsch. in Niedersachsen. 9. Hildesheim 1975, s. 201—244.

ERDÉLYI, I. — LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ M.: Osada z doby rímskej v Ipolytölgyesi v Maďarsku. In: Východoslovenský pravek. 2. Košice 1971, s. 51—72.

GAJEWSKI, L.: Badania nad organizacją produkcji pracowni garncarskich z okresu rzymskiego w Igołomi. Archeologia Polski, *3*, 1959a, s. 101—158.

GAJEWSKI, L.: Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwen okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły. Spraw. archeol., *5*, 1959b, s. 281—301.

GAŠAJ, D. — JUREČKO, P. — OLEXA, L.: Výsledky terénnych prieskumov v Košickej kotline a na Východoslovenskej nížine. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1979. Nitra 1980, s. 73—78.

GINDL, J.: Na margo lokalizácie sídiel galských Kotínov. Slov. Archeol., *22*, 1974, s. 83—86.

GODŁOWSKI, K.: W sprawie lokalizacji Kotynów w Górach Świętokrzyskich. Acta archaeol. carpathica, *5*, 1963, s. 91—102.

GODŁOWSKI, K.: Niektóre węzłowe problemy badań nad kulturą przeworską w okresie rzymskim. In: Prace archeol. 8. Kraków 1967, s. 73—93.

GODŁOWSKI, K.: Kultura przeworska na Górnym Śląsku. Katowice—Kraków 1969.

GODŁOWSKI, K.: Ukraina w okresie późnolateńskim i wpływów rzymskich. In: Ukraina teraźniejszsość i przeszłość. Prace hist., *32*, 1970, s. 187—205.

GODŁOWSKI, K.: Strefy kulturowe w okresie rzymskim w Europie środkowej. In: Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich. Prace archeol. 22. Warszawa—Kraków 1976, s. 13—32, 84—86.

HAJNALOVÁ, E.: Zuhoľnatené zvyšky kultúrnych

rastlín z rímskych objektov v Rusovciach. Archeol. Rozhl., *24*, 1972, s. 674—677.

HAJNALOVÁ, E.: K výskytu drevín a živíc v hroboch z doby rímskej. Archeol. Rozhl., *25*, 1973a, s. 334—336.

HAJNALOVÁ, E.: Príspevok k štúdiu, analýze a interpretácii nálezov kultúrnych rastlín na Slovensku. Slov. Archeol., *21*, 1973b, s. 211—218.

HAJNALOVÁ, E.: Nálezy rastlín na pohrebiskách v pravekom a včasnohistorickom období Slovenska a ich úloha v pohrebnom ríte. Archeol. Rozhl., *30*, 1978, s. 123—132.

HAJNALOVÁ, E. — SÝKOROVÁ, L.: Prehľad botanických nálezov z archeologických výskumov. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1976. Nitra 1977, s. 109—115.

HYČKO, J.: Orné náradie. Bratislava 1967.

JANOWSKI, J.: Przełęcze karpackie w okresie rzymskim. In: Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1968—1969. Rzeszów 1973, s. 47—52.

JAVORSKÝ, F.: Výsledky archeologického prieskumu v okrese Spišská Nová Ves. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1976. 1977a, s. 138—150.

JAVORSKÝ, F.: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1976. Nitra 1977b, s. 153—165.

JAVORSKÝ, F.: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš v okrese Spišská Nová Ves. In. Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1977. Nitra 1978, s. 103—116.

JAŻDŻEWSKI, K.: Diskusný príspevok k referátu K. Godłowského, prednesenému na sympóziu „Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich". Prace archeol. 22. Warszawa—Kraków 1976, s. 77—81.

JUREČKO, P.: Sídlisko v Blažiciach, okres Košice (výskum v rokoch 1958, 1959, 1963, 1967) a problematika tzv. sivej keramiky v dobe rímskej. Diplomová práca I—III. Bratislava 1978. Filozofická fakulta Univerzity Komenského.

JUREČKO, P.: Mladohalštatský sídliskový objekt v Blažiciach-Bohdanovciach, okr. Košice-vidiek. Archeol. Rozhl., *32*, 1980 (v tlači).

JUREČKO, P.: Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rímskej so zreteľom na výsledky výskumu na východnom Slovensku. In: Historica carpatica. 12. Košice 1981 (v tlači).

JUREČKO, P.: Sídlisko v Blažiciach-Bohdanovciach, okres Košice-vidiek — významné centrum hrnčiarskej výroby z doby rímskej na východnom Slovensku. In: Nové Obz. 23. Košice 1982 (v tlači).

KARNIŠ, J. — KVITKOVIČ, J.: Prehľad geomorfologických pomerov východného Slovenska. Geografické práce, *1*, 1970, č. 1.

KOLEKTÍV: Pożywienie ludności wiejskiej. Kraków 1973.

KOLNÍK, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťah. národov. Slov. Arch., *19*, 1971, s. 499—548.

KOLNÍK, T.: Výskum v Ciferi-Páci v roku 1974. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1974. Nitra 1975, s. 58—60.

KOLNÍK, T.: K problémom „nutnosti" otrokárskej formácie a otrokov v pravekom a včasnohistorickom vývoji Slovenska. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978a, s. 219—225.

KOLNÍK, T.: Ázijský výrobný spôsob a otázka zvláštnej formácie medzi prvotnopospolným a feudálnym zriadením. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978b, s. 226—244.

KOLNÍKOVÁ E.: Hromadný nález rímskych mincí v Prešove. In: Nové Obz. 10. Košice 1968, s. 245—253.

KOLNÍKOVÁ, E.: K interpretácii nálezov rímskych mincí na Slovensku. In: Slov. Numizm. 2. Bratislava 1972, s. 7—108.

KOLNÍKOVÁ, E: Ku konfrontácii nálezov mincí s výsledkami bádania o dobe rímskej na Slovensku. Slov. Archeol., *21*,1973, s. 167—181.

KOLNÍKOVÁ, E.: Podiel tovarovej a peňažnej výmeny na vzniku majetkovej a triednej diferenciácie spoločnosti. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978, s. 205—211.

KOZAK, D. N.: Nekotoryje problemy izučenija pševorskoj kuľtury. In: Novyje issledovanija archeologičeskich pamiatnikov na Ukraine. Kyjev 1977, s. 97—111.

KROPOTKIN, V. V.: Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 173—200.

KRÜGER, B.: Diskusný príspevok prednesený na sympóziu „Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich". Prace archeol. 22. Warszawa—Kraków 1976, s. 87.

KRYSIAK, K.: Rola zwierząt w rozwoju kulturowym człowieka. Wiad. archeol., *38*, 1973, s. 77—82.

KŘIŽEK, F.: Nové nálezy terry sigillaty na Slovensku (II). Slov. Archeol., *14*, 1966, s. 97—145.

LANGE, E.: Botanische Beiträge zur mitteleuropäischen Siedlungsgeschichte — Ergebnisse zur Wirtschaft und Kulturlandschaft in frühgeschichtlicher Zeit. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. 27. Berlin 1971.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Dve sídliská z doby rímskej na východnom Slovensku. Slov. Archeol., *11*, 1963, s. 59—86.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Hrebene z doby rímskej na východnom Slovensku. In: Archeol. stud. Mater. 1. Praha 1964, s. 191—201.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. Slov. Archeol., 17, 1969, s. 403—501.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Ďalšia etapa výskumu na mohylníku doby rímskej v Zemplíne. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1974. Nitra 1975, s. 61.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Ältere römische Kaiserzeit in der Ostslowakei. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der

germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 201—208.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Otrokárstvo na Slovensku. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978, s. 212—218.

LEŠKO, B. — SAMUEL, O.: Geológia východoslovenského flyšu. Bratislava 1969.

LIPTÁK, J.: Bilder aus der Zipser Vergangenheit — Urgeschichte und Besiedlung der Zips. Käsmark 1935.

LUDIKOVSKÝ, K. — SOUCHOPOVÁ, V. — HAŠEK, V.: Baterie železářských pecí z mladší doby římské v Sudicích (okr. Blansko). In: Přehled výzkumů 1975. Brno 1977, s. 44—45.

LUKNIŠ, M.: Reliéf. In: Slovensko 2. Príroda. Bratislava 1972, s. 124—202.

MAČINSKIJ, A. D.: Keľty na zemľach k vostoku ot Karpat: In: Keľty i keľtskije jazyki. Moskva 1974, s. 31—41.

MAGOMEDOV, B. V.: O proischoždenii form čerňachovskoj gončarnoj keramiki. In: Novyje issledovanija archeologičeskich pamiatnikov na Ukraine. Kyjev 1977, s. 111—123.

MACHNO, E. V.: Čerňachivska kuľtura. In: Archeolohija Ukrajinskoji RSR. III. Kyjiv 1975, s. 45—78.

MACHNO, E. V.: Raskopki na mogiľnike u s. Uspenki i pogrebaľnyj obriad čerňachovskoj kuľtury. In: Archeologičeskije isledovanija na Ukraine v 1976—1977 gg. Užgorod 1978, s. 94.

MIČIAN, Ľ.: Charakteristika hlavných pôdogeografických celkov. In: Slovensko 2. Príroda. Bratislava 1972, s. 361—402.

MORINTZ, S.: Novyj oblik dakijskoj kuľtury v rimskuju epochu (Otkrytija v Kilii, r-n Veďa, obl. Pitešť). In: Dacia. NS. 5. Bucureşti 1961, s. 395—414.

MRUŠKOVIČ, S.: Obilné zásobnice. Martin 1974.

NOLL, R.: Vom Altertum zum Mittelalter. Wien 1958.

NOVOTNÝ, B.: Matejovce v šere praveku. In: Matejovce pri Poprade 1271—1971. Zborník k dejinám a výstavbe obce. Poprad 1971, s. 6—9.

NOVOTNÝ, B. — NOVOTNÁ, M.: Katalóg archeologickej zbierky Spišského múzea v Levoči. Bratislava 1971.

OPRAVIL, E.: Příspěvek k rozšíření jabloně v pravěku střední Evropy. Archeol. Rozhl., *27*, 1975, s. 375—384.

ONDROUCH, V.: Podkarpatská Rus v ranné době dějinné. Čas. Společ. Přát. Starožitn. čes. v Praze, *44*, 1936, č. 1, s. 22—29; č. 2, s. 78—90.

PASTERNAK, J.: Ruské Karpaty v archeologii. Praha 1928.

PÁSTOR, J.: Blažice, Bohdanovce i Hraničná pod Koszycami (wykopaliska w latach 1963—1964). Acta archaeol. carpathica, 7, 1965, s. 87—92.

PÁSTOR, J.: Archeologický výskum Východoslovenského múzea v rokoch 1967—1968. In: Hist. carpatica. 2. Košice 1970, s. 143—186.

PAULÍK, J.: Staršia doba železná. In: Pravek východného Slovenska. Košice 1965, s. 141—147.

PELIKÁN, O.: Slovensko a rímske impérium. Bratislava 1960.

PEŇAK, S. I.: Pro pleminnu naležnisť davňoslovianskich pamiatok Zakarpatťa. In: Kuľtura i pobut naselenňa ukrajinskich Karpat (Materialy respublikanskoji naukovoji konferenciji). Užhorod 1973a, s. 153—159.

PEŇAK, S. I.: Slov'janske naselenňa Zakarpatťa druhoji polovyny I tysiačolitťa n. e. Archeolohija, *12*, 1973b, s. 3—13.

PETROVIČ, Š.: Počasie a klíma. In: Slovensko 2. Príroda. Bratislava 1972, s. 203—274.

PIASKOWSKI, J.: Studia nad lokalizacją starożytnych Kotynów. Acta archaeol. carpathica, *3*, 1961, s. 77—112.

PIASKOWSKI, J.: Odpowiedź na uwagi krytyczne w sprawie lokalizacji Kotynów v Górach Świętokrzyskich. Acta archaeol. carpathica, 6, 1964, s. 75—94.

PIASKOWSKI, J.: O lokalizacji Bastarnów po północnej stronie Karpat wschodnich. Acta archaeol. carpathica, *10*, 1968a, s. 197—202.

PIASKOWSKI, J.: O domniemanym eksporcie żelaza w czasach starożytnych z Gór Świętokrzyskich przez Karpaty do imperium rzymskiego. Acta archaeol. carpathica, *10*, 1968b, s. 183—194.

PIETA, K.: Sídlisko z doby rímskej v Beluši. Slov. Archeol., *22*, 1974, s. 89—106.

PIETA, K.: Zu Besiedlungsproblemen in der Slowakei an der Wende der Zeitrechnung. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava 1977, s. 283—296.

PIETA, K.: Ethnische und kulturelle Verhältnisse in der Slowakei im 1. und 2. Jahrhundert u. Z. Thesen. Symposium Laugaricio MDCCC. Römer und Barbaren im mittleren Donaugebiet im 2. und 3. Jahrhundert. Nové Vozokany 24.—28. September 1979. (Rukopis.)

PLEINER, R.: Využití chemických a spektrálních analys při studiu pravěké metalurgie. Archeol. Rozhl., *5*, 1953, s. 780—784, 789—796.

PLEINER, R.: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Praha 1958.

PLEINER, R.: Význam typologie železářských pecí v době římské ve světle nových nálezů z Čech. Památ. archeol., *51*, 1960 s. 184—220.

PLEINER, R.: Staré evropské kovářství. Praha 1962.

PLEINER, R.: Die Eisenverhüttung in der „Germania Magna" zur römischen Kaiserzeit. In: 45. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1964. Berlin 1965, s. 11—86.

PLEINER, R.: Doba římská — Železářské a slévačské obory. In: Pravěké dejiny Čech. Praha 1978, s. 725—731.

PLEINER, R.: Zum technischen Niveau der germanischen Eisenwerkzeuge und Waffen aus den Gräberfeldern der Südwestslowakei. Thesen. Symposium Laugaricio MDCCC. Römer und Barbaren im mittleren Donaugebiet im 2. und 3. Jahrhundert. Nové Vozokany 24.—28. September 1979. (Rukopis.)

POBOĽ, L. D.: Strittige Fragen zur Geschichte der Stämme der Zarubincy-Kultur. Z. Archäol., *9*, 1975, s. 207—234.

POLLA, B.: Nálezy z doby rímskej a sťahovania národov v Strede nad Bodrogom. In: Zbor. Slov. nár. Múz. 63. História 9. Martin 1969, s. 187—189.

PYRGALA, J.: Gospodarcze i konsumpcyjne aspekty chowu zwierząt udomowionych na ziemiach polskich między I w. p. n. e. a IV w. n. e. Kwart. Hist. Kult. mater., *21*, 1973, s. 481—493.

RADWAN, M.: W sprawie artykułu J. Piaskowskiego o lokalizacji starożytnych Kotynów. Acta archaeol. carpathica, *5*, 1963, s. 125—128.

REYMAN, T.: Uwagi o roli Przełęczy Użockiej w świetle znalezisk monet rzymskich. Acta archaeol. carpathica, *1*, 1958, s. 55—59.

SCHLETTE, F.: Germáni mezi Thorsbergem a Ravenou. Kulturní dějiny Germánů do konce doby stěhování národů. Praha 1977.

SCHMID, P. — ZIMMERMANN, W. H.: Flögeln — zur Struktur einer Siedlung des 1. bis 5. Jhs. n. Ch. im Küstengebiet der südlichen Nordsee. In: Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. 11. Hildesheim 1976, s. 1—77.

SLIVKA, M.: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. 1. časť. In: Hist. Carpatica. 9. Košice 1978, s. 217—259.

SMISZKO, M.: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. Lwów 1932.

SMIŠKO, M. Ju.: Lipicka kuľtura. In: Archeolohija Ukrajinskoji RSR III. Kyjiv 1975, s. 37—45.

SMIŠKO, M. Ju.: Plemena kuľtury karpatskich kurhaniv. In: Naselenňa Prykarpatťa i Volyni za doby rozkladu pervisnoobščinoho ladu ta v davňoruskij čas. Kyjiv 1976a, s. 48—62.

SMIŠKO, M. Ju.: Plemena zarubineckoj kuľtury. In: Naselenňa Prykarpatťa i Volyni za doby rozkladu pervisnoobščinoho ladu ta v davňoruskij čas. Kyjiv 1976b, s. 6—15.

SMIŠKO, M. Ju. — BARAN, V. D.: Plemena čerňachivskoj kuľtury. In: Naselenňa Prykarpatťa i Volyni za doby rozkladu pervisnoobščinoho ladu ta v davňoruskij čas. Kyjiv 1976, s. 63—83.

SZAFRAŃSKI, W.: Znalezisko figurky Izidy jako wyraz możliwości penetracji chreścijaństwa na ziemie polskie w III wieku. Archeol. Polski, *21*, 1976, s. 354—362.

SZYDŁOWSKI, J.: Ze studiów nad ciałopalnym obrządkiem pogrzebowym kultury przeworskiej. Archeol. Polski, *9*, 1964, s. 430—439.

SZYDŁOWSKI, J.: Zum Problem der Brandbestattung in der Przeworsk-Kultur. Z. Archäol., *9*. 1975, s. 65—88.

SYMONOVIČ, E. A.: Ornamentacija čerňachovskoj keramiky. In: Drevnosti epochi složenija vostočnogo slavianstva. Mater. Issled. Archeol. SSSR. 116. Moskva 1964, s. 270—361.

ŠALKOVSKÝ, P.: Nález lemeša v Alekšinciach. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1977. Nitra 1978, s. 221.

ŠČUKIN, M. B.: Keľto-dakijskije pamiatniki rubeža našej ery. In: Keľty i keľtskije jazyki. Moskva 1974, s. 14—21.

ŠČUKIN, M. B.: Das Problem der Černjachov-Kultur in der sowjetischen archäologischen Literatur. Z. Archäol., *9*, 1975, s. 25—41.

ŠEDO, O.: Stopy ťažby a spracúvania železnej rudy v chotári Varína. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1976. Nitra 1977, s. 267.

ŠIMEK, E.: Keltové a Germáni v našich zemích. Brno 1934.

ŠIMEK, E.: Poslední Keltové na Moravě. Brno 1958.

TEICHERT, L.: Ergebnisse der Untersuchung der Tierknochenfunde von Breslack, Kr. Eisenhüttenstadt. In: Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdams. 10. Berlin 1976, s. 159—160.

TEMPÍR, Z.: K rozšíreniu pestovania pšenice dvojzrnnej (Triticum dicoccum Schrank) v západných Karpatoch. In: Agrikultúra. 14. Nitra 1976, s. 21—36.

TOČÍK, A.: Prieskum archeologických lokalít na južnom Slovensku. In: Archeol. Výsk. Nál. na Slovensku 1977. Nitra 1978, s. 233—237.

URBAŃCZYK, S.: Karpaty i Krępak. Pochodzenie i dzieje nazw. Acta archaeol. carpathica, *10*, 1968, s. 11—19.

VAKULENKO, L. V.: Pamiatky pidhirja Ukrajinskych Karpat peršoji polovyni I tysiačolitťa n. e. Kyjiv 1977.

VAKULENKO, L. V. — JANUŠEVIČ, Z. V.: Zemlerobstvo na Prikarpatti v peršoji polovyni I tysiačolitťa n. e. Archeolohija, *14*, 1974, s. 31—41.

WIELOWIEJSKI, J.: Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim. Mater. starożytne, *6*, 1960, s. 7—414.

WIELOWIEJSKI, J.: Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970.

WIELOWIEJSKI, J.: Okresy późnolateński i rzymski w Polsce południowo-wschodniej. In: Mater. Spraw. Rzeszow. Ośr. archeol. 1968—1969. Rzeszów 1973, s. 33—45.

WIELOWIEJSKI, J.: Strefy występowania rzymskich importów przemysłowych w Środkowej i Wschodniej Europie. Prace archeologiczne. 22. Warszawa—Kraków 1976, s. 51—58.

WIELOWIEJSKI, J.: Änderung im römischen Handel nördlich des Mittellaufs der Donau nach den Markomannenkriegen. Thesen. Symposium Laugaricio MDCCC. Römer und Barbaren im mittleren Donaugebiet im 2. und 3. Jahrhundert. Nové Vozokany 24.—28. September 1979. (Rukopis.)

ZEMAN, J: Nejstarší slovanské osídlení Čech. Památ. archeol., *67*, 1976, s. 115—235.

К вопросу о культурно-общественных отношениях на селищах римского периода в Восточной Словакии

Павол Юречко

Восточная Словакия, представляющая более-менее замкнутую географическую область, сыграла в раннеисторическом развитии восточной части Карпатской котловины значительную роль. Определенную самостоятельность и специфический местный и культурный характер в римском периоде обуславливала здесь не только географическая, но и непрямая политическая изоляция. Помимо Юго-Западной Словакии и Восточная Словакия принадлежит числом своих археологических памятников, датированных первыми столетиями нашей эры, к самым богатым областям находок. На ее многозначительное положение в раннеисторическом периоде указали уже в прошлом случайные находки т. наз. княжеских могил в с. Островани (I, II), рай. Прешов, и в с. Цейков, рай. Требишов. Они доказывают, что решая в общем историю Словакии, нужно будет принимать во внимание и ее восточную часть, игравшую в этом периоде в политическом, культурном и экономическом развитии значительную роль.

В настоящем в Восточной Словакии известных почти 200 местонахождений римского периода. Вопреки тому, что только незначительное количество из них исследовано, можно в связи со старшими находками представить себе способ тогдашней жизни, уровень сельского хозяйства, состояние производительных сил и производственных отношений.

Последние века I тысячелетия до н. э. характерны в среднеевропейской области существенными экономическими и общественными изменениями, оказавшими влияние и на следующий период. После падения власти кельтов, производство в Восточной Словакии не пришло в полный упадок. Его дальнейший непосредственный рост стал в развитии общества римского периода решающим. Прогресс в этой и других сферах жизни и здесь обуславливали конкретные компоненты материального развития, зависящие от природных ресурсов, политической и культурной обстановки.

С точки зрения заселения первой половины первого тысячелетия нашей эры, жило население этого периода в примерно тех же самых геоморфологических условиях, в каких в настоящее время живем мы, так как собственная индивидуализация отдельных горных массивов и котловин произошла уже в период плиоцена и квартера *(Karniš — Kvitkovič 1970*, с. 176).

С гипсометрической и орографической точек зрения концентрируются местонахождения римского периода в самых низких местностях Восточной Словакии. Основная часть из них (52 %) находится в шкале низменностей. В области холмистых местностей (более высокая шкала низменностей) на высоте 200—300 м над уровнем моря расположено 28% доныне иследованных местонахождений римского периода. В шкале высот от 300 до 500 м над уровнем моря — на более низких возвышенностях — доныне расположено приблизительно 11 % местонахождений, в то время как в области более высоких возвышенностей (500—600 м над уровнем моря) расположено только 5 %, принадлежащих большей частью к энклаву пуховской культуры. В этой культурной среде, но на высоте от 600 до 1000 м над уровнем моря, расположено лишних 4 % селищ.

В соответствии с современными климатическими условиями и сравнивая орографическое членение Словакии с членением на климатические области *(Petrovič 1972*, с. 264, 272, рис. 42) было поселение римского периода сосредоточено в климатически наиболее теплых местностях Восточной Словакии: в Восточнословацкой низменности, в Кошицкой котловине и на склонах Сланских гор, причем пока скромные археологические доказательства указывают на то, что в римском периоде был климат более сухой чем в настоящее время *(Točík 1976*, с. 234).

Размещение селищ и находок римского периода в Восточной Словакии, в отношении к почвенным условиям можно наблюдать в двух больших группировках: в Кошицкой котловине и в Восточнословацкой низменности, т. е. в областях, отличающихся очень плодородными (чернозем и пойменные почвы)

или средне плодородными почвами (бурозем и нивы; *Mičian 1972*, с. 399, 400), что доказывает земледельческий характер способа жизни населения того времени.

Во время полевых раскопок, осуществленных в последние годы, были обнаружены находки, документирующие, хотя бы частично, состояние и уровень сельскохозяйственного производства римского периода: находка ассиметрического лемеха из с. Трстене-при-Горнаде, рай. Кошице-видьек доказывает, так же как и в соседней области Юго-Восточной Польши (*Wielowiejski 1970*, с. 229; *1973*, с. 35) более прогрессивное обрабатывание почвы. Находки продуктов сельского хозяйства римского периода в Восточной Словакии отсутствуют, из-за чего можно только предполагать выращивание аналогичных культур как в Западной и Средней Словакии (*Hajnalová 1972*, с. 674; *1978*, с. 127; *Hajnalová—Sýkorová 1977*, с. 11,), так и в Восточной Польше (*Wielowiejski 1973*, с. 35). К обнаруженным в Восточной Словакии сельскохозяйственным орудиям принадлежат также серпы (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, с. 483, рис. 20: 11; 22: 19; 32: 2; *Jurečko 1978*, табл. LXXVI: 5) и косы (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, с. 483), с точением которых связаны сравнительно многочисленные находки каменных оселков. Очень часто встречаются на селищах римского периода каменные жернова для размалывания зерна, которое ссыпывалось в зерновые ямы, переносные сосуды-хранилища, или просто на раньше подготовленные для его хранения места, или же в специально изготовленные зернохранилища. Многочисленные находки звериных костей на селищах римского периода подтверждают высокую степень развития животноводства, свиноводства, коневодства, разведение крупного рогатого скота, жвачных животных (козы, овцы), так же как и собаки. Находки костей свободно живущей красной дичи являются доказательством того, что обитатели поселений римского периода пополняли пищевые продукты охотой.

Результаты сельскохозяйственного производства все-таки зависели не только от средства производства и уровня производительных сил, но и от уровня производственных отношений. В Восточной Словакии можно в римском периоде предполагать развитие взаимоотношения не только между обитателями селища или нескольких усадеб, но и взаимоотношения в рамках племени. Мы имеем до сих пор очень мало сведений о собственности на два самые важные сельскохозяйственные средства производства —на почву и домашний скот. В течении римского периода произошли, вероятно, значительные изменения также в этом направлении развития общества: в начале можно аналогично предполагать общественную собственность на пастбища, лесы и воды, но и почву, которая ежегодно распределялась и со временем и здесь, вследствие наращивания имущественной и социальной дифференциации, увеличивались собственнические притязания на почву.

Процесс развития общества узко связан с ростом ремесленного производства, взаимно обусловленного несколькими внутренними и внешними факторами: динамикой социального развития общества, прогрессом в сельскохозяйственном производстве, уровнем внутреннего товарообмена, развитием торговли с дальними странами, интенсивностью экономических и культурных отношений с соседними странами и т. д. Обнаружение больших центральных мастерских для производства керамики и железа, находки костяных и других предметов свидетельствуют о высокоразвитой специализации ремесел. Они одновременно являются доказательством организации системы мастерских крупного производства на домашней сырьевой базе. Мастерские все-таки не могли вытеснить мелкое ремесленное производство, основывающееся только на полуспециализированном крестьянском населении, или же на бродячих ремесленниках.

Гончарное дело. Обнаружением гончарной мастерской и ее продуктов в с. Блажице-Богдановце стала Восточная Словакия равной остальным развитым областям варварских земель, лежащих севернее Дуная. Как автор уже упоминал это в работе о распространении т. наз. серой керамики (*Jurečko 1981*) в Восточной Словакии, в начале римского периода работы в гончарных мастерских не остановились. Помимо находок из селища в с. Блажице-Богдановце, свидетельствуют об этом и гончарные печи и керамика, обнаруженная в их заполнении, в с. Шебастовце-Барца (*Lamiová-Schmiedlová 1963*, с. 68). Относительно спокойное время периода первых двух столетий нашей эры подготовили, вместе

с местными традициями гончарного ремесла, которые здесь восходят вплоть до раннегальштаттского периода *(Paulík 1965,* с. 145) и с домашней сырьевой базой хорошую основу для интенсивного развития такого рода промышленной отрасли. Массовость керамической продукции позволяет предполагать сравнительно высоко развитый уровень труда, а также ее распределение в рамках гончарного ремесла. В окрестностях центра производства серой керамики на местонахождении Блажице-Богдановце были обнаружены слои глины высокого качества, очень подходящей для производства этой керамики *(Jurečko 1981)*. Все-таки, археологическими исследозаниями не удалось определить прямые следы добычи глины. Требовательность и высокая продукция серой керамики правдоподобно не позволяли самому гончару принять участие в добыче подходящей глины. Можно предполагать, что эта часть работы, также как и потребность достать и привезти подходящее дерево (дубовое; *Gajewski 1959a,* с. 106), выпали на долю отдельных лиц или определенной группы обитателей поселка. Возможно, что мастерской владела семья, которая занималась этим ремеслом, знание которого наследовалось от поколения к поколению. Финальные изделия сдавал кустарь за определенный эквивалент купцу — посреднику, в то время уже способному специализироваться по продаже керамики в рамках внутренних торговых контактов на обширной территории.

Металлургия и кузнечное дело. Территория Восточной Словакии характерна богатыми ресурсами руд, особенно в восточной части Словацких Рудных гор, в области заселенной в начале нашей эры носителями пуховской культуры, занимавшимися помимо земледелия и разведения рогатого скота, с наибольшей вероятностью также добычей и обработкой железа, как это доказывают свидетельства о добыче руды (кадастр с. Нови-Смоковец, рай. Попрад), многочисленные находки металлургических отходов (тоже на селищах вне области), но особенно обнаруженный шлак металлургических печей (местонахождения: Нови-Смоковец, Кежмарок, Спишска-Нова-Вес, комплекс печей в с. Спишске-Томашовце). Развитие металлургии и кузнечного дела римского периода основывалось на овладении кельтами этого ремесла, развивающегося впредь и в любой среде, причем доминирующую роль не играет только наличие или отсутствие определенной этнической группы (Спиш — котины?), но прежде всего сырьевая база и экономическо-политическая обстановка на данной территории.

Ткацкое дело и остальное ремесленное производство. Изделие ткацкого производства — ткань, до наших дней не сохранилась, но существование этого ремесла подтверждают многочисленные находки глиняных пряслиц и ткацких грузил. На территории Восточной Словакии это ремесло имело вероятно только форму домашних работ в отдельных семьях.

Большую специализацию достигла обработка костей, напр., производство гребней, находки которых на территории Восточной Словакии в римский период очень многочисленные *(Lamiová-Schmiedlová 1964; 1969,* с. 484). Так же и довольно многочисленные находки каменных оселков и жерновов допускают обдумывать возможности определенной, хотя бы полуспециализированной продукции такого рода изделий.

Значительную роль Восточной Словакии в торговой сфере подтверждают не только находки импортов, но и тот факт, что именно на этой территории было обнаружено самое большое количество массовых находок монет римского периода *(Kolníková 1973,* рис. 6, 7, табл. 11).

В Восточной Словакии ощущается отсутствие достоверных памятников, принадлежащих категории источников, служащих исследованию сферы надстройки жизни населения с I до IV вв. н. э. За исключением в с. Земплин погребения (представляющего раннеримский период), отсутствуют другие такого рода примарные показательные источники. Сам римский период прошел на этой территории неожиданными изменениями, которые отражаются в распаде тогдашнего культурного единства и в симбиозе дакийского, пшеворского и древнего домашнего элементов *(Lamiová-Schmiedlová 1969,* с. 490; *1977,* с. 207).

В рамках рабочей гипотезы можно допустить, что вопрос об отсутствии могил и погребений римского периода правдоподобно заключен в существовании аналогичных слоистых погребений, таких, какие были обнаружены в Польше *(Szydłowski 1964,* с. 447, 448; *Godłowski 1967,* с. 76; *1976,* с. 25, 76; *Domań-*

ski 1976, с. 128, 130), а также в последнее время и в среде черняховской культуры в УССР (*Machno 1978*, с. 94). Можно предполагать, что в расширении этого погребального обряда сыграли роль и первые славянские племена.

Перевод Г. Дюрчековой

Zur Problematik der kultur-gesellschaftlichen Beziehungen in Siedlungen aus der römischen Kaiserzeit in der Ostslowakei

Pavol Jurečko

Die Ostslowakei, ein mehr oder weniger geschlossenes geographisches Gebiet, spielte in der frühgeschichtlichen Entwicklung des östlichen Teiles des Karpatenbeckens eine bedeutende Rolle. Eine gewisse Selbständigkeit und ein spezifisches örtliches Kulturgepräge war hier in der römischen Kaiserzeit nicht nur durch die geographische, sondern auch durch indirekte politische Isolation bedingt. Mit den archäologischen Denkmälern aus den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung gehört neben der Südwestslowakei auch der östliche Landesteil zu den reichsten Fundgebieten. Auf seine wichtige Stellung in frühgeschichtlicher Zeit verwiesen schon früher die zufällig entdeckten sog. Fürstengräber in Ostrovany (I, II), Bez. Prešov, und in Cejkov, Bez. Trebišov. Sie deuteten darauf, daß es bei der Gesamtlösung der Geschichte der Slowakei notwendig sein wird, mit ihrem östlichen Teil als mit einem Gebiet zu rechnen, das in besprochener Zeit in der politischen, kulturellen und ökonomischen Entwicklung eine bedeutende Rolle gespielt hat.

Gegenwärtig sind aus der Ostslowakei beinahe 200 Lokalitäten aus der römischen Kaiserzeit bekannt, und obwohl bloß ein geringfügiger Teil von ihnen untersucht wurde, kann man sich in Verbindung mit älteren Funden zumindest ein beiläufiges Bild über die damalige Lebensweise, das Niveau der Wirtschaft, über den Stand der Produktionskräfte und -beziehungen machen.

Die letzten Jahrhunderte vor der Zeitwende sind im mitteleuropäischen Raum durch wesentliche wirtschaftliche und gesellschaftliche Wandlungen charakterisiert, die auch die nachfolgende Zeit beeinflußt haben. In der Ostslowakei kam es nach dem Untergang der keltischen Macht nicht zur vollkommenen Senkung des Produktionsniveaus. Die weitere unmittelbare Entfaltung der Produktion wurde in der Entwicklung der Gesellschaft der römischen Kaiserzeit entscheidend. Den Fortschritt in dieser wie auch in weiteren Sphären des Lebens bedingten auch hier konkret Komponenten der materiellen Entwicklung, die von naturgegebenen Quellen und von der politischen wie auch kulturellen Situation abhingen.

Vom Gesichtspunkt der Besiedlung in der ersten Hälfte des ersten Jahrtausends u. Z. lebte die Bevölkerung dieser Epoche in ungefähr den gleichen geomorphologischen Verhältnissen wie auch wir heute, weil es zur eigentlichen Herausbildung der einzelnen Gebirge und Becken der Ostslowakei bereits im Pliozän und Quartär gekommen war (*Karniš — Kvitkovič 1970*, S. 176).

Vom Gesichtspunkt der Höhenlage und der Orographie konzentrieren sich die kaiserzeitlichen Fundorte in den tiefsten Lagen der Ostslowakei. Ihr wesentlicher Teil (52 %) befindet sich in der Höhenstufe bis zu 200 m ü. d. M., also in der tieferen Stufe der Niederungen. In Hügelländern (höhere Stufe der Niederungen), in 200—300 m Überseehöhe, liegen 28 % der bisher festgestellten kaiserzeitlichen Fundorte. In der Höhenstufe 300—500 m ü. d. M. — in niederen Bergländern — wurden bisher ungefähr 11 % der Fundorte lokalisiert, während in höheren Bergländern (500—600 m ü. d. M.) nur noch 5 % festgestellt wurden, die vorwie-

gend zur Zipser Enklave der Púchov-Kultur gehören. Diesem Kulturmilieu, aber bereits in 600—1000 m Überseehöhe, gehören auch die restlichen 4 % der Siedlungen an.

Nach den gegenwärtigen klimatischen Verhältnissen und durch Vergleich der orographischen Gliederung der Slowakei mit der Aufgliederung in Klimabereiche (*Petrovič 1972*, S. 264, 272, Abb. 42) bevorzugte die Besiedlung in der römischen Kaiserzeit die wärmsten Lagen der Ostslowakei: die Ostslowakische Tiefebene, das Košice-Becken und die Berghänge der Slanské vrchy, wobei die einstweilen bescheidenen archäologischen Belege aus der Slowakei darauf hinweisen, daß in der römischen Kaiserzeit das Klima trockener als heute war (*Točik 1976*, S. 234).

Die Verteilung der kaiserzeitlichen Siedlungen und Funde in der Ostslowakei läßt sich in bezug auf die Bodenverhältnisse in zwei größeren Gruppierungen verfolgen: im Košice-Becken und in der Ostslowakischen Tiefebene, also in Regionen, die sich durch das Vorhandensein sehr fruchtbarer (Schwarzerde und Auenböden) oder mittelfruchtbarer Böden hervorheben (Braunerde und Auenböden; *Mičian 1972*, S. 399 f.), was den bäuerlichen Charakter der damaligen Bevölkerung bestätigt.

Durch Geländegrabungen gewann man in den letzten Jahren Funde, die zumindest teilweise den Stand und das Niveau der landwirtschaftlichen Produktion während der römischen Kaiserzeit dokumentieren: Der Fund einer asymmetrischen Pflugschar aus Trstené pri Hornáde (Bez. Košice-Land) belegt — ähnlich wie in der benachbarten Region Südostpolens (*Wielowiejski 1970*, S. 229; *1973*, S. 35) — eine progressivere Bodenbearbeitung. Landwirtschaftliche Produkte selbst fehlen vorderhand in den kaiserzeitlichen Funden aus der Ostslowakei, und deswegen kann man bloß auf eine analoge Vertretung im Anbau der Kulturen wie in der West- und Mittelslowakei (*Hajnalová 1972*, S. 674; *1978*, S. 127; *Hajnalová — Sýkorová 1977*, S. 11) wie auch in Südostpolen schließen (*Wielowiejski 1973*, S. 35). Von festgestellten landwirtschaftlichen Geräten können aus der Ostslowakei Sicheln (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, S. 483, Abb. 20: 11, 22: 19, 32: 2; *Jurečko 1978*, Taf. LXXVI: 5) und Sensen angeführt werden (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, S. 483), mit deren Wetzen wieder die relativ zahlreichen Funde von Wetzsteinen zusammenhängen. In großer Menge sind in den kaiserzeitlichen Siedlungen Mahlsteine zum Getreidemahlen vertreten; das Getreide wurde in Vorratsgruben, transportierbaren Vorratsgefäßen, durch freies Schütten auf eine hergerichtete Stelle oder in speziell angefertigten Speicherräumen gelagert. Zahlreiche Tierknochenfunde in den Siedlungen aus der römischen Kaiserzeit deuten auf entfaltete Viehzucht, konkret von Rindern, Schweinen, Pferden, kleinen Wiederkäuern (Ziege, Schaf) oder auch des Hundes. Knochen von Rotwild (Hirsch oder Reh) sind ein Beleg über die Ergänzung der Speisekarte in der römischen Zeit durch Jagd.

Die Ergebnisse der landwirtschaftlichen Produktion hingen jedoch nicht bloß von den Produktionsmitteln und dem Niveau der Produktionskräfte ab, sondern ebenfalls von den Produktionsbeziehungen. Für die römische Kaiserzeit kann für die Ostslowakei die Existenz von entfalteten wechselseitigen Beziehungen zwischen den Bewohnern einer Siedlung oder mehreren einzelnen Niederlassungen, aber auch im Rahmen eines Stammes vorausgesetzt werden. Man weiß nur sehr wenig über das Eigentum der beiden wichtigsten landwirtschaftlichen Produktionsmittel — von Boden und Vieh. Im Verlauf der besprochenen Zeit dürfte es etwa wohl zu wichtigen Veränderungen auch in dieser Richtung der gesellschaftlichen Entwicklung gekommen sein: Anfangs kann analog gemeinsamer Besitz von Weiden, Wäldern, Gewässern und des Bodens vorausgesetzt werden; letzterer wurde alljährlich neu aufgeteilt, und im Laufe der Zeit kam es etwa auch hier infolge der zunehmenden Vermögens- und sozialen Differenzierung zu wachsenden Ansprüchen auf Bodenbesitz.

Der Entwicklungsprozeß der Gesellschaft hängt eng mit dem Anstieg der Handwerksproduktion zusammen, die gegenseitig durch mehrere innere und äußere Faktoren bedingt waren: durch die Dynamik der sozialen Entwicklung der Gesellschaft, den Fortschritt der landwirtschaftlichen Produktion, das Niveau des inneren Warenaustausches, die Entfaltung des Fernhandels, die Intensität der ökonomischen und kulturellen Beziehungen zu den Nachbarländern usw. Die Funde großer zentraler Werkstätten aus der römischen Kaiserzeit zur Herstellung von Keramik, Eisen, Knochen- und weiteren Gegenständen belegen eine fort-

geschrittene Spezialisierungsstufe der Handwerkszweige. Sie sind zugleich ein Beleg über die Organisierung eines auf heimischer Rohstoffbasis fußenden Systems von Großbetrieben. Die Werkstätten konnten jedoch nicht die handwerkliche Kleinproduktion verdrängen, die nur auf halbspezialisierter bäuerlicher Bevölkerung bzw. Wanderhandwerkern beruhte.

Töpferei. Mit der Abdeckung der Töpferwerkstätte und deren Erzeugnissen in Blažice-Bohdanovce erlangte die Ostslowakei das Niveau der übrigen entwickelten Gebiete des norddonauländischen Barbarikums. Wie der Autor schon in der Arbeit über die Verbreitung und Herkunft der sog. grauen Keramik erwähnte (*Jurečko 1981*), kam es in der Ostslowakei zu Beginn der römischen Kaiserzeit nicht zur Unterbrechung des Betriebes in den Töpferwerkstätten. Dies belegen außer den Funden aus der Siedlung von Blažice-Bohdanovce ebenfalls Töpferöfen und Keramik aus deren Verschüttungsschicht in Šebastovce-Barca (*Lamiová-Schmiedlová 1963*, S. 68). Die relativ friedliche Zeit der ersten zwei Jahrzehnte u. Z. hat zusammen mit den örtlichen Traditionen des Töpferhandwerks, die hier bis in die jüngere Hallstattzeit zurückreichten (*Paulík 1965*, S. 145), und mit der heimischen Rohstoffbasis eine gute Unterlage für eine intensive Entfaltung dieses Handwerkszweiges geschaffen. Die keramische Massenproduktion bietet die Möglichkeit, ein verhältnismäßig hoch entwickeltes Arbeitsniveau vorauszusetzen, ebenfalls eine Arbeitsteilung im Rahmen des Töpferhandwerks. In der Umgebung des Produktionszentrums der grauen Keramik in Blažice-Bohdanovce existieren Schichten vorzüglichen Tons, der für ihre Produktion geeignet war (*Jurečko 1981*). Es ist jedoch nicht gelungen, archäologisch unmittelbare Spuren seiner Förderung festzustellen. Die Ansprüche und große Produktion dieser Keramik erlaubten es wahrscheinlich dem Töpfer nicht, sich selbst an der Förderung geeigneten Tons zu beteiligen. Es ist also anzunehmen, daß dieser Teil der Arbeit, genauso wie die Beschaffung und Zufuhr geeigneten Holzes (Eichenholz; *Gajewski 1959a*, S. 106) von einzelnen Personen oder Bevölkerungsgruppen einer Siedlung ausgeführt wurde. Der Eigentümer der Werkstatt war etwa eine Familie, die sich diesem Handwerk widmete und deren Fachkenntnisse in der Herstellung der feinen Keramik von Generation zu Generation vererbt wurde. Die Finalerzeugnisse übergab ihr Produzent dann für einen bestimmten Gegenwert dem Händler — Vermittler, der sich in jener Zeit bereits auf den Verkauf der Keramik im Rahmen von inneren Handelsbeziehungen einer größeren Region spezialisieren konnte.

Eisenverhüttung und Schmiedehandwerk. Das Gebiet der Ostslowakei zeichnet sich durch reiches Erzvorkommen aus, namentlich im östlichen Teil des Slowakischen Erzgebirges, also in einem Gebiet, das vom Beginn unserer Zeitrechnung mit Trägern der Púchov-Kultur besiedelt war, die sich außer Viehzucht und teilweise auch Ackerbau mit größter Wahrscheinlichkeit der Förderung und Verarbeitung des Eisens widmeten, wovon Spuren über Erzabbau (im Kataster von Nový Smokovec, Bez. Poprad), zahlreiche Funde von Verhüttungsabfall (auch in Siedlungen außerhalb der Region), doch insbesondere Reste von Eisenschmelzöfen zeugen (Nový Smokovec, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Komplex von Öfen in Spišské Tomášovce). Die Entfaltung der Eisenverhüttung und des Schmiedehandwerks knüpfte in der römischen Kaiserzeit unmittelbar an die Kenntnis der Kelten auf dem Gebiet dieses Handwerks an, das in jedwedem Milieu weiterentfaltet wurde, wobei die dominante Rolle nicht mehr einzig das Vorhandensein bzw. Nichtvorhandensein eines bestimmten Ethnikums gespielt hat (Zips — Kotiner?), sondern vor allem die Rohstoffbasis und die ökonomisch-politische Situation des gegebenen Gebietes.

Weberei und andere Handwerkstätigkeit. Das Produkt der Weberei — Textilien, haben sich in den hiesigen Bedingungen nicht erhalten, doch zeugen zahlreiche Funde tönerner Spinnwirtel und Webgewichte von der Existenz dieses Handwerkszweiges. In der Ostslowakei verblieb jedoch dieses Handwerk wahrscheinlich nur in Form häuslicher Arbeiten einzelner Familien.

Eine größere Spezialisierung erlangte die Knochenverarbeitung, z. B. die Herstellung von Kämmen, die in den Funden im Vergleich zu den übrigen Gebieten in der römischen Kaiserzeit sehr reich in der Ostslowakei vertreten sind (*Lamiová-Schmiedlová 1964; 1969*, S. 484). Die relativ zahlreichen Funde von Wetz- und Mahlsteinen lassen die Möglichkeit zu, über eine gewisse, zumindest halbspezialisierte Pro-

duktion dieser Erzeugnisse aus Stein zu erwägen.

Auf die Bedeutung der Ostslowakei bezüglich des Handels deuten nicht nur Importfunde, sondern auch die Tatsache, daß gerade aus diesem Gebiet z. B. die größte Zahl von kaiserzeitlichen Münzdepots stammt (*Kolníková 1973*, Abb. 6, 7, Taf. II).

In der Ostslowakei empfindet man ein Fehlen sicherer Denkmäler, die in die Kategorie der Quellen zum Studium der Überbausphäre der Bevölkerung im 1.—4. Jh. u. Z. gehören. Bis auf das Gräberfeld in Zemplín (das die ältere römische Kaiserzeit repräsentiert) fehlen weitere primäre Aussagequellen dieser Art. Die jüngere römische Kaiserzeit selber ist in diesem Gebiet durch eine jähe Veränderung charakterisiert, die im Zerfall der bis dahin bestehenden kulturellen Einheit und Symbiose des dakischen, Przeworsker und des alten heimischen Elementes zu beobachten ist (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, S. 490; *1977*, S. 207).

Im Rahmen einer Arbeitshypothese kann zugelassen werden, daß die Frage der Absenz von jüngerkaiserzeitlichen Gräbern und Gräberfeldern überhaupt in der Ostslowakei wahrscheinlich in der damaligen Existenz ähnlicher Schichtengräberfelder wurzelt, wie sie in Polen festgestellt wurden (*Szydłowski 1964*, S. 447 f.; *Godlowski 1967*, S. 76; *1976*, S. 25, 76; *Domański 1976*, S. 128, 130), neuestens auch im Milieu der Černjachov-Kultur in der UdSSR (*Machno 1978*, S. 94), und es ist anzunehmen, daß in der Verbreitung dieser Bestattungsweise auch schon den ersten slawischen Stämmen eine Rolle zufällt.

Übersetzt von B. Nieburová

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA XXIX-2, 1981

RÍMSKA IMPORTOVANÁ KERAMIKA NA SLOVENSKU

EDUARD KREKOVIČ
(Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava)

Rímska keramika z územia mimo provincií (okrem terry sigillaty) nepriťahuje veľmi pozornosť bádateľov. Vzhľadom na atraktívnosť a datovacie schopnosti terry sigillaty, ktoré ostatná keramika dosahuje iba vo výnimočných prípadoch (značka výrobcu a pod.), je to aj pochopiteľné. Treba sa jej však venovať už aj preto, lebo ako masový produkt a najrozšírenejší obchodný artikel najvýraznejšie dokladá intenzitu stykov barbarského obyvateľstva s rímskymi provinciami. Pri absencii presnejších datovacích prostriedkov ju predsa možno použiť, lebo je chronologicky citlivejšia ako keramika domáceho obyvateľstva. Určité jej druhy sa dokonca približujú svojimi datovacími schopnosťami terre sigillate (napr. raetska keramika).

Naším cieľom bolo zachytiť rozšírenie rímskej úžitkovej keramiky na Slovensku, výskyt jej jednotlivých druhov a typov, sledovať, akú úlohu zohrala v barbarskom prostredí, a v neposlednom rade poukázať práve na báze keramiky na ekonomicko-kultúrne styky Rímskej ríše s oblasťami na sever od Dunaja. Do práce sme zahrnuli iba nálezy z barbarského prostredia, teda nebrali sme do úvahy keramický inventár rímskych oporných bodov nad Dunajom. Pre tento postup sme sa rozhodli jednak preto, že pri eventuálnom spracovaní celého materiálu by enormne narástol rozsah nášho príspevku, jednak sú nálezy z rímskych zadunajských objektov (novšie) už viac-menej publikované. Naproti tomu staršie, hoci aj publikované nálezy by bolo potrebné podrobiť revízii; sú však väčšinou zničené alebo stratené (Stupava, Devín). Rímske oporné body u nás však považujeme za súčasť rímskeho impéria, takže ich materiál nezodpovedá našim cieľom a zámerom (nemožno tu hovoriť o importe vo vlastnom slova zmysle).

Ťažisko práce spočíva na materiáli z doteraz nepublikovaných výskumov (Šarovce, Bíňa, Trnava-Hrnčiarovce) a zberov (bohatý materiál z Archeologického ústavu SAV v Nitre). Okrem toho sme použili aj publikovaný materiál a niekoľko nálezov uložených v múzeách.*

V prvom prípade sme mali niekedy ťažkosti pri klasifikácii nálezov, pretože spôsob publikovania rímskej importovanej keramiky je v našej literatúre nedostatočný. Väčšina bádateľov ju spomína iba okrajovo, bez akéhokoľvek opisu. Najmä v predvojnových prácach je to bežný jav. Dnes, keď sú už známe farebné tabuľky na rozlišovanie jednotlivých keramických druhov a chemicko-mikroskopické analýzy povrchových poťahov, nám to nemôže stačiť. Aj keď spomenuté práce nie sú každému dostupné, pri opisovaní rímskej keramiky sa musíme riadiť určitými, pre ňu špecifickými deskripčnými kritériami. Ide najmä o farbu a spôsob úpravy povrchu, o čom sme sa už podrobnejšie zmienili na inom mieste (*Krekovič 1976*).

Rímsku keramiku sme zoradili podľa druhov a v rámci nich sme sa snažili vyčleniť jednotlivé typy, nakoľko to umožňoval veľmi fragmentárny materiál. Určité charakteristické tvary sme oddelili, aby sme mohli sledovať ich

* Za poskytnutý materiál ďakujem prof. *B. Novotnému* z Filozofickej fakulty UK v Bratislave, PhDr. *A. Habovštiakovi* a PhDr. *J. Paulíkovi* zo Slovenského národného múzea v Bratislave, PhDr. *T. Kolníkovi, P. Romsauerovi* a PhDr. *J. Bátorovi* z Archeologického ústavu SAV v Nitre, *P. Novákovi* zo Západoslovenského múzea v Trnave, *O. Krupicovi* z Topoľčian, ako aj *J. Dekanovej-Hečkovej* za ochotu a pomoc pri vyhľadávaní zberového materiálu a dr. *E. Bónisovej* z Nemzeti Múzeum v Budapešti za cenné rady a pomoc pri štúdiu tamojšieho materiálu. Zaviazaný som aj mnohým pracovníkom v múzeách, ktorí mi vyšli v ústrety pri zhromažďovaní nálezov.

vývoj bez ohľadu na technologické rozdiely (napr. mortáriá). Kvôli celkovej orientácii sme zachytili aj nálezy z Moravy. Vychádzali sme pritom z postavenia tohto územia v dobe rímskej, keď spolu s juhozápadným Slovenskom tvorilo jednu kultúrnu a etnickú oblasť.

Barbotinová keramika

Technika barbotino, ktorá napodobňovala helenistické kovové predlohy, bola najmä v 1. stor. veľmi obľúbená a rímski hrnčiari ju uplatňovali na rôznych druhoch keramiky (terra sigillata, glazovaná keramika a pod.). V priebehu 2. stor. upadá, ale jednoduchá lístková a úponková výzdoba trvá ojedinele až do 4. stor. (*Schörgendorfer 1942*, s. 120). V Panónii je táto technika charakteristická pre špeciálnu keramickú skupinu datovanú do prvých dvoch storočí n. l. Patria sem menšie tenkostenné misky, poháre a šálky z jemného šedého, zriedkavejšie z materiálu tehlovej farby, so šedým, červeným až hnedým poťahom. *E. Bónisová (1942*, s. 13 a nasl., tab XIX—XXI) ich považovala za import zo severnej Itálie. V poslednom čase panónske nálezy súborne spracovala *E. T. Szőnyiová* (*1972*, s. 18), vyčleniac základné tvary a typy výzdoby, ktoré však nie sú chronologicky signifikantné. Hoci vykazujú pomerne veľkú variabilnosť, tvoria kompaktnú skupinu. Jedným z najčastejšie sa vyskytujúcich tvarov je dvojuchá šálka, ktorá úzko súvisí s podobnými, ale glazovanými šálkami.

Barbotinové nádoby sú v Panónii rozšírené najmä pozdĺž Jantárovej cesty — čo tiež svedčí o ich italskom pôvode — a neskôr pozdĺž limitnej cesty. Inde vo vnútrozemí sú zriedkavejšie (*Szőnyi 1972*, obr. 5). V západných provinciách sa objavujú len ojedinele (napr. *Ulbert 1959*, s. 49). Väčšina bádateľov pripúšťa ich severoitalský pôvod, bližšie sa však nedajú lokalizovať. Na uvedenom území sa vyrábali v prvých dvoch storočiach n. l., ale v 2. stor. pravdepodobne iba na export. Predpokladá sa totiž, že tamojšie obyvateľstvo používalo podobné, ale glazované nádoby (*Bónis 1942*, s. 15). Zatiaľ chýbajú presvedčivé doklady potvrdzujúce túto domnienku.

Zo Slovenska sú známe dve náleziská tejto keramickej skupiny. Prvým je Púchov, odkiaľ uvádza *E. Beninger* (*1937*, s. 67, tab. 8: 13a, b) dva zlomky baňatej nádoby zdobenej barbotinovými listami s hnedým poťahom. Keďže v Panónii patrí väčšina nálezov do 2. stor., aj nálezy z Púchova by sa mohli zaradiť do tohto obdobia. Ak je správne konštatovanie *E. Beningera* o zničení tamojšieho sídliska počas markomanských vojen, potom musíme určiť najneskôr rok 180 ako terminus ante quem. Pravdepodobnejšie je datovanie do obdobia pred vypuknutím vojen, čo podporuje aj množstvo ostatnej importovanej keramiky na sídlisku. Vychádzame z predpokladu, že sa sem dostala v pokojnejších časoch. Otázkami dovozu keramiky sa budeme bližšie zaoberať v záverečnej kapitole.

Rámcove do 2. stor. by mohol patriť aj malý šedý črep z Bíne zdobený barbotinovými guľôčkami (obr. 20: 2). Tomuto datovaniu neodporuje ani celkový charakter tamojšej importovanej keramiky.

Raetska keramika

Pod pojmom raetsky tovar rozumieme keramickú skupinu, charakteristicky zdobenú barbotinovými geometrickými motívmi a vrypmi robenými ozubeným kolieskom. Jej pôvod sa všeobecne hľadá v Raetii. Nádoby tejto skupiny sú zhotovené väčšinou z červenkastého materiálu, vždy s lesklým poťahom, ktorého farba koliše od červenohnedej po červenú. K najobľúbenejším tvarom patrí menší hruškovitý hrniec na mierne odsadenej nôžke. Termín raetska keramika nie je celkom vhodný, ako na to upozornil už *N. Walke* (*1965*, s. 43), nazývajúc ju geometricky zdobenou keramikou s poťahom. V literatúre je však už zaužívaný predchádzajúci názov, pri ktorom zostaneme už aj preto, lebo tento keramický druh sa najmasovejšie nachádza v Raetii.

Vznikol tam na podobných základoch ako panónska vkolkovaná keramika. Vyvinuté domáce hrnčiarstvo nadobúdalo postupnou romanizáciou stále viac rímskych čŕt, a tak sa vykryštalizovala zmiešaná keramická skupina, vyrastajúca z laténskych koreňov, ale s rímskou technológiou výroby (*Póczy 1957*, s. 38). Dodnes platí chronologické rozčlenenie *F. Drexela* (*1911*, s. 80—84), ktorý ju zadelil do troch vývojových štýlov. Pre prvý štýl je charakteristická hustá geometrická výzdoba, v druhom sa uplatňujú plastické podkovičky a v treťom ostáva iba výzdoba robená ozubeným kolieskom. Chronologicky im zodpovedajú prvá polovica 2. stor., druhá polovica 2. stor. a prvá

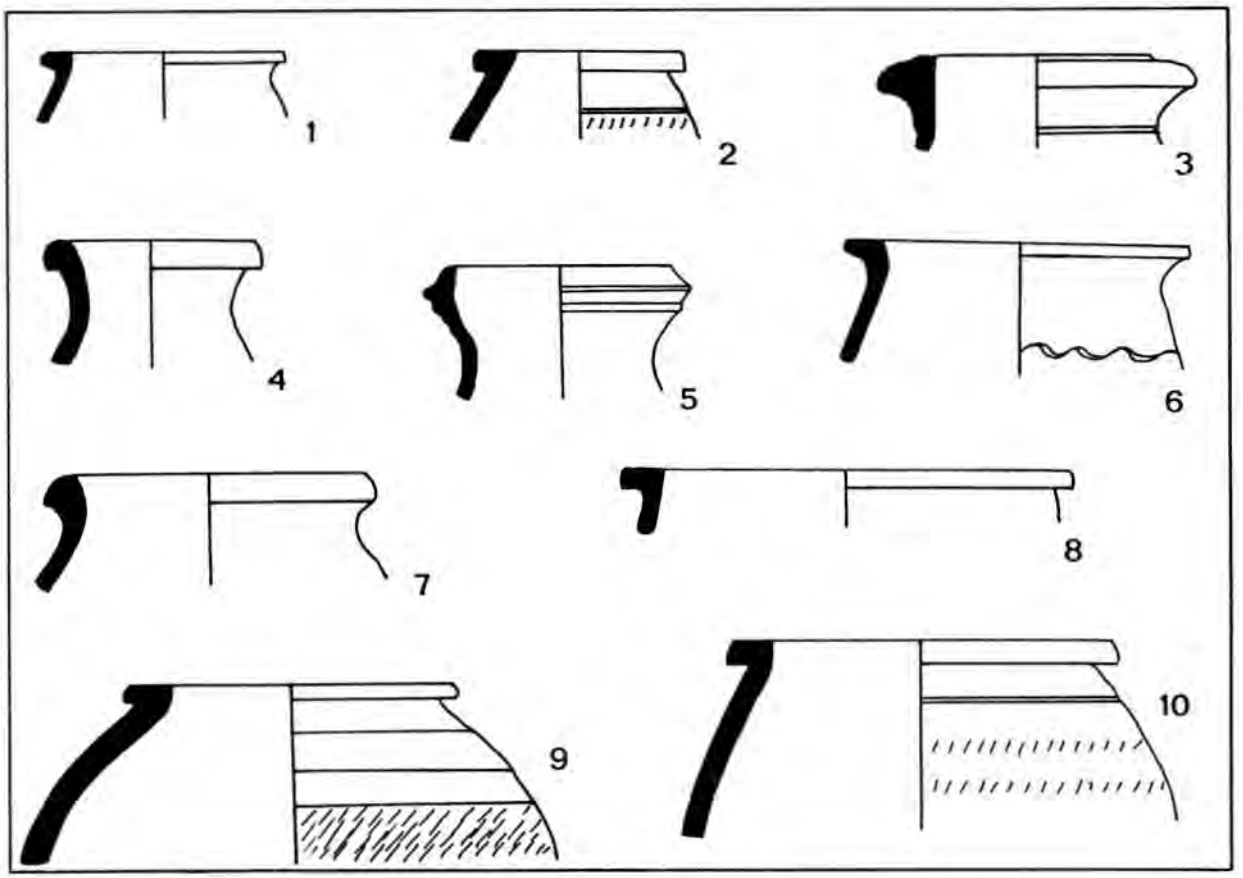

Obr. 1. 1, 5–7 – Biňa; 2, 8, 10 – Šarovce; 3 – Dlhá; 4 – Šoporňa; 9 – Šarovce.

polovica 3. stor. (*Drexel 1911*). Nádoby tretej skupiny v črepovom materiáli ťažko možno odlíšiť od iných, podobne zdobených keramických druhov. V západných provinciách bola raetska keramika v 3. stor. vytlačená z trhu výrobkami s čiernym lesklým poťahom a bielou barbotinovou výzdobou, ktoré pochádzali z dielní v Kolíne n. R. a Trevíre (*Oelmann 1914*, s. 35).

Panónske nálezy zozbierala *E. T. Szőnyiová* (*1973*, s. 93), ktorá predpokladá aj výrobu miestnych napodobenín v okolí Savarie a možno aj inde. V Savarii sa nedávno zistili aj pece s nálezmi tejto keramiky. Datovanie je zatiaľ problematické, lebo materiál ešte nie je spracovaný (ústna informácia *T. Buóczovej* z múzea v Szombathelyi). Podobná situácia je aj v Gorsiu, kde sa tiež predpokladá miestna výroba.

Podľa *E. T. Szőnyiovej* (*1973*, s. 102) sa s výrobou napodobenín raetskej keramiky začalo v Panónii v druhej polovici, resp. koncom 2. stor., keď už výrobcovia poznali výzdobné motívy oboch starších *Drexelových* štýlov. K. *Sz. Póczyová* (*1957*, s. 38) dokladá výrobu napodobenín z konca 3. stor. v Aquinku.

V barbariku sú nálezy raetskej keramiky vzácne. Stretávame sa s ňou ojedinele v oblastiach pri limite — mapku jej rozšírenia publikoval *V. Sakař* (*1969*, s. 212). Z nej vysvitá, že sa nachádza iba na Morave a na Slovensku (Vícemilice, Brodek, Púchov, Závod). Spomínaný autor ju datoval do druhej polovice 2. stor. (*Sakař 1969*), vzhľadom na dokázanú výrobu v Panónii by sa však mali všetky nálezy podrobiť novej analýze. V prípade ich panónskeho pôvodu by mohlo prísť do úvahy aj neskoršie datovanie. Ak by sa zistil raetsky pôvod, tak by sme zase museli uvažovať o ich eventuálnom skoršom časovom zaradení, keďže niektoré nesú výzdobu charakteristickú pre *Drexelov* prvý štýl.

Sem patria aj zlomky hrncovitej nádoby z Púchova, ktorá má charakteristický tvar západnej „pravej" raetskej keramiky. *E. Beninger* (*1937*, s. 67, tab. XXXVI: 8, 9, 11) ich datoval do obdobia medzi rokmi 140—160.

Pri zlomku z polguľovitej misky z Vícemilic

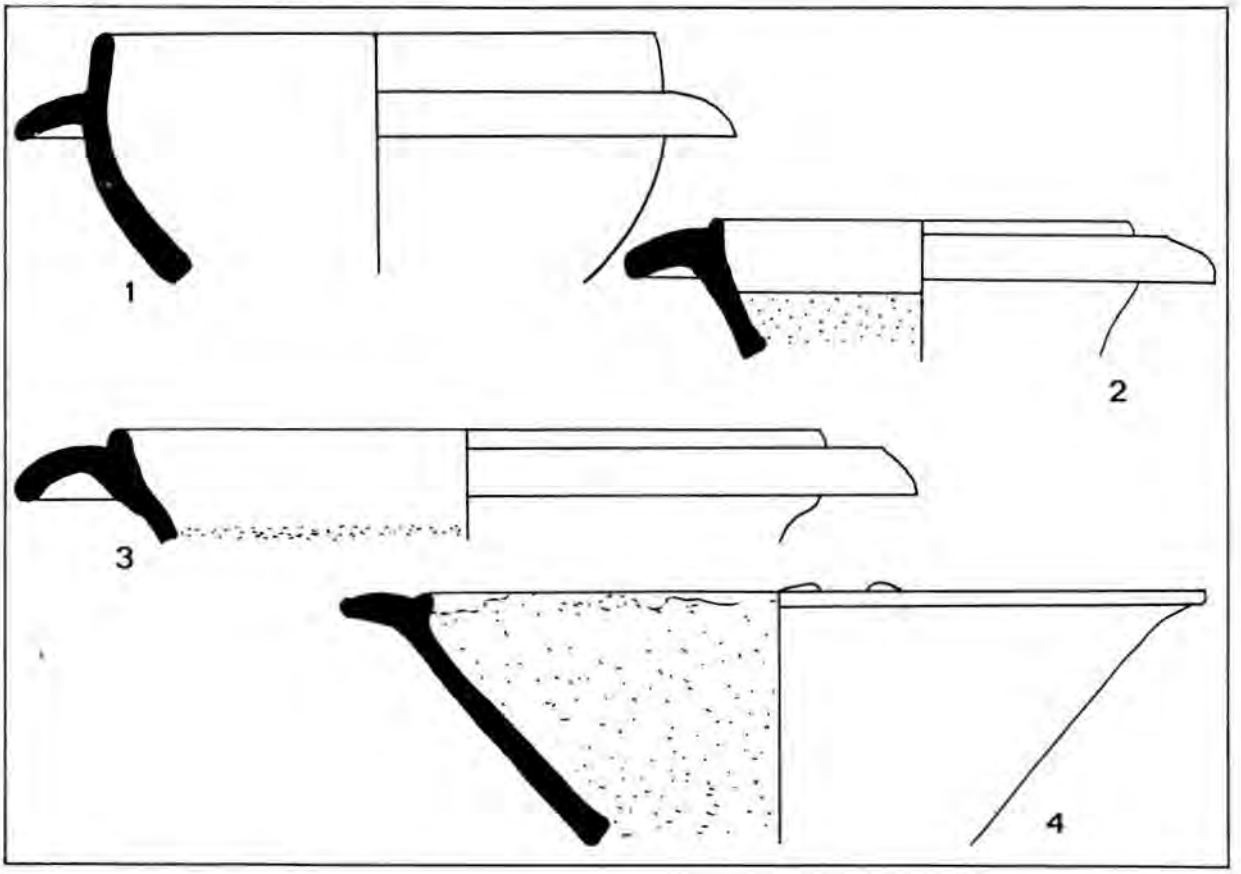

Obr. 2. 1 — Cífer; 2, 4 — Šarovce; 3 — Križovany nad Dudváhom.

(*Pernička 1966*, tab. LIX: 13) na Morave by sme vzhľadom na tvar a uvoľnenú geometrickú výzdobu predpokladali skôr panónsky pôvod. Drobný črep zdobený barbotinovou podkovou z pohrebiska v Závode klasifikoval *E. Beninger* (*1934*, s. 99, obr. 12) ako napodobeninu raetskych nádob a datoval ju do druhej polovice 2. stor.

Glazovaná keramika

Technika glazovania bola známa v Stredomorí už pomerne skoro, jej korene siahajú až do starovekého Egypta. Rímske glazované nádoby nadväzujú na helenistické vzory a počiatok ich výroby v Itálii sa kládie do doby Augustovej. *F. F. Jones (1945*, s. 51) predpokladá, že sa tak stalo medzi rokmi 30—25 pred n. l. V 1. stor. n. l. sa začína s glazovaním aj v niektorých provinciách. Súhrnné spracovanie glazovanej keramiky však zatiaľ neexistuje. Tento nedostatok možno vyplní pripravovaná práca *E. B. Thomasovej* z Nemzeti Múzeum v Budapešti. Práve panónsky materiál poskytuje na to najlepšie predpoklady, keďže tu badáme v mladšej dobe rímskej nebývalý rozmach glazovania. V západných provinciách sa v tomto období už neobjavuje, okrem malých výnimiek (*Pirling 1966*, s. 43), ktoré sa však považujú za panónske vplyvy.

V Panónii poznáme dve časovo následné skupiny glazovaných nádob. Prvá sa objavuje už v 1. stor., keď sa žlto glazovali malé šálky so šupinovitou výzdobou (*Thomas 1961*, s. 19). Druhá skupina je rozšírená v 3. a najmä vo 4. stor., no pretrváva aj v 5. stor. (*Nagy 1945*, s. 297). Oproti olovnatej glazúre prvej skupiny obsahuje neskoršia glazúra viac medi (*Kuzsinszky 1932*, s. 351). Vo všeobecnosti možno konštatovať, že kvalita glazúry postupom času klesá (v 5. stor. už veľmi zle drží na nádobách), ale poznáme aj niektoré výnimky. Zatiaľ nie je dostatočne známy materiál z obdobia medzi spomínanými dvoma skupinami, a teda ani ich vzájomný vzťah.

Doteraz sa predpokladalo, že prvé glazované nádoby sa do Panónie importovali zo severnej Itálie v 1. stor. (*Póczy 1957*, s. 75—77) a po-

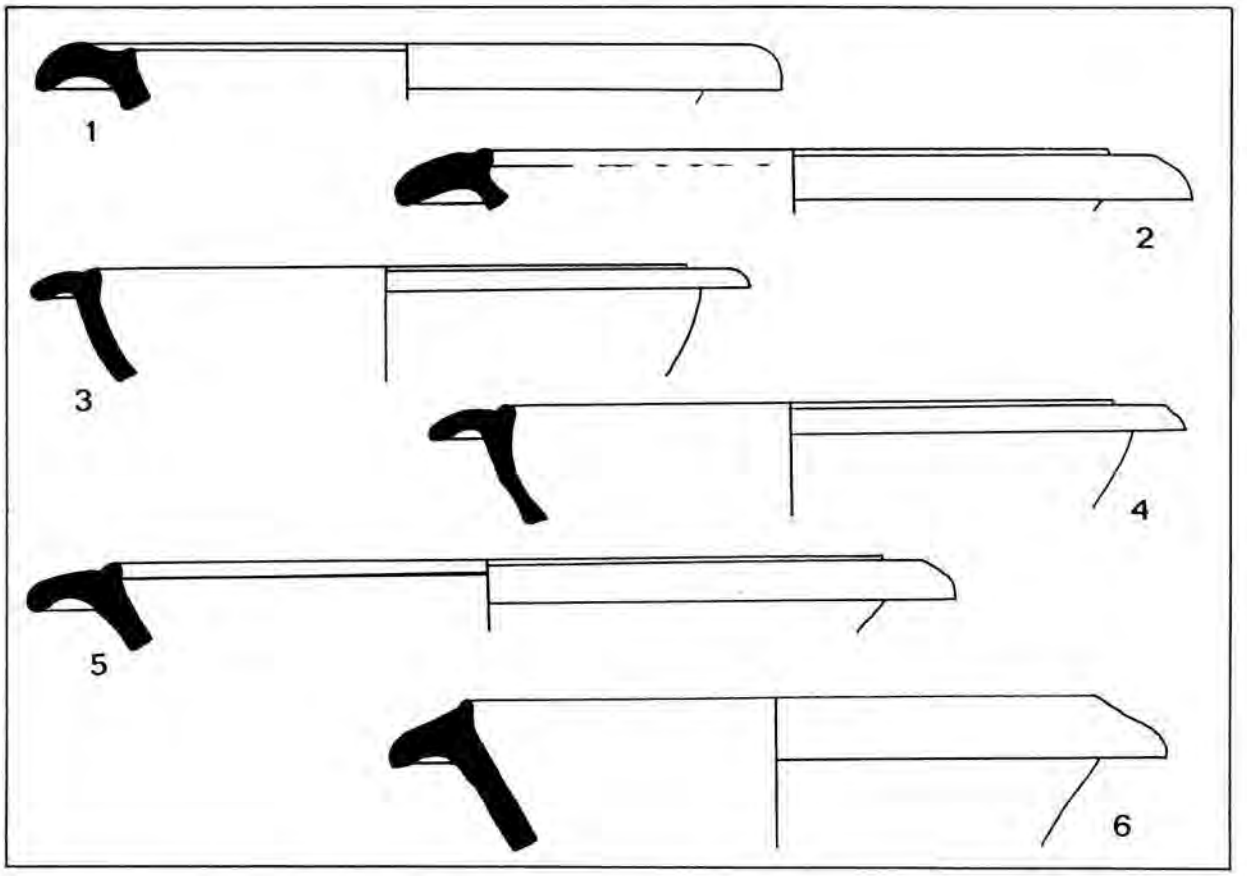

Obr. 3. 1 — Trnava-Hrnčiarovce; 2 — Pusté Sady; 3 — Bíňa; 4 — Šoporňa; 5 — Gbelce; 6 — Andovce.

čiatky domáceho glazovania sa kládli až do 2. stor. (*Nagy 1945*, s. 297). Najnovšie výskumy juhoslovanských bádateľov však dokladajú výrobu glazovanej keramiky v juhopanónskych mestách Emona, Poetovio a Neviodunum už koncom 1. stor. (*Mikl-Curk 1969*, s. 192). To znamená, že niektoré panónske nádoby, považované doteraz za importy, by mohli pochádzať aj z týchto dielní. Výroba v nich sa rozvinula určite pod italským vplyvom, zrejme priamym presťahovaním remeselníkov. Takto sprostredkovaná technika glazovania sa udržala v Panónii pravdepodobne počas celej doby rímskej a vo 4. stor. prežíva obdobie svojho najväčšieho rozkvetu.

Je zaujímavé, že napriek predpokladaným výrobným centrám (Savaria, Siscia, Arrabona, Aquincum, Intercisa) sa podarilo lokalizovať zatiaľ iba jednu dielňu z poslednej tretiny 3. stor. v Gorsiu (*Thomas 1955*, s. 123). Najnovšie sa našla dielňa aj v Savarii, materiál však ešte nie je publikovaný (ústna informácia *T. Buóczovej* z múzea v Szombathelyi).

Mladšiu skupinu glazovanej keramiky datovala *K. Sz. Póczyová* (*1957*, s. 77) do začiatku 4. až 5. stor. Podľa predbežných výsledkov, ktoré získala *E. B. Thomasová* (ďakujem za poskytnuté informácie), bude treba toto datovania posunúť až na začiatok 3. stor. Podľa jej slov po zverejnení všetkých výsledkov bude glazovaná keramika vhodným datovacím prostriedkom mladšej doby rímskej.

Na Slovensku je zastúpená aj staršia skupina glazovaných nádob. Sem patria zeleno glazované skyfosy z pohrebísk v Abraháme, Kostolnej pri Dunaji a kantharos zo Sládkovičova. *T. Kolník* (*1971*, s. 517, obr. 16: 16—18) datoval nádoby z Abrahámu a Kostolnej do svojej fázy B_{Ib} približne 35—50 n. l.), kým kantharos zo Sládkovičova a ďalšie, iba slovne spomenuté skyfosy z Kostolnej a Sládkovičova patria podľa neho už do fázy B_{Ic} (približne 50—80 n. l.). Všetky nádoby sú reliéfne zdobené rastlinnými motívmi.

Rímske reliéfne zdobené glazované nádoby, ako aj technika glazovania vôbec, majú svojich predchodcov v helenistickej keramike východného Stredomoria, kde sa objavujú už v polo-

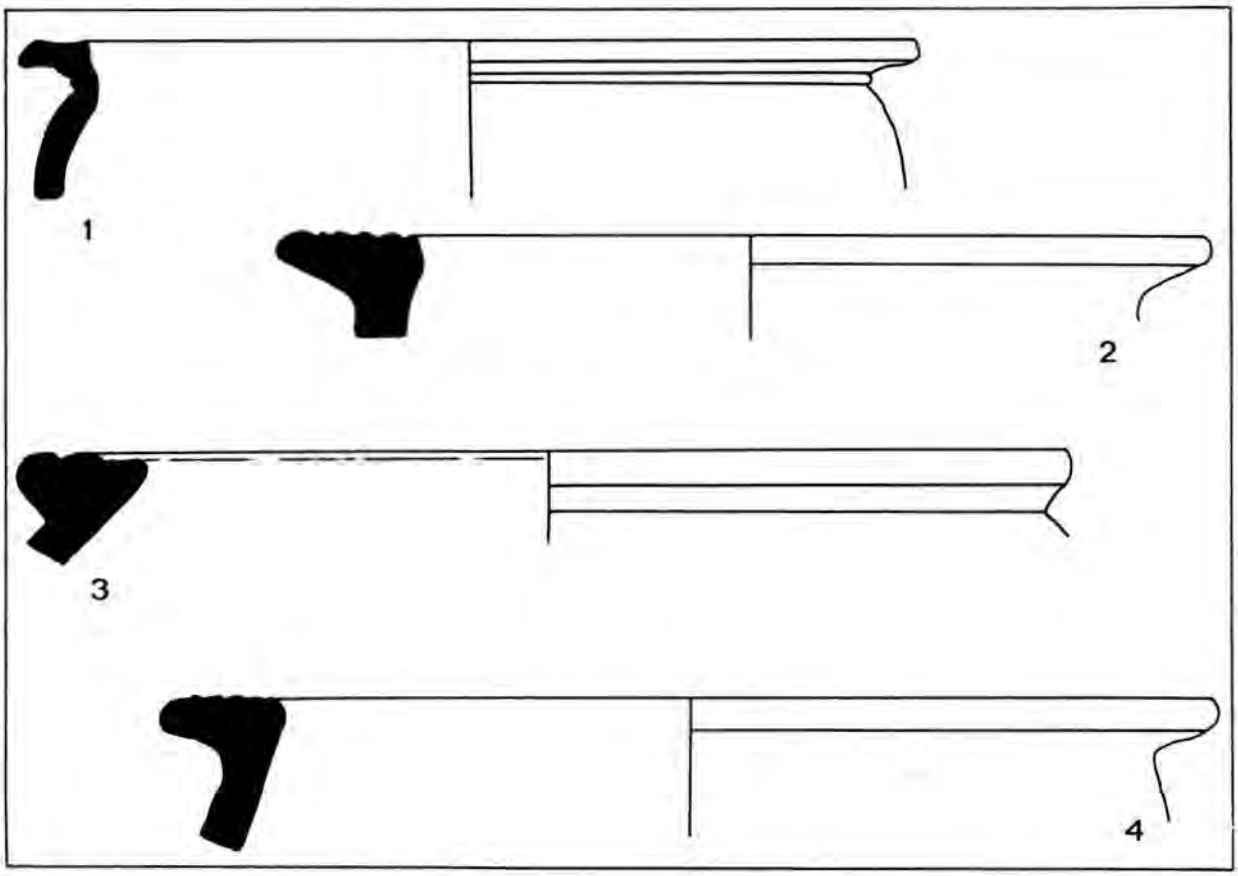

Obr. 4. 1, 4 — Bíňa; 2 — Trnava-Hrnčiarovce; 3 — Janova Ves.

vici 2. stor. pred n. l. (*Jones 1945*, s. 45). Koncom 1. stor. pred n. l. sa začali aj v Itálii vyrábať nádoby zdobené rastlinnými motívmi helenistického štýlu (*Rostovtzeff 1943*, s. 176). Od polovice 1. stor. n. l. sa produkovala takáto keramika aj v Galii (*Déchelette 1904*, s. 41 a nasl.).

V podunajských provinciách sú nálezy reliéfne zdobených glazovaných nádob veľmi vzácne. Tým skôr prekvapuje ich výskyt v barbariku. Nápadná je aj ich koncentrácia na malom území — okrem našich nálezov je nám známa jediná nádoba tohto druhu nájdená severne od Dunaja. Pochádza zo žiarového hrobu v Körchowe v Mecklenbursku a je to kantharos zdobený rozetou a vetvičkou (*Beltz 1910*, s. 333, tab. 62: 120). Takmer identický exemplár uvádza *F. Behn* (*1910*, s. 176, tab. IV: 10) zo zbierok múzea v Mainzi, považujúc ho za galský výrobok. Nádoba z Körchowa patrí nepochybne tiež medzi výrobky galských dielní, o čom svedčí aj jej belavá hlina, charakteristická najmä pre dielňu v St. Rémy (*Ettlinger 1949*, s. 83).

K nálezom z nášho územia nachádzame najbližšie analógie v oblastiach ležiacich bližšie k italským výrobným centrám. *T. Kolník* (*1961a*, s. 27) uvádza ako analógiu k nádobám z Kostolnej brečtanom zdobený kantharos zo Zadaru v Juhoslávii. Takmer totožný nález s ďalšou nádobou z Kostolian pod Tribečom predstavuje dubovou ratolesťou zdobený skyfos z bližšie nedatovaného hrobu v Emone (*Petru 1972*, s. 122, tab. CXIX: 25). Ďalší podobný, brečtanom zdobený kantharos, ale na úzkej nôžke, publikoval z nerónsko-flavijskej vrstvy v Cambodune *U. Fischer* (*1957*, s. 26, tab. 18a-c). Kantharos zo Sládkovičova súvisí svojím tvarom a výzdobou s barbotinovými neglazovanými šálkami vyrábanými v severnej Itálii.

Slovenské nálezy luxusnej glazovanej keramiky musíme teda považovať za importy zo severnej Itálie, ako to predpokladal *T. Kolník* (*1961a*, s. 827), ktorý ich nápadnú koncentráciu spojil priamo s centrom Vanniovho kráľovstva.

Venujme teraz pozornosť ostatným, menej honosným nálezom glazovanej keramiky na

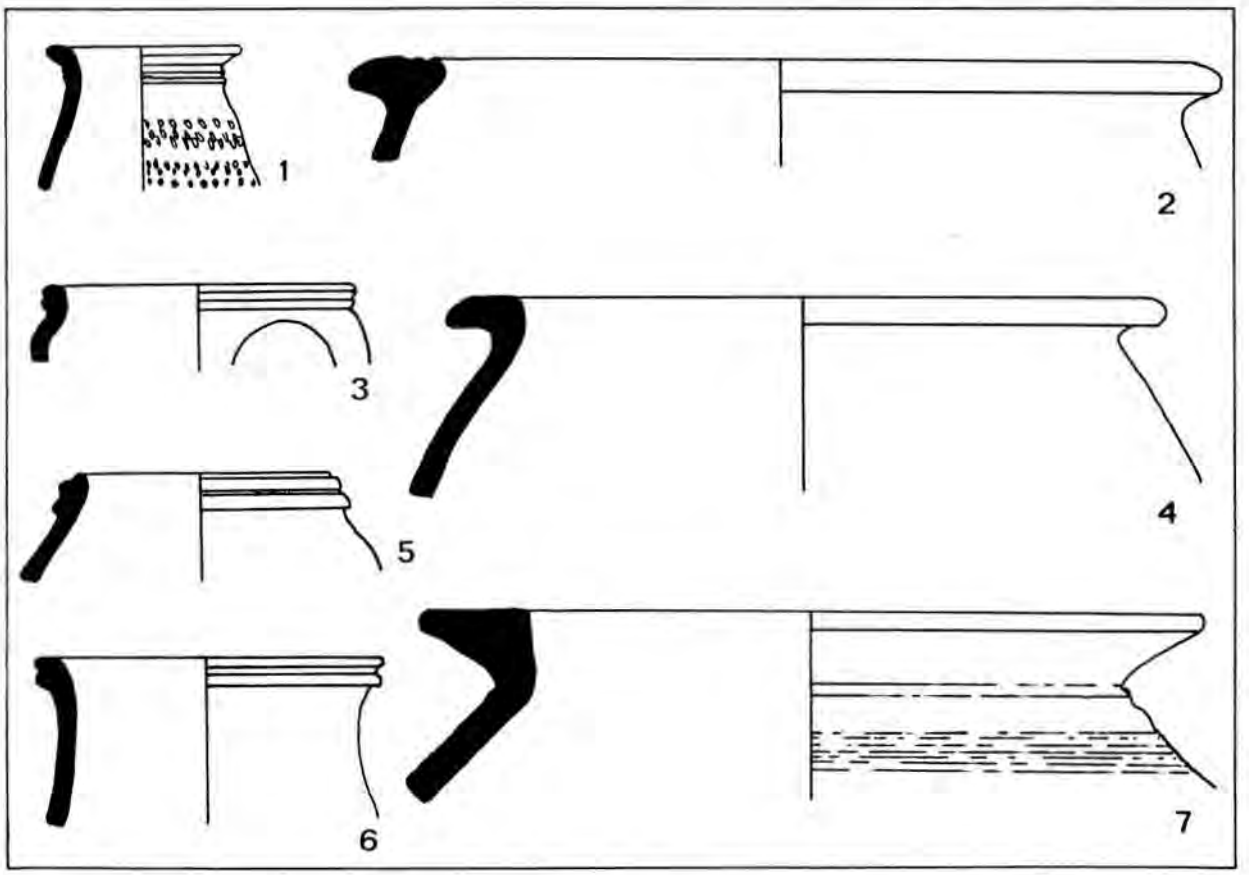

Obr. 5. 1 — Kálna; 2 — Zavar; 3 — Kamenný Most; 4 — Trnava-Hrnčiarovce; 5, 7 — Bíňa; 6 — Šarovce.

Slovensku. Zachovali sa aj dve celé nádoby, ktoré však nemôžeme s istotou priradiť k materiálu z barbarského prostredia. Jednoduchý džbán (obr. 17: 6) uložený v múzeu v Banskej Štiavnici pochádza totiž z neznámeho náleziska, pravdepodobne panónskeho. Sú na ňom iba stopy po odlúpanej glazúre. Podobný džbán s hnedou glazúrou z pohrebiska Ságvár datovala *A. Sz. Burgerová* (*1966b*, s. 163, tab. CIX: 5) medzi roky 340—375. Druhým problematickým nálezom z toho istého múzea je drobná nádobka so žltohnedou glazúrou pochádzajúca údajne z Chľaby (obr. 17: 2). Takéto nádobky bývajú v mladšej dobe cisárskej v provinciách súčasťou tzv. atramentária (spolu s ďalšími dvoma nádobkami) a patria k náčiniu pisárov (ústna informácia *E. Bónisovej* z Nemzeti Múzeum v Budapešti).

Spodok glazovaného džbána z Kvetoslavova, ktorý spomína *E. Beninger* (*1937*, obr. 36: 39) tiež patrí k neskoršej skupine glazovanej keramiky, najskôr do 4. stor.

Ostatný materiál tvoria iba drobné fragmenty. V Štúrove (*Kolník 1963*, s. 358) a Bíni sa našli črepy so žltohnedou glazúrou. Ak berieme do úvahy celkový materiál z oboch sídlisk, ktorý patrí do staršej doby rímskej, môžeme črepy rámcove datovať do 2. až 3. stor. Žlto glazovaný fragment zo žiarového hrobu v Závode datoval *E. Beninger* (*1934*, s. 100) do druhej polovice 2. stor.

Ak si všimneme kvantitatívny výskyt glazovanej keramiky na Slovensku, na prvý pohľad nás zaujme určitý nepomer v zastúpení včasnorímskej a mladorímskej skupiny. Celkom oprávnene by sme totiž predpokladali, vzhľadom na skutočne mimoriadnu obľubu glazovania v Panónii v mladšej dobe rímskej, väčšie množstvo mladorímskych nádob. V tomto období síce nachádzame u nás glazované mortáriá, ale očakávali by sme výskyt aj iných tvarov, najmä džbánov. Tento stav sa pokúsime vysvetliť troma faktormi, ktoré mohli spolupôsobiť na absenciu mladšej glazovanej keramiky. Je možné, že sa v minulosti nálezy rímskych glazovaných nádob klasifikovali ako stredoveké (v zberovom materiáli sa to môže často stať aj teraz). Niektoré tvary rímskych

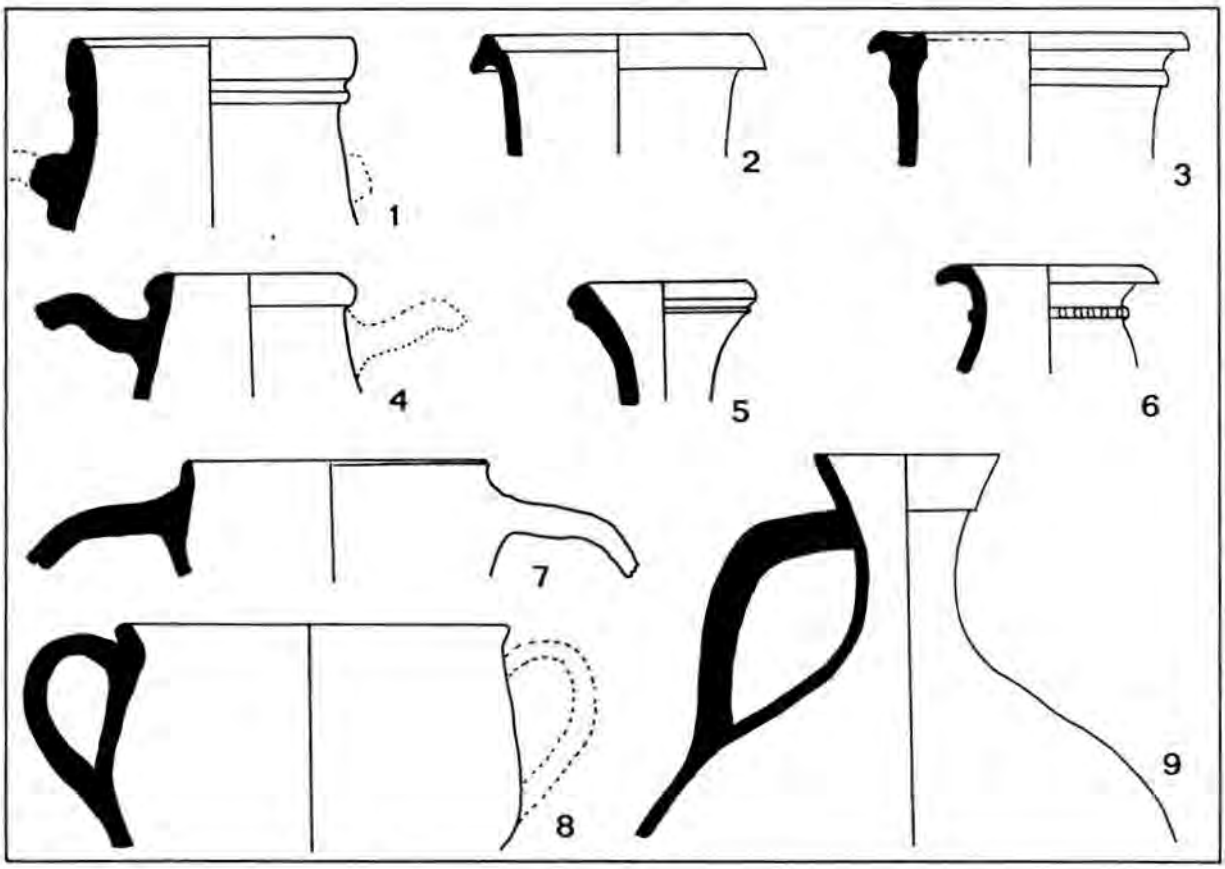

Obr. 6. 1, 3, 4, 8, 9 — Bíňa; 2 — Šoporňa; 5 — Cífer; 6, 7 — Križovany nad Dudváhom.

nádob sa dosť podobajú stredovekým a mohli pomýliť nekvalifikovaných nálezcov. Druhým faktorom je oslabenie importu vôbec koncom 3. a vo 4. stor.

Napokon je celkom možné, že sa džbánovité tvary netešili u barbarov takej obľube ako mortáriá. Bližšie sa k tomu ešte vrátime v kapitole o trecích miskách. Pri klasifikácii glazovanej keramiky v budúcnosti bude potrebné podrobnejšie si všímať materiál nádoby, farbu a kvalitu glazúry, aby sa mohli oddeliť rímske nálezy od stredovekých.

Mramorovaná keramika

Nanášaním červeného alebo hnedého poťahu na povrch nádob štetcom či špongiou (podľa druhu mramorovania) sa rímski hrnčiari snažili napodobniť mramor, resp. mramorové nádoby. Tento poťah je totožný s poťahom vyskytujúcim sa na iných druhoch keramiky — je to tzv. *Glanztonfilm* či engoba (*Krekovič 1976*). Rozdiel je iba v technike úpravy povrchu.

V nemeckej literatúre nachádzame dve rozličné pomenovania pre dve hlavné techniky mramorovania. Jednou z nich je vlastné mramorovanie (*Marmorierung*), pri ktorom sa povrch nádoby natieral špongiou namočenou do farby. Pri druhej technike, kde sa farba nanášala koncom širokého štetca, sa výsledný efekt označuje ako *„geflammte"* — jazýčky červenej farby pripomínajú plápolajúci oheň. Spravidla sa tieto dve techniky rozlišujú, ale ako upozornili *L. Hussong* a *H. Cüppers* (*1972*, s. 17) aj použitím štetca môžeme docieliť dojem vlastného mramorovania. Okrem týchto termínov sa stretávame v literatúre aj s ďalšími, ako napr. *„gefleckt"* a *„geschwammt"*. Aby sme nevnášali ďalší zmätok do terminológie, zostaneme u nás pri zaužívanom názve mramorovanie, aj keď vždy nevystihuje podstatu výzdobnej techniky.

S touto technikou sa stretávame prvýkrát v západných provinciách Rímskej ríše. V Porýní rozoznal *E. Gose* (*1950*, s. 21) dve časovo následné skupiny mramorovaných nádob datovaných od poslednej tretiny 1. stor. až prvej

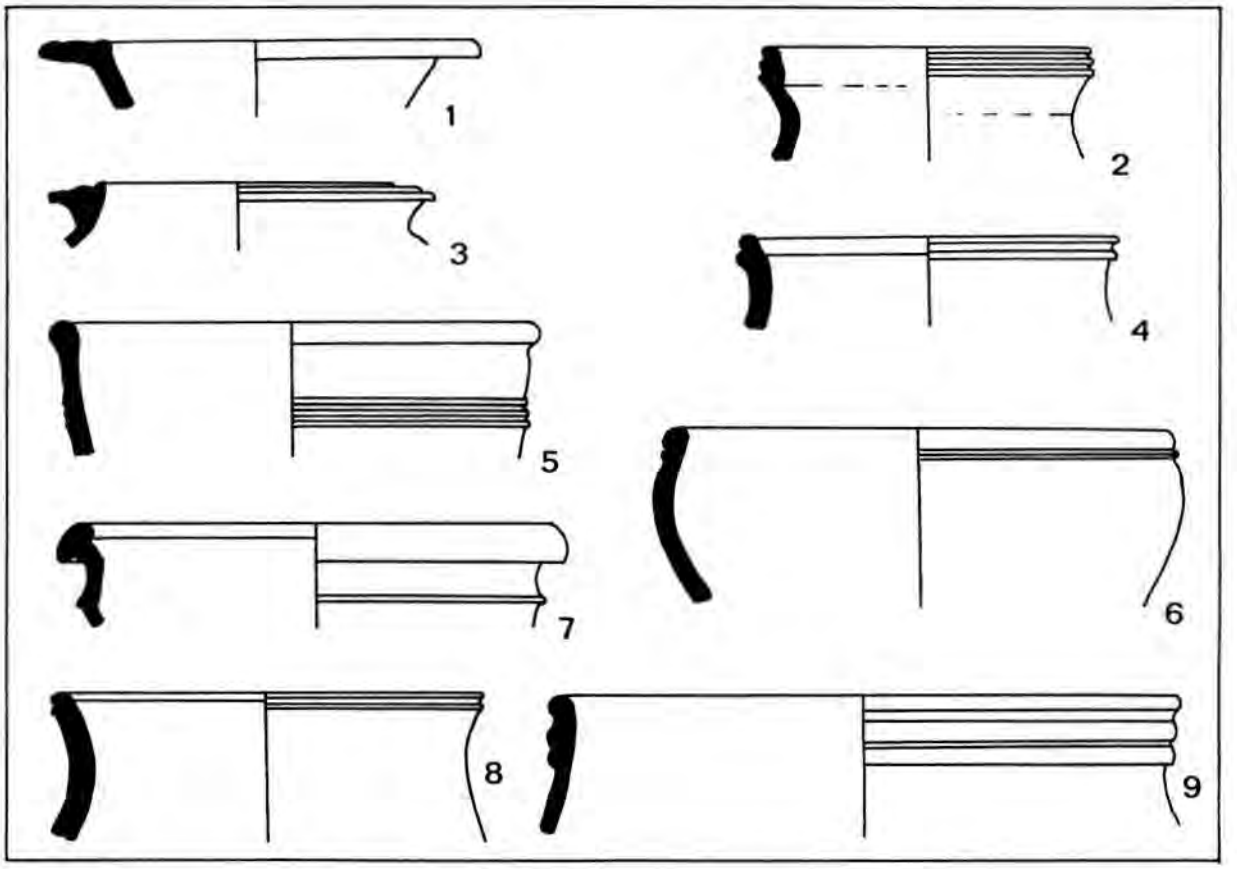

Obr. 7. 1, 5, 6, 9 – Bíňa; 2 – Zavar; 3, 7 – Horná Streda; 4, 8 – Šarovce.

tretiny 2. stor. a od konca 2. stor. cez celú dobu rímsku.

Pre nás sú dôležité nálezy v Panónii, kde sa mramorovanie objavuje prvýkrát v dielni „Kurucdomb" v Brigetiu asi na prelome 1. a 2. stor., sprostredkované pravdepodobne prichodom prvej pomocnej légie z Porýnia do Brigetia (*Bónis 1970*, s. 81—82). Za vlády Hadriána začali túto techniku používať aj dielne „Gerhát" v Brigetiu (*Barkóczi — Bónis 1954*, s. 154) a „Selmeci" v Aquinku (*Póczy 1956*, s. 90). Na rozdiel od jemne svetločerveno mramorovaných výrobkov týchto dielní sa v prvej polovici 3. stor. vyrábali v dielni „Schütz" v Aquinku hrubšie fľakovito zdobené nádoby červenohnedého odtieňa (*tamtiež*, s. 114). V Gorsiu sa našiel bohatý, zatiaľ len informatívne publikovaný materiál, ktorý *E. Kocztúrová* (*1974*, s. 118) považuje väčšinou za import z Brigetia. Podľa nášho názoru tu treba vzhľadom na množstvo nálezov a na niektoré charakteristické tvary typické len pre túto lokalitu počítať aj s miestnou výrobou. V poslednom období sa našla v Aquinku ďalšia keramická dielňa na ulici „Bécsi", kde sa vyskytovalo mnoho mramorovaných misiek (*Parragi 1971*, s. 75).

Nálezy zo Slovenska nie sú veľmi početné. Poznáme jednu takmer celú nádobu — misu z Čaky, ktorú publikoval *A. Točík (1951*, s. 195, obr. 130). V hornej časti a vnútri je mramorovaná zvislými pásikmi. Zlomok z podobnej misky, ale s výraznejším stredovým prstencom (variant prstencovej misky), publikoval *U. Trinks* (*1957*, s. 53, tab. I: 3, 4) z Carnunta a datoval do čias Domitiána a Trajána. Misu z Čaky by sme mohli vzhľadom na jej jemné mramorovanie priradiť k výrobkom „Gerhát" v Brigetiu. V dielni sa pracovalo od čias Hadriána do konca 2. stor., po markomanských vojnách fungovali už len niektoré pece (*Póczy 1956*, s. 102, pozn. 132). Dielňa „Selmeci" v Aquinku by tiež mohla prísť do úvahy, pracovala však iba krátky čas za Hadriána a nepredpokladáme preto výrobu aj na export do barbarika. Materiál z dielne „Bécsi" v Aquinku ešte nie je publikovaný, takže nemôžeme rozhodnúť o prípadnej širšej distribúcii.

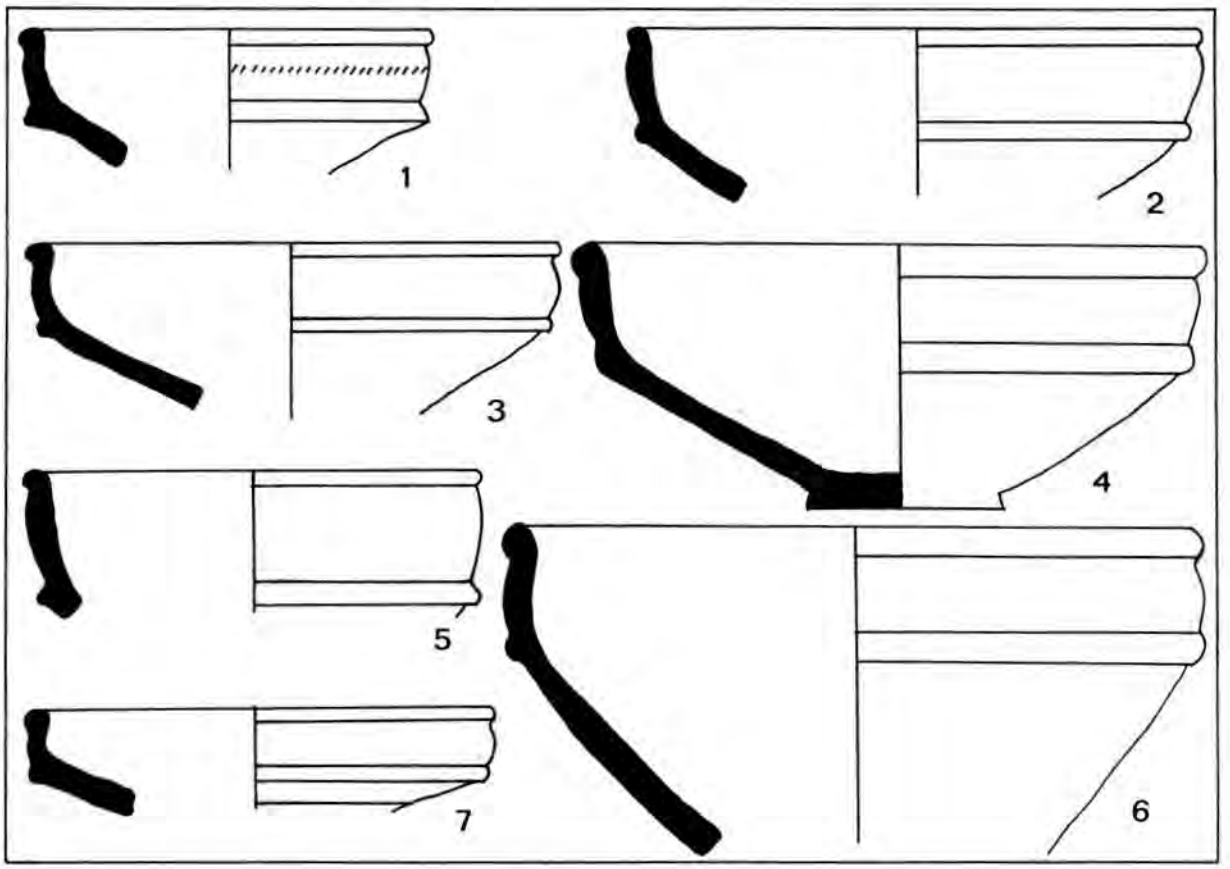

Obr. 8. 1 — Brunovce; 2 — Pobedim; 3, 7 — Trnava-Hrnčiarovce; 4, 6 — Bíňa; 5 — Šarovce.

Okrajový zlomok červeno mramorovanej prstencovej misky z Cifera zaradil *Š. Janšák* (*1935*, s. 38c, tab. VIII: d) mylne do tzv. belgickej keramiky. Je to však iba bežný variant vyššie spomínanej misky z Carnunta, patriaci podľa nášho názoru do 2. stor.

Zlomok misky, podobnej miske z Čaky, sa našiel v Bíni a datujeme ho do 2. stor. s prihliadnutím na jej jemnejšie mramorovanie. Podobne je to aj u zlomkov džbána z tej istej lokality.

Ďalšie, bližšie tvarovo neurčiteľné nálezy priraďujeme vzhľadom na ich jemnejšie mramorovanie tiež do 2. stor. Patria sem lokality Bíňa, Chotín, Púchov a Cifer. Zlomky zo Štúrova (*Kolník 1962*, s. 358) a Pohronského Ruskova (*Novotný 1969*, s. 24) sú nedostatočne publikované, takže sa k nim nemôžeme vyjadriť.

Jediný nález, ktorý by vzhľadom na matné hrubšie mramorovanie mohol patriť do prvej polovice 3. stor., je zlomok ucha a časti tela džbána zo Zemného (obr. 19: 3).

Domnievame sa, že väčšina našich nálezov mramorovanej keramiky pochádza z dielne „Gerhát" v Brigetiu, a to nielen pre jej blízkosť, ale aj preto, že len ona pracovala v období, keď k nám prichádzalo najviac importovanej keramiky.

Panónska vkolkovaná keramika

Tento keramický druh možno označiť ako typický pre Panóniu. Zaraďujeme sem šedé nádoby z jemne plaveného materiálu, niekedy so šedým či čiernym poťahom, zdobené vkolkovaným, obyčajne rastlinným ornamentom. Vkolkovanú keramiku prvýkrát spracoval *L. Nagy* (*1928*, s. 98) a označil za jej prvého výrobcu eraviského hrnčiara Resata. Laténske korene tejto keramiky osvetlila aj *K. Sz. Póczyová* (*1952*, s. 103), zdôrazňujúc jej laténsku technológiu a rímske výzdobné motívy. Nie všetky nádoby zdobené vkolkovaním patria do okruhu majstra Resata. Jeho nádoby majú obyčajne na vnútornej strane dna kolok s jeho menom, alebo sa dajú rozpoznať podľa niektorých charakteristických výzdobných prvkov.

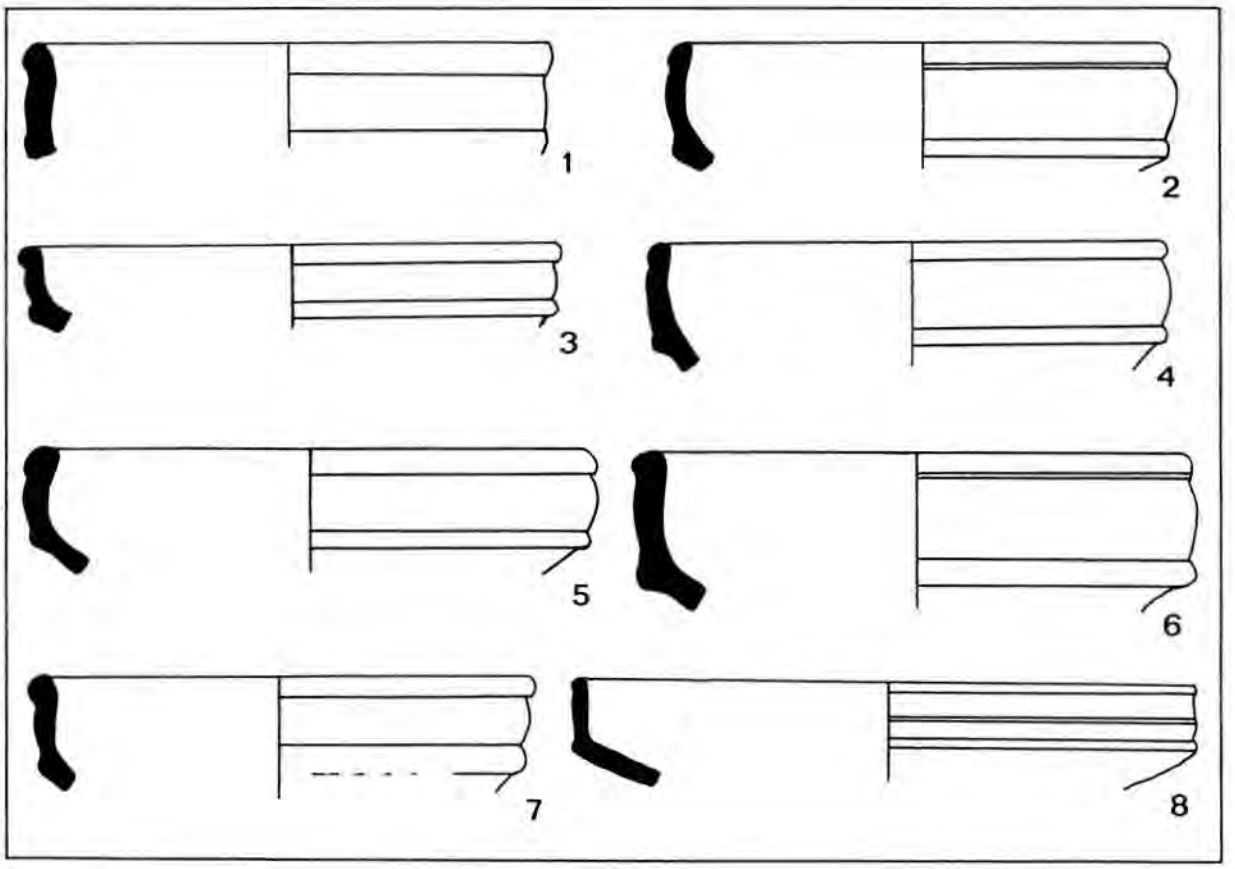

Obr. 9. 1, 3 — Šarovce; 2, 4, 6, 8 — Cífer; 5 — Gbelce; 7 — Bíňa.

Hovoriť preto o tzv. „resatovskej" keramike (ako je u nás zvykom) v súvislosti s vkolkovanou keramikou vôbec nie je opodstatnené. Poznáme aj ďalšie štýlovo odlišné okruhy. Niektoré nádoby sú vyrobené z materiálu tehlovej farby a výrobky tzv. „majstra zo Szilasbalhásu" sú dokonca zdobené konvexne, na čo poukázala *E. B. Thomasová* (*1955*, s. 110—114). Produkcia Resata a neskôr jeho okruhu sa kladie medzi roky 75—135 (*Póczy 1957*, s. 37). Rozkvet techniky vkolkovania nastáva až po tomto období, teda okolo polovice 2. stor., keď pozorujeme najväčšie bohatstvo motívov. Vkolkovanie pretrváva až do polovice 3. stor., má však už na sebe znaky úpadku (*Póczy 1957*).

Maďarskí bádatelia už dlho sľubujú monografiu o panónskej vkolkovanej keramike, jej vypracovanie však stále naráža na problémy nevyjasnenej chronológie jednotlivých dielní. Naposledy zhrnula doteraz známe poznatky *E. Koczturová* (*1974*, s. 121—122). Podľa nej sa výroba začala v južnej Panónii, odkiaľ sa presunula na sever a východ a začiatkom 3. stor. sa dostala do Dácie.

Chceli by sme sa tu zmieniť v krátkosti aj o tzv. vkolkovanej keramike blažického typu. Na jej súvislosť s dáckymi nálezmi poukázala už *M. Lamiová-Schmiedlová* (*1969*, s. 469). Uviedli sme, že vkolkovanie v Dácii vzniklo pod panónskym vplyvom začiatkom 3. stor. Tu nastáva opätovný rozkvet tejto techniky a jej vyžarovanie do susedných oblastí vrátane Panónie (*Salamon 1969*, s. 60). Výskyt dielní v mladšej dobe rímskej, ktoré produkovali vkolkovanú keramiku „dáckeho" typu v oblastiach severne od Dácie, spája *A. Salamonová* (*1969*, s. 59) s presunmi obyvateľstva (resp. hrnčiarov) na sever po vyprázdnení provincie Rimanmi v roku 270. Počiatky výroby blažickej keramiky položila *M. Lamiová-Schmiedlová* (*1969*, s. 467) už na koniec 2. stor. Ak je toto datovanie správne, potom treba dácke nálezy zaradiť prinajmenšom tiež do tohto obdobia. Kým sa teda nevyjasní chronologické postavenie vkolkovanej keramiky v Dácii, nemôžeme zhodnotiť ani nálezy v barbariku. Dácky materiál však ešte väčšinou nie je publikovaný, takže vyjasnenie sporných otázok zatiaľ nie je

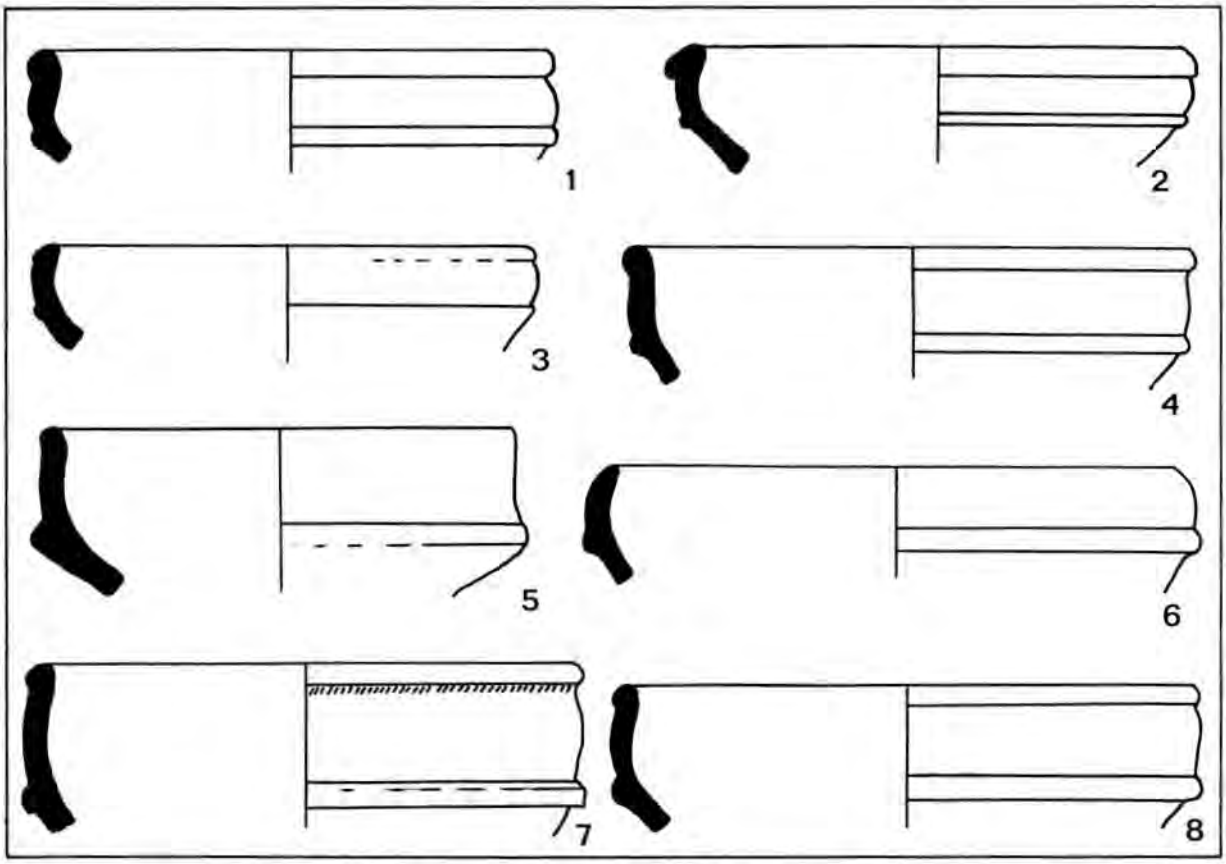

Obr. 10. 1 — Šarovce; 2 — Gbelce; 3, 5, 8 — Pobedim; 4 — Krížovany nad Dudváhom; 6, 7 — Trnava-Hrnčiarovce.

možné a závisí vo veľkej miere od stavu bádania v Rumunsku.

Vráťme sa teraz k panónskej vkolkovanej keramike, resp. k jej nálezom v barbariku, ktorých mapku publikoval *V. Sakař* (*1969*, s. 60). Podľa nej je juhozápadné Slovensko hlavným odbytišťom tejto keramiky, keďže iba dve náleziská ležia mimo tejto oblasti — Velké Hostěrádky na Morave a Nowa Huta v Poľsku. Fragment z Nowej Huty poznáme z autopsie a podľa nášho názoru a vzhľadom na výzdobné motívy a profiláciu nádoby patrí skôr medzi dácku vkolkovanú keramiku.

Nálezy vkolkovanej keramiky na Slovensku zozbieral *T. Kolník* (*1958*), ktorý zhrnul aj dovtedajšie názory na tento keramický druh. Odvtedy sa objavili aj ďalšie nové nálezy.

Priamo k okruhu majstra Resata by sme mohli priradiť dva nálezy z Bíne. Jeden je zdobený motívom vajcovca (obr. 18: 8) a má analógie v Aquinku (*Nagy 1943*, s. 453, obr. 12). Druhý má výzdobu pozostávajúcu z pásu vencovito usporiadaných listov (obr. 18: 3), s analógiou tiež z Aquinka (*Nagy 1931*, s. 52, obr. 31: 4). Z Bíne pochádza aj ďalší menší zlomok zdobený neurčitým listovitým motívom (obr. 18: 7), podobný uvádza *L. Nagy* (*1931*, obr. 31: 5) z Aquinka.

Črepom z Chotína (obr. 18: 2) a Púchova (*Beninger 1937*, s. 66, tab. 8: 16) zdobeným vajcovcom sú podobné nálezy z Gorsia (*Bánki 1972*, tab. XI: 6).

Dno taniera s vkolkovanými listami v podobe kríža z Trnavy-Hrnčiaroviec (obr. 18: 6) je ojedinelé svojím vysokým reliéfom nalepeného kríža. Podobnú plastickú výzdobu zatiaľ v panónskom materiáli nepoznáme. Obdobné listy, ale iba dva, zdobia zlomok dna nájdeného na sídlisku pri tábore Vetus Salina (*Barkóczi — Bónis 1954*, s. 154, obr. 25: 32). Do kríža usporiadané listy, ale iného typu, sú umiestnené na dne taniera z Aquinka (*Nagy 1942*, tab. LI: 3).

Vetvičkami rôznych tvarov sú zdobené zlomky z Púchova (obr. 18: 5) a drobný črep z Machuliniec. Im podobné uvádza *E. B. Thomasová* (*1955*, s. 110—114, tab. IX: 7) medzi materiálom rímskej vily v Gorsiu. Črepy zdo-

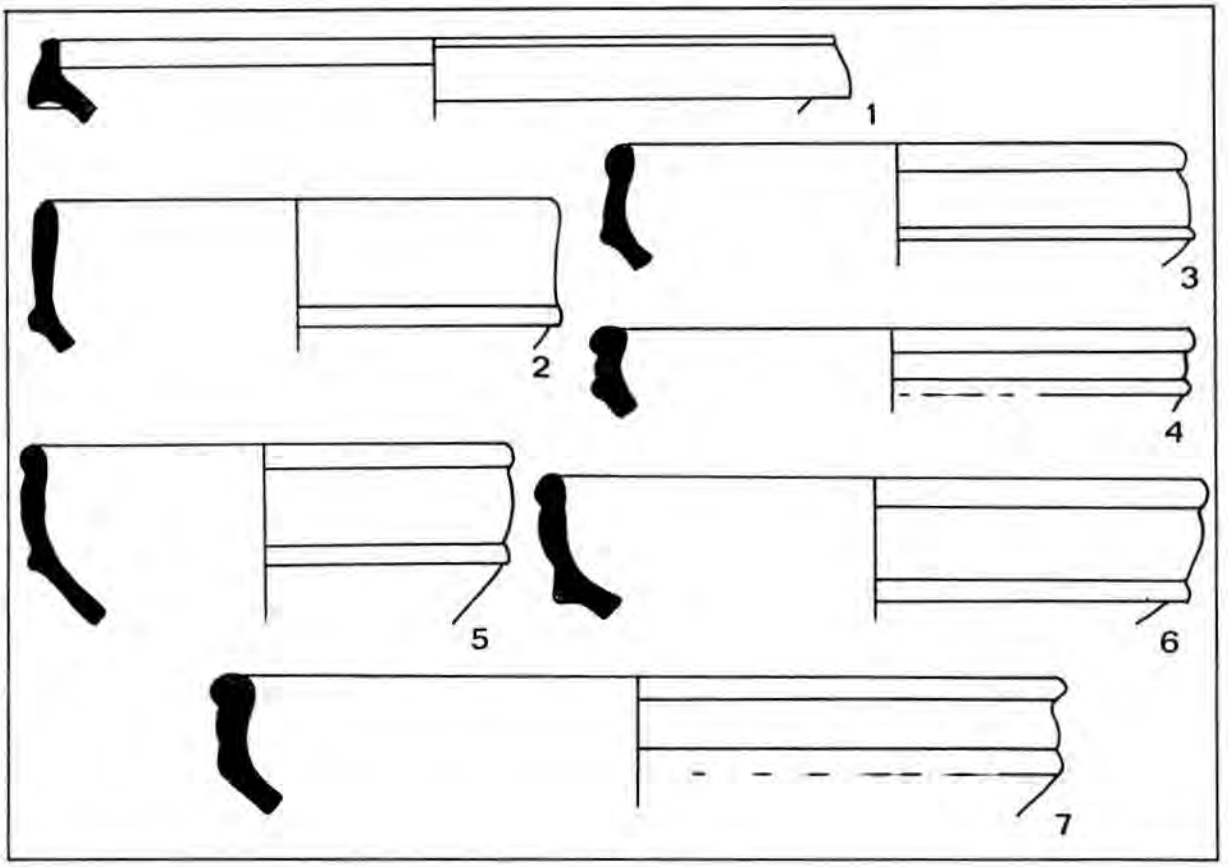

Obr. 11. 1, 4 — Bíňa; 2 — Žlkovce; 3 — Pobedim; 5 — Modranka; 6 — Krížovany nad Dudváhom; 7 — Šarovce.

bené článkovaným listom, podobným zlomku z Púchova (obr. 18: 4), sa našli aj v Aquinku (*Póczy 1957*, tab. XXXIII: 6, 10, 12). Z Gorsia pochádzajú črepy zdobené nevýrazným listovitým motívom, podobné fragmentu z Púchova (obr. 18: 1; *Thomas 1955*, s. 110—114, tab. VII: 16).

K zlomku z Bánova, ktorý publikoval *J. Pavúk* (*1964*, s. 331, obr. 95), sa nám nepodarilo nájsť analógie, nepatrí však do okruhu majstra Resata.

Zostalo tu ešte niekoľko problematických nálezov, ktoré nie sú dostatočne publikované, takže ich nemožno s určitosťou zaradiť medzi vkolkovanú keramiku. Sú to menšie fragmenty z Očkova (*Kolník 1956*, s. 257, obr. 5: 2), Pedera a Ždane (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 414, 452).

Slovenské nálezy vkolkovanej keramiky datoval *T. Kolník* do polovice 2. stor. s možnosťou posunu oboma smermi a usúdil, že väčšina z nich pochádza z Aquinka. K tomu nemôžeme ani dnes nič podstatného dodať. To dokazuje, že bádanie v uplynulých dvadsiatich rokoch len málo pokročilo v otázke detailnejšej chronológie tejto keramickej skupiny. Isté je, že napriek jej silnému keltskému charakteru si získala obľubu zrejme aj u Germánov na juhozápadnom Slovensku. Z tohto územia poznáme zatiaľ desať nálezísk (Bíňa — dve polohy). Pod vplyvom panónskej vkolkovanej keramiky tu vznikli dokonca aj jej ručne robené napodobeniny.

Panónska pásikovaná keramika

Uvedený názov sa v poslednom čase čoraz viac používa na označenie keramického druhu, ktorý popri vkolkovanej keramike patrí tiež medzi charakteristické panónske produkty. Zaraďujeme sem väčšinou džbánovité či hrncovité tvary, v horných dvoch tretinách alebo uprostred v širokom páse červeno, niekedy hnedo maľované. Farba je svojim zložením totožná s poťahom na iných keramických druhoch, ibaže sa nanášala štetcom, takže hovoríme o maľovaní. Toto maľovanie býva bez ďalšej výzdoby, alebo sa doň vyškrabovali lí-

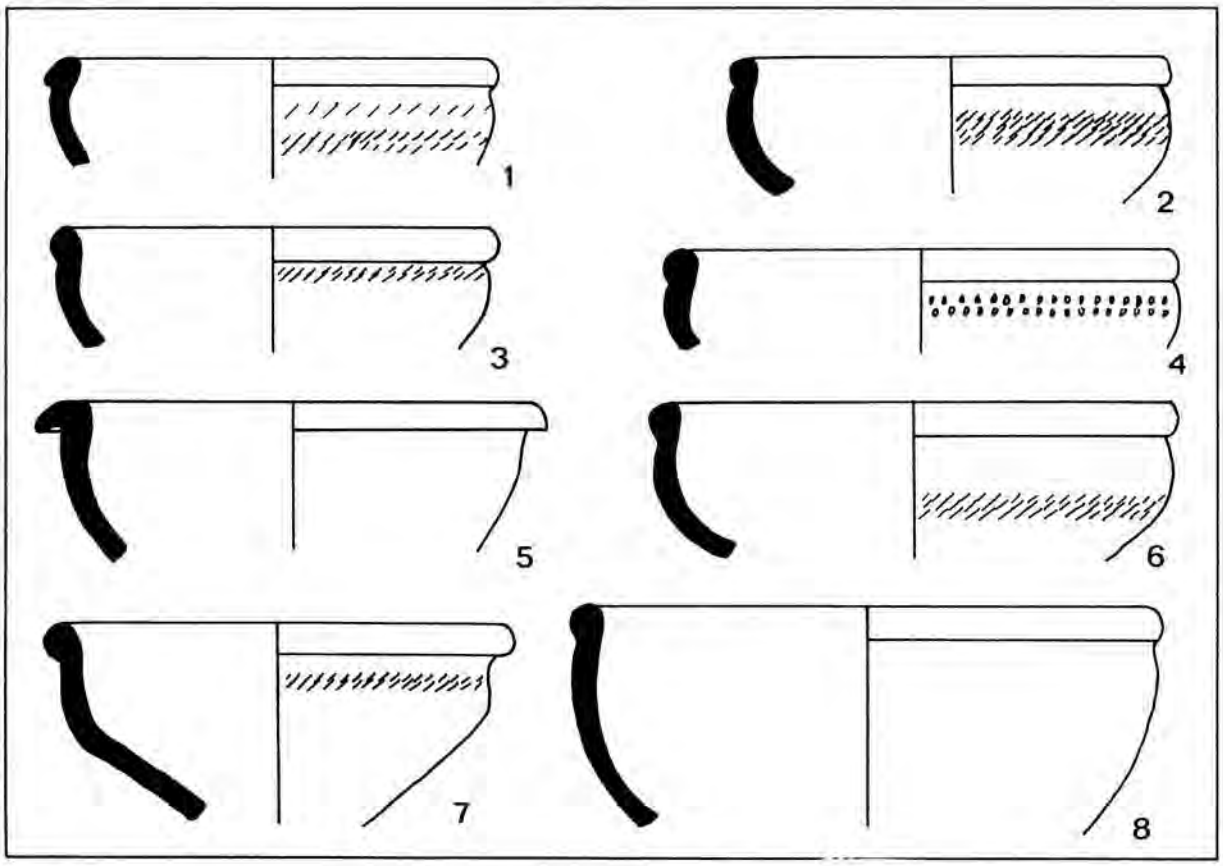

Obr. 12. 1 — Horná Streda; 2, 5, 7, 8 — Bíňa; 3 — Sládečkovce; 4 — Šarovce; 6 — Pobedim.

nie, vlnovky či vrypy robené ozubeným kolieskom.

Pri skúmaní pôvodu pásikovanej keramiky sa zdôrazňujú jej laténske korene (*Póczy 1957*, s. 41). Najstaršie takto zdobené exempláre sa objavujú v okolí Poetovia, kde boli už za čias Flaviovcov všeobecne rozšírené (*Bónis 1942*, tab. XI—XV). Keramické dielne v Aquinku produkovali za vlády Hadriána a v prvej polovici 3. stor. tiež v menšej miere túto keramiku (*Póczy 1956*, s. 115). Jedna z ďalších dielní sa predpokladá aj v Gorsiu (*Kocztur 1974*, s. 118, pozn. 118). Strediskom výroby pásikovanej keramiky bolo však Brigetio. Výrobky tunajších dielní spracovala *E. Bónisová* (*1970*, s. 80), datujúc počiatky produkcie na začiatok 2. stor., pričom rozkvet nastal v druhej polovici 2. a začiatkom 3. stor. Podľa autorky sú mladšie tvary zdobené vlnovkou (*tamtiež*). Toto kritérium použil aj *D. Gabler* (*1973*, s. 158) rozdeliac materiál rímskej vily vo Fertőrákosi na mladší (zdobený vlnovkou) z prelomu 2. a 3. stor. a na ostatný z 2. stor.

Na Slovensku sa panónska pásikovaná keramika vyskytuje hromadne, je zastúpená takmer na každom sídlisku na juhozápade. Jej rozpoznanie sťažuje veľká fragmentárnosť materiálu. Budeme sa venovať iba tým nálezom, kde je jasné, že mali maľovanú výzdobu v pásoch alebo vyškrabované línie. Tam, kde máme doloženú vlnovku, datujeme nález od konca 2. po polovicu 3. stor. Patria sem fragmenty z Bíne (obr. 1: 6; 20: 4), Lipovej (*Kolník 1962*, s. 353, 356, obr. 128: 2), Pohronského Ruskova (*Novotný 1969*, s. 24), Prešova (*Budinský-Krička 1963*, s. 13), Púchova a Pustých Sadov (obr. 20: 5). Ostatné zlomky datujeme iba rámcove do 2. stor. až prvej polovice 3. stor. Patria sem nálezy z lokalít: Andovce, Bíňa (obr. 1: 1), Branč (*Vladár 1962*, s. 325, obr. 101: 5), Dojč (*Kraskovská 1970*, obr. 3), Trnava-Hrnčiarovce (obr. 1: 9), Komárno (*Dušek 1961*, s. 69, obr. 5: 1), Komjatice, Pohronský Ruskov (*Novotný 1969*, 25) a Šarovce (obr. 1: 2, 8, 10). Tvarovo sa dal vyčleniť iba vajcovitý hrniec s vodorovným okrajom. Z Komárna pochádza celá nádoba, z ostatných uvedených lokalít len okrajové zlomky. Vzhľadom na skutočne masovú

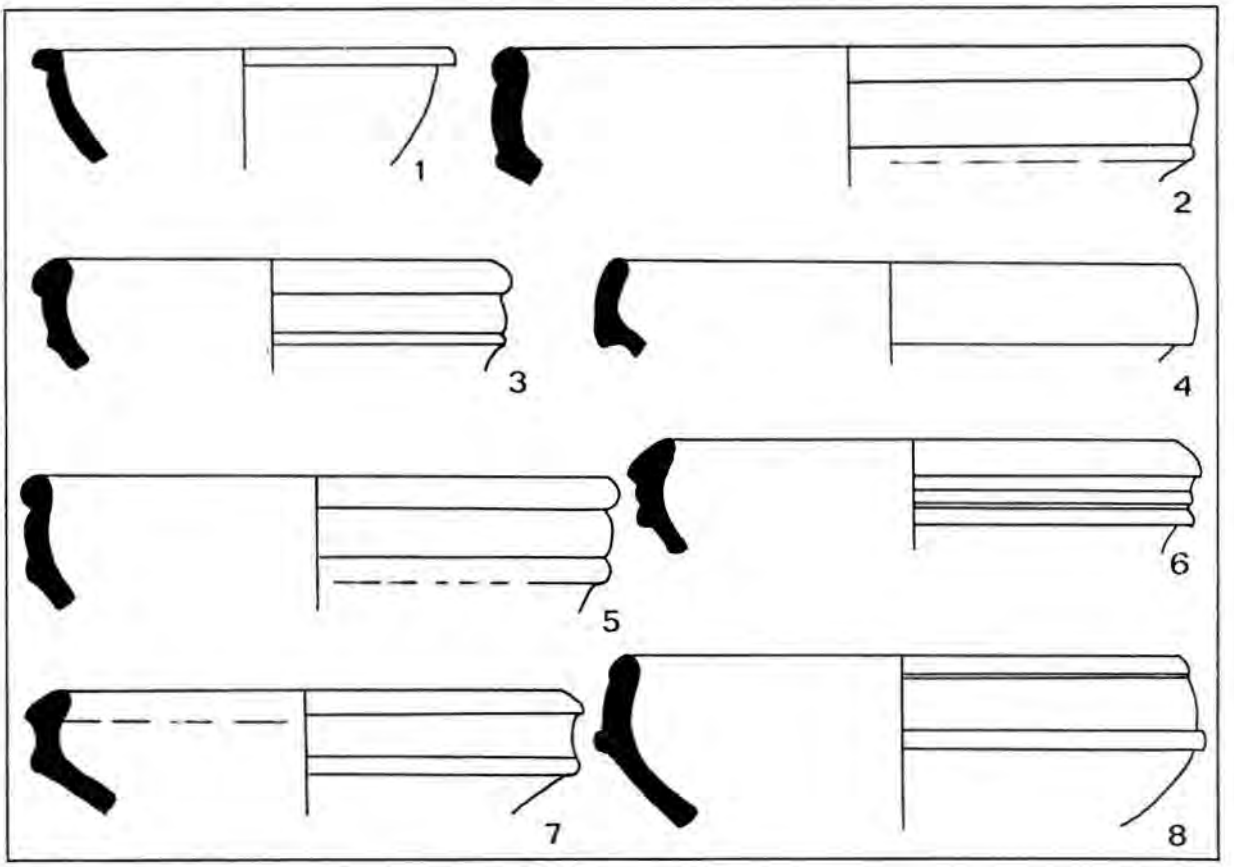

Obr. 13. 1, 2, 4, 5 — Bíňa; 3 — Šarovce; 6 — Posádka; 7 — Bošany; 8 — Trnava-Hrnčiarovce.

výrobu pásikovanej keramiky v Brigetiu predpokladáme, že aj veľká väčšina slovenských nálezov pochádza odtiaľ.

Trecie misky (mortáriá)

Trecími miskami na Slovensku sme sa už zaoberali v osobitnej štúdii (*Krekovič 1973*). Odvtedy sme získali ďalší nepublikovaný materiál a chceme tu poukázať na niektoré nové aspekty štúdia mortárií. Ide predovšetkým o ich funkciu. Neustále sa totiž diskutuje o tom, či slúžili na drvenie, alebo na prípravu mliečnych výrobkov. Už *F. Oswald* (*1944*, s. 45) poukázal na to, že mnohé takéto nádoby sa vzhľadom na ich tenké steny nehodili na drvenie, ale skôr na zrážanie mlieka. *W. Hilgers* (*1969*, s. 68, 70) zdôraznil univerzálne použitie mortárií, pričom na prípravu mliečnych výrobkov sa podľa neho mohli používať aj tzv. misy s golierom (*Kragenschüssel*). Podľa *M. Gusisanovej* (*1974*, s. 28) sa na drvenie používali len mortáriá so zdrsnenou vnútornou stranou, o čom svedčí aj ich časté opotrebova-

Nedávno sa funkciou mortárií zaoberal *R. C. A. Rottländer* (*1975*, s. 137), ktorý sa domnieva, že všetky hrubostenné nádoby so zdrsneným vnútrom sú mortáriá vo vlastnom slova zmysle, teda slúžili na drvenie, kým ostatné sa mohli používať aj na prípravu mliečnych výrobkov. Situáciu komplikujú malé misky typu Gose 38, 43, 44—46, ktoré majú tiež často opotrebovanú vnútornú stranu a podľa uvedeného autora už vzhľadom na svoje malé rozmery *Rottländer 1975*, s. 138), slúžili skôr na vytláčanie štiav z ovocia či na drvenie soli.

Tieto názory možno akceptovať, domnievame sa však, že na každom teritóriu sa nedá hovoriť o takej prísnej funkčnej rozčlenenosti trecích misiek na drvenie, resp. na prípravu mliečnych výrobkov. Niekedy mohol určitý typ poslúžiť na obidva účely (z nedostatku inej nádoby), teda bol univerzálnejší. Určite to bolo tak v barbariku, kde nepredpokladáme takú znalosť rímskych zvyklostí čiže ani úzku špecializáciu kuchynských nádob.

V krátkosti sa ešte zmienime o výskyte mortárií v samotných provinciách, lebo sa tu stre-

Tab. I. Trecie misky bez glazúry

Lokalita	Šedé jadro	Pofah	Vnútro
Andovce (obr. 3:6)	—	—	—
Bíňa	—	—	—
Bíňa	—	—	—
Bíňa	—	—	—
Bíňa (obr. 3:3)	—	+	nezdrsnené
Bíňa	+	+	—
Holiare (*Barta — Willvonseder 1934*, s. 11)	?	?	?
Krížovany nad Dudváhom (obr. 2:3)	+	—	—
Púchov (?) (*Sakař 1959*, s. 212)	?	?	?
Sikenica (*Novotný 1969*, s. 27)	?	?	?
Šarovce	—	—	—
Šarovce	—	—	opotrebované
Šarovce	—	—	—
Šarovce	—	+	—
Šarovce (obr. 2:2)	+	—	—
Šarovce (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 479)	?	?	?
Šebastovce-Barca	?	?	?
Šoporňa (obr. 3:4; 19:2)	—	+	nezdrsnené
Trnava-Hrnčiarovce (obr. 15:1)	+	—	—
Trnava-Hrnčiarovce (obr. 3:1)	—	+	—

távame so zaujímavým javom. Zatiaľ čo v západných provinciách sú doložené aj v hroboch, hoci nie často (napr. *Cüppers 1962*, s. 359; *Hübener 1957*, s. 94), v Panónii ich poznáme iba zo sídlisk. Maďarskí bádatelia vysvetľujú absenciu mortárií v hroboch ich použitím vo funkcii kuchynských nádob, čomu však spomínané nálezy na pohrebiskách odporujú. Určitú úlohu tu môže hrať aj odlišné pohrebné zvyklosti panónskeho obyvateľstva.

Ako sme už uviedli v minulosti (*Krekovič 1973*, s. 105), neglazované trecie misky na Slovensku môžeme datovať (okrem malých výnimiek) do 2. stor. a glazované do 3.—4. stor. Ani nový, väčšinou zberový materiál neposkytol možnosť presnejšieho datovania. V tab. I a II uvádzame všetky, aj staršie nálezy. Sú vyrobené z materiálu tehlovej farby, niektoré však majú šedé jadro, ktoré by mohlo byť aj znakom určitej dielne. Vari stojí za zmienku aj okolnosť, že sa šedé jadro objavuje iba na tých glazovaných exemplároch, ktorých glazúra má zelený odtieň (väčšinou je zelenohnedá).

Niektoré exempláre slúžili očividne na drvenie, keďže ich vnútro nesie znaky opotrebovania. Zaujímavé sú nálezy z Bíne a zo Šoporne, ktoré nemajú zdrsnenie na vnútornej strane. Fragmentárny materiál samozrejme neumožňuje sledovať všade stupeň opotrebovanosti povrchu (časté sú okrajové zlomky). Dno trecej misky z Abrahámu je opravované smolou, čo znamená, že mala takú funkciu, ktorá sa opravou vôbec alebo len málo zmenila. Opravovaný exemplár poznáme aj z tábora vo Vetus Saline (*Barkóczi — Bónis 1954*, s. 160).

Zdôraznili sme už výnimočné postavenie Slovenska z hľadiska výskytu mortárií. Nové nálezy to ešte viac zvýrazňujú. Z 29 lokalít pochádza vyše 43 exemplárov a prakticky všade, kde sa konal väčší výskum, sa našli aj trecie misky. To však platí iba pre juhozápadnú časť Slovenska. Vychádzajúc z tejto skutočnosti musíme predpokladať výskyt mortárií na väčšine sídlisk v tejto oblasti. To by svedčilo nielen o veľkej obľube týchto nádob u barbarov, ale aj o veľkom kultúrnom vplyve Rímskej ríše. Mortárium je predsa len špecializovaná forma nádob, ktorých funkciu Germáni zrejme poznali. Museli teda mať úzke kontakty s obyvateľstvom Panónie.

Zaujímavá je okolnosť, že glazované trecie misky predstavujú, okrem malých výnimiek, jediný tvar glazovanej keramiky na Slovensku v mladšej dobe rímskej. Rozhodne patria me-

Tab. II. Trecie misky s glazúrou

Lokalita	Glazúra	Šedé jadro	Potah	Vnútro
Abrahám (*Kolník 1973*, s. 372)	žltozeleno-hnedá	—	+	opotrebované
Bánov (*Pavúk 1964*, s. 331)	zelená	?	?	?
Bašovce	zelenohnedá	+	—	opotrebované
Bešeňov (*Kolník 1961b*, s. 235, 238)	žltozelená	—	—	—
Bešeňov	žltozelená	?	—	—
Bešeňov	žltohnedá	?	—	—
Bošany (*Krupica 1973*, tab. XXV: 13)	?	?	?	?
Červeník (*Kolník 1963*, s. 114)	žltozelená	?	—	—
Dojč	?	?	—	—
Gbelce (obr. 3: 5)	zelenohnedá	—	+	—
Janíky	?	—	+	—
Jastrabá	žltohnedá	—	—	—
Kesovce (*Bánesz 1963*, s. 292)	žltá	—	—	—
Križovany nad Dudvážom	zelenohnedá	+	—	—
Modranka	zelená	+	—	—
Očkov (*Kolník 1956*, s. 257)	žltozelená	?	?	—
Plavecké Podhradie (*Pieta 1971*, s. 6)	žltozelená	—	—	—
Pobedim	žltozelená	—	—	—
Pusté Sady	hnedá	—	—	—
Slovenské Ďarmoty (*Petrovský-Šichman 1955*, s. 72)	?	?	?	?
Šaľa — viac kusov (*Liptáková 1963*, s. 335)	zelenohnedá	?		?
Šarovce	zelenohnedá	+	—	opotrebované
Šarovce (obr. 2: 4; 19: 1)	hnedá	—	—	—

dzi najrozšírenejšie tvary importovanej keramiky v tomto období vôbec. V kapitole o glazovanej keramike sme sa už zmienili o niektorých príčinách menšieho výskytu glazovaných nádob u nás. Tu by sme chceli ešte dodať, že mortáriá, ako obľúbené a zrejme aj funkčne veľmi potrebné, sa dovážali aj v časoch, keď už o ostatnú keramiku nebol taký záujem (pravdepodobne aj vzhľadom na objavenie sa barbarskej, na kruhu točenej keramiky). Zdá sa, že hrali dôležitú úlohu pri príprave určitých potravín a stali sa samozrejmou súčasťou germánskej domácnosti.

Pre porovnanie uvedieme nálezy zo susednej sarmatskej oblasti v Maďarsku, ktorá má vzhľadom na limes podobné geografické postavenie ako juhozápadné Slovensko. Poznáme odtiaľ iba dva nálezy trecích misiek. V hrobe germánskeho bojovníka z lokality Újhartyán sa našlo zeleno glazované mortárium, ktoré *I. Bóna* (*1961*, s. 196, 207) spája s útokom Gepidov na limes v r. 333. Podobná nádoba (*Kőhegyi 1971*, s. 278) sa našla aj na sarmatskom sídlisku Jánosszállás, datovaná je do prvej polovice 4. stor. Iba tento posledný nález pochádza z vlastného sarmatského prostredia. Sarmati teda nepoznali (resp. nepoužívali) mortáriá v takej miere ako Kvádi. Kauzálne vysvetlenie sa nám núka buď v odlišnej hospodárskej základni Sarmatov (či odlišnej príprave niektorých potravín), alebo v menšej intenzite ich stykov s obyvateľstvom Panónie.

Poháre s prehýbanými stenami

Tieto nádoby, nazývané niekedy aj poháre s pretlačovanými stenami (*Faltenbecher*), patria k najrozšírenejším rímskym keramickým tvarom, vyrábaným v rôznych technikách. Nachádzame ich už v Pompejach, ale ešte s uškom charakteristickým pre sklené nádoby, čo ukazuje na pôvod techniky pretlačovania stien (*Bónis 1942*, s. 12). V Porýní sa objavujú v časoch Flaviovcov, odkiaľ sa ďalej rozširujú na celé územie Rímskej ríše a používajú sa až do jej zániku (*Thomas 1955*, s. 120). Práve pre toto ich široké časové rozpätie a súčasný výskyt rôznych tvarov vedľa seba sa dajú ťažko presnejšie datovať. Najväčšie bohatstvo tvarov sa objavuje v Porýní. Pre túto oblasť je charakte-

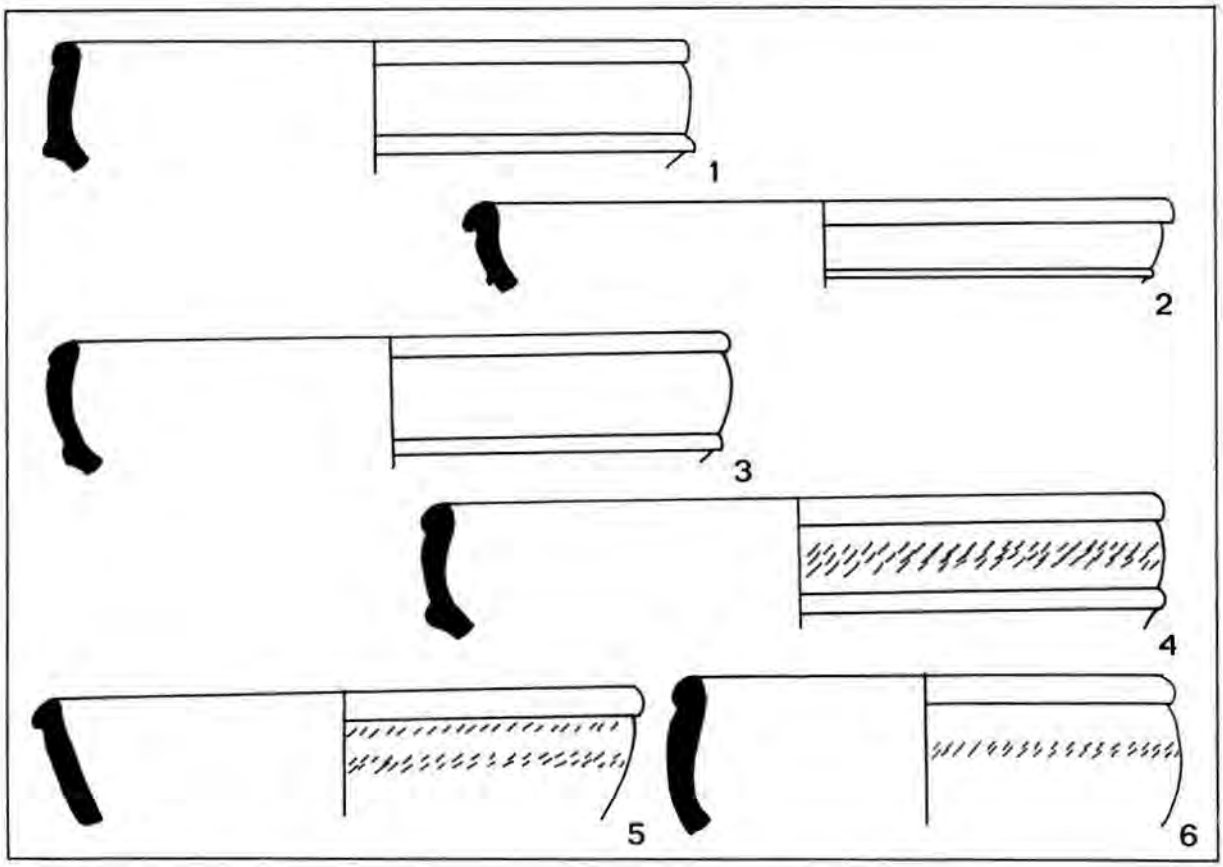

Obr. 14. 1, 3, 6 — Pobedím; 2 — Šarovce; 4 — Trnava-Hrnčiarovce; 5 — Svodín.

ristický typ s hrdlom, ktoré sa vo 4. stor. predlžuje (*Gose 1950*, typ 192, 199, 205—212, 519—520).

V Panónii je rozšírená tendencia považovať menšie a nižšie tvary s poťahom, vyrobené z jemného tehlového či šedého materiálu, za staršie, a vyššie poháre z drsného šedočierneho materiálu za mladšie. Novšie nálezy tento názor korigujú, keďže máme doložený hojný výskyt vysokých pohárov z drsného materiálu aj v staršom období. V Aquinku ich vyrábala dielňa „Pri plynárni" už v prvej polovici 2. stor. (*Póczy 1956*, s. 111, tab. VII: 14, 18). Na pohrebisku v Arrabone sa tiež objavujú už v hroboch z 2. stor. (*Szőnyi 1973a*, s. 38, tab. VI: 4, VIII: 1). Aj nálezy z Gerulaty podporujú korekciu datovania. Na pohrebisku II, datovanom do druhej polovice 1. a do 2. stor., sa spolu vyskytujú nízke jemné a vysoké drsné tvary (*Pichlerová 1972*, tab. I: 9, II: 8). Aj na pohrebisku I sa nachádzajú obidva tvary spolu, hoci v hroboch zo 4. stor. boli zastúpené už len vysoké poháre (*Kraskovská 1974*, s. 107, 110, 141). Zdá sa, že kým štíhle drsné tvary sa vyskytujú počas celej doby rímskej, jemné nižšie miznú niekedy v 3. stor. Uvedené poznatky sa však týkajú iba panónskeho materiálu, v Porýní sú práve typy vyrobené z jemného materiálu a s čiernym poťahom charakteristické pre mladšiu dobu rímsku (*Gose 1950*, typ 519, 520).

Tieto tvary ovplyvnili aj barbarskú keramiku mladšej doby rímskej. Napodobeniny pohárov s prehýbanými stenami sa nachádzajú najmä v strednom Nemecku, napr. aj v bohatom hrobe v Hasslebene (*Schultz 1933*, s. 12, tab. 14: 11). Reminiscencie na tento typ tu žijú ešte aj začiatkom doby sťahovania národov (*Schmidt 1961*, s. 101, tab. 18c). Domáce napodobeniny provinciálnych výrobkov sa objavujú koncom doby rímskej aj v Čechách, ale iba sprostredkovane zo stredonemeckej oblasti (*Svoboda 1965*, s. 76—77, obr. 17: 3).

Tenkostenné poháre s kovovolesklým, väčšinou hnedým poťahom sa považujú v Panónii za západné importy. Ich povrch býva často posypaný drobnými zrnkami piesku. Technika „pieskovania" povrchu nádob sa zjavuje prvýkrát v Porýní za vlády Fla-

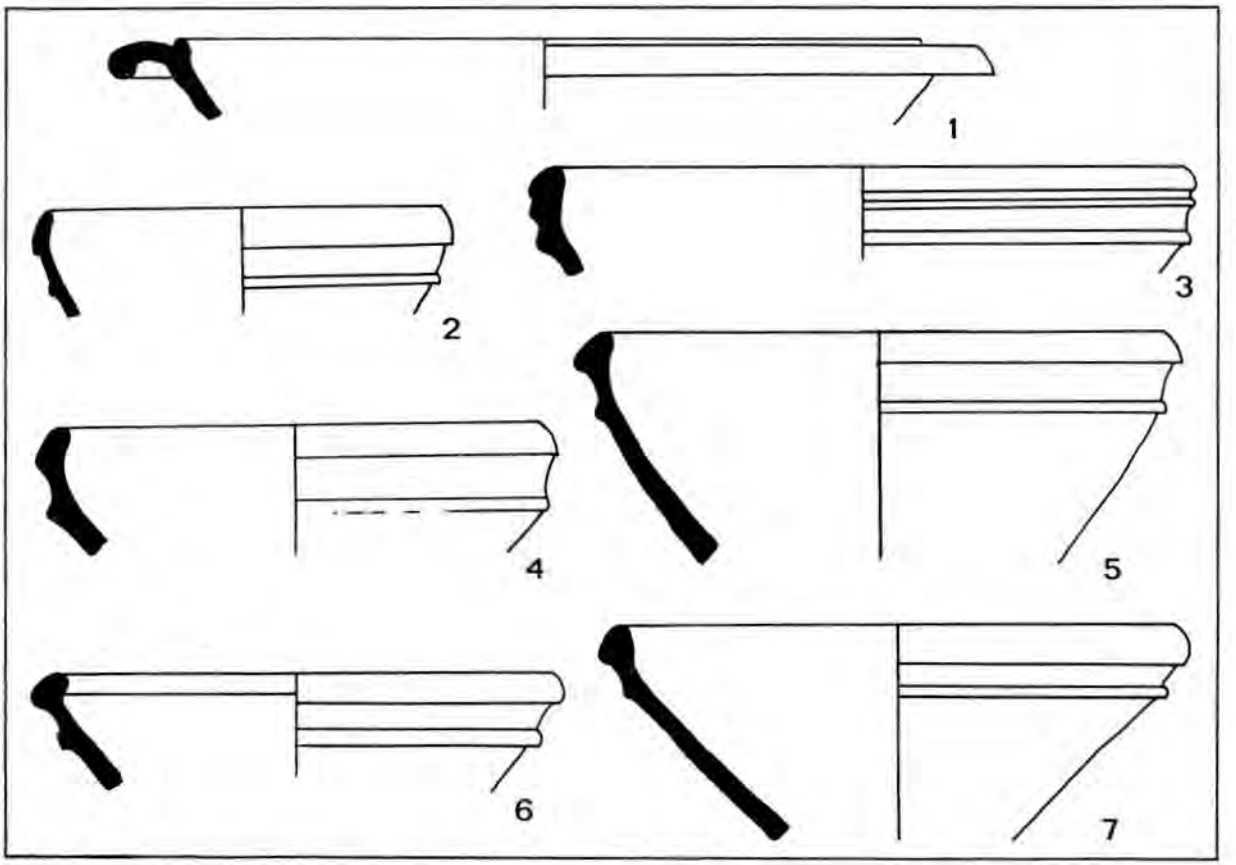

Obr. 15. 1 — Trnava-Hrnčiarovce; 2, 3 — Bíňa; 4 — Pobedim; 5 — Šarovce; 6 — Žlkovce; 7 — Jacovce.

viovcov a trvá až do konca doby rímskej (*Koenen 1895*, s. 141, tab. XII: 26); v Panónii len do začiatku 3. stor., pričom najmladšie výrobky sa pokladajú za miestne napodobeniny západných tvarov (*Gabler 1973*, s. 154). Problém datovania a pôvodu pohárov s kovovolesklým, často pieskovaným povrchom sa dnes dostáva do iného svetla objavením dielne na ich výrobu v Savarii (nepublikované). Nálezy keramiky s pieskovým poťahom uvádza *T. Kolník* (*1962*, s. 358) zo Štúrova. Mohli by to byť zlomky pohárov s prehýbanými stenami alebo malých hrncov, ktoré sa vyrábali v dielni „Gerhát" v Brigetiu (*Póczy 1952*, s. 104).

Na Slovensku sa stretávame s pohármi s prehýbanými stenami pomerne často, materiál však nie je vždy publikovaný uspokojivým spôsobom. Zanedbáva sa bližší opis úpravy povrchu, ktorý by napomohol aspoň ich rámcové časové zaradenie. Staršie typy z jemného materiálu s poťahom sa našli v Bešeňove (*Kolník 1961b*, s. 224), Bíni, Branči (*Beninger 1937*, obr. 39:60) a Trenčíne. Väčšina nálezov však patrí medzi drsnú šedočiernu keramiku. Sú to fragmenty z Abrahámu (*Budaváry 1938*, s. 11), Beluše (*Pieta 1974*, s. 100), Bíne, Červenika (*Kolník 1963*, s. 114), Kamenného Mostu (obr. 5: 3) a Plaveckého Podhradia (*Pieta 1971*, s. 6).

Nálezy z nasledovných lokalít sa nedajú ani rámcove datovať pre ich nedostatočné publikovanie: Andovce (*Kolník 1963*, s. 114), Bánov (*Kolník 1962*, s. 149), Bešeňov (*Kolník 1961b*, s. 230), Branč (*Kolník 1963*, s. 120—121), Peder (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 416), Pobedim (*Kolník 1959*, s. 185), Šebastovce, Košice-Barca (*Lamiová-Schmiedlová 1969*, s. 444), Štúrovo (*Kolník 1963*, s. 120—121), Tvrdošovce (*tamtiež*).

Zásobnice s okružím

Tieto nádoby dostali svoje pomenovanie podľa charakteristicky tvarovaného vodorovného okraja (vytvárajúceho tzv. okružie), zdobeného obyčajne plytkými žliabkami. Pod okrajom sa môžu nachádzať husté vodorovné ryhy alebo vlnovka. Farba zásobníc býva rôzna, kolíše od hnedej po šedú, povrch je často

šedo dymovaný. Vyrábali sa z hrubozrnného materiálu, často s prímesou piesku. Na okraji sa niekedy objavuje čierny smolný náter. Zhotovovali sa aj v barbarskom prostredí, takže niekedy ťažko môžeme rozlíšiť importované exempláre od domácich. *T. Kolník* (*1963*, s. 122) určil niekoľko kritérií na rozoznávanie starších a mladších tvarov, pričom predpokladá, že sa mladšie vyrábali u nás. Nemôžeme rozhodnúť, nakoľko platí jeho chronologické rozčlenenie, keďže nie je podložené konkrétnymi nálezmi.

V Panónii sa zásobnice nachádzajú často v okolí rímskych víl, ktorých poľnohospodársky charakter aj predpokladá hojný výskyt nádob tohto typu. Medzi materiálom vily v Gorsiu sa našli podobné tvary ako u nás, vyskytujúce sa v prvých dvoch storočiach v celej Rímskej ríši (*Thomas 1955*, s. 116, obr. 7: 6). Podľa *D. Gablera* (*1971*, s. 75) sa s nimi stretávame aj v inventári vil z 3. stor., teda horná hranica ich výroby v Panónii, kladená všeobecne do rokov po polovici 2. stor., sa pravdepodobne musí posunúť.

Čo sa týka pôvodu zásobníc s okružím, všeobecne sa uznávajú ich laténske korene (*Barkóczi — Bónis 1954*, s. 151). Pod provinciálnym vplyvom sa neskôr začali vyrábať aj v barbariku.

Zo Slovenska poznáme zatiaľ nasledovné náleziská zásobníc (s najväčšou pravdepodobnosťou importovaných): Beluša (*Pieta 1974*, s. 100), Bíňa (obr. 4: 1, 4; 5: 7), Trnava-Hrnčiarovce (obr. 4: 2; 5: 4), Janova Ves (obr. 4: 3), Nitra (*Beninger 1937*, obr. 40: 60), Nitriansky Hrádok (*tamtiež*, obr. 39: 59) a Zavar (obr. 5: 2). Ich okraje sú rôzne tvarované, na chronológiu sa však nedajú využiť. Datujeme ich rámcove do 2. stor. (prípadne po polovicu 3. stor.). Jeden zlomok z Trnavy-Hrnčiaroviec má smolný náter, ktorý podľa najnovších výskumov slúžil ako ochrana proti hmyzu, alebo na zapečatenie nádoby (*Kocztur 1974*, s. 124, pozn. 120). Je zaujímavé, že všetky fragmenty z Bine vykazujú na lome svetlejšie jadro. Otázku, či je to eventuálny chronologický prvok, alebo dôkaz o príslušnosti k tej istej dielni, nechávame zatiaľ otvorenú.

Keramika tehlovej farby

Farba tejto keramickej skupiny kolíše od žltej po oranžovočervenú (v závislosti najmä od stupňa vypálenia), preto sme pre ňu volili jednotiaci názov. Sem patriace nádoby sú niekedy opatrené poťahom, ktorý je tiež zastúpený rôznymi odtieňmi od oranžovočervenej po hnedú. Stretávame sa tu aj s tvarmi bez poťahu. Ako špeciálne podskupiny tohto keramického druhu sme vyčlenili keramiku mramorovanú a pásikovanú a zhodnocujeme ich samostatne, keďže sa dajú chronologicky presnejšie ohraničiť. Keramika tehlovej farby sa totiž vyrábala počas celej doby rímskej a jej datovanie len podľa technológie nie je možné. Všeobecne možno konštatovať iba zhrubnutie materiálu a strácanie lesku poťahu v mladšom období, poznáme však aj niektoré výnimky.

V literatúre prevládal donedávna názor, že červeným poťahom sa zdobili nádoby len po polovicu 3. stor., keď tehlovú keramiku vytlačila drsná šedočierna keramika. Novšie nálezy ukázali, že tento názor treba korigovať. Nádoby s červeným, ale matnejším poťahom sa objavujú aj vo 4. stor., hoci v menšej miere ako v staršom období. Môžeme to doložiť aj provinciálnym materiálom z nášho územia. Na pohrebisku I v Gerulate sa našli nádoby s červeným poťahom, datované mincami do prvej polovice 4. stor. (*Kraskovská 1974*, s. 143). Na druhej strane musíme zdôrazniť, že keramika tehlovej farby je vo 4. stor. pomerne málo zastúpená, prevažuje drsná šedočierna a glazovaná keramika.

V slovenskom inventári sa napriek fragmentárnemu zastúpeniu podarilo rozoznať niekoľko základných tvarov.

D ž b á n y

Sú tu zastúpené džbány s úzkym aj širokým hrdlom, s jedným, prípadne troma uchami (žiadna nádoba sa nezachovala s viac než jedným uchom, vzhľadom na panónsky materiál však predpokladáme aj viacuché džbány). Tri úplne zachované nádoby patria medzi typy s úzkym hrdlom a jedným uchom. Takéto džbány sú italského pôvodu a pri ich datovaní sa berie do úvahy tvar ústia a vydutia. Podľa *É. Bónisovej* (*1942*, s. 22) sú najstaršie exempláre sploštené, neskoršie baňatejšie a najmladšie oválne. Toto chronologické kritérium však niektoré novšie nálezy spochybňujú, keďže sa ukazuje, že jednotlivé typy majú dlhšiu životnosť. *E. T. Szőnyiová* (*1973a*, s. 38, pozn. 71) je toho názoru, že tvar džbána bol predovšetkým závislý od funkcie a od hrnčiarskych tradícií toho-ktorého územia.

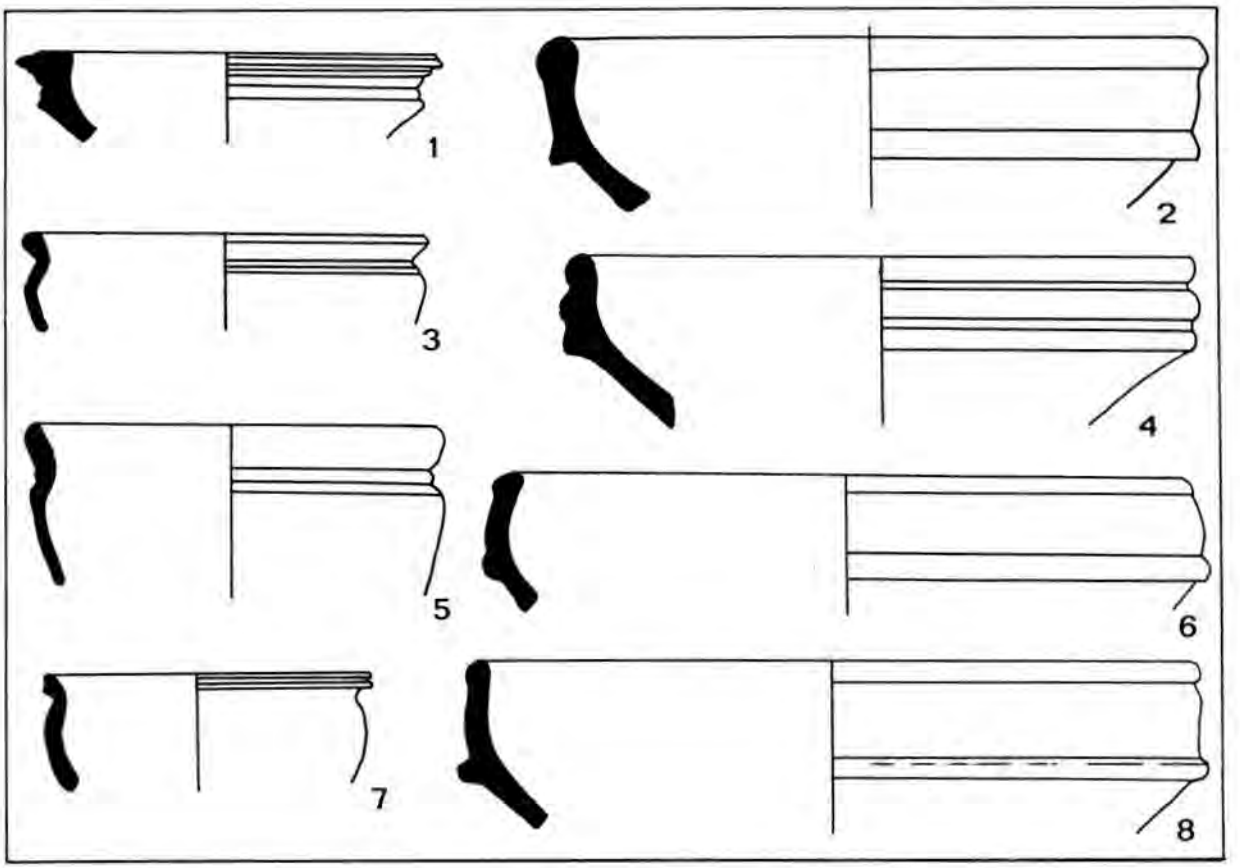

Obr. 16. 1 — Lovčice; 2, 4, 5 — Bíňa; 3, 7 — Šarovce; 6 — Trnava-Hrnčiarovce; 8 — Žlkovce.

Džbány s valcovitým telom z Čaky (obr. 17: 9; *Točík 1951*, s. 159, obr. 130) a z neznámeho náleziska (obr. 17: 8) napodobňujú tvary terry sigillaty z 1. stor. (*Bónis 1942*, s. 22). Sú to pomerne zriedkavé typy, v našom prostredí ich datujeme do prvej polovice 2. stor.

O džbáne z Komárna nemáme k dispozícii bližšie údaje (*Dušek 1961*, s. 69, obr. 5: 4), predpokladáme, že bol vyrobený technikou tehlovej keramiky. Celkové poňatie a tektonika naznačujú určitý úpadok, preto ho datujeme rámcove do 3.—4. stor. Ostatné džbány sú zachované iba v zlomkoch a ich tvary nemožno určiť. Tvary so zložitejšie profilovaným ústím však nepresahujú rámec 2. stor. Ostatné môžu zasahovať aj do 3. stor. Jediný nález, ktorý by mohol byť mladší vzhľadom na jeho hrubší materiál, je fragment z Krížovian nad Dudváhom (obr. 6: 7). Väčšina nádob má stopy po poťahu, najmä na ústí, zrejme aj z hygienických dôvodov. Niekedy iba množstvo zlomkov úch dokladá prítomnosť džbánov na lokalite. Ojedinele sa vyskytujú aj exempláre vyrobené z jemného šedého materiálu. Nevymykajú sa z rámca už uvedeného časového určenia. Náleziská džbánov tehlovej farby: Bíňa (obr. 1: 5; 6: 1, 3, 4), Cifer (obr. 6: 5), Dlhá nad Váhom (obr. 1: 3), Krížovany nad Dudváhom (obr. 6: 6, 7), Pohronský Ruskov (*Novotný 1969*, s. 25, tab. VI: 5), Šarovce, Šoporňa (obr. 1: 4; 6: 2) a Zavar (obr. 7: 2).

H r n c e

Vo všeobecnosti nie sú hrnce dosť chronologicky citlivé, takže sa dajú iba rámcove datovať. Doložené máme len štyri zlomky, predstavujúce rôzne typy. Ostro profilovaný hrniec z Hornej Stredy (obr. 7: 7) a hrniec s troma prstencami na okraji z Bíne (obr. 7: 9) reprezentujú väčšie tvary, kým ďalšie nádoby z tých istých nálezísk sú menšie (obr. 5: 5; 7: 3). Analógie v panónskom materiáli sa nám nepodarilo nájsť, datujeme ich do 2.—3. stor.

M i s k y

Jednoduché polguľovité misky s vodorovným či vyhnutým okrajom sa našli v Bíni (obr. 12: 5; 13: 1). Majú oranžovočervený poťah. Podobná miska s hnedým poťahom pochádza z pohrebiska Kékésd v južnej Panónii, datuje

Obr. 17. 1 — Šarovce; 2 — Chľaba; 3 — Jacovce; 4 — Štúrovo; 5 — Sládečkovce; 6, 8 — neznáme nálezisko; 7 — Cejkov; 9 — Čaka.

sa na prelom 1. a 2. stor. (*Burger 1966a*, s. 269). Takéto misky, ktorých pôvod hľadá *A. Kiss* (*1957*, s. 46) v severnej Itálii medzi tvarmi terry sigillaty, sa vyrábali aj z jemného šedého materiálu, ako to dokladá nález z pohrebiska Mezőszilas. Nemáme dostatok nálezov na určenie ich presnejšieho datovania, naše exempláre patria možno do 2. stor.

S uvedenými miskami sú pravdepodobne príbuzné nižšie misky so širším vodorovným okrajom, zdobeným často vodorovnými okružnými žliabkami. Jediný exemplár poznáme z Bíne (obr. 7: 1). Podobné misky z pohrebiska v Savarii, datovaného medzi roky 85—140, považuje *A. Mócsy* (*1954*, s. 186, obr. 4: 6) za napodobeniny terry sigillaty. Miska tohto typu, ale šedá, pochádza aj z pohrebiska v Arrabone a je datovaná do 2. stor. (*Szőnyi 1973a*, s. 36, tab. XII: 3). Okrajový zlomok z Bíne datujeme tiež do 2. stor.

Misa s golierom (*Kragenschüssel*) z Cifera (obr. 2: 1; 19: 4) je napodobeninou typu Drag. 38. Svojim tvarom pripomína mortárium, preto ju aj *Š. Janšák* (*1935*, s. 38c) mylne označil za treciu misku vyrobenú v technike terra sigillata. Mohla by byť funkčne príbuzná s niektorými mortáriami, ak pripustíme názor *W. Hilgersa* (*1969*, s. 70) o ich použití na výrobu mliečnych produktov. V Panónii sú takéto misky dosť vzácne. V Gorsiu sa našiel zlomok veľmi podobný nášmu, ktorý *E. B. Thomasová* (*1955*, s. 168, obr. 3: 34) datovala do 2. stor.

Podobne zriedkavá v panónskom materiáli je aj plochá miska či tanier z Bíne (obr. 11: 1). Jeho analógiu poznáme zatiaľ iba z Carnunta, kde ju *U. Trinks* (*1957*, s. 61, obr. 1: 3) považoval za napodobeninu tvarov Drag. 24/25 a Drag. 6. Sem by sme mohli priradiť aj ďalšiu misku z Bíne (obr. 13: 4), ktorá nemá tak výrazne odsadenú lištu na vydutí. Obidva nálezy predstavujú možno iba prechodné typy k prstencovým miskám, ktoré sa tiež odvodzujú od tvaru Drag. 24/25.

O tanieri s vtiahnutým ústím zo Štúrova (obr. 17: 4) nevieme s určitosťou povedať, či bol vyrobený v technike tehlovej keramiky,

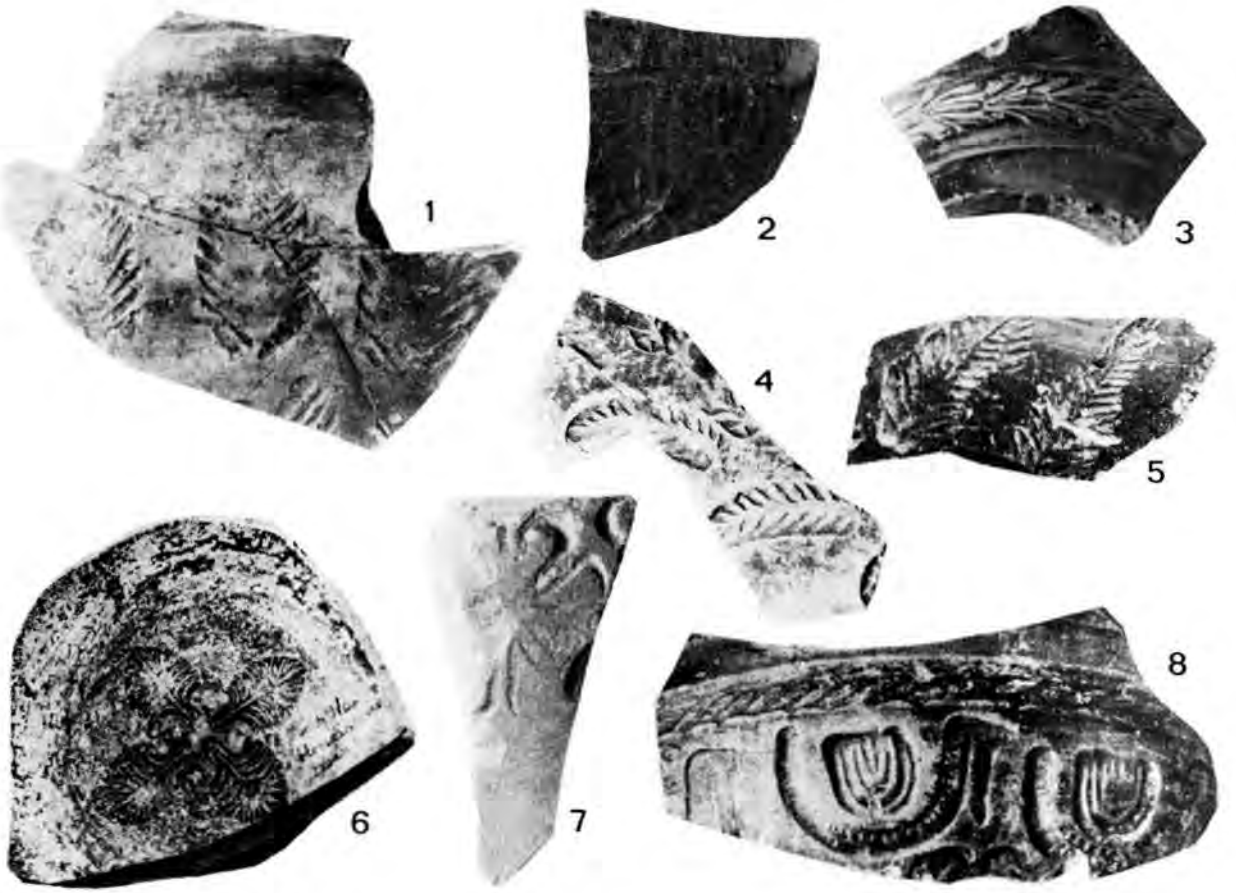

Obr. 18. 1, 4, 5 — Púchov; 2 — Chotín; 3, 7, 8 — Biňa; 6 — Trnava-Hrnčiarovce.

lebo je publikovaný bez opisu (*Kolník 1962*, s. 358, tab. XXIII: 3). V Panónii je tento tvar zastúpený aj medzi drsnou šedočiernou keramikou. So samotným typom sa stretávame počas celej doby rímskej v Porýní aj v Podunajsku. Varianty s červeným poťahom bývajú v západných provinciách označované ako „pompejské červené taniere" (*Gose 1950*, typ 243—252). Najstaršie panónske exempláre pochádzajú z čias Flaviovcov a objavujú sa pozdĺž Jantárovej cesty (*Gabler 1973*, s. 154), hojnejšie sa však vyrábali od druhej polovice 2. stor. (*Póczy 1957*, s. 44).

K miske členenej plastickými lištami z Lovčíc (obr. 16: 1) sa nám nepodarilo nájsť žiadne analógie.

Poháre

Z pohárovitých tvarov máme zastúpený iba menší fragment z Kálnej nad Hronom (obr. 5: 1), zdobený vrypmi robenými ozubeným kolieskom. Presné analógie k nemu nepoznáme. Podobný pohárik, ale s menej vyhnutým okrajom, pochádza z pohrebiska v Brigetiu a je datovaný mincou Antonina Pia (*Pavlovics 1941*, s. 163, tab. XXVIII: 2).

Šálky

Opäť je tu zastúpený iba jeden typ — zlomok dvojuchej baňatej šálky z Bíne (obr. 6: 8). Takéto tvary boli v Panónii dosť rozšírené, vyrábala ich napr. i dielňa „Depot" v Aquinku za Trajána a Hadriána (*Póczy 1956*, tab. IV: 14).

Okrem spomínaných zlomkov poznáme ešte mnoho tvarovo neurčiteľných črepov keramiky tehlovej farby z rôznych lokalít, väčšinou zo sídlisk na juhozápadnom Slovensku.

Vcelku je keramika tehlovej farby na Slovensku jedným z najmasovejšie sa vyskytujúcich druhov (vedľa jemnej šedej keramiky). Jej nálezy patria v prevažnej väčšine do 2. stor. Medzi najobľúbenejšie tvary patrili džbány a misky rôzneho tvaru.

Jemná šedá keramika

Táto keramika bola vyrobená z jemného šedého, niekedy až belavého materiálu, vypále-

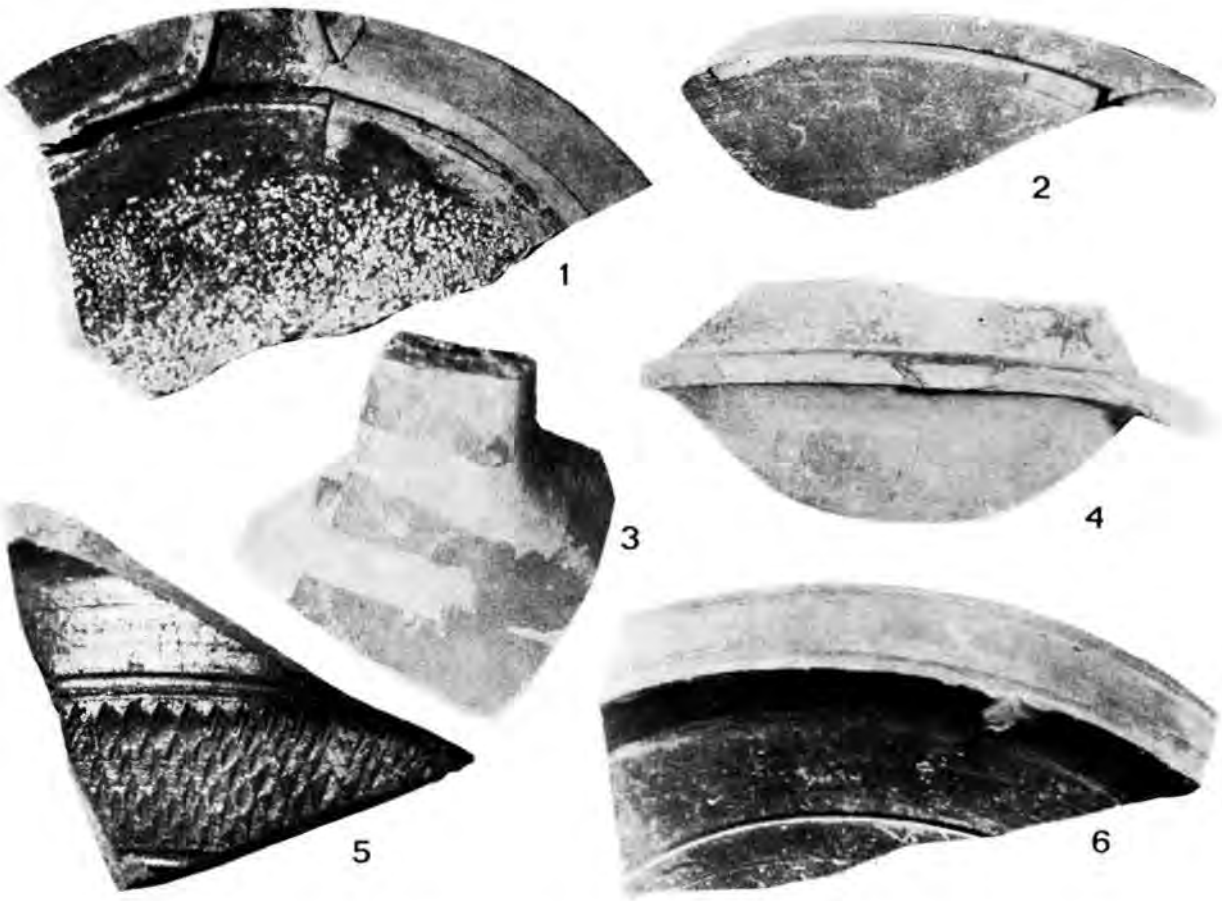

Obr. 19. 1 — Šarovce; 2 — Šoporňa; 3 — Zemné; 4 — Cífer; 5 — Bíňa; 6 — Trnava-Hrnčiarovce.

ná v redukčnej peci a často aj dymovaná. Jej povrch je obyčajne opatrený šedým až čiernym poťahom. Chronológia šedej keramiky nie je celkom ujasnená, v podstate je súčasná s keramikou tehlovej farby, ale nepretrváva do 4. stor. Poťah na nádobách sa objavuje pravdepodobne iba po polovicu 3. stor. a časom sa stáva matnejším. Špeciálnym variantom jemnej šedej keramiky je panónska vkolkovaná keramika.

Prstencové misky

Sú najčastejšie sa vyskytujúcim rímskym keramickým tvarom u nás. Nachádzajú sa na každom sídlisku z 2. a 3. stor. Bližšie časové zaradenie zatiaľ nie je možné, lebo ani v samotnej provincii nie je ich datovanie jasné. Bývajú opatrené poťahom, alebo sú dymované, stretávame sa s nimi ojedinele aj medzi inými keramickými druhmi (tehlová, mramorovaná keramika). Často nesú výzdobu robenú ozubeným kolieskom. Tvarove sú veľmi rôznorodé, takže niekedy ťažko rozhodnúť, čo patrí do tohto typu. Najmä v tvarovaní a umiestnení prstencov vykazujú veľkú variabilnosť. Okraj, vydutie a dno bývajú zdôraznené prstencom, vyskytujú sa však aj tvary bez neho (obr. 10: 5, 6; 11: 2), iné majú medzi okrajovým a stredovým umiestnený ďalší prstenec (obr. 16: 4; 20: 3). Nakoľko majú tieto typologické odlišnosti aj chronologickú platnosť, nemôžeme za súčasného stavu bádania rozhodnúť. Podľa nášho názoru sa vyskytujú všetky varianty aj súčasne. *M. R. Pernička* (*1958*, s. 57—61) rozdelil prstencové misky podľa pomeru ich výšky a ústia na päť skupín (A, B1—B4). Zatiaľ sa zdá, že chronologicky je oprávnené iba delenie na skupinu A — staršie, a B — mladšie misky, pričom do skupiny A patria nižšie a širšie nádoby, ktoré sú niekedy vyrobené aj z materiálu tehlovej farby.

Čo sa týka tvaru prstencových misiek, *E. Bónisová* (*1942*, s. 22) hľadá ich pôvod medzi terrou sigillatou. *E. B. Thomasová* (*1955*, s. 114—115) zdôraznila, že okrem vplyvov tvarov Drag. 24/25, majú prstencové misky aj domáce neskorolaténske korene. *E. Beninger* (*Beninger*

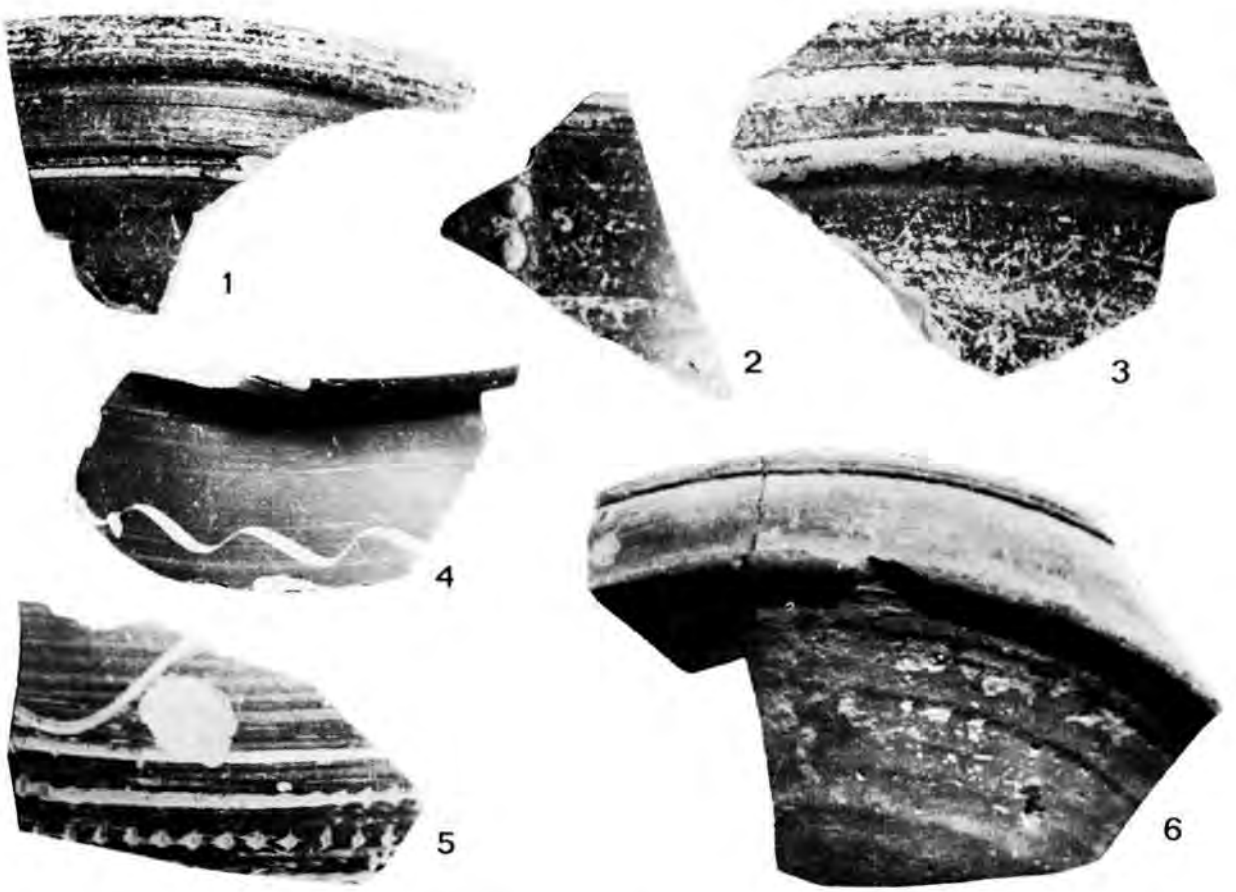

Obr. 20. 1 — Žlkovce; 2—4 — Bíňa; 5 — Pusté Sady; 6 — Trnava-Hrnčiarovce.

— *Freising 1933*, s. 59—61) ich spájal tiež s neskorolaténskymi tradíciami (od neho pochádza aj nemecký názov prstencových misiek — *Ringschüssel*). Domnievame sa, že keltski hrnčiari v Panónii nezačali napodobňovať bezprostredne tvary terry sigillaty (Drag. 24/25 sa tu prakticky nevyskytuje), ale až ich napodobeninu v podobe prstencových misiek tehlovej farby. Prevzali tento hotový tvar a začali ho vyrábať v technike im najbližšej, pričom základnú formu pretvárali podľa svojho vkusu.

Zaujímavá je skutočnosť, že prstencové misky v barbariku sú oveľa rozšírenejšie a tvarove rôznorodejšie než v Panónii. *E. Šimek (1958*, s. 345—348) ich považoval na Morave pre ich masové rozšírenie za miestny keltský výrobok. S ich tunajšou výrobou však nemožno rátať, domnievame sa, že určité dielne ich vyrábali iba na export do barbarika.

M. R. Pernička (1958, s. 61) vyslovil názor, že prstencové misky zanikajú začiatkom 3. stor. a ich funkciu preberajú vyššie polguľovité misky bez okrajového prstenca, vyrábané technikou mramorovanej keramiky. Podľa *T. Kolníka (1963*, s. 122) prstencové misky nezanikajú, ale vyúsťujú v neskororímsky typ kónických misiek so zosilneným okrajovým prstencom a lištou pod ním.

Sme toho názoru, že prstencové misky ani nezanikajú začiatkom 3. stor., ani nevyúsťujú v kónické misky, keďže sa nám javia s nimi súčasné. Pripúšťame však možnosť, že sa z nich kónické misky vyvinuli, pretože včasné formy prstencových misiek (typ A) sú rozhodne staršie ako kónické misky. Neskôr sa však vyskytujú paralelne vedľa seba.

Zo Slovenska poznáme 33 nálezísk prstencových misiek (obr. 8; 10; 11; 13: 2, 3, 5, 7, 8; 14: 1—4; 16: 2, 4, 6, 8; 17: 1; 19: 6; 20: 6). Určite ich však bude viac, keďže sme počítali iba okrajové zlomky patriace nepochybne prstencovým miskám. Ich farba je šedá, len niektoré sú tehlovej farby — Trnava-Hrnčiarovce (obr. 14: 4), Púchov, Skalská Nová Ves, Slovenské Pravno, Trnava.

K ó n i c k é m i s k y

Sú to už spomínané misky so zosilneným okrajovým prstencom a lištou pod ním. Nie-

kedy sa ťažko dajú odlíšiť od prstencových misiek — existujú aj prechodné tvary (obr. 15: 4). Aj tu sa stretávame s tretím prstencom v hornej časti (obr. 13: 6).

Kónické misky nie sú také rozšírené ako prstencové, poznáme zatiaľ 11 nálezísk (obr. 15: 2, 5—7; 17: 3, 5). Pozoruhodná je skutočnosť, že sa nám nepodarilo nájsť k nim analógie v panónskom materiáli. Možno ich vyrábala iba dielňa v Brigetiu, ktorej materiál ešte nie je úplne publikovaný. Alebo sa vyrábali iba na export do barbarika, ako sa predpokladá aj u väčšiny prstencových misiek.

Polguľovité misky

Patria sem misky s výrazným okrajovým prstencom, napodobňujúce svojím tvarom obľúbenú formu Drag. 37. Materiálom aj výzdobou sú podobné prstencovým miskám, zdá sa však, že boli častejšie zdobené drobnými rýhami robenými ozubeným kolieskom. Tvarove sú tiež dosť variabilné (obr. 12: 1—4, 6—8; 14: 5, 6), niektoré majú na tele ostrejší zlom (obr. 12: 7). Jeden fragment z Bíne bol prevŕtaný, teda nádobu pravdepodobne opravovali alebo bola zavesená.

Možno by sa medzi polguľovité misky mohli zaradiť aj misky z Bíne (obr. 7: 5, 6), ktoré nemajú taký výrazný okrajový prstenec. K nim nachádzame analógie aj medzi keramikou tehlovej farby (*Kaba 1963*, obr. 9: 16; *Póczy 1956*, s. 86, obr. 4: 3). Nevieme zatiaľ, či tento zvláštny variant polguľovitých misiek je aj chronologicky odlišný, keďže sa tieto misky nedajú bližšie datovať. Zatiaľ sa nám javia ako súčasné s prstencovými miskami. Zo Slovenska poznáme jedenásť nálezísk.

Hrnce a džbány

S istotou doložené hrncovité tvary máme iba štyri, a to z Bíne (obr. 1: 7; 16: 5) a Šaroviec (obr. 16: 3, 7). Hrnce, podobne ako v keramike tehlovej farby, sa nedajú bližšie datovať.

Vzhľadom na šedý poťah, ktorý sa neskôr už neobjavuje, naše nálezy nepresahujú polovicu 3. stor.

Džbány sa nedajú pre prílišnú fragmentárnosť dobre vyčleniť. Sú tu pravdepodobne zastúpené varianty so širokým hrdlom a s dvoma či troma uchami, ktoré sa dajú ťažko odlíšiť od hrncov, keďže na zachovaných zlomkoch uchá neboli, ako napr. na lokalite Šarovce (obr. 5: 6; 7: 4, 8). Uchá sa však našli v Púchove aj v Šarovciach, teda výskyt džbánov máme doložený.

Drsná šedočierna keramika

Šedý, niekedy aj belavý materiál tejto keramickej skupiny býval často dymovaný, čím sa dosahoval čierny povrch nádob. Takáto keramika sa vyrábala počas celej doby rímskej. Donedávna prevládal názor, že je charakteristická najmä pre 4. stor., čo je síce pravda, ale to neznamená jej absenciu v staršom období. Jej prevahu vo 4. stor. zapríčinil úbytok tehlovej a jemnej šedej keramiky, inak sa hojne vyrábala už od 1. stor. Pre jej chronológiu neexistujú všeobecne platné zásady, datovať sa dajú iba jednotlivé tvary. Zdá sa však, že čierne, zvonivo vypálené nádoby sa vyskytujú najmä v staršom období, kým šedé nachádzame počas celej doby rímskej.

Na Slovensku sa táto keramická skupiny nachádza len ojedinele (okrem pohárov s prehýbanými stenami). Stretávame sa tu s podobným javom ako pri glazovanej keramike — vo fragmentárnom materiáli sa takéto črepy považovali zrejme za stredoveké. Ako dokazujú zlomky pohárov s prehýbanými stenami, treba počítať s výraznejším zastúpením tohto keramického druhu u nás.

Zatiaľ poznáme zo Slovenska iba tri náleziská drsnej šedočiernej keramiky. V Bíni sa našiel menší zlomok, ktorý vzhľadom na jeho čierne dymovanie a s prihliadnutím k ostatnému importovanému materiálu na lokalite datujeme do 2. stor.

Z pohrebiska v Očkove pochádzajú zlomky dvoch džbánov s výlevkou, datovaných na koniec doby rímskej (*Kolník 1956*, s. 255, 274), čo podporujú aj analogické nálezy z Panónie. Napríklad na pohrebisku Tordas sa našiel podobný džbán z poslednej štvrtiny 4. stor. (*Bánki 1968*, s. 235, tab. LVI: 7).

Džbán so širokým ústím z bohatého hrobu v Cejkove (obr. 17: 7; *Beninger 1931*, s. 191, tab. XVII: 20) mal ako provinciálny výrobok zvýrazniť postavenie pochovanej osoby. Takéto džbány sa v Panónii objavujú prvýkrát už v druhej polovici 2. stor. a trvajú až do 4. stor. (*Póczy 1957*, s. 68). *A. Schörgendorfer* (*1942*, s. 60, tab. 41: 521) datoval analogický tvar do 4. stor. Aj na pohrebisku v Ságvári, datovanom medzi roky 346—375, sa vyskytovali podobné džbány (*Burger 1966a*, s. 269). Nie je účelom tejto práce riešiť otázku datovania hrobu v Cejkove, takže džbán zaraďujeme iba rámcove do 3.—4. stor.

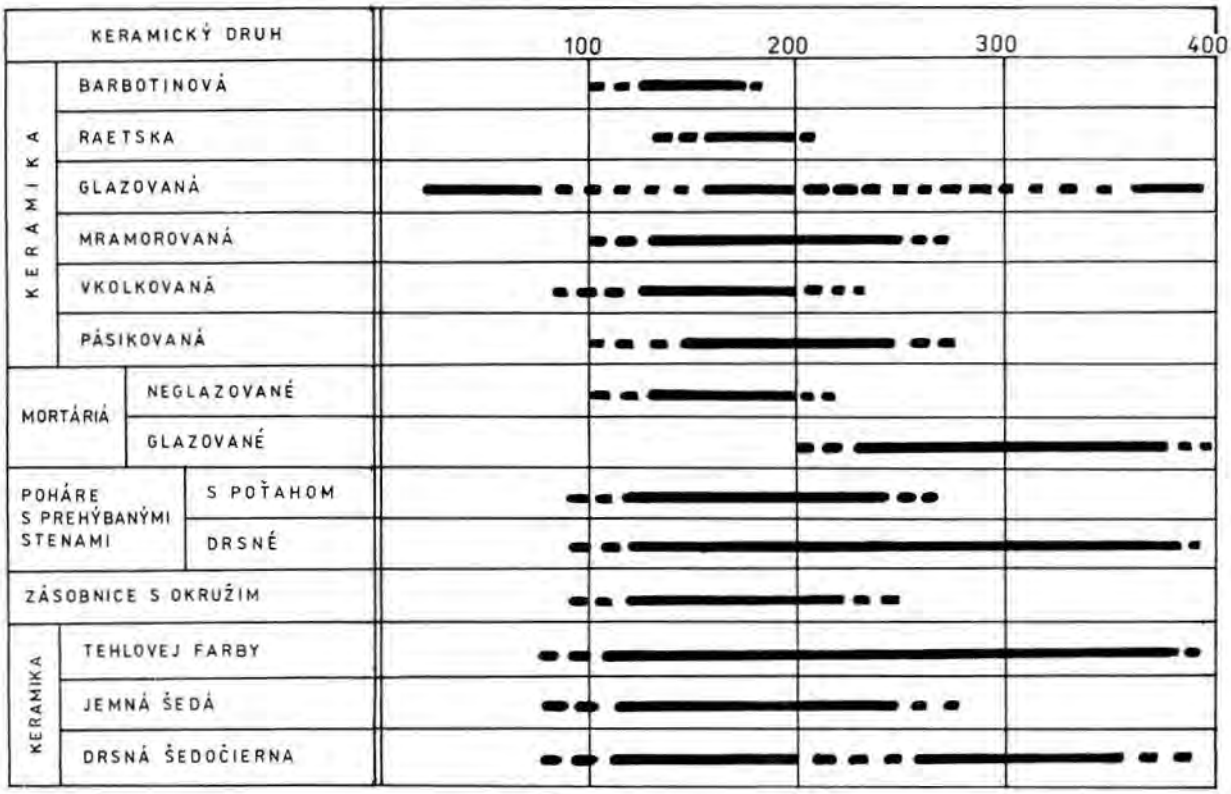

Obr. 21. Chronologické rozptýlenie rímskej importovanej keramiky na Slovensku.

Záver

Zhrnutie výsledkov datovania jednotlivých keramických druhov a typov podávame na obr. 21. Vysvitá z neho, že najintenzívnejší prísun importovanej keramiky bol približne od polovice 2. stor. po polovicu 3. stor. Najmä v druhej polovici 2. stor. badáme rozmach dovozu, keď sa stretávame s každým keramickým druhom okrem glazovaných mortárií. V porovnaní s obdobím maximálneho dovozu terry sigillaty do barbarika, kladeného medzi roky 160—230 (*Sakař 1969*, s. 208), zisťujeme skoro úplnú zhodu.

Počiatky importu môžeme položiť už do druhej štvrtiny 1. stor., keď sa na Slovensko dostávajú honosné glazované nádoby zo severnej Itálie. Tento dovoz trval približne 50 rokov, čo nepochybne súvisí s trvaním Vanniovho kráľovstva. Masový prísun importovanej keramiky badáme až začiatkom 2. stor. Určite má na to vplyv aj rozvoj keramickej produkcie v samotnej Panónii v tomto období, keď sa hospodárske strediská provincie presúvajú na limes. Vznikajú tu nové tábory légií (Vindobona, Brigetio, Aquincum) keramické dielne zásobujúce rímske limitné oblasti aj barbarikum.

Od polovice 3. stor. sledujeme oslabenie importu keramiky, čo malo, domnievame sa, dvojakú príčinu. Jednou z nich je všeobecná kríza v celej Rímskej ríši, ktorá sa začala v tridsiatych rokoch 3. stor. a spôsobila oslabenie vývozu aj iných materiálnych javov. Druhá príčina úbytku keramického importu spočívala zrejme aj vo výskyte barbarskej, na kruhu točenej keramiky v mladšej dobe rímskej. Napriek týmto skutočnostiam však predpokladáme intenzívnejší dovoz, než sa to javí podľa doterajších nálezov. V mladšej dobe rímskej prevláda v keramickej produkcii Panónie drsná šedočierna a glazovaná keramika, ktorá sa v zlomkovom materiáli mohli v minulosti považovať za stredoveké.

Problémom je aj vyčlenenie keramiky 3. stor. v Panónii. Materiál z 2. a 4. stor. je dostatočne známy, chýbajú však nálezy z 3. stor. (resp. nechýbajú, len sú inak datované, lebo z tohto obdobia nie je dostatok uzavretých nálezových celkov). Bude treba posunúť datovanie keramiky oboma smermi, aby sa zaplnila medzera v 3. stor., súčasný stav bádania to však ešte neumožňuje.

Z hľadiska rozšírenia importovanej keramiky môžeme konštatovať jej výskyt na každom

sídlisku v kvádskej oblasti. Čo sa týka kvantitatívneho zastúpenia jednotlivých druhov, značne prevláda jemná šedá a tehlová keramika (spolu s pásikovanou, ktorú niekedy ťažko odlíšiť). K najrozšírenejším tvarom patria misky (prstencové a polguľovité) a džbány (tehlovej farby). Z ostatných tvarov sú časté mortáriá a poháre s prehýbanými stenami. Je zaujímavé, že nemáme doložené nálezy amfor, ktoré by sme predpokladali na základe očakávaného importu vína. Ako však upozornil *J. Wielowiejski* (*1970*, s. 70), víno sa mohlo dopravovať aj v drevených sudoch.

K mnohým tvarom sa nepodarilo nájsť analógie. Podľa nášho názoru je to zapríčinené tým, že väčšina importovanej keramiky pochádza z dielní v Brigetiu a Carnunte, ktorých materiál nie je ešte úplne publikovaný. Ďalším významným činiteľom mohla byť skutočnosť, že niektoré typy nádob sa vyrábali hlavne na export do barbarika, takže v provincii nie sú rozšírené. S podobným javom sa stretávame aj v sarmatskej oblasti (*Gabler 1968*, s. 236).

Na Morave je situácia v dovoze keramiky podobná našej (*Tejral 1974*). Z doteraz publikovaného materiálu sa zdá, že tamojšie nálezy sa kvalitatívne, ale hlavne kvantitatívne odlišujú od slovenských. Kvalitatívne v tom zmysle, že tam nemáme zastúpené niektoré druhy keramiky (reliéfne zdobené glazované nádoby, barbotinová keramika). Rozdiel sa ukazuje najmä v kvantitatívnej odlišnosti niektorých špeciálnych keramických druhov či tvarov (mortáriá, vkolkovaná keramika), ktorých je na Morave menej.

Pre porovnanie si všimneme ešte sarmatskú oblasť, ktorá, ako sme už spomenuli, mala podobné možnosti kontaktu s Panóniou ako juhozápadné Slovensko. U Sarmatov v porovnaní s Germánmi je celkove menej importov a najmenej je zastúpená práve úžitková keramika. Sčasti je to spôsobené tým, že sa rímsky obchod so Sarmatmi začal v podstate až po markomanských vojnách, ako to dokladajú nálezy terry sigillaty (*Gabler 1968*, s. 236). Okrem toho mali Sarmati pomerne vyspelú, na kruhu točenú keramiku, takže o rímsku úžitkovú keramiku nemali zrejme natoľko záujem.

Obráťme teraz pozornosť na spôsob dovozu importovanej keramiky. Nemienime sa zaoberať obchodnými vzťahmi vo všeobecnosti, keďže tie boli už predmetom štúdia mnohých prác. Naposledy zhrnul problematiku *J. Wielowiejski* (*1970*), ktorý však úžitkovej keramike nevenoval väčšiu pozornosť.

Rímska keramika v barbarskom prostredí môže predstavovať korisť, dar alebo import. Ako korisť sa k nám dostalo určite len nepatrné množstvo keramiky, lebo ani pri atraktívnejšom tovare, akým bola terra sigillata, sa neráta s jej prítomnosťou v barbariku v podobe vojnovej koristi (*Sakař 1969*, s. 204).

K pravdepodobným darom počítame iba reliéfne zdobené glazované nádoby, čo je tiež výnimočný prípad.

Prevažná časť keramiky sa na Slovensko dostala ako import. Nazdávame sa však, že tu o importe vo vlastnom slova zmysle (vo forme priameho vývozu rímskymi kupcami) nemožno vždy hovoriť. Obyvatelia barbarika chodili totiž nakupovať priamo na rímske trhy, ktoré sa konali v blízkosti vojenských táborov. V Carnunte sa našli zvyšky tržnice, ktorá pravdepodobne slúžila aj obchodu s Germánmi (*Oliva 1959*, s. 57).

Súdiac podľa množstva importovanej keramiky na Slovensku (najväčšia koncentrácia v celej naddunajskej oblasti), predpokladáme u nej aj krátku dobu obehu, berúc do úvahy aj názor *V. Sakaťa* (*1969*, s. 210) o jej vzácnejšom, ale nie výnimočnom postavení v oblastiach pri limite. Úžitková keramika bola lacným tovarom, ktorý si mohli dovoliť široké vrstvy barbarského obyvateľstva.

Z uvedeného rámca sa trochu vymykajú nálezy z východného Slovenska, ktoré by bolo potrebné vyhodnotiť vo zvláštnej štúdii na pozadí ich geograficko-sociálneho kontextu.

Z mapy na obr. 22 vysvitá, že prevažujú nálezy na sídliskách aj preto, lebo nemáme zatiaľ veľa pohrebísk z obdobia najväčšieho dovozu keramiky. Okrem toho sa aj na doteraz skúmaných pohrebiskách zistilo len malé množstvo importovanej keramiky v porovnaní so sídliskami. Sú to väčšinou iba drobné črepy, výnimku tvoria len honosné glazované nádoby.

Záverom môžeme zhrnúť, že veľké množstvo importovanej keramiky najlepšie dokladá úzke vzťahy obyvateľov juhozápadného Slovenska s Rímskou ríšou a podčiarkuje významné postavenie tejto oblasti. Styk s takým vyspelým kultúrnym prostredím musel nutne vplývať na barbarov v mnohých sférach. Tento vplyv sa výrazne prejavil aj v hrnčiarstve napodobňovaním niektorých dovezených tvarov a najmä vznikom domácej, na kruhu točenej keramiky.

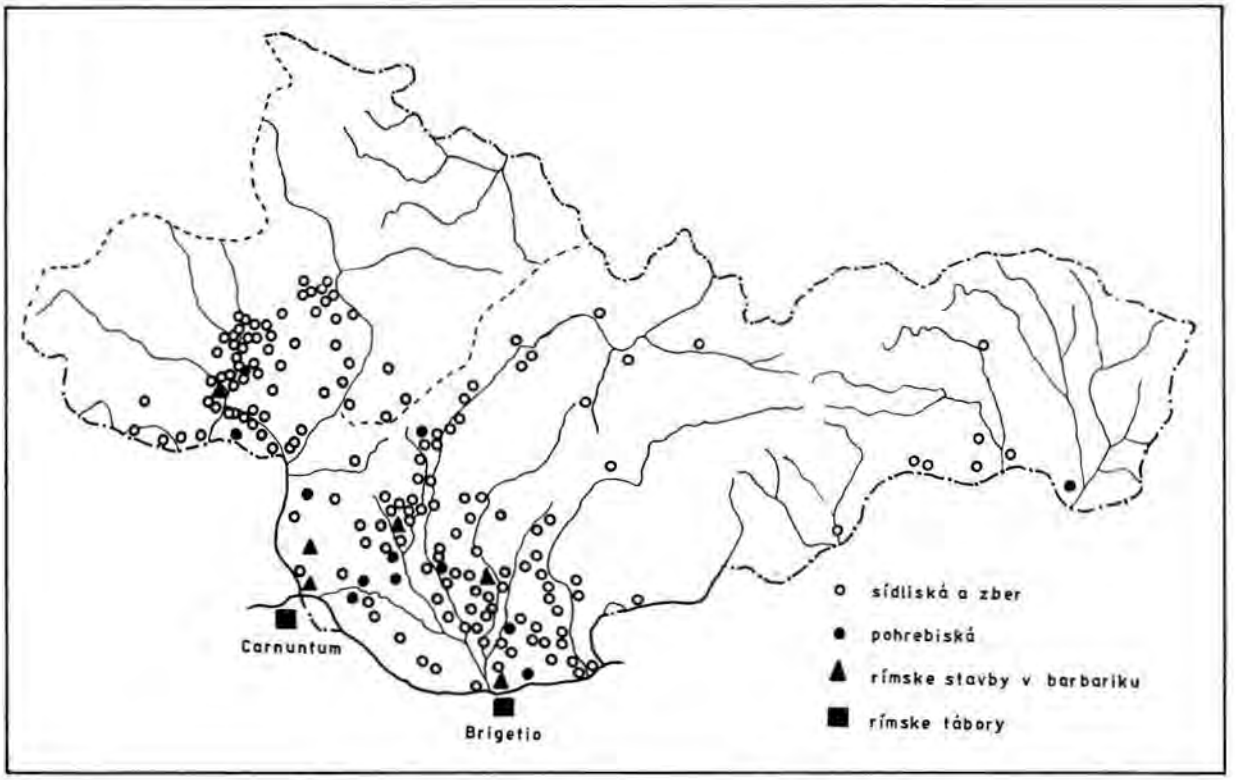

Obr. 22. Mapa rozšírenia rímskej importovanej keramiky.

Zoznam lokalít

(s — sídlisko, p — pohrebisko, z — zber, v zátvorke sú uvedené okresy)

1. Abrahám (Galanta) — p
2. Alekšince (Nitra) — z
3. Andovce (Nové Zámky) — z
4. Bánov (Nové Zámky) — s
5. Bašovce (Trnava) — z
6. Beluša (Považská Bystrica) — s
7. Bešeňov (Nové Zámky) — p
8. Bíňa (Nové Zámky) —s
9. Blatné (Bratislava-vidiek) — s
10. Bošany (Topoľčany) — s
11. Branč (Nitra) — s.
12. Brunovce (Trenčín) — z
13. Cejkov (Trebišov) — p.
14. Cífer (Trnava) — s
15. Čaka (Levice) — s
16. Červeník (Trnava) — s
17. Devínska Nová Ves (Bratislava-vidiek) — z
18. Divinka (Žilina) — s
19. Dlhá nad Váhom (Galanta) — z
20. Dojč (Senica) — s
21. Dubník (Nové Zámky) — z
22. Dunajská Streda — s
23. Dvory nad Žitavou (Nové Zámky) — z
24. Gbelce (Nové Zámky) — z
25. Holiare-Bodza (Komárno) — s
26. Horná Streda (Trenčín) — z
27. Chľaba (Nové Zámky) — z
28. Chotín (Komárno) — z
29. Ivanka pri Dunaji (Bratislava-vidiek) — s
30. Jacovce (Topoľčany) — s
31. Janíky (Dunajská Streda) — p
32. Janova Ves (Topoľčany) — s
33. Jastrabá (Žiar nad Hrobom) — z
34. Kálna nad Hronom (Levice) — s
35. Kamenný Most (Nové Zámky) — z
36. Kesovce (Rimavská Sobota) — z
37. Komárno — z
38. Komjatice (Nové Zámky) — z
39. Kostolište (Bratislava-vidiek) — s
40. Kostolná pri Dunaji (Galanta) — s
41. Krížovany nad Dudváhom (Trnava) — z
42. Kvetoslavov (Dunajská Streda) — s
43. Lipová (Nové Zámky) — s
44. Liptovská Sielnica-Liptovská Mara (Liptovský Mikuláš) — s
45. Lovčice (Trnava) — z
46. Machulince (Nitra) — z
47. Michal nad Žitavou (Nové Zámky) — z
48. Modranka Trnava) — z
49. Nesvady (Komárno) — z
50. Nevidzany (Nitra) — z
51. Nitra — s
52. Nitriansky Hrádok (Nové Zámky) — s
53. Očkov (Trenčín) — p
54. Peder (Košice-vidiek) — s
55. Plavecké Podhradie (Senica) — s
56. Pobedim (Trenčín) — s
57. Pohronský Ruskov (Levice) — s
58. Posádka (Trnava) — z
59. Prečín (Považská Bystrica) — s
60. Prešov — s

61. Pribeta (Komárno) — z
62. Púchov (Považská Bystrica) — s
63. Pusté Sady (Galanta) — z
64. Radvaň nad Dunajom (Komárno) — p
65. Rúbaň (Nové Zámky) — z
66. Seňa (Košice-vidiek) — s
67. Sikenica (Levice) — s
68. Skalka nad Váhom-Skalská Nová Ves (Trenčín) — s
69. Sládečkovce (Nitra) — s
70. Sládkovičovo (Galanta) — p
71. Slovenská Nová Ves (Trnava) — s
72. Slovenské Ďarmoty (Veľký Krtíš) — s
73. Slovenské Pravno (Martin) — s
74. Solčany (Topoľčany) — z
75. Sučany (Martin) — s
76. Suchá nad Parnou (Trnava) — s
77. Svodín (Nové Zámky) — z
78. Šaľa (Galanta) — s
79. Šarovce (Levice) — s
80. Šebastovce (Košice-vidiek) — Košice-Barca — s
81. Šenkvice (Bratislava-vidiek) — z
82. Šoporňa (Galanta) — z, p
83. Štúrovo (Nové Zámky) — s
84. Tôň (Komárno) — s
85. Trávnica (Nové Zámky) — s
86. Trebatice (Trnava) — s
87. Trenčín — s
88. Trnava — z
89. Trnava-Hrnčiarovce — s
90. Turnianske Podhradie (Košice-vidiek) — z
91. Tvrdošovce (Nové Zámky) — s
92. Veľký Cetín (Nitra) — z
93. Veľký Jur (Levice) — z
94. Veselé (Trnava) — s
95. Vlčany (Galanta) — z
96. Zavar (Trnava) — z
97. Závod (Senica) — p
98. Zbrojníky (Levice) — s
99. Zemné (Nové Zámky) — z
100. Zlaté Moravce (Nitra) — z
101. Ždaňa (Košice-vidiek) — z
102. Želiezovce (Levice) — z
103. Žlkovce (Trnava) — z

Literatúra

BÁNESZ, L.: Archeologický prieskum v údolí Slanej. Archeol. Rozhl., *15*, 1963, s. 286—296.

BÁNKI, Zs.: Későrómai sírok Tordason. In: Alba Regia. 8/9. Székesfehérvár 1968, s. 233—240.

BÁNKI, Zs.: Kutatások Gorsiumban 1972-ben. In: Alba Regia. 13. Székesfehérvár 1972, s. 195—228.

BARKÓCZI, L. — BÓNIS, É.: Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *4*, 1954, s. 129—199.

BARTA, F. J. — WILLVONSEDER, K.: Zur ur- und frühgeschichtlichen Besiedlung der Großen Schütt. Sudeta, 10, 1934, s. 1—22.

BEHN, F.: Römische Keramik. Mainz 1910.

BELTZ, R.: Die vorgeschichtlichen Altertümer des Großherzogtums Mecklenburg-Schwerin. Schwerin 1910.

BENINGER, E.: Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov. In: Ann. Naturhist. Mus. in Wien. 45. Wien 1931, s. 183—224.

BENINGER, E.: Die Südausbreitung der Einsprossenfibel. Sudeta, *10*, 1934, s. 92—103.

BENINGER, E.: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg-Leipzig 1937.

BENINGER, E. — FREISING, H.: Die germanischen Bodenfunde in Mähren. Reichenberg 1933.

BÓNA, I.: Az újhartyáni germán lovassír. Archaeol. Ért., *88*, 1961, s. 192—209.

BÓNIS, É.: A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. Budapest 1942.

BÓNIS, É.: A brigetioi sávos kerámia. In: Folia archaeol. 21. Budapest 1970, s. 71—85.

BUDAVÁRY, V.: Praveké nálezy z Abraháma pri Seredi. Čas. Muz. slov. Spoločn., *29*, 1938, s. 7—17.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. Slov. Archeol., *11*, 1963, s. 5—40.

BURGER, Sz. A.: A kékésdi koracsászárkori temető. Archaeol. Ért., *93*, 1966a, s. 254—271.

BURGER, Sz. A.: The Late Roman Cemetery at Ságvár. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *18*, 1966b, s. 99—234.

CÜPPERS, H.: Zwei kaiserzeitliche Brandgräberfelder im Kreise Geldern. In: Bonner Jb. 162. Köln—Graz—Kevelaer 1962, s. 299—390.

DÉCHELETTE, J.: Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine I—II. Paris 1904.

DREXEL, F.: Das Kastell Faimingen. Heidelberg 1911.

DUŠEK, M.: K otázkam pravekého vývoja juhozápadného Slovenska. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 6. Nitra 1961, s. 39—78.

ETTLINGER, E.: Keramik der Augster Thermen. Basel 1949.

FISCHER, U.: Cambodunumforschungen. Kempten 1957.

GABLER, D.: Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban. Archaeol. Ért., *95*, 1968, s. 211—242.

GABLER, D.: Römerzeitliche Villa in Szakony-Békástó. In: Mitt. Archäol. Inst. Ung. Akad. Wiss. 2. 1971. Budapest 1972, s. 57—86.

GABLER, D.: Der römische Gutshof von Fertőrákos-Golgota. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *25*, 1973, s. 139—176.

GOSE, E.: Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. Kevelaer 1950.

GUSISAN, M.: Les mortiers estampillés d'Avenches.

Bull. de l'Assoc. Pro Aventico, *22*, 1974, s. 27—73.
HILGERS, W.: Lateinische Gefässnamen. Düsseldorf 1969.
HÜBENER, W.: Ein römisches Gräberfeld in Neuburg an der Donau. In: Bayer. Vorgesch.-Bl. H. 22. München 1957, s. 71—96.
HUSSONG, L. — CÜPPERS, H.: Die Trierer Kaiserthermen. Mainz 1972.
JANŠÁK, Š.: Staré osídlenie Slovenska. In: Sbor. Muz. slov. Spoločn. 29. Martin 1935, s. 15—51.
JONES, F. F.: Rhosica Vasa. Amer. J. Archaeol., *44*, 1945, s. 35—51.
KABA, M.: Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. In: Bpest Régis. 20. Budapest 1963, s. 259—298.
KISS, A.: A mezőszilasi császárkori halomsírok. Archaeol. Ért., *84*, 1957, s. 40—53.
KOCZTUR, É.: Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium. In: Gorsium Forschungen. I. Székesfehérvár 1974, s. 69—138.
KOENEN, K.: Gefässkunde der römischen, vorrömischen und fränkischen Zeit in den Rheinlanden. 1895.
KŐHEGYI, M.: Hunkori edények Jánosszállásról. In: Móra Ferenc Múz. Évk. Szeged 1971, s. 275—280.
KOLNÍK, T.: Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch. Slov. Archeol., *4*, 1956, s. 233—289.
KOLNÍK, T.: Die pannonische Keramik mit Stempelverzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei. In: Epitymbion Roman Haken. Praha 1958, s. 61—70.
KOLNÍK, T.: Rímsko-barbarské nálezy na „Dolnom poli" v Pobedime. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 3. Nitra 1959, s. 183—186.
KOLNÍK, T.: Pohrebisko v Bešeňove. Slov. Archeol., 9, 1961a, s. 219—281.
KOLNÍK, T.: Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. Archeol. Rozhl., *13*, 1961b, s. 822—836, 853—854.
KOLNÍK, T.: Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. Archeol. Rozhl., *14*, 1962, s. 344—368, 385—397.
KOLNÍK, T.: Sídlisko z mladšej doby rímskej v Červeníku. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 11. Nitra 1963, s. 113—130.
KOLNÍK, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov. Slov. Archeol., *19*, 1971, s. 499—558.
KOLNÍK, T.: Pohrebisko z doby sťahovania národov v Abraháme. Slov. Archeol., *21*, 1973, s. 359—399.
KRASKOVSKÁ, Ľ.: Nálezy z doby rímskoprovinciálnej v Senickom okrese. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 18. Nitra 1970, s. 362—368.
KRASKOVSKÁ, Ľ.: Gerulata-Rusovce, rímske pohrebisko I. Bratislava 1974.
KREKOVIČ, E.: Zur Frage der Reibschüsseln. In: Zbor. Filoz. Fak. Univ. Komenského. Musaica. 13. Bratislava 1973, s. 99—107.
KREKOVIČ, E.: K terminológii rímskoprovinciálnej keramiky. Archeol. Rozhl., *28*, 1976, s. 547—547.
KRUPICA, O.: Pravek severného povodia rieky Nitry. Bratislava 1973.
KUZSINSZKY, B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. In: Bpest Régis. 11. Budapest 1932, s. 5—384.
LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. Slov. Archeol., *17*, 1969, s. 403—501.
LIPTÁKOVÁ, Z.: Výskum v dusikárni pri Šali. Archeol. Rozhl., *15*, 1963, s. 327—340.
MIKL-CURK, I.: Prispevek k proučevanju rimske loščene lončevine v Sloveniji. In: Razprave. 6. Ljubljana 1969, s. 187—192.
MÓCSY, A.: Korarómai sírok Szombathelyről. Archaeol. Ért., *81*, 1954, s. 167—190.
NAGY, L.: Egy pannóniai terra sigillata gyár. Archaeol. Ért., *47*, 1928, s. 96—113.
NAGY, L.: Az óbudai cella trichora a Raktár utcában. Budapest 1931.
NAGY, L.: Budapest története I—II. Budapest 1942.
NAGY, L.: A középkori Kelenföld (Tabán) római-kori hagyatéka. In: Bpest Régis. 13. Budapest 1943, s. 447—462.
NAGY, L.: Zöldzománcos római disztál Budáról. In: Bpest Régis. 14. Budapest 1945, s. 283—302.
NOVOTNÝ, B.: Výskum v Sikenici, okr. Levice. In: Zbor. Filoz. Fak. Univ. Komenského. Musaica. 8. Bratislava 1968, s. 17—27.
NOVOTNÝ, B.: Výskum v Pohronskom Ruskove, okr. Levice. In: Zbor. Filoz. Fak. Univ. Komenského. Musaica. 9. Bratislava 1969, s. 19—25.
OELMANN, F.: Die Keramik des Kastells Niederbieber. Frankfurt a. M. 1914.
OLIVA, P.: Pannonie a počátky krize římského impéria. Praha 1959.
OSWALD, T.: The Mortaria of Margidunum and their Development from AD 50 to 400. The Antiquaries J., *24*, 1944, s. 45—63.
PARRAGI, Gy.: Koracsászárkori fazekasműhely Óbudán. Archaeol. Ért., *98*, 1971, s. 60—79.
PAULOVICS, S.: Funde und Forschungen in Brigetio. Laureae Aquincenses. II. Budapest 1941, s. 118—164.
PAVÚK, J.: Osídlenie z doby laténskej a rímskej v Bánove na Slovensku. Archeol. Rozhl., *16*, 1964, s. 323—336.
PERNIČKA, M. R.: Zur Verbreitung und Typologie der römerzeitlichen Ringschüsseln. In: Sbor. Prací Filos. Fak. brněn. Univ. 7. Brno 1958, s. 53—74.
PERNIČKA, M. R.: Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren. Brno 1966.
PETROVSKÝ-ŠICHMAN, A.: Archeologický prieskum stredného Poiplia r. 1955. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 7. Nitra 1961.
PETRU, S.: Emonske nekropole. Ljubljana 1972.
PIETA, K.: Nové sídliskové nálezy z okolia Plaveckého Podhradia. In: Zbor. Záhorského Múz. v Skalici. 2. Skalica 1971, s. 5—7.
PIETA, K.: Sídlisko z doby rímskej v Beluši. Slov. Archeol., *22*, 1974, s. 89—106.
PICHLEROVÁ, M.: Rímske pohrebisko II v Rusovciach. Archeol. Rozhl., *24*, 1972, s. 52—58.
PIRLING, R.: Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep. Berlin 1966.

PÓCZY, K.: Festett állatalakos edények Aquincumban. Archaeol. Ért., *79*, 1952, s. 99—107.
PÓCZY, K.: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *7*, 1956, s. 73—138.
PÓCZY, K.: Intercisa II. Keramik. Budapest 1957, s. 29—139.
ROSTOVTZEFF, M.: The Parthian Shot. Amer. J. Archaeol., *47*, 1943, s. 160—182.
ROTTLÄNDER, R. C. A.: Milchsatten oder Reibschüsseln. In: Kölner Jb. für Vor- und Frühgesch. 13, 12, 1972/73. Berlin 1975, s. 136—139.
SAKAŘ, V.: Nové možnosti interpretace keramických importů na území Římany neobsazené střední Evropy. Archeol. Rozhl., *21*, 1969, s. 202—216.
SALAMON, A.: Spätrömische gestempelte Gefäße aus Intercisa. In: Folia archaeol. 20. Budapest 1969, s. 53—62.
SCHMIDT, B.: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle 1961.
SCHÖRGENDORFER, A.: Römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Brünn—München 1942.
SCHULTZ, W.: Das Fürstengrab von Hassleben. Berlin—Leipzig 1933.
SVOBODA, B.: Čechy v době stěhování národů. Praha 1965.
SZŐNYI, E. T. Észak-Itáliából importált császárkori agyagcsészék a győri Xántus János múzeumban. In: Arrabona. 14. Győr 1972, s. 5—26.
SZŐNYI, E. T.: A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai. In: Arrabona. 15. Győr 1973, s. 5—44.
SZŐNYI, E. T.: Zur Verbreitung und Herstellung der sog. rätischen Keramik in Pannonien. Acta archaeol. Acad. Sci hung., *25*, 1973a, s. 87—109.
ŠIMEK, E.: Poslední Keltové na Moravě. Brno 1958.
TEJRAL, J.: K některým otázkám římskeho importu na Moravu. In: Římské importy. Praha 1974, s. 76—93.
THOMAS, E. B.: Die römerzeitliche Villa von Tác-Fövénypuszta. Acta archaeol. Acad. Sci hung., *6*, 1955, s. 79—152.
THOMAS, E. B.: Római kori mázas agyag díszedények a győri múzeumban. In: Arrabona. 2. Győr 1961, s. 17—32.
TOČÍK, A.: Výskum v Čake na Slovensku. Archeol. Rozhl., *3*, 1951, s. 158—160.
TRINKS, U.: Fundberichte Palastruine. 1957. In: Carnuntum-Jb. 1957. Wien 1958, s. 49—80.
ULBERT, G.: Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe. Berlin 1959.
VLADÁR, J.: Výskum v Branči pri Nitre r. 1961. Archeol. Rozhl., *14*, 1962, s. 308—327.
WALKE, N.: Straubing. Berlin 1965.
WIELOWIEJSKI, J.: Kontakty Noricum i Pannonii s ludami północnymi. Warszawa—Wrocław—Kraków 1970.

Римская импортная керамика в Словакии

Эдуард Крекович

Автор занимается только находками варварской среды (помимо терры сигиллаты), так как инвентарь римских опорных пунктов (Ступава, Девин, Пац, Милановце, Ижа) он не считает импортами в собственном смысле слова.

Керамика в технике барботино. В Паннонию импортировали ее из Северной Италии в первых двух столетиях нашей эры. На территории Словакии известны два местонахождения II в. —Пухов и Биня.

Рецкая керамика. Она известна тоже на двух местонахождениях II в. — Пухов и Завод.

Глазурованная керамика. Наиболее значительными являются скифосы с зеленой глазурью из сс. Костолна, Абрагам, Сладковичёво, датированные 35—50 гг., или 50—80 гг. (*Kolník 1971, с.* 517). Помимо находок, обнаруженных на территории Словакии, в варварском мире известен только один сосуд того рода на могильнике в с. Керхов (*Beltz 1910*, с. 333), по-видимому, продукт мастерских в Ст. Реми в Галлии. Несколько других находок с территории Словакии относится к позднеримской группе глазурованной керамики, отсутствие на территории Словакии которой, учитывая популярность техники глазури в Паннонии, очевидно.

Мраморированная керамика. Словацкие находки принадлежат к тонко мраморированным экземплярам II в. (Чака, Цифер, Биня, Хотин, Пухов). Единственный более поздний кувшин — более толсто мраморированный — происходит из с. Земне (рис. 19: 3). Полагаем, что большинство словацкой мраморированной керамики производили в мастерской „Гергат" в Бригецноне.

Паннонская штампованная керамика. Ее находки в Словакии собрал *Т. Колник (Kolník 1958)* и датировал их половиной II в. К ним прибыли еще новые находки (рис. 18), которые однако не способствовали более точной датировке по не объясненной до сих пор хронологии этой керамической группы в самой Паннонии.

Паннонская полосатая керамика. Наиболее массово она производилась в Бригеционе с второй пол. II до пол. III вв. *(Bónis 1970,* с. 80). В Словакии она известна на многих местонахождениях, но большей частью нашлись лишь мелкие ее черепки. Форму можно было определить только у яйцевидного горшка с горизонтальным венчиком (рис. 1: 2, 6, 8, 10; 20: 4, 5).

Мортарии. Автор рассматривал их уже в особенно им посвященной статье *(Krekovič 1973)*. В литературе в рамках дискуссии посвященной их функции отметилось, что толстостенные миски с шероховатой внутренней стенкой служили для дробления, и тонкостенные без шероховатой внутренней стенки использовались для производства молочных продуктов. Однако, в варварском мире нельзя предполагать эту специализацию, и мортарии здесь, по-видимому, имели более универсальный характер. В Паннонии они известны только на поселениях, хотя и в западных провинциях встречаются также на могильниках *(Cüppers 1962,* с. 359; *Hübener 1957,* с. 94). На табл. I—II приведены находки с территории Словакии (неглазурованные — II в. и глазурованные — III—IV вв.). В соседней сарматской области мортарии исключительны, вероятно, по отличному характеру хозяйства и подготовке пищи у сарматов.

Кубки с перегибанными стенками. В Паннонии низшие экземпляры с ангобом датируются II—III вв. и высшие из шероховатого серо-черного материала продолжают встречаться вплоть до IV в. *(Szőnyi 1973,* с. 38). Эта форма повлияла также на варварскую керамику позднеримского периода *(Schultz 1933,* с. 12). Большинство находок с территории Словакии относится к более поздним типам (6 предметов).

Корчаги с „колетом". В позднеримский период предполагается также местное производство. С территории Словакии известно лишь несколько экземпляров, датированных II, или пол. III вв.

Керамика кирпичного цвета. Она встречается обильно. Кувшины принадлежат к различным типам с одной или даже тремя ручками, большей частью относятся к II в. (рис. 1: 3—5; 6: 1—7; 7: 2; 17: 8, 9). Горшки нельзя точно хронологически определить — они датированы II—III вв. (рис. 5: 5; 7:3, 7, 9). Миски представлены несколькими вариантами, большей частью относятся к II в. Входят сюда попусферические формы (рис. 7: 1; 12: 5; 13: 1), один тип с „воротником" (рис. 2: 1), с опоясывающим валиком на выпуклости (рис. 11: 1, 13: 4) и один особенный тип (рис. 16: 1). Кубки представлены лишь одним фрагментом (рис. 5: 1), подобно чашки (рис. 6: 8). Многочисленны неопределимые по форме фрагменты, встречаемые на каждом поселении квадов. Этот тип керамики встречается также с красным или коричневым ангобом.

Тонкостенная сероглиняная керамика. Часто у нее серый почти черный ангоб. Наиболее распространенной формой являются миски с валиком разных типов (рис. 8; 9; 10; 11; 13: 2, 3, 5, 7, 8; 14: 1—4; 16: 2, 4, 6, 8; 17: 1; 19: 6; 20: 6). Они, по-видимому, стали основой для конических мисек с утолщенным рельефным валиком на венчике (рис. 15: 2, 5—7; 13: 6; 17: 3, 5; переходная форма 15: 4). В материале Паннонии аналогии им неизвестны, их главным образом вывозили, как и большинство мисек с валиком. Параллельно к ним встречаются полусферические миски (рис. 12: 1—4, 6, 8; 14: 5, 6). Горшки можно в фрагментарном материале только с трудом отличить от кувшинов. Точно можно подтвердить только 4 горшка (рис. 1: 7; 16: 3, 5, 7).

Шероховатая серо-черная керамика. Она встречается на протяжении всей римской эпохи, однако, в Словакии только единично (помимо кубков с перегибанными стенками). Она пока подтверждена на трех местонахождениях — Биня, Очков и Цейков (рис. 17:7).

Заключение. Датировка одтельных форм, а также типов керамики дана на рис. 21. Максимальная интенсивность импорта была с второй пол. II до пол. III вв. Позднее наступает ослабление, что связано с общим кризисом Римской империи, и, по-видимому, также с появлением в позднеримский период варварской гончарной керамики. Импортная керамика встречается на всех поселениях на территории квадов — она представляет собой

наибольшую концентрацию в варварском мире. По массовому наличию предполагается также краткий срок ее обращения. Большинство этой керамики попало на территорию Словакии посредством прямой покупки на римских ринках, только несколько из сосудов можно считать подарками (рельефные глазурованные сосуды). На могильниках известно только небольшое количество находок, большинство материала выявлено на поселениях, или сбором. В сравнении с квадами у сарматов значительно меньше импортной посуды (*Gabler 1968*, с. 236), может быть, потому, что у них была гончарная керамика на довольно высоком уровне. Многие на территории Словакии найденные находки не имеют в Паннонии аналогий. Это можно объяснить тем, что некоторые типы главным образом вывозились, как подтверждено в соседней сарматской области (*там же*).

Перевод Э. Громовой

Römische Importkeramik in der Slowakei

Eduard Krekovič

In die Arbeit wurden nur Funde aus barbarischem Milieu (ohne Terra sigillata) einbezogen, da das Inventar der römischen Stützpunkte (Stupava, Devín, Pác, Milanovce, Iža) vom Autor nicht als Import im wahren Sinne des Wortes betrachtet wird.

Barbotinekeramik. Sie wurde nach Pannonien aus Norditalien in den ersten zwei Jahrhunderten u. Z. importiert. Aus der Slowakei sind zwei Fundorte aus dem 2. Jh. bekannt — Púchov, Biňa.

Rätische Keramik. Sie ist ebenfalls aus zwei Fundorten des 2. Jh. bekannt — aus Púchov und Závod.

Glasierte Keramik. Die bedeutendsten Funde stellen grünglasierte Skyphoi und Kantharoi aus Kostolná, Abrahám und Sládkovičovo dar, die zwischen die Jahre 35—50 bzw. 50—80 datiert sind (*Kolník 1971*, S. 517). Außer genannten Funden existiert ein einziges Gefäß dieser Art aus dem Barbarikum, aus dem Gräberfeld in Körchow (*Beltz 1910*, S. 333), sicherlich ein Erzeugnis der Werkstätte von St. Remy in Gallien. Mehrere weitere Funde aus der Slowakei gehören in die jüngerkaiserzeitliche Gruppe der glasierten Keramik, deren Mangel, in Anbetracht der Vorliebe für Glasierung in Pannonien, in der Slowakei auffallend ist.

Marmorierte Keramik. Die slowakischen Funde gehören zu den fein marmorierten Exemplaren aus dem 2. Jh. (Čaka, Cifer, Biňa, Chotín, Púchov). Der einzige jüngere Fund mit gröberer Marmorierung stammt aus Zemné (Abb. 19: 3). Der Autor setzt voraus, daß der Großteil der slowakischen marmorierten Keramik in der Werkstätte „Gerhát" in Brigetio angefertigt wurde.

Pannonische stempelverzierte Keramik. Die slowakischen Funde dieser Keramik hat *T. Kolník (1958)* gesammelt und sie in die Mitte des 2. Jh. datiert. Es sind neue Funde hinzugekommen (Abb. 18), die jedoch nicht zu genauerer Datierung beitragen können, weil die Chronologie dieser Keramikgruppe in Pannonien selbst nicht aufgeklärt ist.

Pannonische streifenbemalte Keramik. Sie wurde am massenhaftesten in Brigetio in der zweiten Hälfte des 2. bis Mitte des 3. Jh. hergestellt (*Bónis 1970*, S. 80). Aus der Slowakei ist sie aus vielen Fundorten bekannt, größtenteils jedoch nur aus kleinen Scherben. Formenkundlich läßt sich nur ein eiförmiger Topf mit horizontalem Rand bestimmen (Abb. 1: 2, 6, 8, 10; 20: 4, 5).

Reibschüsseln. Der Autor befaßte sich mit ihnen bereits in einer besonderen Studie (*Krekovič 1973*). In der Literatur wird im Rahmen

einer Diskussion über ihre Funktion die Ansicht vertreten, daß die massiveren Exemplare mit aufgerauhter Innenseite zum Zerreiben dienten, während die dünnwandigen, nicht aufgerauhten zur Herstellung von Milchprodukten benützt wurden. Im Barbarikum kann jedoch nicht so eine Spezialisierung vorausgesetzt werden und die Mortaria wiesen offenbar einen universelleren Charakter auf. In Pannonien sind sie bloß aus Siedlungen bekannt, obwohl sie in den westlichen Provinzen auch auf Gräberfeldern vorkommen (*Cüppers 1962*, S. 359; *Hübener 1957*, S. 94). Auf Taf. I—II sind die slowakischen Fundorte angeführt (unglasierte aus dem 2. Jh. und glasierte aus dem 3.—4. Jh.). Im benachbarten sarmatischen Bereich erscheinen die Mortaria nur ausnahmsweise, wahrscheinlich aus Gründen eines abweichenden Charakters der Wirtschaft und anderer Speisezubereitung bei den Sarmaten.

Faltenbecher. In Pannonien werden niedrigere Exemplare mit Überzug in das 2.—3. Jh. datiert und die höheren aus rauhem grauschwarzem Material bestanden auch in das 4. Jh. fort (*Szönyi 1973*, S. 38). Diese Form beeinflußte auch die barbarische Keramik der jüngeren römischen Kaiserzeit (*Schultz 1933*, S. 12). Die meisten Funde vertreten jüngere Typen (sechs Stück).

Krausengefäße. In der jüngeren römischen Kaiserzeit wird auch ihre heimische Produktion vorausgesetzt. Aus dem Gebiet der Slowakei sind bislang nur wenige Exemplare bekannt und werden in das 2. bzw. in die Mitte des 3. Jh. datiert.

Ziegelfarbige Keramik. Sie kommt massenhaft vor. Die Krüge gehören zu verschiedenartigen Typen, mit einem bzw. sogar drei Henkeln und stammen größtenteils aus dem 2. Jh. (Abb. 1: 3—5; 6: 1—7; 7: 2; 17: 8, 9). Die Töpfe sind chronologisch wenig empfindlich, sie werden in das 2.—3. Jh. angesetzt (Abb. 5: 5; 7: 3, 7, 9). Die Schüsseln sind durch verschiedene Varianten vertreten und melden sich ebenfalls größtenteils in das 2. Jh. Hierher gehören halbkugelige Formen (Abb. 7: 1; 12: 5; 13: 1), eine Form mit Kragen (Abb. 2: 1), mit plastischem umlaufendem Ring auf der Bauchwölbung (Abb. 11: 1; 13: 4) und eine Sonderform (Abb. 16: 1). Von Bechern ist lediglich ein Fragment bekannt (Abb. 5: 1), ähnlich verhält es sich auch mit den Tassen (Abb. 6: 8). Stark vertreten sind formenkundlich unbestimmbare Fragmente, die sich in jeder quadischen Siedlung vorfinden. Diese Keramikgattung kann mit einem roten oder braunen Überzug versehen sein.

Graue glattwandige Keramik. Häufig weist sie einen grauen bis schwarzen Überzug auf. Am verbreitetsten sind die Ringschüsseln der verschiedensten Typen (Abb. 8—11; 13: 2, 3, 5, 7, 8; 14: 1—4; 16: 2, 4, 6, 8; 17: 1; 19: 6; 20: 6). Aus ihnen entwickelten sich wahrscheinlich die konischen Schüsseln mit Randwulst (Abb. 13: 6; 15: 2, 5—7; 17: 3, 5; eine Übergangsform Abb. 15: 4). Sie besitzen im Material aus Pannonien Analogien; sie wurden wahrscheinlich hauptsächlich für Export angefertigt, so wie der Großteil der Ringschüsseln. Parallel mit ihnen existierten halbkugelige Schüsseln (Abb. 12: 1—4, 6, 8; 14: 5, 6). Die Töpfe lassen sich im fragmentarischen Material nur schwer von den Krügen sondern. Verläßlich sind vier Töpfe belegt (Abb. 1: 7; 16: 3, 5, 7).

Rauhwandige grauschwarze Keramik. Sie begegnet während der ganzen römischen Kaiserzeit, in der Slowakei jedoch nur vereinzelt (außer den Faltenbechern). Bislang ist sie in drei Fundorten belegt — Bíňa, Očkov und Cejkov (Abb. 17: 7).

Schlußfolgerung. Die Datierung der einzelnen Keramikgattungen und -typen ist auf Abb. 21 dargeboten. Die maximale Intensität des Importes herrschte in der zweiten Hälfte des 2. bis Mitte des 3. Jh. Dann kam es zu einem Abflauen, was mit der allgemeinen Krise im Römischen Reich und wahrscheinlich auch mit dem Auftauchen der scheibengedrehten barbarischen Keramik in der jüngeren römischen Kaiserzeit zusammenhängt. Importkeramik wird in jeder Siedlung des quadischen Bereiches angetroffen, wo ihre größte Konzentration im Barbarikum herrschte. Wegen des Massenvorkommens wird auch ihre kurze Umlaufszeit angenommen. Der Großteil von ihr gelangte in die Slowakei durch unmittelbaren Ankauf auf römischen Märkten, nur manche Exemplare können als Geschenke betrachtet werden (die reliefverzierten glassierten Gefäße). Aus Gräberfeldern stammen bloß wenige Funde, den Großteil des Materials stellen Siedlungs- bzw. Lesefunde dar. Im Vergleich zu den Quaden ist bei den Sarmaten viel weniger importierte Gebrauchskeramik vertreten (*Gabler 1968*, S. 236), angeblich auch deswegen,

weil sie eine relativ hochstehende scheibengedrehte Keramik besaßen. Viele Funde aus der Slowakei haben keine Analogien in Pannonien, was auch dadurch verursacht sein kann, daß manche Typen hauptsächlich für Export hergestellt wurden, wie es im benachbarten sarmatischen Bereich nachgewiesen ist (*Gabler, ibid.*).

Übersetzt von B. Nieburová

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA XXIX-2, 1981

RÖMISCHE GLASGEFÄßE IN DER SLOWAKEI

ĽUDMILA KRASKOVSKÁ
(Slowakisches Nationalmuseum, Bratislava)

Seit der Erfindung des Glases waren Glasgegenstände gesuchte Erzeugnisse und gelangten in weit von ihren Produktionszentren entfernte Gebiete. In der Slowakei kamen Glaserzeugnisse schon vor der Zeitwende vor, jedoch in größerer Menge blieben sie aus römischer Zeit erhalten. Im 1.—4. Jh. befand sich das Gebiet der Slowakei in der Nachbarschaft des Römischen Imperiums, genauer der römischen Provinz Pannonien, und ihre Bevölkerung kam mit der römischen Kultur in Berührung. Die Grenze der römischen Vorherrschaft und des Barbarikums bildete an diesen Stellen die Donau. In Pannonien errichteten die Römer am rechten Donauufer ein Befestigungssystem, das als Limes Romanus bekannt ist. Während der vier Jahrhunderte überschritten römische Heere oftmals die Donau und erbauten an ihrem linken Ufer verschiedene Stützpunkte.

Das größte römische Militärlager, das gegenüber jenem in Brigetio situiert war, stellt Leányvár bei Komárno dar. Kleinere römische, in Bratislava-Devín und in Stupava angelegte Militärstationen lagen gegenüber dem bedeutenden römischen Lager in Carnuntum. In größerer Entfernung von der Donau befanden sich eine Station in Cífer-Pác und römische Objekte in Milanovce. Die angeführten römischen Stationen lagen auf dem Territorium der heimischen Bevölkerung, die im 1.—4. Jh. verschiedenartig zusammengesetzt war. In den römischen Stationen und deren Umgebung ist mit römischer Besiedlung zu rechnen. In der Südwestslowakei lebten Angehörige des germanischen Quadenstammes. Aufgrund neuerer Ausgrabungen auf ausgedehnten Urnengräberfeldern aus dem 1.—2. Jh. in der Trnava-Ebene erwägt *T. Kolník (1971*, S. 520) über die Situierung des Vannianischen Königreiches an diesen Stellen. Die Konzentration von Gräbern mit römischen Importen, wie Bronzegefäße, Glas, verschiedene Bronzefibeltypen, bestätigen diese Voraussetzung. In der Ostslowakei bestand ziemlich lange die kelto-dakische Besiedlung fort, die im 2. Jh. vom germanischen Stamme der Vandalen ersetzt wurde. In der Nord- und teilweise in der Mittelslowakei blieb die heimische Bevölkerung mit örtlicher Kultur bestehen. Am rechten Donauufer wurden auf einem kleinen Abschnitt der römischen Provinz Pannonien in Rusovce (jetzt ein Teil von Bratislava) Reste römischer Objekte festgestellt, die *J. Dekan (1966*, S. 143—149) mit der römischen Station Gerulata in Zusammenhang bringt.

Die in der Slowakei erhaltenen Glasgefäße stammen größtenteils aus Skelettgräbern. In den Siedlungen der heimischen Bevölkerung und auf den zugehörigen Brandgräberfeldern kamen vereinzelte Glasbruchstücke vor, wobei sie in den Gräbern geschmolzen zutage traten. In den römischen Militärstationen erhielten sich bloß Bruchstücke von Glaserzeugnissen. Die Glasgefäße aus der römischen Kaiserzeit stellten in der Slowakei Importe dar, daher seltene und wertvolle Gegenstände. Sie gelangten auf verschiedene Weise hierher — ein Teil als Handelsartikel durch Vermittlung römischer Kaufleute, hauptsächlich in der Umgebung römischer Stationen. Der Großteil der Glasgefäße im Barbarikum wurde als Geschenk der Römer für die örtlichen Häuptlinge gewonnen. Manche Glaserzeugnisse sind als Kriegsbeute zu betrachten.

Wertvolle Stücke von Glaserzeugnissen aus der älteren römischen Kaiserzeit (aus dem 1. und 2. Jh.) erhielten sich in den südwestslowakischen Skelettgräbern. Es waren dies die

reichen sog. Fürstengräber, die verschiedenartige Importgegenstände römischer Herkunft enthielten: Bronzegefäße, Glaserzeugnisse, Gold- und Silberschmuck. In Vysoká pri Morave erschloß man ein reiches Einzelgrab, das Bronzegefäße verschiedener Typen und einen unbeschädigten Glasbecher enthielt. Der schlanke konische Becher mit niederem Fuß ist aus reinem durchsichtigem Glas. Er trägt plastische Verzierung: Spiralbänder, die vom Rand beinahe bis zum Fuß reichen, zwischen den Spiralen befindet sich blattförmiger Zierat; H. 17,6 cm, Mdm. 7,4 cm, Dm. des Fußes 4,2 cm (Abb. 1: 1). Der Becher wurde durch Blasen mit Hilfe der Glasmacherpfeife hergestellt, nach der damals noch neuen Glasmachertechnik. Der plastische Zierat wurde auf die Wände angeschmolzen und geschliffen.

Nach Ansicht *V. Ondrouchs* (*1957*, S. 38—40), der die Denkmäler aus dem reichen Grab in Vysoká pri Morave publizierte, wurde der Becher in süditalischen Glashütten angefertigt. Seine Erzeugungszeit konnte er auf das 1. Jh. bestimmen. Der unter den Glasimporten Mitteleuropas einzigartige Becher aus Vysoká pri Morave hebt sich durch seinen hohen Kunstwert hervor und repräsentiert ein wertvolles Stück der römischen Glasproduktion. In dem erwähnten Grab befand sich noch ein weiteres, jedoch nicht erhaltenes Glasgefäß. *V. Ondrouch* fertigte eine gezeichnete Rekonstruktion aufgrund der Glasbruchstücke an. Es war ein Becher mit bauchigem Körper, hörerem Hals und eingedelltem Boden. Das unverzierte Gefäß war aus dickerem grünlichem Glas angefertigt, die Ausmaße wurden nicht angeführt.

Die reichen Gräber in Zohor in der Nähe von Bratislava bildeten eine kleinere Gruppe (insgesamt vier Skelettgräber). In diesen Gräbern kamen wertvolle Beigaben zum Vorschein: Bronzegefäße von verschiedener Form, Silberbecher, Glasgefäße, ein Goldarmband und Silberfibeln. Aus Grab 3 stammt eine prachtvolle Garnitur von Glasgefäßen — zwei Schüsseln aus blauem Mosaikglas und zwei weitere aus blauem durchsichtigem Glas. Die eine Schüssel aus blauem Mosaik-Millefioriglas hatte die Form eines Kugelabschnittes und gehört zum Schüsseltyp mit plastischer Rippenverzierung. 18 Rippen begannen unter dem Rand und waren zum Boden gerichtet, wobei sie allmählich flacher wurden. Innen waren geschliffene kreisförmige Rillen. Die Schüssel war aus undurchsichtigem farbigem Glas angefertigt: auf dunkelblauer Unterlage waren hellblaue und weiße Spiralen verteilt; H. 4,8 cm, Mdm. 17 cm (Abb. 1: 2). Von der zweiten ähnlichen Schüssel erhielt sich nur ein Fragment (*Kraskovská 1959*, S. 102, 126).

Die Schüsseln aus Mosaikglas wurden durch Pressen in Formen angefertigt und dann geschliffen. Die Gefäße aus blauem Mosaikglas gehörten zu wertvollem römischem Import, was auch mit der komplizierten Herstellung des gemusterten Glases zusammenhing. Das aus Bändern bestehende Ornament auf den Schüsseln aus Zohor wurde auf folgende Weise hergestellt: Auf Glasstäbchen wurde verschieden gefärbtes Glas aufgetragen und mit bunter Glasmasse zugegossen. Die derart angefertigte Glasplatte wurde eingerollt und im Querschnitt entstanden unregelmäßige Muster, Spiralen und Wellenlinien. Die aufgewärmte Glasmasse preßte man in eine zugehörige Form. Die Schüsseln wurden in der ersten Hälfte des 1. Jh. in Italien angefertigt, wahrscheinlich in den Glashütten Roms. Um die Mitte des 1. Jh. hörte die Vorliebe für das farbige gemusterte Glas auf und es traten Erzeugnisse aus einfarbigem durchsichtigem Glas an. Nach der Gliederung *H. J. Eggers'* gehörten die Schüsseln aus Mosaikglas zum Typ 181. Der Autor bezeichnete sie als Variante Espe, weil in Dänemark in einem Grab in Espe zwei ähnliche Schüsseln gefunden wurden (*Eggers 1951*, Beilage 82; *Ekholm 1956*, S. 38, Abb. 2).

In demselben Grab von Zohor befanden sich weitere Schüsseln aus durchsichtigem blauem Glas. Eine von halbkugeliger Form war mit plastischen Rippen verziert. Vom geraden Rand führten 17 nach und nach flacher werdende Rippen hinunter, die sich beim Boden beinahe berührten; H. 7,2 cm, Mdm. 13,7 cm (Abb. 1:3; *Kraskovská 1959*, S. 102, 127).

Die durch Pressen in eine Form angefertigte Schüssel wurde dann geschliffen. Sie stammt wahrscheinlich aus einer Glashütte in Italien. Im 1. Jh. kam die Glasproduktion in Gallien und im Rheingebiet auf, wo Köln zum Zentrum der römischen Glasproduktion wurde. Die Ansicht über den Ursprung dieser Schüssel aus durchsichtigem Glas in einem italischen Produktionszentrum ist durch eine Menge von Gefäßen aus blauem und grünem Glas gestützt, die in Italien gefunden wurden (z. B. in Pom-

Abb. 1. 1 — Vysoká pri Morave; 2, 3 — Zohor; 4 — Kapušany.

peji). Die Schüssel aus Zohor kann in die zweite Hälfte des 1. Jh. datiert werden. *H. J. Eggers* (*1951*, Beilage 82, *Ekholm 1956*, S. 42) bezeichnete die Schüsseln aus durchsichtigem Glas mit plastischen Rippen als Typ 183 und benannte sie Typ Store-Dal. Auf der Fundstelle in Store-Dal in Norwegen fanden sich in einem Grabe zwei Schüsseln aus blauem Glas mit weicher Profilierung. Von der zweiten derartigen Schüssel aus Zohor aus blauem durchsichtigem Glas erhielt sich nur ein Bruchstück. Sie hatte dieselbe Form wie das beschriebene Gefäß, war jedoch, nach den dickeren Rippen zu schließen, in einer anderen Form angefertigt.

Aus dem Grab 4 in Zohor stammt eine Schüssel mit plastischen Rippen aus durchsichtigem blaugrünem Glas. Sie hatte die gleiche halbkugelige Form und Ausmaße wie die beschriebenen Schüsseln aus Grab 3. Unter dem Rand befanden sich 19 plastische Rippen, die zum Boden gerichtet waren, allmählich flacher wurden und mit der Standfläche verschmolzen; H. 7,2 cm, Mdm. 14 cm (*Kolník 1959*, S. 146, 148). Die Schüssel war durch Pressen in eine Form hergestellt und nachträglich geschliffen. Das Paar zu dieser Schüssel bildete eine gleiche Schüssel aus grünlichem Glas. Die angeführten Schüsseln mit plastischen Rippen aus durchsichtigem Glas hatten ihren Ursprung ebenfalls in italischen Glashütten und werden in die zweite Hälfte des 1. Jh. datiert. Nach der Gliederung von *H. J. Eggers* gehören sie zum Typ 183.

Zwei ähnliche halbkugelige Schüsseln mit plastischen Rippen fand man in einem reichen Skelettgrab in Neuruppersdorf, Bez. Mistelbach, in Österreich. Sie waren aus grünlichem durchsichtigem Glas angefertigt. Außer den Glasschüsseln befanden sich im Grab Bronzegefäße: ein Eimer, eine Kanne und ein Patera-Bruchstück. *H. Adler* (*1975*, S. 15—25, Abb. 6—9) datiert die Schüsseln aus Neuruppersdorf in die erste Hälfte des 2. Jh. und setzt voraus, daß sie in einer rheinischen oder italischen Werkstatt angefertigt wurden. Der Autor verknüpft das Vorkommen solcher Glasschüsseln mit Handelswegen, die von Carnuntum ausgingen.

In der jüngeren römischen Kaiserzeit im 3. Jh. befand sich ein bedeutendes Besiedlungszentrum in der Umgebung von Piešťany nördlich von den beschriebenen Fundstellen. Eine bedeutungsvolle Garnitur von Glasgefäßen stammt aus den Fürstengräbern von Stráže (jetzt Krakovany-Stráže). Die reichen Skelettgräber enthielten außer Glaserzeugnissen prachtvolle Silbergefäße, Gold- und Silberfibeln wie auch Bronzegefäße. Aus dem Grab 1 in Stráže erhielten sich zwei Glasfla-

schen (Stamnien) und fünf Becher. Die Flaschen von zylindrischer Form mit niederem Hals und verbreitertem Rand besaßen zwei rechtwinklige Henkel. Sie waren aus farblosem durchsichtigem Glas hergestellt. Die größere

Abb. 2. 1, 2 – Stráže.

Flasche war 46 cm hoch, mit 11 cm Bodendurchmesser, das zweite Gefäß war 32 cm hoch mit 8,3 cm Bodendurchmesser (Abb. 2: 1). Die Stamnien erinnern mit ihrer Form an altägyptische Gefäße. Dieser Gefäßtyp gelangte aus Ägypten nach Rom wahrscheinlich durch Vermittlung der Glashütten von Alexandrien. *V. Ondrouch* (*1957*, S. 107) erwog bei der Publizierung des Fundes von Stráže, daß diese Flaschen ihren Ursprung in süditalischen Glashütten hatten und datierte sie in die zweite Hälfte des 3. Jh. *H. J. Eggers* (*1951*, Beilage 104) bestimmte die Flaschen aus Stráže als Typ 245 Stráže, und über ihre Datierung äußerte er sich, daß sie in die Stufe C_2 gehören, in die zweite Hälfte der spätrömischen Kaiserzeit.

Die Garnitur der dünnwandigen Glasbecher aus dem Grab in Stráže bestand aus fünf Stück, die Größe war nachfolgend abgestuft: H. von 5,5—9,2 cm, Mdm. von 10,2—15 cm. Die Becher von halbkugeliger Form waren aus farblosem durchsichtigem Glas angefertigt und mit geschliffenem Ornament verziert. Die Fläche unter dem glatten Rand war durch umlaufende Rillen aufgegliedert, oben waren zwei Reihen von Vertikalschraffierung, im unteren Teil waren zwei Ellipsenreihen eingeschliffen, eine Ellipse befand sich auf dem Boden (Abb. 2: 2; *Ondrouch 1957*, S. 108). Die halbkugeligen Becher repräsentierten die einfachste Form eines Trinkgefäßes. Die Becher aus Stráže stammten aus rheinischen Glashütten, wahrscheinlich aus Köln, wo sie im 3. Jh. angefertigt wurden. Nach *H. J. Eggers* (*1951*, Beilage 97) gehörten die halbkugeligen Becher mit geschliffener Verzierung zum Typ 216, mit der Datierung in seine Stufe C_2. Die Glasflaschen und Glasbecher aus Stráže bildeten zusammen eine bemerkenswerte Garnitur, die einem germanischen Häuptling gehört hatte und als Liebesgabe in das Grab gelangte.

In einem Fürstengrab von Ostrovany in der Ostslowakei erhielten sich aus der zweiten Hälfte des 3. Jh. zwei ähnliche halbkugelige Becher, wie sie in Stráže waren (Abb. 3: 2). Die Gräber in Ostrovany enthielten ebenfalls reiches Inventar: einen Goldbecher, Gold- und Silberzierat (Fibeln, Fingerringe, Armband; *Ondrouch 1957*, S. 110; *Reinach 1894*, S. 399 f.) Eine vereinzelte Form eines Glasgefäßes enthielt ein reiches Grab in Cejkov in der Ostslowakei. Es war eine große flache Schüssel mit niederem Fuß, aus grünlichem Glas angefertigt; Mdm. 35,6 cm (Abb. 3: 1). Das Grab in Cejkov enthielt viel Goldzierat (Beschläge), einen Silberfingerring, Bronzegefäße und verschiedene Perlen. *E. Beninger* (*1931*, S. 183—224) hielt die Glasschüssel für ein

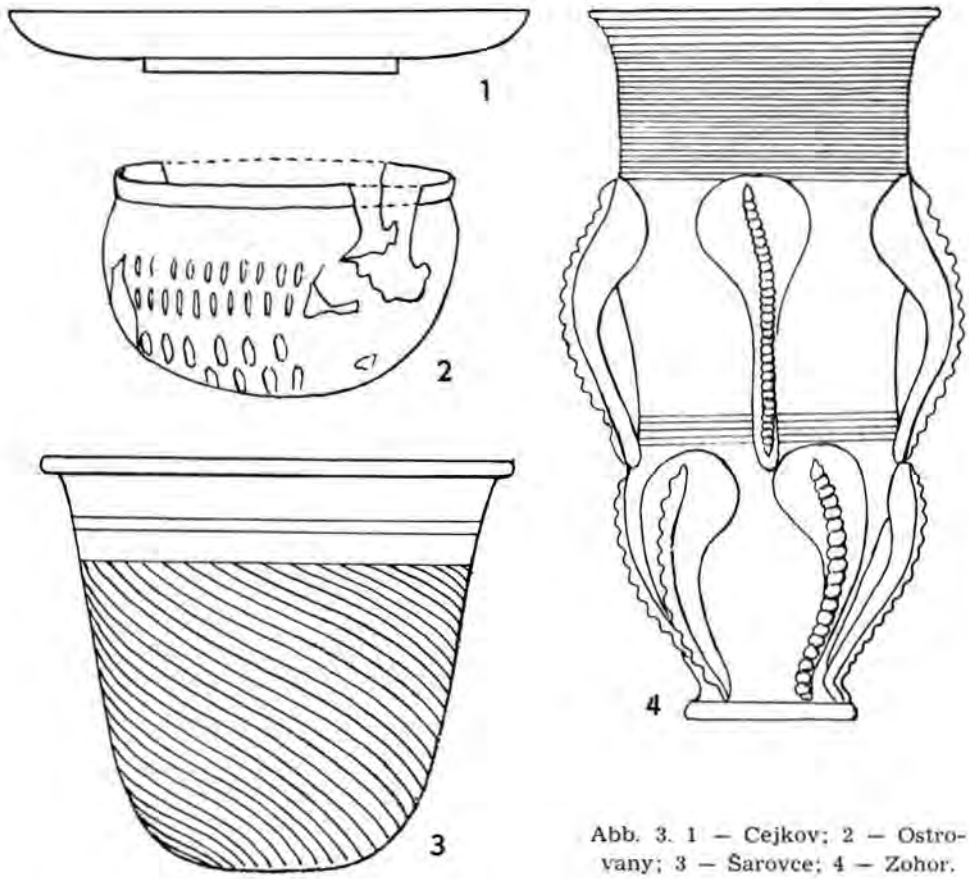

Abb. 3. 1 — Cejkov; 2 — Ostrovany; 3 — Šarovce; 4 — Zohor.

Erzeugnis pontischer Werkstätten, das Grab datierte er in die Zeit um das J. 300.

Die Brandgräberfelder der heimischen Bevölkerung lieferten, obwohl sie Hunderte von Gräbern enthielten, sehr wenig Glasgefäßfunde. Die größte Bedeutung fällt den Glasbruchstücken zu, die auf dem Gräberfeld in Bešeňov gewonnen wurden, wo *T. Kolník* (*1961*, S. 257) die Typen der Gefäße bestimmen konnte. Im Grab A befanden sich Glasschmelzstücke von blaugrüner Farbe, die von einer Schüssel mit plastischen Rippen stammten. Die Menge von Bruchstücken sprach dafür, daß das Grab wahrscheinlich zwei Schüsseln enthalten hatte. Es waren Schüsseln des Typs 183 nach *H. J. Eggers*, Variante Store-Dal. Im Grab 75 waren ähnliche Glasschmelzstücke, sicherlich von einer Schüssel (nach der Zahl der Glasbruchstücke konnte sich dort nur ein Teil des Gefäßes befunden haben). Also erhielten sich in den Brandgräbern von Bešeňov Schüsseln von *Eggers*' Typ 183, den wir aus den reichen Skelettgräbern in Zohor kennen. *T. Kolník* datiert die Gräber von Bešeňov in das 2. Jh., am ehesten in seine Mitte. Es ist bemerkenswert, daß in Mähren im Brandgrab 6 von Velatice ein Schüsselbruchstück aus Millefioriglas erhalten blieb, von *Eggers*' Typ 181 (*Tejral 1970*, S. 170). Die angeführten Beispiele stellen die einzigen Funde von Glasschüsseln mit plastischen Rippen in den Brandgräbern der heimischen Bevölkerung dar. Auf dem Urnengräberfeld in Očkov fanden sich nur Stückchen geschmolzenen Glases, nach ihrer Größe kann geurteilt werden, daß sie von Glasgefäßen stammen (*Kolník 1956*, S. 260). Auf dem Brandgräberfeld in Čierny Brod erhielten sich lediglich kleine unbestimmbare Glasschmelzstücke. *T. Kolník* (*1975*, S. 368 f.) setzt voraus, daß sich in den Gräbern 25 und 41 Bruchstücke von Glasgefäßen befanden, deren Form sich nicht bestimmen ließ. Der Autor datiert das Gräberfeld in die Zeit von der zweiten Hälfte des 3. Jh. bis in den Beginn des 5. Jh. Das Bruchstück eines näher nicht beschriebenen Glasgefäßes erwähnt *V. Ondrouch* (*1938*, S. 105) aus Brandgräbern in Závod.

Eine noch geringere Zahl von Glaserzeugnissen blieb in Siedlungen erhalten. Auf der ausgedehnten Siedlung aus der römischen Kaiserzeit in Branč, die in das 1.—5. Jh. datiert

wird, erwähnt *J. Vladár (1964*, S. 97 f.) nur Bruchstücke von Glasgefäßen.

Die in den römischen Militärstationen gefundenen Glasgefäße waren wahrscheinlich Eigentum römischer Soldaten. Gewöhnlich wurden bei archäologischen Grabungen nur Glasbruchstücke gefunden, keine ganzen Gefäße. Die Menge solcher Bruchstücke deutet jedoch darauf, daß Glaserzeugnisse in den Militärstationen in größerem Ausmaß als in den barbarischen Siedlungen benützt wurden. In erster Linie sind Glasfunde beachtenswert, die zu den bekannten Typen von Glasgefäßen gereiht werden können.

Das Militärlager in Leányvár bei Komárno (das antike Kelemantia) errichteten die Römer im 2. Jh. und erweiterten es bei einem Umbau im 4. Jh. Während der archäologischen Grabungen wurden hier verschiedene Glasbruchstücke gefunden. Man gewann Fragmente von Glasflaschen, z. B. den Oberteil eines Gefäßes mit kanneliertem Bandhenkel (Abb. 4: 1). *V. Sakař (1963*, S. 55 f.), der das Glas aus den Grabungen aufarbeitete, bezeichnete diese Funde von Flaschen (Stamnien) als Erzeugnisse rheinischer Werkstätten und datierte sie in das 4. Jh. Das Bruchstück einer kantigen Flasche aus dickerem Glas (sog. Merkurflasche), wahrscheinlich ebenfalls von rheinischer Herkunft, ist in das 2. Jh. datierbar (Abb. 4: 2). Kleine Gefäßbruchstücke mit Faltenwänden stammten sicherlich von Toiletteflaschen. Manche Bruchstücke aus durchsichtigem Glas bestimmte *V. Sakař* als Fragmente von Bechern, die in das 3. Jh. datiert werden. Ein Bruchstück eines flaschenförmigen Gefäßes trägt Glasfadenverzierung. Nach *V. Sakař* ist es ebenfalls ein rheinisches Erzeugnis, das in das 3. Jh. einstufbar ist. Der Autor machte aufmerksam, daß die beschriebenen Gefäßtypen aus Leányvár Analogien auf Gräberfeldern in Intercisa aufweisen. Die älteren Funde auf diesem Gräberfeld hat *A. Radnóti* aufgearbeitet *(1957*, S. 141—153). In letzter Zeit haben *E. B. Vágó* und *I. Bóna (1976*, S. 188 f.) die Funde aus dem Südostfriedhof von Intercisa publiziert. Die Autoren urteilen, daß die Menge der Funde farbloser Glaserzeugnisse von schlichten Formen auf den spätkaiserzeitlichen Gräberfeldern in Pannonien nicht aus entfernten Produktionszentren eingeführt worden sein konnte. Als aus Italien oder aus dem Rheingebiet eingeführte Erzeugnisse müssen die farbigen Glasgefäße, ferner Gefäße mit geschliffener oder Glasfadenverzierung betrachtet werden. Die einfachen Glasgefäße, die auf den Gräberfeldern von Intercisa, Brigetio, Ságvár und anderen gefunden wurden, stammten aus heimischen Glashütten, die jedoch noch nicht entdeckt wurden.

Die Anfang des 2. Jh. in Stupava errichtete römische Militärstation existierte in diesem Jahrhundert weiter. Bei Grabungen im Areal der Station fanden sich Bruchstücke von Glasgefäßen, darunter auch verzierte Stücke (*Ondrouch 1945—1946*, S. 88; *Kraskovská 1979*, S. 37, Abb. 2). Ein Schüsselfragment aus durchsichtigem Glas war auf der Bauchung mit kurzen plastischen Rippen verziert. Diese aus farblosem Glas geblasene Schüssel besitzt in den publizierten Funden aus Pannonien keine Analogien (Abb. 4: 3). Wir bringen sie nicht mit den Schüsseln mit plastischen Rippen aus Zohor in Zusammenhang, die aus dem 1. Jh. stammen. Die Art der Erzeugung und des Glases wie auch der Dekor dieser Gefäße sind ganz abweichend. Ein Gefäßbruchstück, wahrscheinlich einer Tasse aus farblosem Glas, war mit geschliffenen Ellipsen bedeckt, hatte also eine ähnliche Verzierung wie die Becher aus Stráže (Abb. 4: 4). Aufgrund der Übereinstimmung mit dem Fund aus Stráže kann das Gefäß in das 3. Jh. verwiesen werden. Über die Verbreitung dieser Verzierungstechnik zeugen zwei weitere Gefäßbruchstücke mit Reihen geschliffener Ellipsen (Abb. 4: 6). Die angeführten Bruchstücke stammen vom Unterteil von Gefäßen und eines von ihnen war aus grünlichem Glas. Die Verzierungsweise dieser Tassen oder breiteren Becher ist auf einer weiteren Randscherbe aus durchsichtigem bläulichem Glas zu sehen. Unter dem geraden Gefäßrand befindet sich eine Reihe seichter geschliffener Grübchen und darunter zwei Reihen geschliffener Ellipsen (Abb. 4: 5). Das Bruchstück einer anderen Tasse aus durchsichtigem Glas trug ein eingeritztes Ornament, bestehend aus geraden Linien und Kreisen mit geschliffenen kreisförmigen Flächen. Eine ähnliche Verzierung hatte auch das Bruchstück eines dünnwandigen Gefäßchens (Abb. 4: 7, 8). Geschliffene und geritzte Verzierung wurde auf Glaserzeugnissen des 3. Jh. in den rheinischen Werkstätten angewandt. Es ist vorauszusetzen, daß die Herkunft der beschriebenen Gefäße aus Stupava ebenfalls in den rheini-

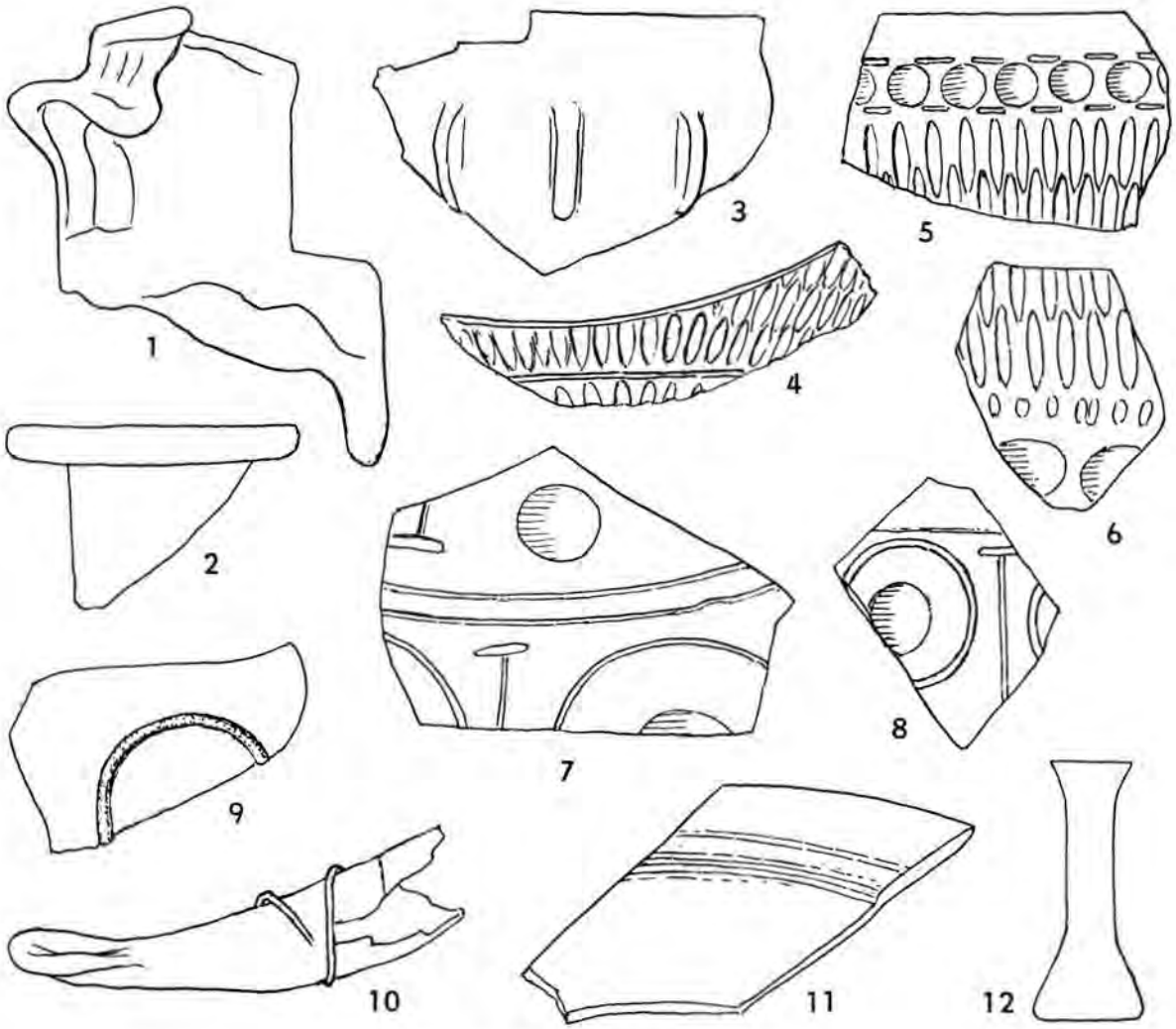

Abb. 4. 1, 2 — Leányvár; 3–12 — Stupava.

schen Werkstätten zu suchen ist. Ein Gefäßbruchstück aus farblosem Glas hatte rund um den Boden einen eingeschmolzenen blauen Glasstreifen (Abb. 4: 9). Zwischen den gefundenen Bruchstücken hebt sich der Unterteil eines Gefäßes aus irisierendem Glas hervor, es erhielt sich das mit einem Glasfaden umwundene spitze Ende; L. 6 cm (Abb. 4: 10). Wahrscheinlich ist es der Teil eines gläsernen Trinkgefäßes (Rhytons). Die mit einem plastischen Faden verzierten Glasrhytons führt aus Köln *O. Doppelfeld* an *(1966*, Abb. 136); er datierte sie in das 3. Jh. Die Randscherbe aus dickerem grünlichem Glas dürfte von einer seichten Schüssel oder einem Teller stammen (Abb. 4: 11). Von älteren Funden publizierte *J. Eisner* (*1933*, S. 204, Taf. LXIV: 6) eine kleine Flasche mit konischem Körper und hohem Hals; H. 7 cm (Abb. 4: 12). Es war die gebräuchliche Form eines Toilettegefäßchens, das auf dem Gräberfeld von Rusovce am stärksten vertreten war.

Die beschriebenen Fundorte der Glasgefäße erstrecken sich am linken Donauufer in den von germanischer Bevölkerung besiedelten Gebieten. Glasgefäße stellten hier eine seltene Ware dar und sie gelangten nur in die Häuser bedeutender Persönlichkeiten. Eine besondere Stellung nahm die Fundstelle in Bratislava-Rusovce ein, die am rechten Donauufer im Gebiet der römischen Provinz Pannonien lag. In den Provinzen gehörten die Glasgefäße zum Hausinventar und bildeten keine außergewöhnlichen Erzeugnisse. In Rusovce wurden außer Resten römischer Gebäude auch drei Gräberfelder untersucht. Die Brandgräber auf den Gräberfeldern I und II gehörten in das 1. und 2. Jh. In diesen Gräbern wurde das Glas oft bei den Kremationen vernichtet. Es erhielten sich jedoch auch ganze Glasgefäße, die

man nachträglich in das Grab gelegt hatte. Die Skelettgräber auf den Gräberfeldern I und III stammten aus dem 4. Jh., einige der Bestattungen wiesen aus Ziegeln gemauerte Grüfte auf. Die Skelettgräber enthielten eine Menge verschiedener Gegenstände: Zierat, Glaserzeugnisse, Keramik verschiedener Typen, oftmals waren ganze Glasgefäße erhalten (*Kraskovská 1974*, S. 93, 137, Abb. 72—74; *Pichlerová 1972*, S. 55, 57, Abb. 2: 10, Taf. I: 2, 6, II: 4; *Kraskovská 1974*, S. 102, Abb. 10, 11).

In den Brandgräbern von Rusovce fanden sich mehrere Glasgefäßtypen. Es waren vogelförmige Gefäße, die von den Forschern als Säugeflaschen bezeichnet werden. Das Gräberfeld I lieferte drei solcher Gefäße aus grünlichem Glas; L. 8 und 6 cm (Abb. 5: 2). Gefäße dieses Typs von verschiedener Größe wurden auch aus Gräbern des Gräberfeldes II gewonnen (Abb. 5: 1). Einige zoomorphe Gefäße waren aus dickerem Glas angefertigt. Einzelne vogelförmige Gefäße erschienen in Fundorten Pannoniens: Brigetio, Aquincum, Intercisa, wo sie im 2. Jh. benützt wurden (*Barkóczi 1966—1967*; Abb. 30: 2; *Szilágyi 1956*, Taf. XXV; *Radnóti 1957*, Taf. XXIX: 4). Weitere Glasgefäße lassen sich in zwei grundlegende Gruppen aufteilen — in Toilettegefäße und Gefäße, die zu einer Trinkgarnitur gehörten. Zur Aufbewahrung von Ölen und Parfüm dienten Fläschchen mit konischem oder abgeflachtem kugeligem Körper und hohem Hals, die auf den Gräberfeldern I und II zum Vorschein kamen (Abb. 5: 6, 7). Auf dem Gräberfeld I lag ein kleines Fläschchen in einem Grab zusammen mit einer Hadrianmünze. Auf dem Gräberfeld II konstatierte man in Kindergräbern Garnituren von 5—7 solcher Fläschchen. Ähnliche Fläschchen kamen zwischen Glaserzeugnissen in Brigetio vor, *L. Barkóczi* datierte sie in das 2. Jh. Mit Toilettegegenständen hing ein kleines kugeliges Gefäß aus dem Gräberfeld I zusammen; H. 4,5 cm. Es war aus durchsichtigem grünlichem Glas angefertigt und war mit einer Hadrianmünze vergesellschaftet (Abb. 5: 8).

Die größeren Glasgefäße wurden für Getränke benützt. Zwischen ihnen hebt sich mit seiner geschmackvollen Form ein Krug aus dem Gräberfeld I hervor. Er war aus grünlichem Glas hergestellt, hatte einen kugeligen Körper mit verlaufendem engem Hals und einem Bandhenkel; H. 11 cm (Abb. 5: 3; *Kraskovská 1974*, S. 93). Dieses Gefäß besitzt in den pannonischen Funden keine genauen Analogien. Aus dem Gräberfeld I stammt eine kantige Flasche mit niederem Hals und kanneliertem Bandhenkel; H. 10,5 cm (Abb. 5: 4). Die Flasche war aus dickem grünem Glas hergestellt. Eine nahe Analogie zu ihr stellt ein Exemplar aus Köln dar, das von *O. Doppelfeld* (*1966*, Abb. 59) angeführt wird, sie diente als Gefäß für Getränke und wurde in das 2. Jh. verwiesen. Die Form der Flasche mit dem Henkel und das Glas von sattgrüner Farbe sprechen für den westlichen Ursprung der Flasche aus Rusovce, wahrscheinlich aus den rheinischen Werkstätten. Zu Gefäßen für Getränke hat sicherlich die Flasche mit konischem Körper und hohem Hals gehört, deren Rand abgeschlagen war; H. 13,5 cm (Abb. 5: 5). Sie war aus grünem Glas hergestellt und stammt aus dem Gräberfeld I. Diese Flasche besitzt ebenfalls Analogien zwischen Erzeugnissen aus dem Rheingebiet, so daß sie wahrscheinlich aus den dortigen Werkstätten stammt. *L. Barkóczi* urteilte, daß die Glasgefäße des 2. Jh. in Pannonien teilweise Importe aus Italien und aus dem Westen oder aus östlichen Werkstätten darstellen. Er setzte jedoch voraus, daß im 2. Jh. in Pannonien bereits örtliche Glashütten arbeiteten. Der Autor deutete an, daß Glasproduktion in Aquincum gewesen sein dürfte (*Barkóczi 1966—1967*, S. 67, 82).

In Rusovce erhielten sich weit mehr Glasgefäße in den Skelettgräbern aus dem 4. Jh. als in den Brandgräbern. Die gefundenen Glaserzeugnisse gehörten ebenfalls zwei Gruppen an: zu Toilette- und zu Trinkgefäßen. Die zur Aufbewahrung von Öl oder Parfüm bestimmten Gefäßchen erschienen bereits in Gräbern aus dem 1. und 2. Jh. In den Skelettgräbern der Gräberfelder I und III befanden sich kleine Toiletteflaschchen mit kugeligem Körper und hohem Hals, manche von ihnen hatten den Boden eingedellt (Abb. 5: 10—13). Die Höhe dieser Fläschchen bewegte sich zwischen 7—10 cm, sie waren aus dünnem grünlichem Glas geblasen, nur ein Fläschchen war aus blauem Glas. Ähnliche kleine Fläschchen befanden sich auf Gräberfeldern des 4. Jh. in Pannonien.

Das auf dem Gräberfeld III in Rusovce gewonnene Flakon war aus dickem grünem Glas hergestellt. Das hochhalsige Gefäßchen hatte

Abb. 5. 1, 6 – Rusovce, Gräberfeld II; 2–5, 7–12, 15, 16 – Rusovce, Gräberfeld I; 13, 14 – Rusovce, Gräberfeld III.

eingedrückte Wände: H. 9,5 cm (Abb. 5: 14). Auf dem Gräberfeld I fand sich eine kleine Vase mit kugeligem Körper und niederem Hals, die aus dickem grünem Glas angefertigt war und wohl zu einer Toilettegarnitur gehört haben mag; H. 3,5 cm (Abb. 5: 9).

Den größeren Teil der Glasgefäße aus dem 4. Jh. in Rusovce stellen Trinkgefäße aus dünnem Glas, gewöhnlich von grüner Farbe dar. Unter ihnen sind drei grundlegende Typen zu unterscheiden: hohe Becher von konischer Form, kleinere zylindrische Becher und breitere halbkugelige Tassen. Die hohen konischen Becher waren entweder völlig glatt oder hatten einen niederen Fuß und trichterförmig ausladenden Rand, ihre Höhe war ungefähr

gleich: 10,5—11,5 cm (Abb. 6: 1—4). Auf dem Gräberfeld I und III erhielten sich 11 Becher dieses Typs. Von den beschriebenen unverzierten Gefäßen unterschied sich der Becher aus Grab 53, der mit schrägen Riefen verziert war und mit seiner Höhe von 14 cm die übrigen Stücke übertraf (Abb. 6: 5). Die einfachen Becher des zweiten Typs mit zylindrischem Körper und angedeutetem Boden wiesen die Höhe von 8 cm auf (Abb. 6: 6). Diese zerbrechlichen Gefäße erhielten sich nur in geringer Zahl (zwei Stück). Die halbkugeligen Tassen waren ebenfalls nicht zahlreich vertreten, von beiden Gräberfeldern stammen fünf Stück. Eine ganze erhaltene Tasse wies die Höhe von 7 cm auf (Abb. 6: 7).

Trinkbecher waren in Pannonien eine häufige Beigabe in Gräbern aus dem 4. Jh. *A. Radnóti* (*1957*, S. 152—154), der die Glasgefäße aus dem Militärlager von Intercisa publizierte, machte darauf aufmerksam, daß dort schlanke konische Becher und Becher von beinahe zylindrischer Form einen verbreiteten Typ bildeten. Als weiteren Typ erwähnte der Autor auch halbkugelige Tassen. *A. Radnóti* urteilte, daß der Glasimport aus dem Osten in der 2. Hälfte des 3. Jh. aufgehört hatte. Westlicher Glasimport erreichte seinen Höhepunkt in der ersten Hälfte des 4. Jh. In das Gebiet Pannoniens wurde die Ware auf der Donau eingeführt, vor allem aus den rheinischen Glasproduktionszentren. Analogien zu den hohen Bechern in Rusovce lieferte das Gräberfeld von Ságvár in Ungarn, diese Becher waren größtenteils aus grünem Glas angefertigt (*Burger 1966*, Taf. 99: 2; 125: 5, 7, 8). Ebenso waren auf dem Gräberfeld aus dem 4. Jh. in Somogyszil in größter Zahl konische Becher in den Gräbern vertreten, ihre Höhe bewegte sich zwischen 10—13,5 cm. Außer den hohen Bechern erschienen dort auch halbkugelige Tassen (*Burger 1979*, S. 12). Ähnliche Glasbecher fanden sich auch im Westen in ihrem Produktionsgebiet. *O. Doppelfeld* (*1966*, S. 50, Abb. 82) hat einen konischen Becher aus Köln abgebildet, den er in das 4. Jh. datiert. Der Becher aus Grab 53 in Rusovce aus gelbgrünem Glas hatte verzierte Wände, wodurch er sich den Glasgefäßen aus dem 5. Jh. näherte. Wahrscheinlich war dieser Becher in Rusovce eines der jüngsten Glaserzeugnisse.

Das schönste Glaserzeugnis, das in Rusovce auf dem Gräberfeld I gewonnen wurde, war ein kleiner Krug, der sich nicht nur durch seine ausgewogenen Proportionen hervorhob, sondern auch durch die plastische Verzierung. Den eiförmigen Körper zierten schräge spiralförmige Rippen, der niedere Hals war durch eine plastische Verzierung abgesetzt, eine ähnliche Verzierung befand sich auf dem Gefäßrand, den Fuß bildete ein plastischer Stern, den Henkel schmückten Kanneluren; H. 12 cm (Abb. 5: 16). Der Krug aus durchsichtigem Glas war in eine Form geblasen, der plastische Glasfaden war aus grünem Glas. Dieser kleine Krug bildete in Pannonien keinen Einzelfund, jedoch die in anderen Fundorten geborgenen Gefäße trugen keine so reiche Verzierung. Bei den Krügen aus Intercisa und Ságvár fehlte der plastische Schmuck (*Radnóti 1957*, Taf. XXXI: 5; *Burger 1966*, Taf. 96: 3; 125: 23). Der kleine Krug aus Rusovce kann als Erzeugnis westlicher, für das 4. Jh. typischer Glaswerkstätten betrachtet werden. Diese Einstufung stützt sich auf die von *O. Doppelfeld* angeführten rheinischen Glaserzeugnisse. Die Verzierung mit spiralförmigen Rippen war auf Glasgefäßen seit dem 2 Jh. üblich, im 4. Jh. kam zu dieser Verzierung massiverer plastischer Schmuck hinzu (*Doppelfeld 1966*, Abb. 79, 105, 106).

Die Datierung der einzelnen Glasgefäßtypen in das 4. Jh. stützen in Rusovce römische Münzen, die in denselben Gräbern gefunden wurden. Die kleinen Fläschchen waren in den Gräbern mit Münzen Konstantius I. und seiner Söhne und mit Münzen Konstantinus II. vergesellschaftet. Die hohen Trinkbecher waren von Münzen Galerius Maximianus und Konstantius II. begleitet. Die halbkugelige Tasse war durch eine Valens-Münze datiert. Von den Glasgefäßen erhielten sich nur bestimmte Typen, die hauptsächlich als Grabbeigaben benützt wurden. Es waren Trink- und Toilettegarnituren.

In den Sammlungen des Slowakischen Nationalmuseums zu Bratislava und des Donauländischen Museums zu Komárno befinden sich Glasgefäße verschiedener Form, jedoch ohne genaue Fundortangabe. Die Gefäße stammen aus dem Umkreis von Komárno und von Fundstellen am rechten und linken Donauufer, deswegen wurden sie nicht in das Verzeichnis aufgenommen.

Die Übersicht der erhaltenen Glasgefäße aus der Slowakei zeigt, daß hier verschiedene Gefäßtypen von der ersten Hälfte des 1. Jh. bis

Abb. 6. 1–7 — Rusovce, Gräberfeld I.

zum Ende des 4. Jh. vertreten sind. In römischer Zeit stellten die Glaserzeugnisse in Mitteleuropa eine wertvolle Ware dar. Obwohl das Gebiet der Slowakei außerhalb des Römischen Imperiums lag, fand man hier mehrere wertvolle Glasgefäße, die von Kontakten der heimischen Bevölkerung mit römischen Kulturzentren zeugen. Die gefundenen Gefäße waren größtenteils Erzeugnisse italischer oder rheinischer Werkstätten und wurden in die Slowakei über Aquileia auf der alten Bernsteinstraße eingeführt. Manche einfachen Gefäßchen aus Rusovce stammten wahrscheinlich bereits aus örtlichen pannonischen Glashütten.

Mit den beschriebenen Glasgefäßen aus der römischen Kaiserzeit hängen Glasgefäße aus der Völkerwanderungszeit aus dem 5.—6. Jh. zusammen. Diese Gefäße knüpfen unmittelbar an die Erzeugnisse römischer Glashütten an und gehören deshalb in das Verzeichnis. Aus der Völkerwanderungszeit erhielten sich in der Slowakei nur einige Stücke von Glasgefäßen, wobei die meisten von ihnen zerscherbt gefunden wurden.

Das einzige ganze Gefäß stammt aus einem ausgeraubten Grab in Šarovce, wo es zusammen mit einem glasierten Tonkrug lag. Der dünnwandige Becher war aus grünlichem Glas, wahrscheinlich durch Blasen in eine Form angefertigt. Der glockenförmige Becher war unter dem Rand mit eingeritzten horizontalen Linien verziert, seinen Unterteil bedeckte feine Schrägkannelierung, der Boden war eingedellt; H. 7,8 cm, Mdm. 9,4 cm (Abb. 3: 3; *Novotný 1976*, S. 77, 139, Taf. XIX). Nach *B. Novotný*, der das Gräberfeld von Šarovce aufgearbeitet hat, war dieser Bechertyp in Pannonien im 4.—5. Jh. verbreitet. Der Autor setzt deshalb voraus, daß der Becher in Pannonien hergestellt worden sein mag, vielleicht in Brigetio. Die Gräber von Šarovce datierte er in das 5. Jh.

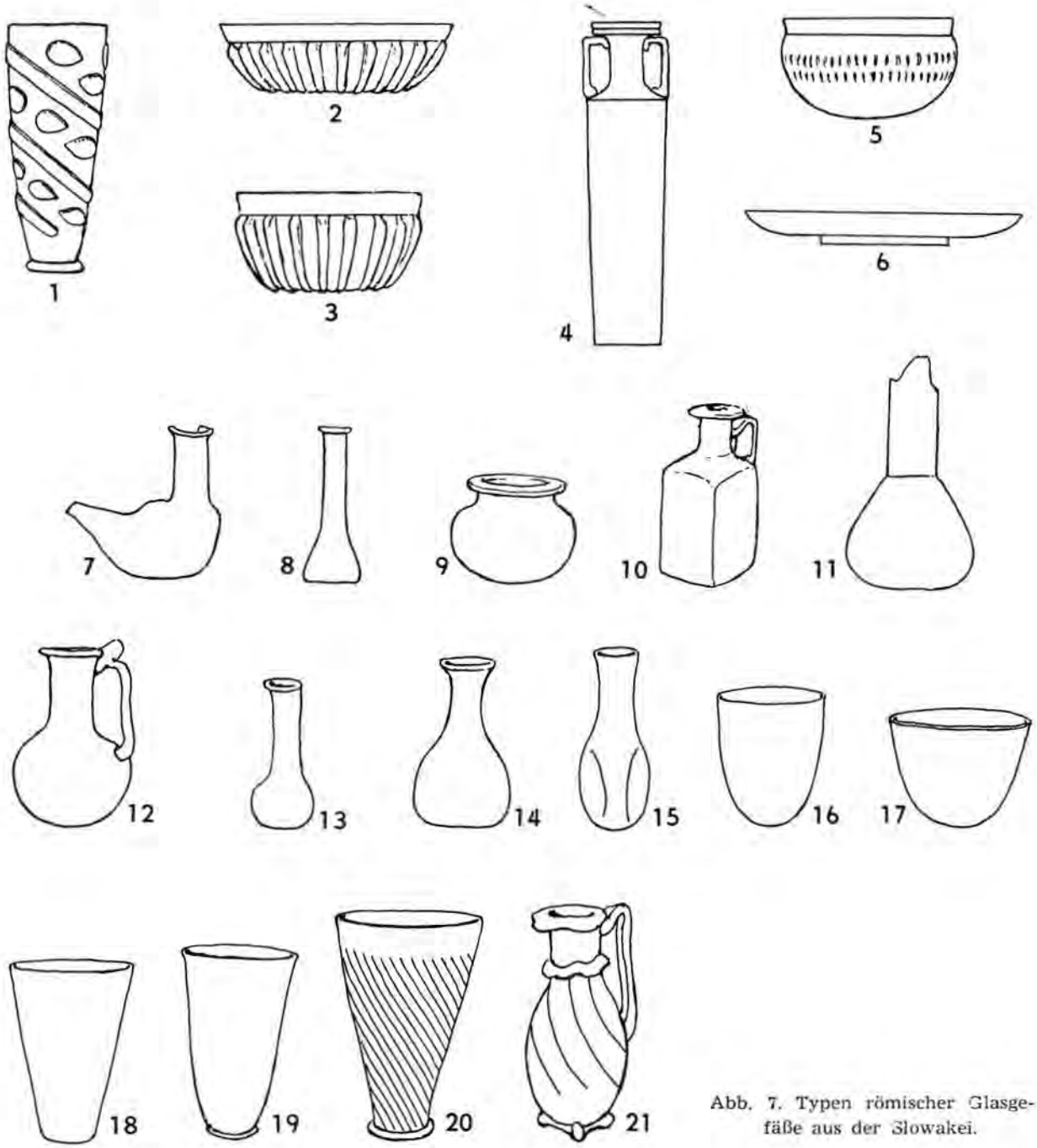

Abb. 7. Typen römischer Glasgefäße aus der Slowakei.

Ein prunkvoller Glasbecher wurde in Kapušany in der Ostslowakei auf einem kleineren Gräberfeld mit gestörten Skelettgräbern gefunden. Der hohe schlanke Becher mit niederem Fuß erweiterte sich allmählich nach oben, die Mündung war beschädigt. Auf dem Rand waren umlaufende Rillen, die Gefäßwände zierten plastische Streifen, die als ein Wellenband vom Rand beinahe bis Boden führten. Der Becher ist aus dünnem grünlichem Glas, der plastische Zierat wurde auf die Wände angeschmolzen; H. 15,3 cm (Abb. 1: 4). *V. Budinský-Krička (1957,* S. 358 f.) datierte ihn in das 5. Jh. Eine nahe Analogie zu ihm bietet ein Becher aus Erfurt aus dem Grab 1, der dieselbe Form und plastische Verzierung aufweist. *B. Schmidt (1961,* Taf. 28f, Abb. 49) datiert diesen in die Stufe IIa (in die J. 450—480). Aus einem anderen Kapušaner Grab stammt ein Gefäßbruchstück aus dunkelblauem Glas, doch konnte die Form des Gefäßes nicht bestimmt werden.

Auf dem Gräberfeld von Prša fanden sich

im Grab 91 Bruchstücke eines Glasgefäßes, das nur zeichnerisch rekonstruiert werden konnte (*Točík 1962*, S. 200, 210). Der hohe schlanke Becher mit niederem Fuß war von ähnlicher Form wie der beschriebene Becher aus Kapušany, aus dunkelblauem Glas und mit plastischen Vertikalbändern verziert. *A. Točík* datierte das Gräberfeld von Prša in die Mitte des 5. Jh.

Einen abweichenden Typ stellt der sog. Rüsselbecher aus Zohor dar. Er befand sich in einem Skelettgrab in Begleitung eines Tongefäßes und Bruchstücken von Silberzierat. Der hohe konische Becher mit ausladender Mündung besaß einen flachen massiven Fuß, den Hals und Unterteil zierten dünne horizontale Fäden, die Wände trugen zwei Reihen rüsselartigen Zierates (vier Stück in der oberen Reihe und fünf in der unteren). Es waren hohle Röhrchen, deren breitere offene Enden mit den Gefäßwänden verbunden waren. Dieser rüsselartige Zierat war mit aufgeschmolzenen Wellenbändern verziert. Der Becher war aus braungrünem Glas angefertigt. Er war zerscherbt, so daß nur seine zeichnerische Rekonstruktion möglich war; H. 19,5 cm, Mdm. 5 cm, Dm. des Fußes 4,6 cm (Abb. 3: 4; *Kraskovská 1963*, S. 693 f.).

Den Herstellungsvorgang solcher Becher beschrieb *O. Doppelfeld (1966*, S. 73). Die Grundlage bildete der hohe Glasbecher, mit einem Tropfen glühenden Glases wurde die Gefäßwand erweicht, durch Blasen in die Pfeife bauchte der Glasbläser diese Stelle aus, schließlich zog der Gehilfe des Glasbläsers den Tropfen in die Länge und befestigte ihn unten an die Gefäßwand. Der Typ der Rüsselbecher kam am häufigsten in Deutschland vor, der Fund aus Zohor stellt vorderhand sein östlichstes Vorkommen dar. *R. Stampfuß* (*1940*, S. 274) gliederte die in Deutschland gefundenen Becher in zwei Typen auf. Nach seiner Gliederung entspricht der Becher aus Zohor dem älteren, reich verzierten Typ, der in das 5. Jh. datiert ist. Die jüngeren Becher trugen nur eine einzige Reihe des rüsselartigen Zierates. Von den publizierten Exemplaren der Rüsselbecher bietet die entsprechendste Analogie für den Fund aus Zohor das Exemplar aus Grab 12 in Stößen, ein weiterer ähnlicher Becher fand sich in Mühlhausen (*Schmidt 1961*, S. 114, Taf. 71k, 28g). *B. Schmidt* schreibt, daß die in Mitteldeutschland gefundenen Becher zum älteren Typ gehörten, aber auch in Gräbern aus dem 6. Jh. vorkommen. Er reihte die Rüsselbecher in die Stufe IIb, die in die J. 480—525 datiert ist. Im Stößener Grab wurde mit dem Glasgefäß ein Solidus des Anastasius (491—518) mitgefunden. *B. Schmidt* hielt die beschriebenen Glasbecher für Import aus dem Rheingebiet. Aufgrund der angeführten Analogien aus Deutschland kann der Becher aus Zohor als Erzeugnis der rheinischen Glashütten betrachtet und in die erste Hälfte des 6. Jh. verwiesen werden.

Die Einzelfunde von völkerwanderungszeitlichen Glasgefäßen aus dem 5.—6. Jh. in der Slowakei ergänzen nur die Übersicht der Gefäße aus der römischen Kaiserzeit. Insgesamt erhielten sich vier Glasgefäße aus dieser Zeit, wobei drei Bechertypen vertreten waren. Die geringe Zahl der Funde widerspiegelt nicht die Vielfalt der Glaserzeugnisse im 5.—6. Jh., doch zeigt sie, daß die Verbindung mit den westlichen Glaszentren nicht einmal in den unruhigen Zeiten der Völkerwanderung unterbrochen war. Die Glaserzeugnisse waren immer der Anzeiger einer bestimmten Stufe der Kulturentwicklung der Bevölkerung und ein Zeugnis von Handelskontakten mit den Nachbarländern. Von dieser Sicht haben auch die Glasgefäßfunde aus der römischen Kaiser- und der Völkerwanderungszeit eine breitere Bedeutung, die sich nicht auf die Bestimmung der Gefäßtypen beschränkt, sondern zum Kennen des Lebensstandards der zeitgenössischen Bevölkerung der Slowakei beiträgt.

Übersetzt von B. Nieburová

Literatur

ADLER, H.: Ein germanisches Körpergrab der römischen Kaiserzeit in Neuruppersdorf. In: Fundber. Österr. 14. Horn 1975, S. 15—25, Abb. 6—9.

BARKÓCZI, L.: Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio. In: Folia archaeol. 18. Budapest 1966—1967, S. 67—89.

BENINGER, E.: Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov. In: Ann. Naturhist. Mus. Wien. Wien 1931, S. 183—224.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V.: Hroby z doby rímskej a sťahovania národov v Kapušanoch, okr. Prešov. Slov. Archeol., *5*, 1957, S. 356—362.

BURGER, Sz. A.: The late roman cemetery at Ságvár. Acta archaeol. Acad. Sci. hung., *18*, 1966, S. 99—234.

BURGER, Sz. A.: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. Budapest 1979.

DEKAN, J.: Znovuobjavená Gerulata. Svet vedy, *13*, 1966, S. 143—149.

DOPPELFELD, O.: Römisches und fränkisches Glas in Köln. Köln 1966.

EGGERS, H. J.: Der römische Import im freien Germanien I. Hamburg 1951.

EISNER, J.: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.

EKHOLM, G.: Orientalische Gläser in Skandinavien während der Kaiser- und frühen Merowingerzeit. In: Acta archaeol. 27. København 1956, S. 35—59.

KOLNÍK, T.: Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch. Slov. Archeol., *4*, 1956, S. 233—300.

KOLNÍK, T.: Germánske hroby zo staršej doby rímskej zo Zohoru, Žlkoviec a Kostolnej pri Dunaji. Slov. Archeol., *7*, 1959, S. 144—162.

KOLNÍK, T.: Pohrebisko v Bešeňove. Slov. Archeol., *9*, 1961, S. 129—300.

KOLNÍK, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovania národov. Slov. Archeol., *19*, 1971, S. 499—548.

KOLNÍK, T.: Žiarové pohrebisko z neskorej doby rímskej a zo začiatku sťahovania národov v Čiernom Brode. Slov. Archeol., *23*, 1975, S. 341—378.

KRASKOVSKÁ, Ľ.: Hroby z doby rímskej v Zohore. Slov. Archeol., *7*, 1959, S. 99—143.

KRASKOVSKÁ, Ľ.: Nálezy z doby sťahovania národov na západnom Slovensku. Archeol. Rozhl., *15*, 1963, S. 693—700, Abb. 228, 235.

KRASKOVSKÁ, Ľ.: Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I. Bratislava 1974.

KRASKOVSKÁ, Ľ.: Rímske pohrebisko na parcele JRD v Rusovciach. In: Zbor. Slov. nár. Múz. 14. Bratislava 1974, S. 81—111.

KRASKOVSKÁ, Ľ.: Revízny výskum rímskej stanice v Stupave roku 1977. In: Zbor. Slov. nár. Múz. 19. Bratislava 1979, S. 33—49.

NOVOTNÝ, B.: Šarovce. Bratislava 1976.

ONDROUCH, V.: Limes Romanus na Slovensku. Bratislava 1938.

ONDROUCH, V.: Rímske stanice v Stupave a v Pajštúne. In: Historica slovaca. 3/4. Bratislava 1945/1946, S. 62—119.

ONDROUCH, V.: Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku. Bratislava 1957.

PICHLEROVÁ, M.: Rímske pohrebisko II v Rusovciach. Archeol. Rozhl., *24*, 1972, S. 52—58.

RADNÓTI, A.: Glasgefässe und Glasgegenstände. In: Intercisa. 2. Budapest 1957, S. 141—163.

REINACH, S.: A herpályi paizsdudor. Archaeol. Ért., *14*, 1894, S. 395—404.

SAKAŘ, V.: Drobné nálezy z areálu římského kastelu na Leányváru (výzkum 1955—1956). In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 11. Nitra 1963, S. 43—112.

SCHMIDT, B.: Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle 1961.

STAMPFUSS, R.: Die Franken. Die Gläser. In: Vorgeschichte der deutschen Stämme. 1. Leipzig 1940, S. 274—275.

SZILÁGYI, J.: Aquincum. Budapest 1956.

TEJRAL, J.: Počátky doby římské na Moravě z hlediska hrobových nálezů. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 18. Nitra 1970, S. 107—192.

TOČÍK, A.: Nové nálezy z doby sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku. In: Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 9. Nitra 1962, S. 187—218.

VÁGÓ, E. B. — BÓNA, I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof. Budapest 1976.

VLADÁR, J.: Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961—1962. Archeol. Rozhl., *16*, 1964, S. 63—101.

Римские стеклянные сосуды в Словакии

Людмила Красковска

С I до IV вв. н. э. территория Словакии находилась в соседстве Римской империи, более точно ее прозинции Паннония. Среди римских импортов, которые привозились на территорию Словакии, были и стеклянные сосуды. Изделия из стекла попадали сюда раз-

ными путями: иногда посредством торговли, некоторые как военная добыча, но чаще всего римляне их посылали как подарки для местных вождей. Стеклянные сосуды, которые нашлись в Словакии, в большинстве случаев были получены из могил с трупоположением. На поселениях местного населения и в могилах с трупосожжением встречались только обломки стекла. В римских военных лагерях, расположенных на территории Словакии, тоже сохранились только обломки стеклянных сосудов.

К раннему римскому периоду I и II вв. относились редкие стеклянные сосуды, найденные в могилах с трупоположением в Юго-Западной Словакии. Богатые т. наз. княжеские могилы содержали различные римские импортные изделия: бронзовые и стеклянные сосуды, золотые и серебряные украшения. Из могилы в Высокой при Мораве получен целый стеклянный бокал с рельефным орнаментом (рис. 1: 1). Уникалный бокал из прозрачного стекла был сделан посредством дутья, орнаменты были налеплены и огранены. Сосуд изготовили в Южной Италии в I в.

В одной могиле в Зогоре сохранились две чаши из мозаичного стекла и две чаши из синего стекла. Все эти сосуды принадлежали к типу чаш с рельефными ребрами, были изготовлены техникой вдавливания в форму, а потом подверглись гранению. Чаши из мозаичного стекла синего цвета с белыми узорами были изготовлены в стеклоделательных мастерских в Риме в первой половине I в. (рис. 1: 2). Чаши из синего прозрачного стекла были сделаны в мастерских в Италии во второй половине I в. (рис. 1: 3). В другой могиле в Зогоре нашлись две такие же самые чаши из прозрачного стекла.

Выдающийся набор стеклянной посуды позднеримского периода происходил из княжеской могилы в Стражах (теперь Краковани-Страже), его опубликовал *В. Ондроух*. Две высокие бутылки-стамнии из прозрачного стекла, изготовленные в стекольной мастерской в Южной Италии, датировались второй половиной III в. (рис. 2: 1). Набор чаш из прозрачного стекла с граненым декором состоял из 5 штук (рис. 2: 2). Чаши были сделаны в стекольной мастерской в области Рейна, правдоподобно в Кельне в III в. В Восточной Словакии в княжеской могиле в Острованих сохранились две такие чаши с граненым декором, какие были в Стражах (рис. 3: 2). Могила в Острованих датировалась второй половиной III в. В богатой могиле в Цейкове, датированной около 300 г., находилась большая плоская миска из зеленоватого стекла (рис. 3: 1). *Э. Бенингер* считал что этот сосуд был изготовлен в черноморских мастерских.

Из могильников с трупосожжением удалось определить только находки стекла из могил в Бешенёве. Там были расплавленные обломки стекла сине-зеленого цвета, оставшиеся от чаш с рельефными ребрами. *Т. Кольник* датировал могильник в Бешенёве II в. Стеклянные сосуды, обнаруженные в римских лагерях, принадлежали к имуществу римских воинов. Из лагеря в Леаньваре вблизи Комарно, построенного в II. в. и перестроенного в IV в., происходили различные обломки стекла. *В. Сакарж* определил фрагменты бутылок-стамний как изделия рейнских мастерских и датировал их IV в. (рис. 4: 1). Тот же автор датировал II в. обломок бутылки из толстого стекла, вероятно тоже рейнского происхождения (рис. 4: 2). Римский военный лагерь в Ступаве был построен в начале II в. В Ступаве нашлись обломки сосудов из прозрачного стекла с различным декором. Фрагмент чаши был украшен рельефными ребрами (рис. 4: 3). Обломки кубков с тонкими стенами имели такой граненый орнамент, как чаши из с. Страже, поэтому их можно датировать III в. (рис. 4: 4—6). Некоторые сосуды имели резной и граненый декор (рис. 4: 7, 8). Автор предполагает, что эти стеклянные сосуды с резным и граненым орнаментом были изделиями стекольных мастерских в области Рейна. Обломок ритона из стекла, украшенный стеклянными нитями, имел аналогии среди стеклянных ритонов из Кельна на Рейне, которые *О. Доппельфельд* датировал III в. (рис. 4: 10).

Описанные местонахождения стеклянных сосудов были расположены на левом берегу Дуная в областях с германским населением. На этой территории стеклянная посуда была редким товаром. Местонахождение в Братиславе-Русозцах находилось на правом берегу Дуная, на территории римской провинции Паннония. В провинциях стеклянная посуда принадлежала к домашней утвари. В Русовцах, кроме остатков зданий, были исследованы три могильника. Могилы с трупосожже-

нием на могильниках I и II относились к I и II вв. В могилах с трупосожжением были найдены зооморфные сосуды из зеленого стекла (рис. 5: 1, 2). Небольшие бутылки из прозрачного стекла употреблялись как туалетная посуда (рис. 5: 6, 7). К ним принадлежал небольшой сосуд из могильника I (рис. 5: 8). С могильника I были получены стеклянные сосуды, которые употреблялись для напитков. Симметрический кувшинчик был изготовлен из зеленоватого стекла (рис. 5: 3). Четырехугольная бутылка, сделанная из толстого зеленого стекла, имела аналогии в Кельне на Рейне (рис. 5: 4). Для второй бутылки тоже нашлись аналогии среди изделий из области Рейна (рис. 5: 5). Автор предполагает, что эти бутылки были изготовлены в стекольных мастерских в области Рейна и датировались II в.

В могилах с трупоположением в Русовцах также встречались небольшие туалетные флаконы, сделанные из зеленоватого стекла (рис. 5: 10—13). На могильнике III был найден флакон из толстого зеленого стекла (рис. 5: 14). Небольшая вазочка из могильника I, по-видимому, тоже относилась к туалетным принадлежностям (рис. 5: 9). Большую часть стеклянной посуды IV в. представляли бокалы для напитков из тонкого стекла, обыкновенно зеленого цвета, изготовленные посредством выдувания. Автор различает среди них высокие конические бокалы (рис. 6: 1, 4), низкие бокалы (рис. 6: 6) и полусферические кубки (рис. 6: 7). Один бокал из желто-зеленого стекла был украшен резными линиями (рис. 6: 5). На могильнике I был обнаружен красивый кувшинчик из прозрачного стекла с рельефным декором из зеленого стекла (рис. 5: 16). Кувшин был изготовлен посредством дутья в форму, его можно считать изделием западных стекольных мастерских, характерных для IV в. Стеклянные бокалы для напитков похожей формы часто встречались на местонахождениях римской эпохи в Паннонии, например, в лагере в Интерцисе, на могильниках в Шагваре и Шомодьсил. Список стеклянной посуды сохранившейся в Словакии показывает, что здесь были представлены различные типы сосудов с первой половины I в. до конца IV в. Было установлено, что стеклянные сосуды I в. являлись изделиями итальянских мастерских, сосуды II—IV вв. в большинстве случаев происходили из стекольных мастерских в Рейнской области. Венгерские исследователи *Л. Баркоци, Е. Б. Ваго,* И. Бона предполагают, что простые сосуды, как бокалы, флаконы изготовлялись в местных стекольных мастерских в Паннонии. *Л. Баркоци* думал о производстве стекла в Аквинкуме. Некоторые стеклянные сосуды, найденные в Русовцах, могли происходить из этих местных мастерских.

В непосредственной связи со стеклянными изделиями римской эпохи была стеклянная посуда эпохи переселения народов V—VI вв., найденная в Словакии. В могиле в Шаровцах был обнаружен кубок зеленого цвета с резным орнаментом (рис. 3: 3). *Б. Новотны* датировал могилу в Шаровцах V в. и предполагал, что кубок был сделан в Паннонии. В Восточной Словакии в Капушанах был найден высокий бокал с рельефным декором (рис. 1: 4). Бокал был изготовлен из стекла с зеленоватым оттенком. *В. Будински-Кричка* датировал этот бокал V в. Обломки похожего бокала из темносинего стекла сохранились в могиле в Прше. *А. Точик* датировал могильник в Прше половиной V в. Бокал, найденный в могиле в Зогоре, относился к типу *Rüsselbecher*. Высокий бокал, украшенный двумя рядами хоботовидных украшений, был сделан из коричнево-зеленого стекла (рис. 3: 4). На основании аналогий в Германии бокал из Зогора можно считать изделием рейнской мастерской и датировать его первой половиной VI в.

Стеклянные изделия всегда были свидетельством торговых связей с соседними странами и вместе с тем показателем определенной ступени культурного развития населения. Находки стеклянной посуды римской эпохи и эпохи переселения народов также способствуют изучению жизненного уровня населения Словакии того времени.

Перевод Л. Красковской

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA XXIX-2, 1981

K PROBLEMATIKE STREDOEURÓPSKYCH AEROFÓNOV 7.—13. STOROČIA

DANICA STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ
(Archeologický ústav SAV, Nitra)

Hudobné nástroje v archeológii tvoria pomerne veľkú skupinu nálezov z rôznych období. Treba však poznamenať, že málo archeologických prác sa nimi zaoberá. Väčšinou si autori všímajú len obmedzený rozsah nástrojových typov, napr. neolitické bubny *(Fischer 1951; Mašek 1954)*, husle z 11.—13. stor. *(Jażdżewski 1950*, 1966; *Filip 1950; Strumiło 1951)*, praveké a stredoveké flauty s hmatovými otvormi zo strednej a severnej Európy *(Brade 1975)*, dvojitú píšťalu zo slovansko-avarského pohrebiska v Jánoshide *(Bartha 1934)*, včasnostredoveké píšťalky zo Staropoľska, Veľkopoľska a Pomoria *(Wieczorowski 1939)* a západného Pomoria *(Rulewicz 1963)*. Komplexnejšie spracovanie pravekých hudobných nástrojov nájdeme v práci *J. V. S. Megawa (1968)* a slovanských nástrojov v štúdii *J. Slámu (1956)*. Pojem hudobný nástroj zahrňuje však širokú skupinu ďalších predmetov, napr. zvončeky, hrkálky, hudobné luky, bzučadlá a rôzne typy zvukových hračiek. K jednoduchým zvukovým nástrojom sa často viaže kultová a magická predstava o nadprirodzenom účinku zvuku. Vďaka tradíciám a kontinuite ľudových kultúr sa mnohé zo zvukových nástrojov zachovali až do súčasnosti a stretávame sa s nimi napr. ako so zvukovými rekvizitami masiek pri výročných sviatkoch a pod. *(Kunz 1974*, s. 34). Veľa hudobných nástrojov sa nezachovalo, pretože na ich výrobu sa použil ľahko zničiteľný materiál. Väčšinu nálezov tvoria predmety z kosti, kovu, hliny, ktoré sa používali viac na výrobu jednoduchších nástrojov alebo doplňujúcich častí zložitejších. Pre nedostatok poznatkov archeológovia nálezy zvukových nástrojov obvykle podceňujú, prehliadajú alebo nesprávne zaraďujú, možno aj preto sa problematika výskumu hudobných nástrojov v archeológii odsúva na okraj záujmu.

S hudobnými nástrojmi sa spája množstvo otázok, týkajúcich sa duchovných a materiálnych hodnôt — vzniku, zániku, princípov konštrukčného riešenia, vývinu a pod. Ich riešením sa zaoberá organológia, ktorá pracuje predovšetkým so súčasným inštrumentárom hudby umelej a ľudovej, triediac ho podľa vypracovaných systematík. Organológia používa vlastnú terminológiu a pri hodnotení nástrojov sa riadi i metrickými hodnotami pre zvuk dôležitých častí a pod. Pri sledovaní histórie hudobných nástrojov a riešení otázok ich vzniku organológovia pracujú aj s archeologickým materiálom *(Seewald 1934; Zagiba 1971; Salmen 1970; Kamiński 1970)*.

Je veľmi málo archeologických prác, ktoré sa snažia aspoň čiastočne použiť niečo z poznatkov organológie. Takou je napr. štúdia o slovanských hudobných nástrojoch od *J. Slámu (1956)* a práca *Ch. Bradeovej (1975)*, ktorá využiva akustické miery. Poznatky získané organológiou sú v archeologických kruhoch skoro neznáme. Prejavuje sa to udávaním neúplných údajov, nedostatkom terminologických výrazov alebo vlastnou nevhodne aplikovanou terminológiou *(Rulewicz 1963)* atď. Doteraz neexistuje práca, ktorá by vychádzala z archeologického materiálu a používala niektorú systematiku triedenia hudobných nástrojov, dôležitú pre ich správne typologické triedenie a zaradenie v širšom kontexte. Chýba tiež prehľadná informácia o poznatkoch dôležitých pri hodnotení a určení predmetu ako hudobného nástroja a jeho významu v rámci európskeho alebo československého inštrumentára, a tým i odpovede na otázku možnosti a výhod použitia organológie ako pomocnej vednej disciplíny v archeológii a naopak.

V tejto práci sa pokúsime aplikovať niektoré poznatky organológie pri klasifikácii a typologickom triedení aerofónov z nálezových fon-

dov z územia strednej Európy (približne z oblasti západných Slovanov) od 7. do 13. stor. Výhodou zvoleného obdobia je možnosť doplňovania informácií o inštrumentári starých Slovanov v ikonografickom materiáli a v písomných správach a ich porovnanie s výsledkami organologických výskumov v dnešnom ľudovom inštrumentári. V práci sa vyskytuje materiál z oblastí, ktoré zväčša obývali západní Slovania (ČSSR, PĽR, NDR a MĽR). Materiál z územia NDR nie je väčšinou etnicky určený, preto sa vybral z oblastí, kde možno predpokladať slovanskú provenienciu alebo slovanskú kultúrnu tradíciu. Výber sa urobil podľa prác *J. Herrmanna (1968, 1972).*

Uvedomujeme si, že práca neobsahuje všetky archeologické nálezy k danej téme a na výsledky negatívne vplýval aj fakt, že pri vyhodnocovaní materiálu sme nemohli všetky predmety analyzovať priamo, ale len prostredníctvom ich opisov v dostupných publikáciách. Tým sa zúžil okruh možností pozorovania rôznych detailov, ktoré sa dosiaľ nepokladali za dôležité, ale ktoré by mohli viesť k presnejšiemu charakterizovaniu znakov jednotlivých nástrojov. S láskavým dovolením *J. Špačka* uvádzame aj jeden nepublikovaný nástroj z Prahy.

— — — — —

Skúmané predmety (139 ks) typologicky delíme a charakterizujeme podľa triediaceho systému, ktorý vypracovali *E. M. Hornbostel* a *C. Sachs (1914).* Pri uvádzaní druhu a typu nástroja používame pred príslušným číselným znakom skratku H—S (= Hornbostel—Sachs). Pred niekoľkými rokmi sa táto publikácia znovu odporučila na triedenie, opis a charakteristiku nástrojov v múzeách na celom svete. Do češtiny ju preložili a upravili *J. Keller* a *M. Kopecká (1977).* Pretože táto práca nie je medzi archeológmi všeobecne známa, stručne zhrnieme hlavné body úvodných poznámok autorov prekladu, ktoré vystihujú jej výhody i pre archeologický materiál.

Spomenutý triediaci systém je variabilný a ponecháva možnosti a priestor na riešenie nových problémov, k zavádzaniu nových nástrojových tried, rodov, skupín. Obsahuje všetky druhy hudobných nástrojov, kým iné triediace systémy (kriticky ich zhodnotil *L. Leng 1967)* sa podrobnejšie venujú jednej nástrojovej skupine, alebo preferujú vlastnosti, ktoré sa dajú vypozorovať len v živej nástrojovej hudbe. Druhou výhodou je jednotná terminologická nomenklatúra, ktorá v českej a slovenskej organologickej terminológii nie je ešte celkom ustálená a v archeológii sa vôbec nepoužíva. Aplikácia poznatkov z tejto publikácie je zároveň i pokusom pracovať s organologickými termínmi pri triedení archeologického materiálu. Práca *E. M. Hornbostela* a *C. Sachsa* je vydaná v češtine. Do slovenčiny sme preložili iba tie partie, ktoré sa priamo dotýkajú nášho materiálu. Pritom sa vychádzalo z terminológie *L. Lenga (1967)* a z odborných konzultácií s dr. *I. Mačákom.*

E. M. Hornbostel (etnoorganológ) a *C. Sachs* (organológ) za hlavné triediace kritérium pokladajú fyzikálnu charakteristiku tvorby tónu, no nie vždy rozlišujú podstatné a nepodstatné javy z hľadiska akustiky, ale nevylučujú ďalšie rozširovanie alebo opravy systematiky. Chceli, aby sa číselným kódom dal charakterizovať každý typ hudobného nástroja a do systematiky aplikovali *Deweyov* číselný systém. Jednotlivé čísla podľa poradia označujú fyzikálny spôsob tvorenia tónov, spôsob hry na nástroji, základný princíp stavby nástroja, ďalšie špecifické spôsoby stavby nástroja atď. Toto detailné delenie je podrobne vypracované s ohľadom na zvláštnosti tej či onej triedy nástrojov. Unifikácia triedenia nástrojov je dosť obsiahla na to, aby mohla pojať rôzne náhľady na klasifikáciu hudobných nástrojov.

Výhodou spomenutej systematiky pre archeológa je jej veľmi zrozumiteľná charakteristika a príklady nástrojov k jednotlivým typom umožňujú ľahkú orientáciu i laikovi. Nevýhodou tejto systematiky pre archeológa je, že neobsahuje zobrazenia nástrojov. Veľkým uľahčením sú číselné symboly, ktoré umožňujú v súpise materiálu vyhnúť sa zdĺhavým opisom a presne charakterizujú, o ktorý druh nástroja ide. Zároveň je systematika prehľadnou informáciou o existujúcich typoch nástrojov a ich výskyte v širokom kontexte.

Terminológia

V práci používame organologické termíny na označenie jednotlivých častí nástroja, ktoré sú v archeologickej literatúre nezvyklé, preto ich uvádzame na zidealizovanom aerofóne (obr. 1). Pokiaľ treba, vysvetľujeme aj účel jednotlivých častí. Názvy považujeme zatiaľ za pracovné.

Korpus je názov tela nástroja. Môže mať rôzny tvar podľa druhu nástroja.

Píšťalová trubica (tubus) vytvára priestor, v ktorom sa rozkmitá vzduchový stĺpec. Dĺžka je dôležitá na výpočet výšky tónu. Zvyčajne prechádza pozdĺž celého korpusu nástroja, ale napr. pri píšťalách H—S 421.221.11 z parohu sa končí obvykle vo štvrtine korpusu.

Hrana je miesto, kde sa rozbíja vzduchový stĺpec a vytvára tón.

Hlásnica (hl) (Aufschnitt, otwór wargowy) máva rôzny tvar: okrúhly, trojuholníkový, oblúkový a pod. Obvykle je umiestnená v hornej časti (hlave) nástroja, v neveľkej vzdialenosti od okraja. Ak má nástroj dierky, môže byť nad nimi (predná strana flauty) alebo na opačnej strane (zadná strana flauty). Stena za ňou je neporušená. Na súčasnom materiáli býva obvykle jedna hlásnica. U Indiánov sa vyskytli píšťalky i s viacerými hlásnicami v jednej rovine, ale nie proti sebe (nepublikovaný materiál dr. *I. Mačáka).*

Prúdstny kolík je z organického materiálu, a preto sa obvykle v nálezoch nezachoval. Je potrebný vždy, ak píšťalky majú hlásnicu, ale telo nástroja nemá prirodzený spád, ktorý by privádzal vzduchový prúd na hranu. Tvary a umiestnenia kolíkov môžu byť rôzne. Zaoberal sa nimi *H. Moeck (1967).* Rozoznáva 9 možností uzavretia hlavy v prípade fláut s hlásnicou a uvádza i oblasti, pre ktoré sú typické.

Zárez (z) môže, ale nemusí byť. Neprechádza do píšťalovej trubice, nachádza sa len na povrchu korpusu. Obvykle ide smerom od hrany dolu, ale môže sledovať i celú hlásnicu. Býva rôzneho tvaru (podobne ako hlásnica).

Niekedy je spodný koniec píšťaly uzavretý prirodzeným spôsobom alebo umelo — zátkou.

Hmatové otvory, dierky (d) (Grifflöcher na prednej strane, Daumenlöcher na zadnej) sú obvykle posunuté viac k spodnej časti nástroja. Ich počet je rôzny (od dvoch po osem). Väčší počet dierok je na prednej strane. Oproti nim alebo na boku môžu byť palcové dierky (Daumenlöcher). V našej práci označujeme slovne, o ktorú stranu ide a pre všetky používame termín dierka. Môžu byť v rôznych kombináciách (3+1, 3+1+1, 4+2 atď.). Je dôležité označiť aj kombináciu dierok (kd).

Predná strana nástroja. Obvykle je to strana obrátená pri hre smerom hore, teda strana, na ktorej je obvykle väčší počet dierok. Ak píšťalka dierky nemá, predná strana je tá, kde sa nachádza hlásnica. Ak nástroj nemá hlásnicu ani dierky, stranu na archeologických nálezoch neurčujeme.

Tvar okrajov na hlave nástroja je jedným z určujúcich znakov, ak máme pochybnosti o tom, či ide o hudobný nástroj. Rozoznávame šesť možností úpravy okraja (obr. 2: 1—6). Z nich forma 2 je pre píšťalku bez hlásnice dosť nepravdepodobná. Forma 6 je nevyhnutná pre náustok trúb, aby sa pery hráča mali kde rozkmitať. Ostatné formy, ak by sme uvažovali o trúbe, by predpokladali ešte použitie nátrubku.

Náustok. V práci tak nazývame všetky oddeliteľné hlavy alebo horné časti nástroja pri aerofónoch s jazýčkami, trúbach a rohoch.

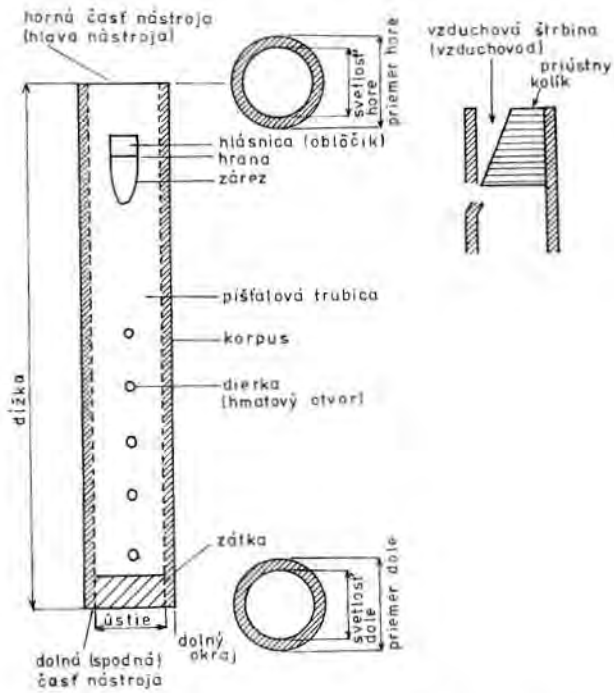

Obr. 1. Základné termíny na označenie jednotlivých častí aerofónov.

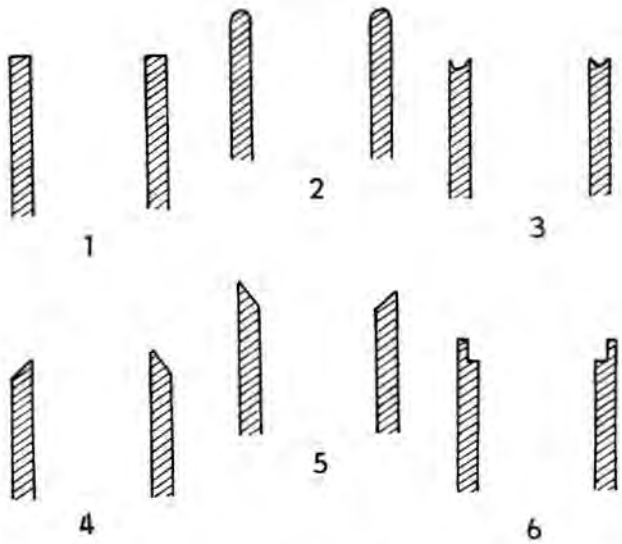

Obr. 2. Možné varianty zrezania okrajov v hornej časti fláut bez hlásnice.

Nátrubok je špecializovaná forma náustku pre trúbu alebo roh.

Akustické miery

Okrem uvedených názvov používame v ďalšom texte, pokiaľ to možno z publikovaného materiálu určiť, miery nástrojov podľa akustických kritérií. V archeologických prácach sa obvykle určujú metrické údaje nástroja podľa

vlastného uváženia autora, a to dĺžka a niekedy i priemer v rôznych častiach korpusu. Tieto údaje nestačia pre organológiu, ba aj archeológiu ochudobňujú o možnosť posudzovania a rozboru hudobných nástrojov.

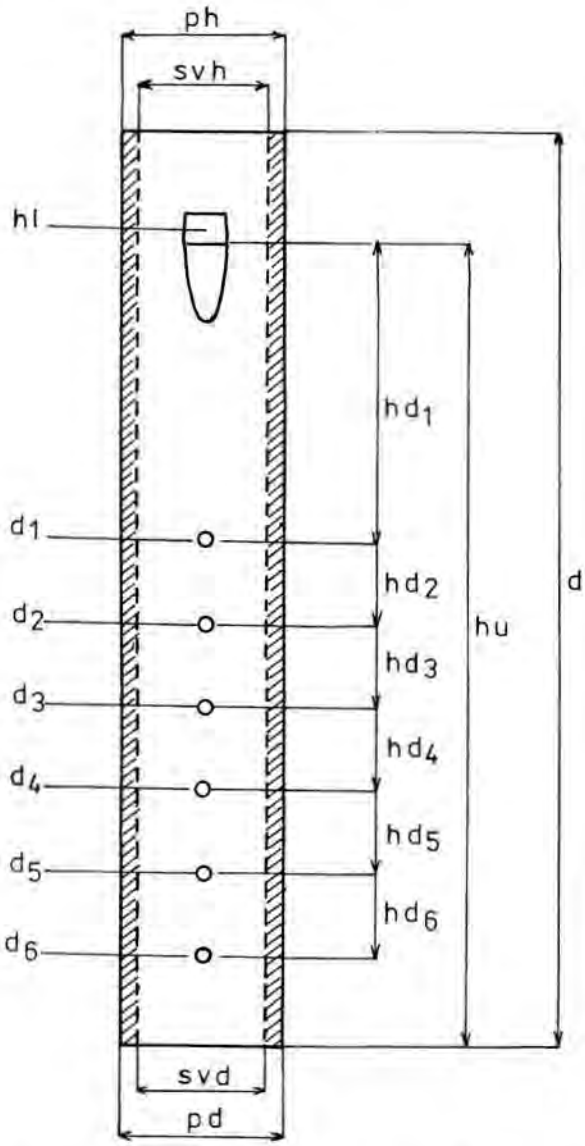

Obr. 3. Akustické miery: d. — celková dĺžka nástrojov (dĺžka píšťalovej trubice prichádza do úvahy iba pri nástrojoch s prirodzene alebo umelo uzavretým ústím); hu — vzdialenosť hrana — ústie (meria sa od hrany); hl — rozmery hlásnice (udávajú sa dva navzájom na seba kolmé rozmery, napr. hl — 8 × 4 mm); d — dierky (ich rozmery sa udávajú podobne ako u hlásnice). Ak má nástroj dierky, meria sa od hrany po vrchný okraj dierky: hd_1 — hrana — dierka 1 (meria sa smerom od hlásnice); hd_2 — hrana — dierka 2 atď. Dierky sa číslujú v poradí od hrany dolu. Aj v prípade, že sa nachádzajú ešte dierky na zadnej alebo i bočnej strane, meria sa od hrany po horný okraj dierky. Pred údajom označujeme, o ktorú stranu ide (napr. zadná strana hd_1).

CH. Brade (1975) prvýkrát uvádza presné miery a návrh na meranie fláut s hmatovými otvormi. Jej miery možno v organológii použiť, ale musia sa prepočítavať, lebo sú v opačnom poradí.

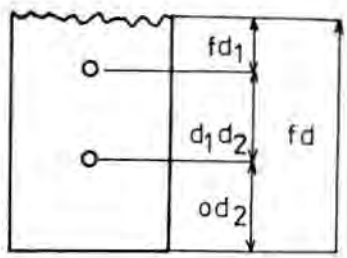

Obr. 4. Akustické miery na poškodenom nástroji. Písmeno f označuje približný údaj v prípadoch, keď je jeden koniec poškodený a nemožno určiť úplný údaj. Meria sa v smere od predpokladanej hrany. Ak sú oba konce poškodené, zvolí sa jeden okraj a meria sa od neho.

Pri určovaní akustických mier vychádzame preto zo spôsobu používaného v Hudobnom oddelení Slovenského národného múzea v Bratislave, ktorý spočíva na fyzikálnej zákonitosti tvorby tónu na píšťalách (obr. 3).

Ak je nástroj na jednej strane poškodený, uvádzajú sa rozmery tak, ako to ukazuje obr. 4.

Dôležité je uviesť i tvar hlásnice, lebo zo zobrazenia to nie je vždy zrejmé.

Pri nástrojoch s jazýčkami by sa mal udávať priemer a svetlosť náustku i tela nástroja hore i dolu.

Miery, ktoré sme tu spomínali, neboli komplexne určené ani pri jednom druhu nástroja.

Triedenie nálezov

I. Bzučadlá (H—S 412.22)

Bzučadlá sú voľné aerofóny, kde kmitajúci vzduch nie je ohraničený telom nástroja, ale periodicky prerušovaný otáčaním prerušovača (bez pričinenia vzduchu) okolo vlastnej osi. V ľudovom inštrumentári sa s nimi stretneme pod rôznymi špecifickými názvami, napr. golongáš (medený guľatý gombík s dvoma dierkami na tele, navlečený na 60—80 cm dlhej niti; pri točení vydáva hlas ako cvrček, obr. 5: 6), frnčadlo (bzučadlo — na dvojitom špagáte navlečený gombík, kotúč alebo drevená vrtuľka sa stočením a striedavým napínaním špagátu zotrvačnosťou otáča a spô-

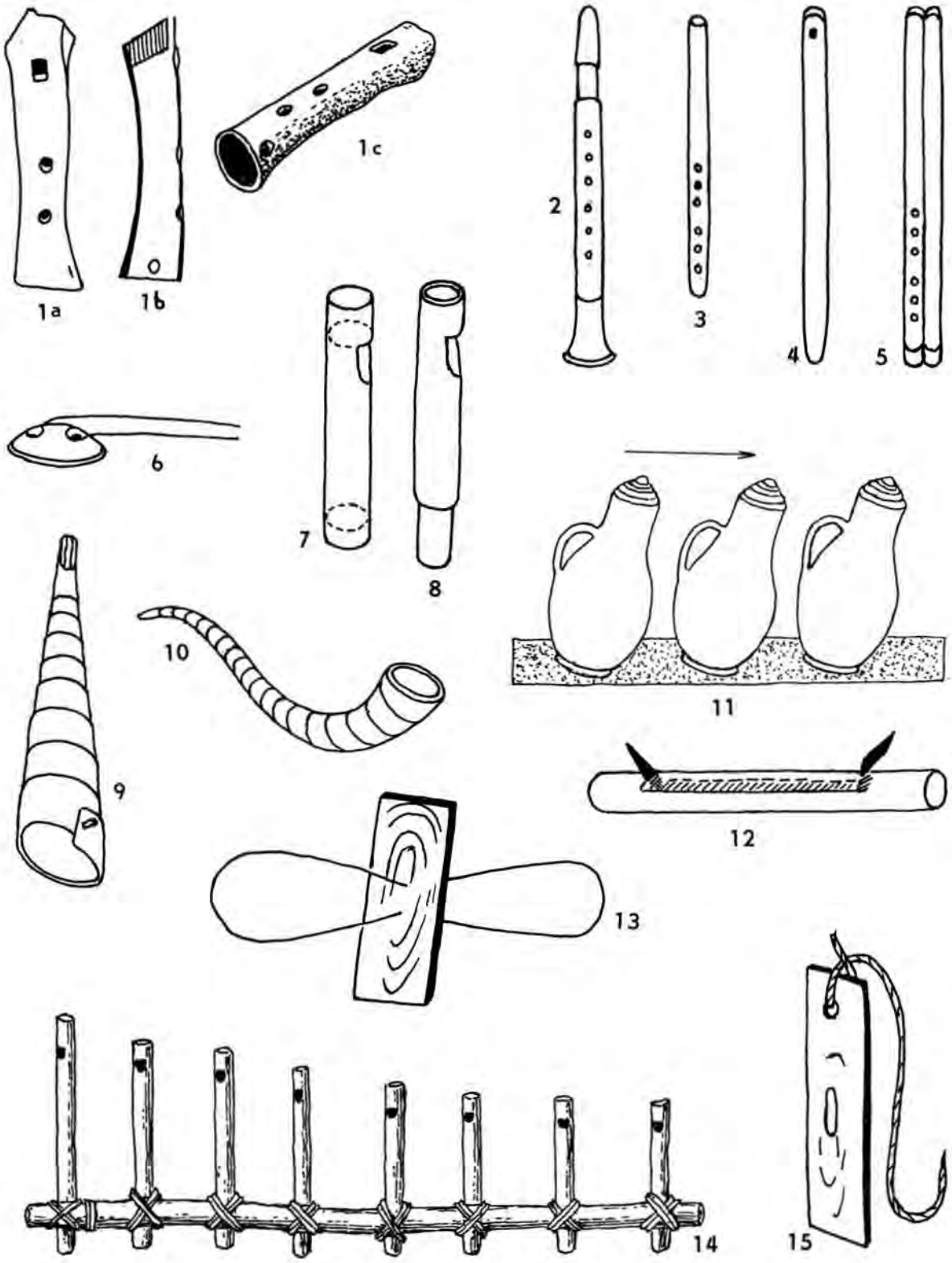

Obr. 5. Nástroje zo slovenského a moravského ľudového inštrumentára. 1a, b, c — handrárska píšťala (H–S 421.221.12); 2 — drček (H–S 422.2); 3 — valaská píšťala (H–S 421.221.12); 4 — goralská píšťala (H–S 421.221.11); 5 — dvojačka (H–S 421.222.12); 6 — golongáš (H–S 412.22); 7 — detská bezdierková píšťala (H–S 421.221.311); 8 — vŕbová píšťala (H–S 421.221.312); 9 — trúba z kôry (H–S 423.121.11); 10 — važecký roh (H–S 423.121.21); 11 — fajansové krčahy, tzv. sovy (H–S 421.221.41); 12 — ľuvík (H–S 422.2); 13 — frnčadlo (H–S 412.22); 14 — sústava krytých fláut z Veľkej nad Veličkou (H–S 421.222.31); 15 — húkadlo (H–S 412.22). (Obr. 2–10, 12, 13, 15 prevzaté z *I. Mačáka 1967*, s. 9–18; obr. 1, 11, 14 prevzaté z *L. Kunza 1974*, s. 107, 103, 116.)

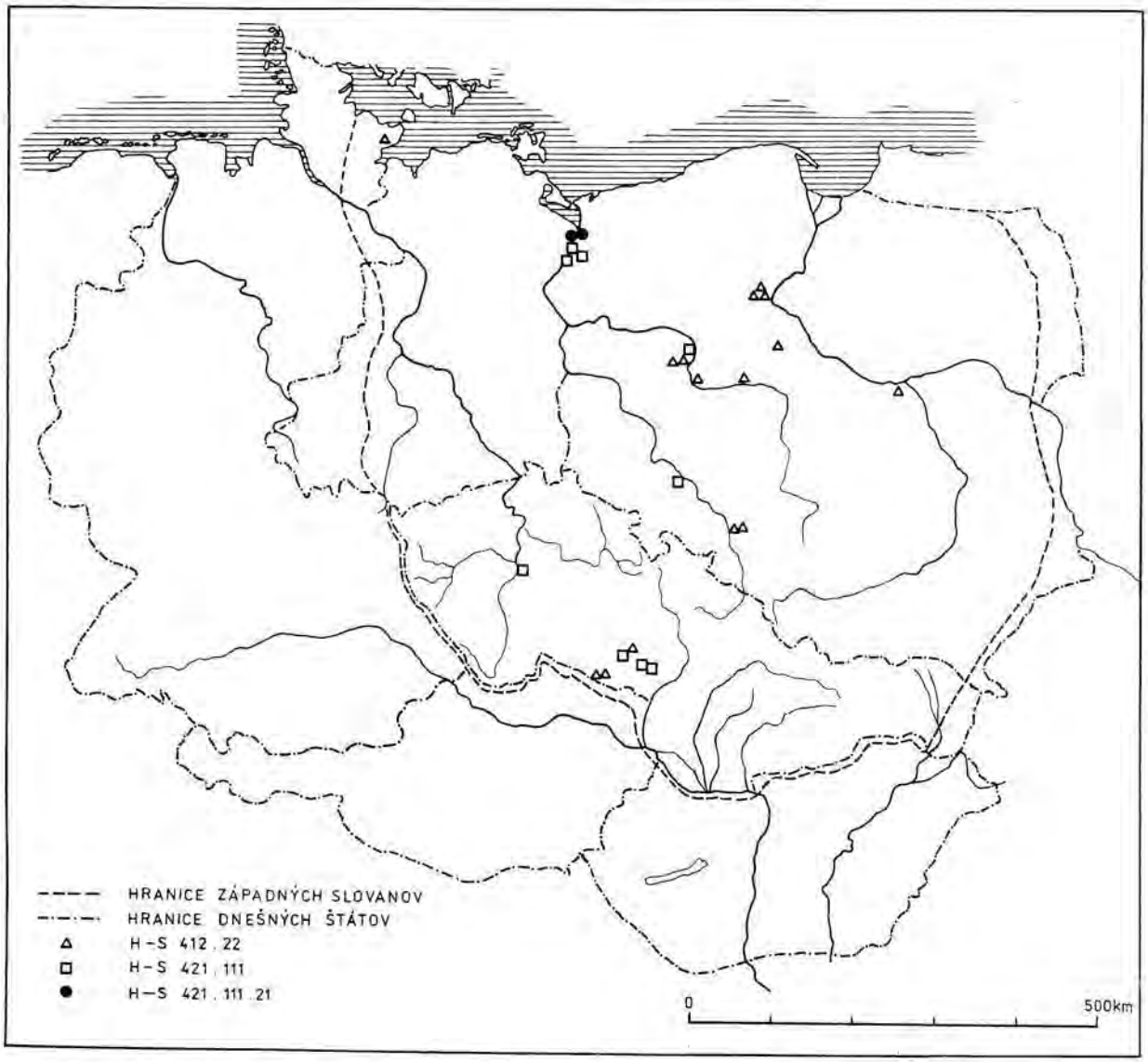

Mapa 1. Nálezy bzučadiel (H–S 412.22) a píšťaliek (H–S 421.111.11 a H–S 421.111.21). Hranice západných Slovanov sa uvádzajú podľa *L. Leciejewicza (1976)*.

sobuje bzučivý zvuk; obr. 5: 13), húkadlo (tenká doštička upevnená na špagáte, roztočením spôsobuje húkavý zvuk; obr. 5: 15 [Mačák *1967*, s. 9]). Ďalšie sú rôzne formy „bzučákov" v Čechách a na Morave (kosť okolo 70 mm dlhá s dvoma otvormi, doštička podobná húkadlu, ale so zúbkovanými okrajmi, doštička s viacerými otvormi a pod.), zvukový efekt majú podobný ako predchádzajúce nástroje (*Kunz 1974*, s. 100—101).

Poznáme ich aj u recentných primitívnych kmeňov skoro na celom svete a v archeologickom materiáli už v paleolite. Podrobne sa ich rôznymi formami, názvami, významom a rozšírením v praveku, antike a najmä u súčasných primitívnych kultúr zaoberal v rozsiahlej práci *O. Zerries (1942)*, podľa ktorého pôvodný význam bzučadiel bol kultový.

V nami skúmanom období bzučadlá zatiaľ predstavujú len drobné kostené artefakty s jedným alebo dvoma otvormi (obr. 6: 6). Predmety, ktoré tu zaraďujeme, neboli vždy takto hodnotené. Názory na ne a zdôvodnenie ich používania ako bzučadiel sú v práci *V. Hrubého (1957)*. Telo kosti tu predstavuje prerušovač, do pohybu sa uvádza šnúrou podobne ako frnčadlo. Pochádzajú z hradísk a sídliskových nálezov z 10.—13. stor.: Slatina pri Brne (d. 39; *Hrubý 1957*, s. 177, obr. 8: 15), Znojmo (d. 39, 69, 75; *Hrubý 1957*, s. 177, obr. 8: 16—18), Błonie (d. 55; *Cofta 1951*, tab. XXI: k), Fordonia (d. 60, 63, 22; *Rauhut — Rauhutowa*

—*Potemski 1959*, s. 156, tab. XXV: 17, 18, XXVI: 18), Giecz (*Malinowski 1951*, s. 192, obr. 4: 2), Kruszwica (*Hensel — Hołowiński — Łuka 1953*, s. 621, obr. 9), Ostrów Lednicki (*Żurowski 1953*, s. 117, tab. 44), Poznań — tri bzučadlá (*Nowak 1974*, s. 98, obr. 7: 4; *Kostrzewski 1948*, obr. 15: 3, 4), Opole — dve bzučadlá (*Hołubowicz 1956*, s. 299, obr. 134: 1; *Hołubowicz 1962*, s. 270, obr. 14: 16).

Všetky nálezy (pokiaľ boli údaje publikované) sú vyrobené z metakarpálnej alebo metapodiálnej časti ošípanej a majú jeden otvor asi uprostred korpusu, dva otvory mal nález z Poznane (*Kostrzewski 1948*, obr. 15: 3). Ich dĺžky sa pohybujú od 22 po 69 mm, najdlhší exemplár je zo Znojma — 75 mm. Z rámca ostatných nálezov sa vymyká nález zo Slatiny pri Brne, ktorý má tri dierky na každej strane, jednu nedovŕtanú a jednu vedenú od proximálnej epifýzy. Pravdepodobne výrobca celkom nepochopil predlohu a mal v úmysle vyrobiť dva otvory na upevnenie. Malé rozmery mu to však nedovoľovali, a preto začal rozmiestňovať otvory po stranách. Je možné i to, že viacerými otvormi chcel zlepšiť zvukový efekt. Použitie predmetu i na iné účely nevylučujeme, ale celkom ho z danej skupiny hudobných nástrojov nemožno vylúčiť.

Nález z Tumu pod Łęczyczą, ktorý bol zaradený k bzučadlám (*Hrubý 1957*, s. 178), sme nehodnotili. Podľa zobrazenia má otvor, ktorý neprechádza na druhú stranu, teda by sa nemal kde uväzovať a jeho použitie ako bzučadla by bolo nemožné.

Uvedené nálezy nie sú datované pred 10. stor. Starší nález pochádza z Haithabu (polovica 9. až začiatok 10. stor.), veľkého vikinského obchodného strediska, kde sa stretávali obchodníci z Kyjevskej Rusi, arabski, franski a iní obchodníci, a pokladá sa za centrum vplyvov na časť západných Slovanov (*Herrmann 1922*, s. 115, 121). Je zaujímavé, že práve na takomto mieste sa stretávame s najstarším exemplárom bzučadla. Nemyslíme, že by sa tento nástroj kupoval alebo predával. Je taký jednoduchý že si ho mohol urobiť každý sám. Obchodom sa pravdepodobne rozširovala iba myšlienka a spôsob jeho použitia.

Písomné alebo ikonografické pramene viažúce sa k týmto predmetom, ktoré by mohli bližšie objasniť spôsob ich používania a význam, nepoznáme. Pretože predmety sú veľmi hrubo a primitívne opracované, považujú sa za detské hračky (*Hrubý 1957*, s. 118). I v slovenskom ľudovom inštrumentári patria k detským hudobným nástrojom. Nemôžeme však vylúčiť, že ich pôvodný význam bol kultový, ale v čase, keď ho Slovania prebrali (zatiaľ všetko poukazuje na to, že nástroj, aspoň u západných Slovanov nie je pôvodný), stratil svoj pôvodný význam a používal sa buď ako detská hračka, alebo ako zvukový nástroj pri oslavách a zábavách. Pri hľadaní ich pôvodného významu by sme pravdepodobne museli ísť za hranice nami skúmaného územia a obdobia.

II. Flauty bez hlásnice (H—S 421.1)

V tejto a všetkých nasledujúcich častiach sa budeme zaoberať vlastnými dychovými nástrojmi (chvejúci sa vzduch je ohraničený nástrojom H—S 42). Ako prvé hodnotíme nástroje hranové (úzky prúd vzduchu naráža na hranu; H—S 421).

A. Bezdierkové píšťalky bez hlásnice s otvoreným koncom (H—S 421.111.11). Hrá sa na nich tak, že hráč fúka proti ostrému okraju horného otvoru píšťalovej trubice. Predstavujú ich jednoduché, na obidvoch koncoch otvorené trubičky. O týchto nástrojoch pod názvom dudka z etnografických pozorovaní v Rusku píše *N. I. Privalov (1907*, s. 266).

V našom materiáli sú to sídliskové nálezy z 10.—13. stor. z týchto lokalít: Sekanka pri Davli (d. 35 mm, vtáčia kosť; *Kaván 1964*, s. 233, tab. III: 14), Brno-Obřany (d. 71, vtáčia kosť; *Hrubý 1957*, s. 179, s. 202, obr. 17: 6), Poznań (vtáčia kosť; *Malinowska 1974*, s. 32, tab. III: 9), Szczecin (obr. 10: 4, d. 80, 86, 100, 150, baza čierna; *Rulewicz 1963*, s. 221, 223, tab. I: 4; II: 3, 4. 6), Wrocław (kosť vtáka, *Ostrowska 1961*, s. 117, obr. 11: 4).

Priemer a svetlosť sme mohli určiť len pri nálezoch zo Szczecina (cp 10—13 mm, sv. 4—6, cp 15, sv. 11, cp 16, sv 8).

Nástroje z dreva sú obvykle dlhšie, čo je iste zapríčinené i použitým materiálom (výrobky z kostí sa riadili jej dĺžkou). Výzdoba sa vyskytla v dvoch prípadoch, a to na náleze z Wrocławi (obr. 6: 1), skladá sa z rytých línií, ktoré sa vzájomne pretínajú a vytvárajú tak rôzne trojuholníky bez prepony asi v jednej tretine dĺžky, a jednoduchšia na píšťalke z Brna -Obřian (obr. 6: 2). Tvoria ju ryté rovnobežné línie pri jednom okraji. Nález zo Sekanky pri Davli má na korpuse niekoľko priehlbín v rade pod sebou, preto *J. Kaván (1964*, s. 233) uva-

žuje o nedokončených hmatových otvoroch. Dĺžka predmetu (35 mm) je na flautu s dierkami príliš malá, a preto ak ho máme hodnotiť ako aerofón, môžeme ho zaradiť len do tejto skupiny. Predmety z Poznane a zo Szczecina pomažuje *M. Rulewicz (1963,* s. 224) za polotovary fláut s hlásnicou a s dierkami. Celkom vylúčiť, ale ani potvrdiť to nemôžeme.

V rámci tejto skupiny by sa mali spomenúť aj dva nálezy z mohyly v Strážoviciach (autor v texte spomína tri, ale na zobrazení celého súboru má len dve píšťalky; *Skutil 1941,* s. 47, obr. 40; pravdepodobne ide o chybu v texte). Našli sa spolu s ďalšími druhmi aerofónov a máme možnosť niekoľkých vysvetlení. Celým súborom sa budeme zaoberať na inom mieste.

Malý počet jednoduchých píšťaliek súvisí pravdepodobne i s tým, že tieto nástroje môžu byť často interpretované ako predmety iného účelu. Napríklad aj nález z Brna-Obřian sa pôvodne považoval za ihelník a prehodnotil ho až *V. Hrubý (1957,* s. 179). Ihelníky patria na slovansko-avarských pohrebiskách k pomerne častým nálezom od 7. stor. Sú to duté kostené rúrky, často otvorené na obidvoch koncoch, zdobené alebo bez výzdoby, okrúhle alebo štvorcového prierezu. Niekedy obsahovali ihlu, a preto sa vžilo, že každá kostená trubička sa považuje za ihelník, i keď ihlu ani stopy po nej neobsahuje. Napríklad na pohrebisku v Nových Zámkoch sa našlo deväť ihelníkov, z toho iba jeden obsahoval ihlu *(Čilinská 1966,* s. 15—16, 25, 32, 35, 62, 77, 81, tab. XLVI: 3). Podobná situácia je i na ostatných slovansko-avarských pohrebiskách. Je pravdepodobné, že medzi toľkými predmetmi môže byť omylom zaradená i píšťalka. Z publikovaného materiálu sa, žiaľ, jednoznačne nedalo rozhodnúť, v ktorých prípadoch ide o hudobný nástroj. V opisoch chýbali údaje o výskyte ihly, neuvádzala sa dĺžka, priemer otvorov ani zmienka, či ide o otvorenú alebo uzavretú trubičku. Zo zobrazenia sa nedal dobre posúdiť spôsob zrezania a prípadne ohladenia okraja. Situácia pri posudzovaní ihelníkov na všetkých náleziskách (či ide o predmety z územia ČSSR, MĽR alebo Rakúska) je rovnaká. Aby nedošlo k nežiadúcim omylom, pracovali sme len s publikovaným materiálom, nerobili sme zatiaľ rozbor ani na jednom pohrebisku.

Píšťalky bez hlásnice a hmatových otvorov sú jednoduchými jednotónovými až dvojtónovými (ak sa spodok otvorenej trubičky zakryl rukou, mohol sa dosiahnuť vyšší tón) nástrojmi, ktoré sa mohli používať ako signalizačné nástroje alebo vábničky. Vzhľadom na stav bádania nemôžeme robiť konečné závery ani o ich účele, ani o rozšírení. Z materiálu, ktorý máme k dispozícii, sa zdá, že na území západných Slovanov boli rozšírené od 7. do 8. stor.

B. Otvorené flauty bez hlásnice s hmatovými otvormi (H—S 421.111.12). Vyšším vývojovým stupňom predošlej skupiny sú flauty s hmatovými otvormi. V ľudovom inštrumentári ich predstavuje napr. liesková jednoručka (drevená trojdierková píšťalka s otvoreným koncom; drží sa a hrá na nej len jednou rukou, niekedy sa trojdierková píšťalka vyrába aj z iných materiálov) a valaská píšťala (obr. 5: 3) — kratšia drevená šesťdierková píšťala s otvoreným koncom *(Maťák 1967,* s. 12). Z nášho materiálu môžeme sem s otáznikom zaradiť nepublikovaný nález z Prahy (obr. 9: 1). Je to päťdierková flauta, na konci poškodená, takže nemôžem celkom vylúčiť, že hlásnicu mohla mať, i keď je dosť nepravdepodobné, že by sa rad dierok končil tak ďaleko od ústia a začínal tak blízko hlásnice. Dĺžka fragmentu je 170 mm. Zaujímavý je malý otvor (1 × 1 mm) vo vzdialenosti 57 mm od predpokladaného horného okraja, urobený pravdepodobne na zlepšenie ladenia. Vyrobená je z ovčej tibie. Aj datovanie flauty je nejasné. Našla sa druhotne uložená spolu s keramikou zo 14.—15. stor., ale osídlenie tu bolo doložené už v 10. stor. Analógiou by mohla byť kostená flauta z Flensburgu (*Brade 1975,* tab. 6: a s kombináciou dierok 3 + 1 a poškodený nález z polovice 9. až zo začiatku 10. stor. z Haithabu *(Brade 1975,* tab. 5: b) s kombináciou dierok 4 + 0.

Zaujímavým ikonografickým dokladom je freska z Karlštejna zo 14. stor. (obr. 7). Zobrazuje postavu anjela, ktorý hrá na flaute, analogickej rozmermi i konštrukciou nálezu z Prahy. Flauta má vložený kolík. Je dosť pravdepodobné, že nástroj mohol mať miesto kolíka vložený plátok, čím by sa zaraďoval k nástrojom s jazýčkami (patria k nim i gajdy), o ktorých hovoríme až ďalej

C. Bezdierkové píšťalky bez hlásnice so zatvoreným koncom (H—S 421.111.21). Ďalšou, v našom materiáli problematickou skupinou a súčasne posledným variantom fláut bez hlásnice sú dva nálezy z 12. až z prvej polovice 13. stor. zo Szczecina, vyrobené z bazy čiernej,

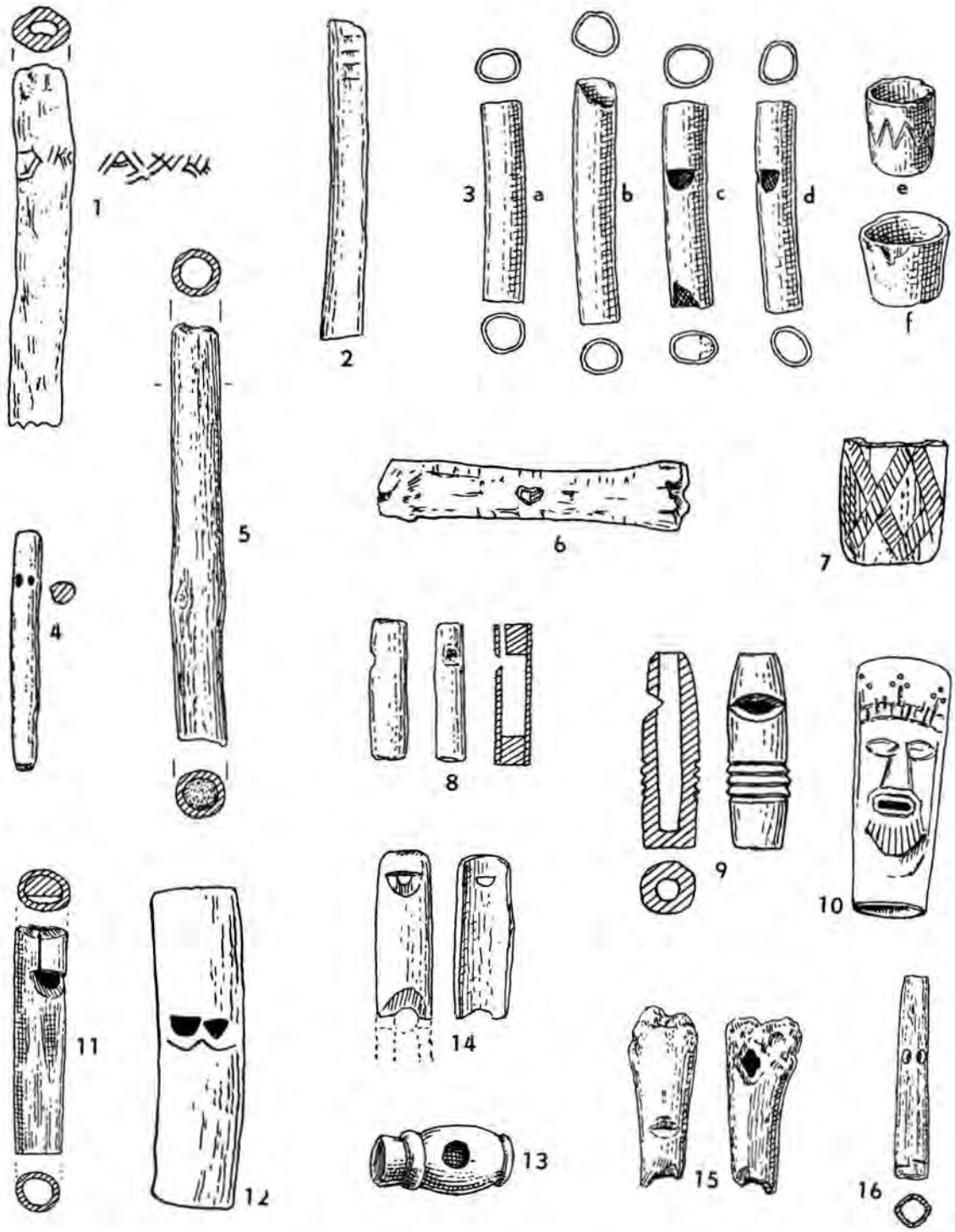

Obr. 6. Nástroje z archeologických nálezov. 1 — Wrocław-Ostrów Tumski (H–S 421.111.11, *Ostrowska 1961*, obr. 11: 4); 2 — Brno-Obřany (H–S 421.111.11, *Hrubý 1957*, obr. 17: 6); 3a–f — Strážovice (H–S [?], *Skutil 1941*, obr. 40); 4 — Fordonia (H–S [?], *Rauhut — Rauhutowa — Potemski 1959*, tab. XXV: 17); 5 — Szczecin-Rynek warzywny (H–S 421.111.21, *Rulewicz 1963*, tab. II: 1); 6 — Kruszwica (H–S 412.22, *Hensel — Hołowiński — Łuka 1953*, obr. 9); 7 — Brno Líšeň (H–S 422.2 [?], *Hrubý 1957*, obr. 17: 16); 8 — Poznań (H–S 421.221.11, *Wieczorowski 1939*, tab. LXVI: 6); 9 — Neubrandenburg (H–S 421.221.11, *Schoknecht 1975*, obr. 3); 10 — Devín (H–S 421.221.11, *Šimek 1920–1921*, obr. 19); 11 — Wolin (H–S 421.221.11, *Rulewicz 1963*, tab. III: 2); 12 — Staré Brodno (H–S [?], *Kamiński 1970*, obr. 37); 13 — Praha-Hrad (H–S 421.221.41, *Borkovský 1969*, obr. 60: 8); 14 — Lubicz (H–S 421.221.12, *Wieczorowski 1939*, tab. LXVI: 2); 15 — Szczecin-Rynek warzywny (H–S 421.221.12, *Rulewicz 1963*, tab. I: 6); 16 — Szczecin (H–S [?], *Rulewicz 1963*, tab. I: 5).

Obr. 7. Nástenná maľba zo 14. storočia z Karlštejna (*Buchner 1956*, obr. 110).

dlhé 100 a 110 mm (obr. 6: 5). Nálezy sa považujú za polotovary viacdierkových fláut (*Rulewicz 1963*, s. 223), ale pravdepodobnejšie je zaradenie do tohto variantu.

V slovenskom ľudovom inštrumentári tento typ aerofónov predstavujú napr. hvizdky — žaluďové čiašky, lieskovcové alebo orechové škrupinky a iné obaly tvrdých plodov (*Mačák 1967*, s. 10, obr. 38).

Uzávery, ktoré sme uviedli k bezdierkovým píšťalkám s otvoreným koncom, sa týkajú i tejto skupiny. Môžeme dodať len toľko, že sú to všetko veľmi jednoduché nástroje, ktoré v začiatkoch tvorili vývojový stupeň k flautám s hmatovými otvormi a flautám s hlásnicou. Jednoduché nástroje sa používali na signalizáciu alebo ako detská hračka, ako o tom uvažuje väčšina autorov (*Hrubý 1957*; s. 119, *Sláma 1956; Rulewicz 1963*, s. 235). Nie je vylúčené, že sa používali ako doplňujúca časť k zložitejším nástrojom, alebo mali aj kultový význam, čo by mohol dosvedčiť predpokladaný výskyt v hroboch.

III. Flauty s hlásnicou (H—S 421.2)

Druhým variantom hranových píšťal sú flauty s hlásnicou (úzka štrbina privádza vzduchový stĺpec na ostrú hranu laterálneho otvoru). Nestáva sa tak často, aby sa v archeologickom materiáli prehliadli a týka sa ich tiež niekoľko prác, v ktorých sú delené rôznymi spôsobmi. Táto skupina aerofónov obsahuje v našom materiáli popri jednoduchých nástrojoch i vyspelejšie, ktoré hodnotíme v rámci osobitnej skupiny. Jednoduchšie varianty tvoria v archeologickom materiáli bezdierkové píšťaly s hlásnicou.

Predstavujú ich jednoduché rovné trubičkové kusy z kosti, dreva alebo mierne zahnuté dlhé parohové predmety s jednou hlásnicou a problematické rovné píšťalky s viacerými hlásnicami v jednej rovine. Týka sa ich nie-

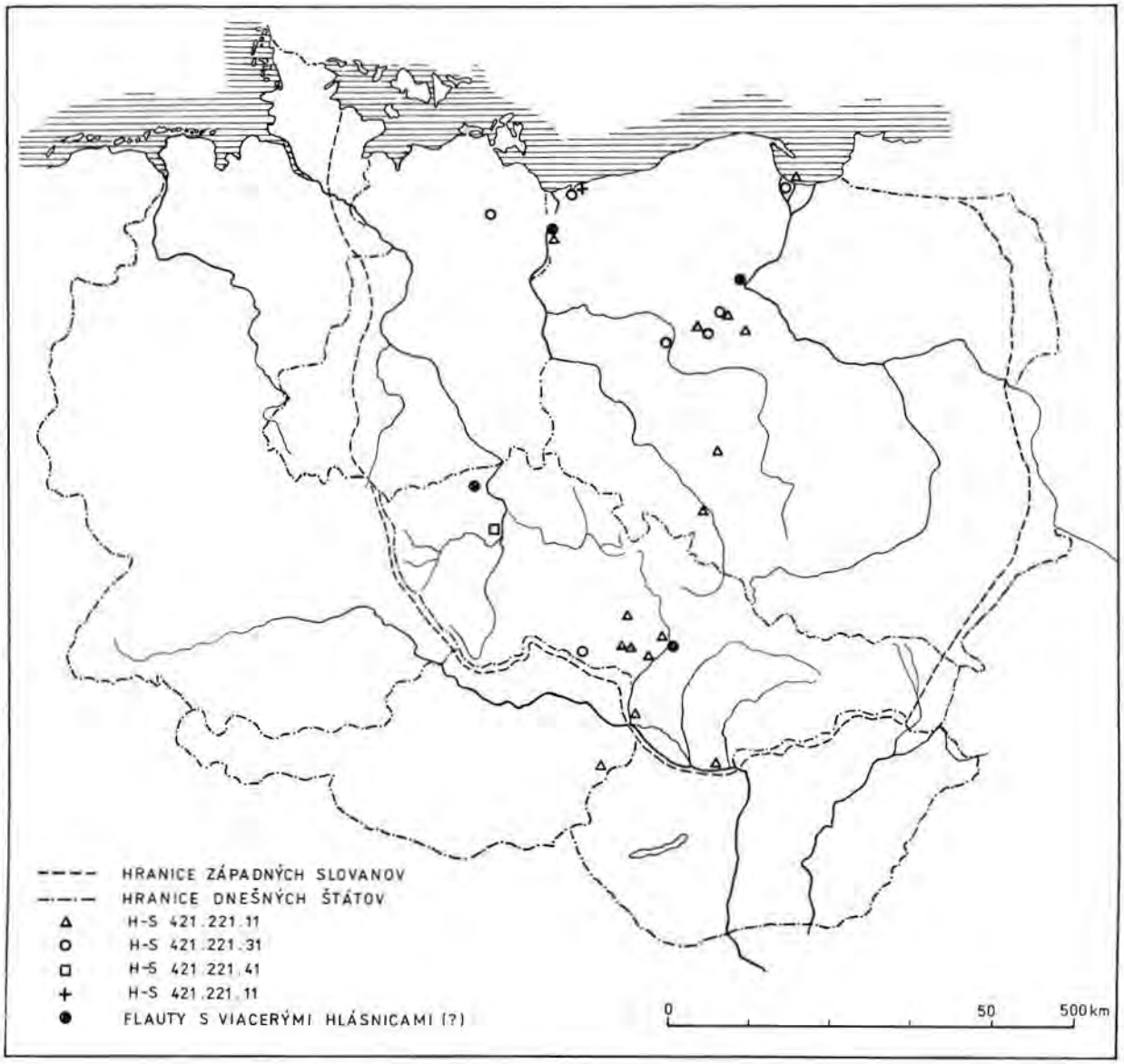

Mapa 2. Nálezy bezdierkových fláut s hlásnicou.

koľko prác, ktoré ich delia rôznymi spôsobmi (*Hrubý 1957*, s. 179—180; *Sláma 1956*, s. 168—169; *Rulewicz 1963*, s. 226, 229, 235; *Wieczorowski 1939*, s. 351—354; *Kamiński 1970*, s. 45—47).

Uvedení autori delili jednoduché píštalky s hlásnicou najskôr podľa materiálu na kostené a parohové. Pri píšťalkách s hlásnicou je však najdôležitejšie delenie podľa umiestnenia vzduchovej štrbiny na: A) flauty so štrbinou „mimo" (vzduchovod leží „mimo" steny flauty; sem patrí aj vzduchovod vytvorený zošikmením steny a prstencovým návlekom (H—S 421.21) a ich varianty; B) flauty so štrbinou vnútri (vzduchovod prechádza vnútrajškom píšťalovej trubice. Sem patria tiež flauty, ktoré majú vzduchovod vytvorený hrdlom vnútri tubusu (kolienko, živica) a krytom mimo píšťalovej trubice (rákosie, drevo, koža: H—S 421.21) a ich varianty.

Ďalším dôležitým faktorom pri hodnotení spomínanej skupiny aerofónov sú tvary hlásnice (čo si len v niektorých prípadoch všíma *V. Hrubý*) a zárezov, vzdialenosti hrán od okrajov a dĺžka píšťalovej trubice pri nástrojoch s uzatvoreným koncom.

A. Otvorené flauty so štrbinou „mimo" bez hmatových otvorov (H—S 421.211.11). Umiestnenie štrbiny „mimo" je v európskom inštrumentári nezvyklé, príklady sa uvádzajú z Číny a Bornea. Z domáceho súčasného slovenského a českého inštrumentára zatiaľ analógie nepo-

známe. I zo všetkých nálezov fláut s hlásnicou môžeme uvažovať o tomto spôsobe riešenia vzduchovej štrbiny len pri jednoduchej bezdierkovej otvorenej píšťalke z Kamieňa Pomorského (obr. 9: 2). Vyrobená je z vtáčej kosti — píšťaly, ktorá má ponechané kĺbové ukončenia (d. 78, priemer hore 18, priemer v polovici dĺžky 7 mm); je datovaná do 11. stor. Hlásnica má podobu polkruhu. *M. Rulewicz* (*1963*, s. 225) ju považuje za nedokončený výrobok, ale tomu odporuje vytvorená hlásnica i s vnútornou dutinou. Výrobca by bol iste najskôr odstránil kĺbové ukončenie a až potom vŕtal otvory. Táto píšťalka by nepotrebovala priústny kolík, lebo príslušný spád je vytvorený prirodzeným zohnutím kosti. V opise chýbajú údaje o dĺžke píšťalovej trubice a tvaru ústia (uzatvorené alebo voľné), predpokladáme, že nie je uzatvorené. Nástroj je pre európske prostredie dosť nezvyklý a zatiaľ analógie nepoznáme. Nemáme dosť potrebných údajov, aby sme ho mohli ďalej rozoberať. Umiestnenie lokality na brehu mora (mapa 2) spolu s predchádzajúcimi úvahami by mohlo svedčiť o cudzom prvku v domácom prostredí.

B. Otvorené (jednotlivé) flauty so štrbinou vnútri bez hmatových otvorov (H—S 421.221. 11). V ľudovom inštrumentári ich reprezentuje napr. goralská píšťala (drevená vŕtaná píšťala valcovitého tvaru a otvoreným koncom; obr. 5: 4), detské bezdierkové píšťalky (malé vŕbové alebo bazové píšťalky so štrbinou, vrchol je rovno alebo šikmo zrezaný a zapchatý zátkou, koniec býva otvorený aj uzavretý; obr. 5: 7, 8), vábec (kratšia rovná kostená štrbinová píšťalka s otvoreným koncom; *Mačák 1967*, s. 11—12), 750 mm dlhá drevená štrbinová píšťalka (*Kunz 1974*, obr. 125) atď.

V archeologickom materiáli sem patria jednoduché trubičkové exempláre, otvorené na obidvoch koncoch. Môžeme zistiť, že od 8. stor. sa vyskytujú skoro na celom území západných Slovanov. Ich nálezy poznáme z Černčína (*Hrubý 1957*, s. 179, 202, obr. 17: 7), Devína (*Šimek 1920—1921*, s. 19, 36), Mikulčíc (*Poulík 1967*, s. 224), dva predmety z neznámeho náleziska (*Hrubý 1957*, s. 179, obr. 1, 11), Spytihněvu (*Hrubý 1957*, s. 151, obr. 17: 10), Štúrova (*Točík 1968*, s. 35), Biskupina (*Wieczorowski 1939*, s. 349, tab. LXVI: 4), Gniezna (*Wieczorowski 1939*, s. 350, tab. LXVI: 3), Kępna (*Wieczorowski 1939*, s. 350, tab. LXVI: 5), Kruszwice (*Hensel — Hołowiński — Łuka 1953*, s. 621, obr. 9), Lednogóry? (*Wieczorowski 1939*, s. 350), Nicponia (*Wieczorowski 1939*, s. 351, tab. LXVI: 10), Opoľa (*Holubowicz 1956*, obr. 147: 3) a Szczecina (*Rulewicz 1963*, s. 224, tab. II: 2).

Nález zo Štúrova pochádza z mužského hrobu (112) a hodnotil sa ako ihelník (*Točík 1968*, s. 35). No i podľa zobrazenia možno uvažovať o tom, že ide o bezdierkovú píšťalku s hlásnicou. Nálezy z Lednogóry, ku ktorým chýbal bližší opis i zobrazenie, sme s otáznikom zatiaľ zaradili do tejto skupiny. Predpokladáme, že keby išlo o zložitejší aerofón, autori by ho zobrazili a zmienka o jednoduchých píšťalkách by sa mohla vzťahovať na túto skupinu.

Väčšina nálezov je zhotovená z kostí (pravdepodobne aj z vtáčích). Zaujímavý je nález z Černčína z kosti ovce. Analógiu (podľa použitého materiálu) má v jednoduchej bezdierkovej píšťalke s hlásnicou, ktorá pochádza z vikinského urnového hrobu na ostrove Föhr (*Salmen 1970*, tab. 4: 9ab), a vo flautách s dierkami (napr. nález z Prahy). Kovový aerofón z Devína (obr. 6: 10) je ojedinelý svojho druhu. Má výzdobu v podobe hlavy muža s bradou a korunou a je jediným takýmto nástrojom z územia západných Slovanov. Pripisuje sa byzantským vplyvom v období Veľkej Moravy (*Šimek 1920—1921*, s. 36), ale podľa nášho názoru môže byť i mladší ako 9. stor., lebo nálezové okolnosti sú nejasné. Píšťalka z Nicponia je z parohu odlomeného na konci. V opise sa nehovorí, či píšťalová trubica prechádza celým korpusom, alebo len jeho určitou časťou. Odlomený koniec by svedčil o prvom variante.

Na grafe 1 sme znázornili dva základné rozmery (pokiaľ sa dali zistiť) bezdierkových píšťaliek s hlásnicou: dĺžku a vzdialenosť hrana — ústie. Nálezy sú zoradené v poradí od najstaršieho, posledné sú nedatované. Rozmer hrana — ústie sme získali len premeraním zobrazeného predmetu. Dĺžka nástrojov je variabilná, päť nástrojov je dlhších ako 80 mm, šesť kratších než 70 mm. Zdá sa, že väčšie exempláre (nad 80 mm) sa častejšie vyskytujú od 10. stor. Hrana pri starších exemplároch je vzhľadom na celkovú dĺžku korpusu v dosť veľkej vzdialenosti od kraja a v mladších obdobiach sa približuje k okraju. Táto charakteristika je natoľko výrazná, že by mohla (ak sa potvrdí) v budúcnosti pomôcť pri ich datovaní.

Polkruhový tvar hlásnice (pomerne častý) majú píšťalky zo Spytihněvu, Biskupina,

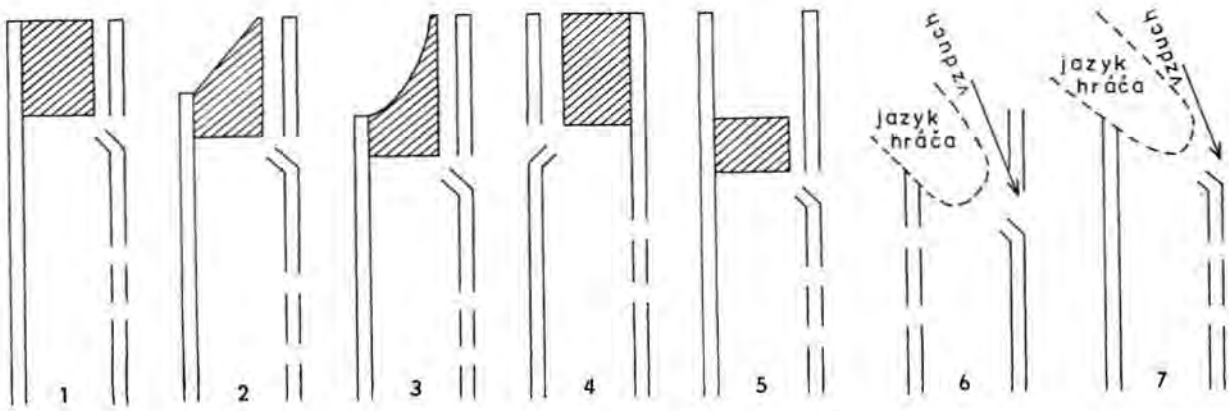

Obr. 8. Výber možností vnútorného usporiadania hlavy podľa *H. Moecka (1967)*: 1 — 1. forma podľa H. Moecka, 2 — 3. forma podľa H. Moecka, 3 — 4. forma podľa H. Moecka, 4 — 6. forma podľa H. Moecka, 5 — 7. forma podľa H. Moecka, 6 — 9. forma podľa H. Moecka, 7 — modifikovaná 9. forma H. Moecka pre flautu z Międzyrzecza.

Gniezna, Nicponia a Mikulčíc; štvorcový tvar hlásnice má píšťalka z Černčína a z neznámeho náleziska; trojuholníkovitý má nález z Kruszwice; vajcovitý píšťalka zo Szczecina a neznámeho náleziska; elipsovitý píšťalka z Devína. Zaujímavá je trojuholníková hlásnica na náleze z Kruszwice, ktorá sa nevyskytla ani na jednej flaute s hlásnicou a analógiu má napr. vo viacdierkovej flaute z Emdenu a v spomínanej píšťalke z vikinského hrobu na ostrove Föhr z 13. stor. *(Brade 1975*, tab. XVIII: 3a, b). Štvorcová forma hlásnice sa vyskytla na niekoľkých flautách s hmatovými otvormi, ktoré budeme rozoberať neskôr. Píšťalku z Devína sme už spomínali v súvislosti s výzdobou a materiálom. Z rámca ostatných nálezov sa vyčleňuje i formou hlásnice.

Zárez sa vyskytol na náleze z Opoľa, je polkruhový a smeruje od hrany dolu, bol aj na píšťalkách zo Szczecina a Devína, na ktorých sledoval tvar hlásnice.

Priemer sme mohli zistiť len v troch prípadoch a ani v týchto nevieme, či označujú svetlosť, alebo celkový priemer, preto predpokladáme, že rozmery všetkých si vyžadovali, aby sa pri hre používal priústny kolík. V prípade spomínaných nálezov podľa triedenia *H. Moecka (1967)* prichádzajú do úvahy dve možnosti. Prvá možnosť (obr. 8: 1) je kolík s rovno zrezanými stranami, umiestnený od horného okraja až po potrebnú vzdialenosť k hrane. Predpokladá rovno zrezaný okraj píšťalky a nie príliš veľkú vzdialenosť hrany od okraja (súčasne je to i 1. forma uzavretia ústneho otvoru u *H. Moecka)*. Pri nástrojoch s väčšou vzdialenosťou hrany od kraja, nad ktorými sa zamýšľa *W. Kamiński (1970*, s. 46), by sme mohli uvažovať o umiestnení kolíka, ako to zobrazuje obr. 8:5 (7. forma uzavretia ústneho otvoru u *H. Moecka). H. Moeck (1967*, s. 12) však tento spôsob v Európe nepozná. Ani pri nálezoch, ktoré by mohli prichádzať do úvahy (Černčín, Kępno, Mikulčice), nie je vzdialenosť hrany od okraja natoľko veľká, aby nemohli mať dlhší kolík a potrebovali by takéto zložité umiestňovanie kolíka.

Medzi otvorené bezdierkové flauty s hlásnicou by mali patriť i predmety s viacerými hlásnicami v jednej rovine rovnobežnej s okrajmi (obr. 6: 4, 12, 16; obr. 10: 3, 6). Aj keď sú takéto typy známe napr. u Indiánov (nepublikovaný

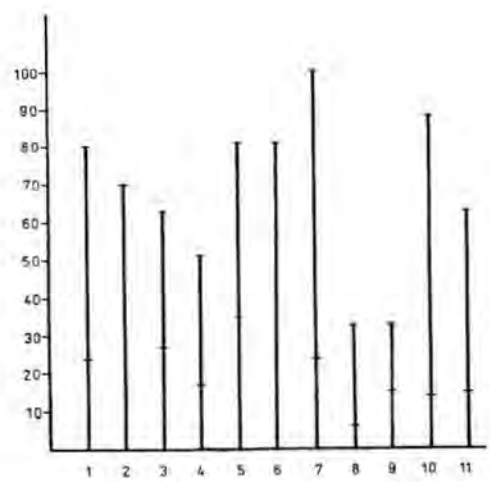

Graf. 1. Píšťalky (H—S 421.221.11). 1 — Gniezno, 2 — Štúrovo; 3, 4 — Strážovice (okr. Kyjov); 5 — Černčín (okr. Vyškov); 6 — Opole, 7 — Kępno, 8 — Biskupin (okr. Žniń); 9, 10 — neznáme nálezisko na Morave, 11 — Spytihněv (okr. Uherské Hradiště).

materiál dr. *I. Mačáka),* zaradenie nálezov medzi hudobné nástroje je dosť problematické. Ide o kostené predmety zo sídlisk a hradísk z 9. až polovice 13. stor. z Biliny *(Váňa 1967,* s. 459, obr. 148), Starého Města *(Hrubý 1957,* s. 179, 206, obr. 17: 9), Fordonie *(Rauhut — Rauhutowa — Potemski 1959,* s. 160, tab. XXVII: 10); Szczecina *(Rulewicz 1963,* s. 222, tab. I: 5) a Starého Brodna *(Kamiński 1970,* s. 46, obr. 37).

Tieto predmety (ak ich posudzujeme ako hudobné nástroje) predstavujú skôr krok späť, a nie vývojový stupeň k viacdierkovým flautám. Umiestnenie hlásnic vedľa seba nemá zmysel pre výšku tónu, možno ovplyvňuje zafarbenie, ako uvádza väčšina autorov, ktori ich hodnotia ako píšťalky. Hrany sú umiestnené dosť ďaleko od kraja (graf 2) a predpokladali by dosť dlhý a zložito tvarovaný kolík. Napr. pri náleze z Ostrowa Lednického *Żurowski 1953,* s. 120, tab. 45), ktorý má štyri „hlásnice", by sa kolík v podstate nemal kde umiestniť, preto sme predmet ani nezaradili do hodnotenia. Nástroje tohto typu nemajú kultúrnu tradíciu v slovanských krajinách.

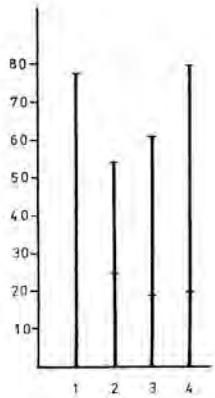

Graf 2. Píšťalky (?) s viacerými hlásnicami. 1 — Satré Město-„Rudý dům"; 2 — Staré Brodno; 3 — Szczecin; 4 — Fordonia (okr. Bydgoscz).

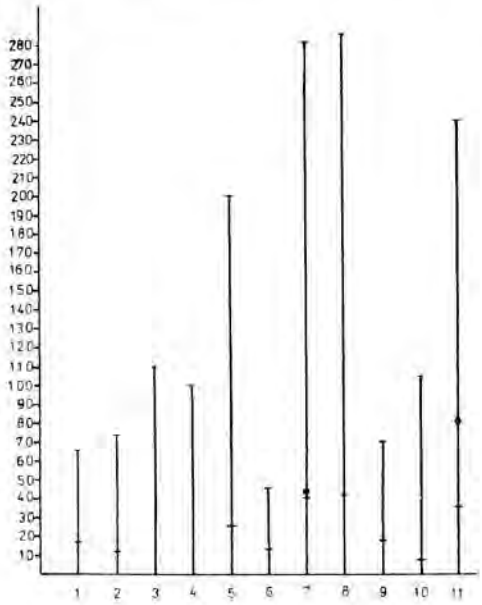

Graf. 3. Píšťalky (H–S 421.221.31). 1 — Neubrandenburg; 2 — Wolin-Wzgórze wisielców; 3–5 — Biskupin (okr. Żniń); 6 — Poznań-Ostrów Tumski; 7, 8 — Znojmo-sídlisko; 9 — Gniezno-hrad; 10 — Nicponie pri Fordonie (okr. Bydgoszcz); 11 — Pieklo (okr. Gdańsk).

Za píšťalky by sme mohli považovať len predmety najviac s troma hlásnicami. No i tak je logickejší názor, podľa ktorého sa používali pravdepodobne na iné účely ako hudobné nástroje.

1. (Jednotlivé) kryté flauty bez hmatových otvorov (H—S 421.221.31). Variantom predchádzajúcich otvorených píšťaliek sú flauty s prirodzene alebo umele uzatvoreným ústím. Sú to sídliskové nálezy zo 7.—13. stor. zo Znojma (dva z jelenieho parohu; *Hrubý 1957,* s. 180, 182, obr. 2: 10; 17: 12; 24: 13), Neubrandenburgu (kosť; *Schoknecht 1975,* s. 215, obr. 3), tri z jelenieho parohu z Biskupinu *(Wieczorowski 1939,* s. 348—349, tab. LXVII: 8, 12), Gniezna (paroh; *Wieczorowski 1939,* s. 349, tab. LXVI: 11), Piekła (jelení paroh; *Wieczorowski 1939,* s. 351, tab. LXVI: 13), Poznane (kosť; *Wieczorowski 1939,* s. 351, tab. LXVI: 6), Wolina (drevo; *Rulewicz 1963,* s. 225, tab. I: 2; III: 2). Patria sem spolu s výrobkami z parohov i uzavreté rovné kostené alebo drevené píšťalky. Hoci flauty z parohov poznáme už od rímskeho obdobia napr. v Čechách (Siřem, Semice, Praha-Podbaba; *Motyková-Šneidrová 1964,* s. 202), pri publikovaní predmetu z Naumburgu ich *G. Mildenberger (1955)* zaraďuje až do keltského obdobia. Tieto tvary ostávajú skoro bez zmeny až do 13. stor. popri kostených a drevených píšťalkách. Ponúka sa nám domnienka, že Slovania ich mohli prebrať od obyvateľstva, s ktorým sa stretli pri osídľovaní. Svedčilo by o tom dodržiavanie skoro rovnakej formy zárezu na nálezoch z Prahy-Podbaby, Znojma, Piekła (obr. 9: 3, 4) atď.

K dokonale opracovaným a vyhladeným výrobkom patrí píšťalka z Neubrandenburgu (obr. 6: 9). Vyrobená je z kosti a v spodnej tretine je zdobená hlbokými rytými líniami. Podobne starostlivo je opracovaná i píšťalka

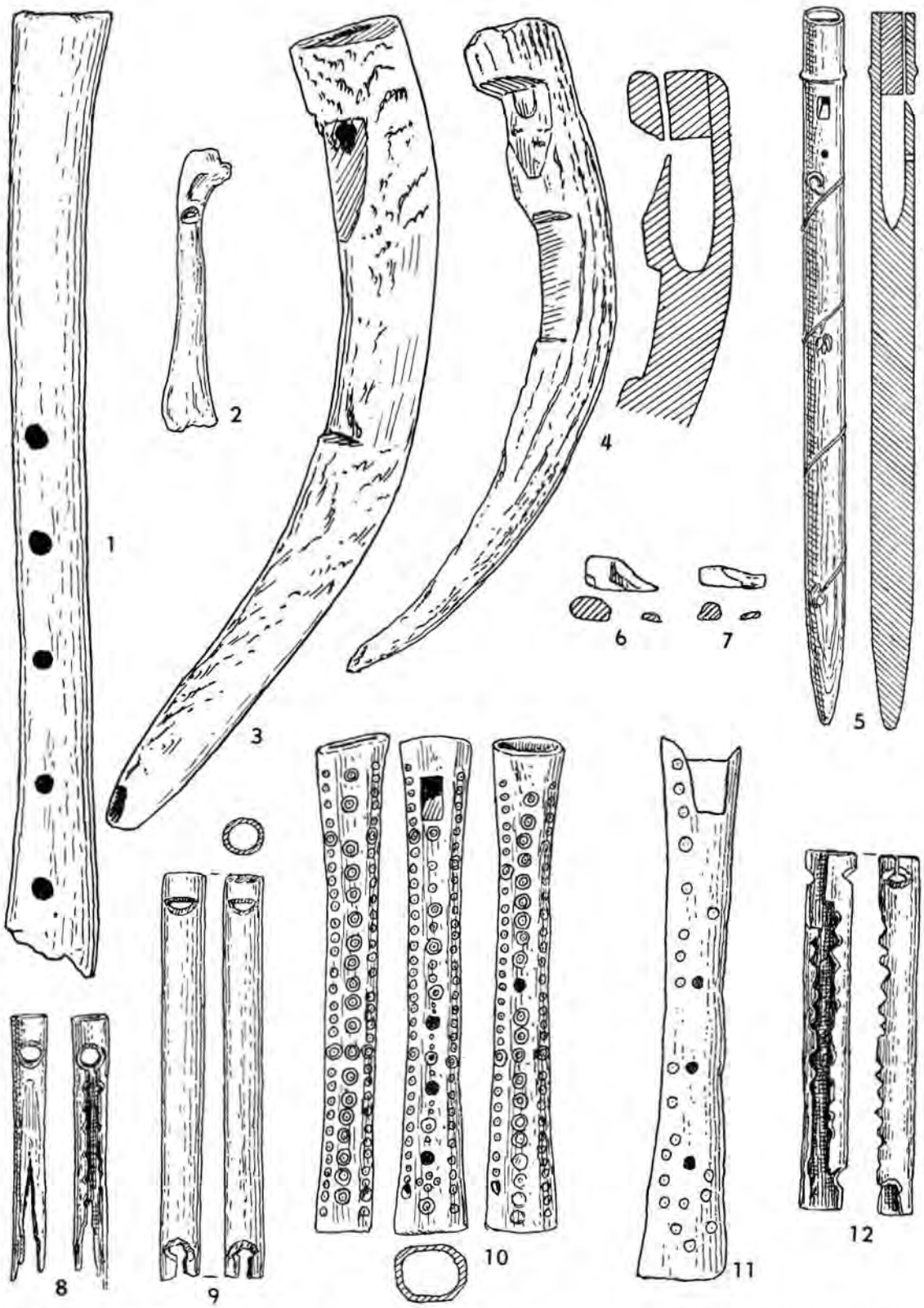

Obr. 9. Nástroje z archeologických nálezov a ľudového inštrumentára. 1 — Praha-kosinica (H–S 421.111.11, nepubl. materiál L. Špačka); 2 — Kamień Pomorski (H–S 421.211.11, Rulewicz 1933, tab. II: 8), 3 — Znojmo (H–S 421.221.31, Hrubý 1957, obr. 2: 10, 24: 13); 4 — Piekło (H–S 421.221.31, Wieczorowski 1939, tab. LXVI: 13); 5 — píšťala-palica z ľudového inštrumentára (H–S 421.221.31, Kunz 1974, str. 111); 6, 7 — Opole (421.221.12 — kolíky, Hołubowicz 1956, obr. 147: 4, 5); 8, 9 — Szczecin (hudobný nástroj?, Rulewicz 1963, tab. 3: 10); 10 — Kowalewo (H–S 421.221.12, Wieczorowski 1939, tab. LXVI: 9); 11 — Międzyrzecze (H–S 421.221.12, Kamiński 1970, obr. 32); 12 — Szczecin (hudobný nástroj ?, Rulewicz 1963, tab. I: 8).

z dreva z Wolina (obr. 6: 11), ktorá spolu s nálezom z Poznane (obr. 6: 8) má zachovanú zátku v ústí, takže by sme ich mohli zaradiť medzi kryté flauty s pevnou zátkou (H—S 421.221. 311). Možno predpokladať, že i pri niektorých otvorených píšťalkách s hlásnicou predchádzajúceho variantu mohla existovať takáto zátka, ktorá uzatvárala ústie. Mohla byť pevná alebo pohyblivá.

Parohové píšťalky sú omnoho dlhšie ako ostatné z iných materiálov (graf 3), čo iste zapríčinil predovšetkým použitý materiál. Píšťalová trubica na týchto predmetoch (pokiaľ sme mohli zistiť) siaha len do štvrtiny celkovej dĺžky predmetu. Tým sa nástroje podobajú píšťale-palici z ľudového inštrumentára (obr. 9: 5; *Kunz 1974*, s. 111, obr. 130).

Všetky nástroje majú hlásnicu polkruhovú; nález z Poznane má hlásnicu v tvare obráteného polkruhu (obr. 6: 8). Pri nálezoch z Gniezna a Biskupina sme nemohli tvar hlásnice presne určiť, lebo neboli vhodne zobrazené.

Okrem píšťaliek z parohu mali zárez ešte píšťalky z Neubrandenburgu (obr. 6: 9) a z Wolina, na ktorých zárez sleduje hlásnicu a pokračuje skoro až ku koncu korpusu (obr. 6: 11). Jeho tvar i dĺžka sa podobá zárezom na píšťalkách z parohu. Umiestnenie jazýčka na záreze, ako predpokladá *V. Hrubý (1957)*, je dosť nepravdepodobné. Nemáme k tomu analógie a napr. nález z Wolina s dlhým zárezom mal aj priústny kolík, ktorý by neexistoval, keby sa používal jazýček.

O tvare priústneho kolíka platí to, čo sme povedali pri otvorených píšťalkách. Kolíky, ktoré sa v nástrojoch zachovali, zodpovedajú *Moeckovej* forme 1 (obr. 8: 1).

2. Nádobové flauty so štrbinou vnútri bez hmatových otvorov (H—S 421.221.41). V ľudovom inštrumentári sú to napr. hlinené píšťalky v podobe vtáčej figúrky (*Mačák 1967*, s. 10), fajansové krčahy, tzv. sovy (obr. 5: 11; *Kunz 1974*, obr. 122) a pod.

Zatiaľ v archeológii nami skúmaného obdobia a územia nepoznáme podobný keramický predmet. Zaraďujeme sem však nález z Prahy (obr. 6: 13), ktorý ako píšťalku označil *I. Borkovský (1969*, obr. 60: 8). Je pravdepodobne z kosti (bližší opis chýba) a ak ho považujeme za aerofón, patrí do tejto podskupiny fláut s hlásnicou a vnútornou štrbinou. Nádobu tvorí vlastné okrúhle telo, hranu okraj otvoru. Možno predpokladať, že sa medzi slovanským materiálom stratilo viac (najmä keramických) nástrojov tohto typu.

Vzhľadom na neúplné údaje môžeme zatiaľ len konštatovať, že všetky podskupiny bezdierkových píšťaliek s hlásnicou (H—S 421.2) boli jednoduché zvukové nástroje, ktoré (pokiaľ sa neviazali s kultovými predstavami) mohli slúžiť na signalizáciu, ako detská hračka, vábnička alebo doplnkový nástroj k zložitejším predmetom. Po doplnení chýbajúcich metrických údajov možno uvažovať o použití týchto predmetov pri datovaní. Pri ďalšom výskume uzatvorených píšťaliek by sa porovnaním dĺžky píšťalovej trubice mohli porovnávať výšky tónov v rôznych časových úsekoch. Zdá sa, že podľa tvaru hlásnice, vnútorného riešenia hlavy a spôsobu hry bude možné vylúčiť cudzie nástroje v slovanskom prostredí (Kruszwica, Kamień Pomorski).

3. Otvorené flauty so štrbinou vnútri a hmatovými otvormi (H—S 421.221.12). Predstavujú najvyspelejšie druhy aerofónov, ktoré máme zatiaľ v archeologickom materiáli zo spomenutého obdobia a územia zachytené.

Týka sa ich niekoľko prác, ktoré sa nimi viac či menej zaoberajú: *T. Wieczorowski (1939*, s. 354, 348—34), *J. Sláma (1956*, s. 170), flauty zo západného Pomoria hodnotí *M. Rulewicz (1963)*, piatimi nálezmi sa zaoberá *W. Kamiński (1970*, s. 41—45), monograficky sa uvedeným typom v oblasti severnej časti strednej Európy zaoberá *Ch. Bradeová (1975)*, niektoré nálezy čiastočne uvádzajú práce *U. Schoknechta (1975*, s. 215), *W. Coblenza (1973)* a *W. Salmena (1970* s, 10), ktorý sa zaoberal nálezmi hudobných nástrojov v oblasti Schleswicka-Holsteinska od paleolitu po stredovek. Všetky spomínané práce hodnotia nálezy všeobecne, často spolu i s nálezmi pravekými, ale udávajú presné rozmery, z ktorých sa dajú niektoré akustické miery dodatočne určiť.

Nad spôsobom výroby fláut z kosti sa zamýšľa *J. Kaván (1964*, s. 234) pri publikovaní kosteného materiálu zo Sekanky pri Davli, ktorý obsahoval i fragmenty dvoch viacdierkových fláut.

Už v spomínaných prácach sa vyskytli niekoľkokrát zmienky o písomných správach, ktoré by sa mohli vzťahovať na túto skupinu. Autori citujú najčastejšie zmienku *Ibn Rusta* z konca 9. a začiatku 10. stor.: „Majú rôzne druhy lutien, gitár a píšťal; dĺžka ich píšťaly je dva lakte a na ich lutne je deväť strún“

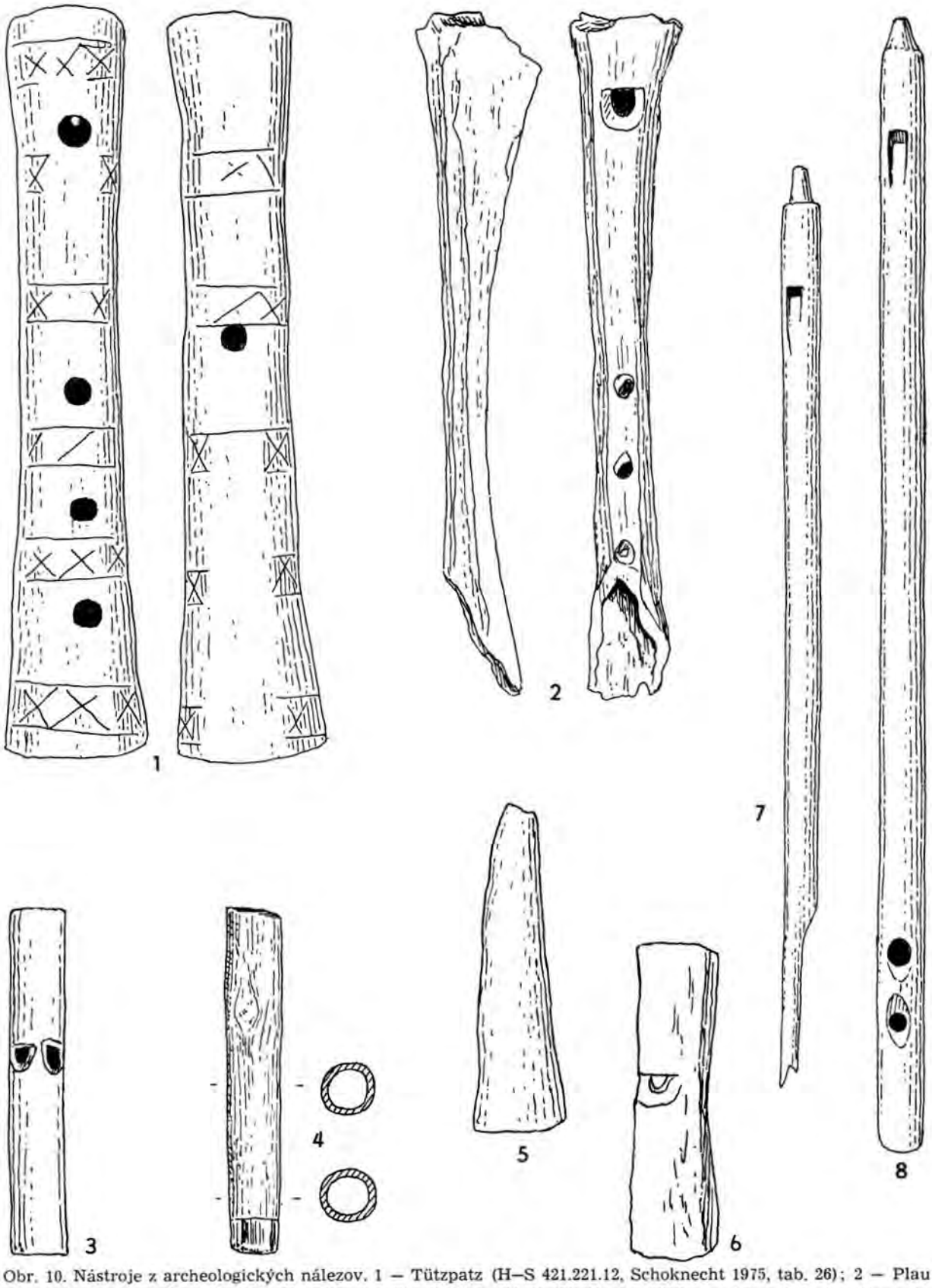

Obr. 10. Nástroje z archeologických nálezov. 1 — Tützpatz (H—S 421.221.12, Schoknecht 1975, tab. 26); 2 — Plau (H—S 421.221.12, Hollnagel 1955, obr. 165); 3 — Staré Město (H—S [?], Hrubý 1957, obr. 17: 8, 27); 4 — Szczecin (H—S 421.111.11, Rulewicz 1963, tab. II: 3); 5 — Devínska Nová Ves (H—S [?], Eisner 1952, obr. 11: 9); 6 — Staré Brodno (H—S [?], Kamiński 1970, obr. 37); 7 — Opole (H—S 421.221.12, Kamiński 1970, obr. 3); 8 — (rekonštrukcia nálezu z Opoľa, ten istý).

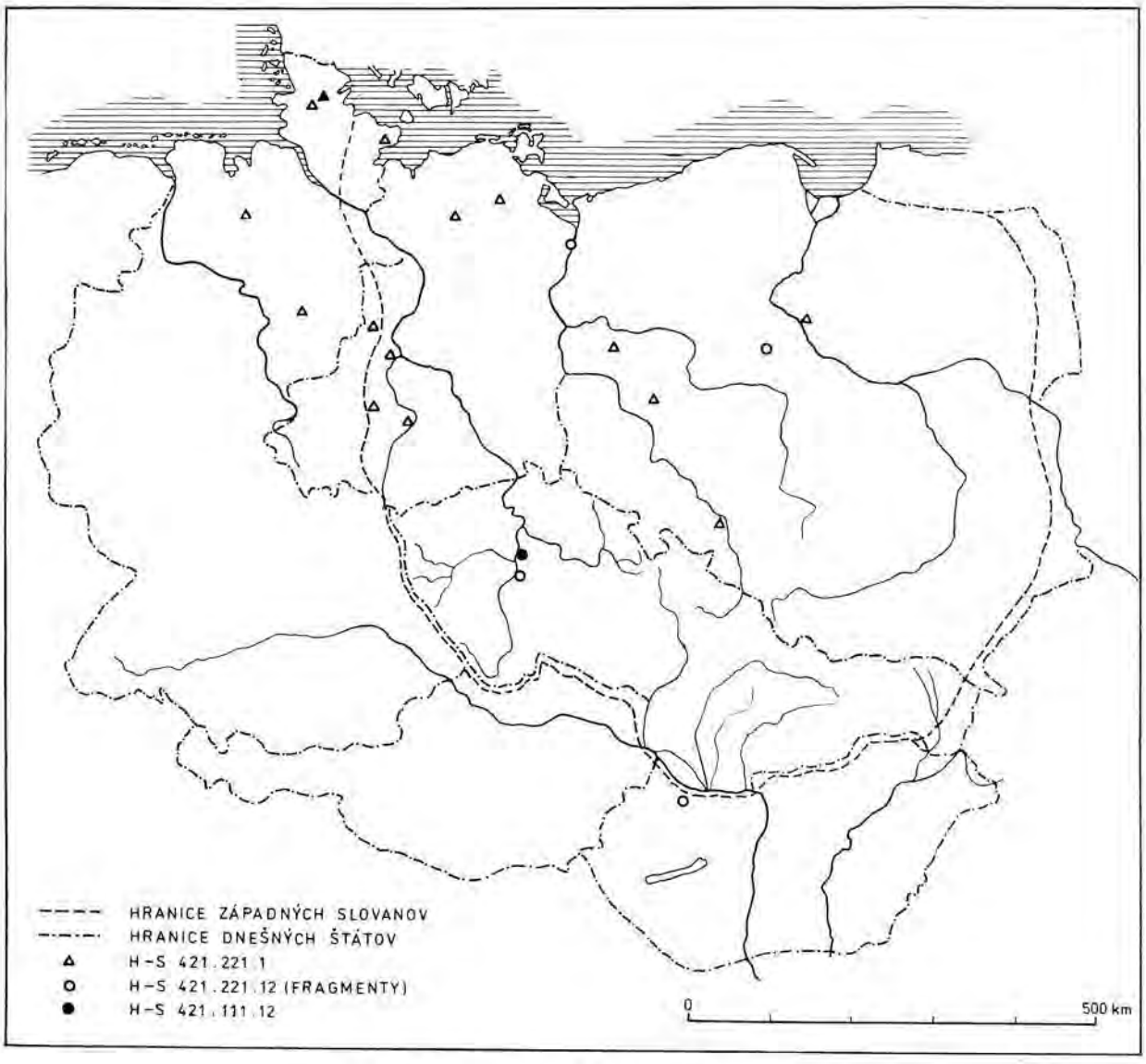

Mapa 3. Nálezy fláut s hmatovými otvormi.

(*Bartoňková* a *kol.* 1969, s. 346), ktorá sa trošku pozmenene objavuje u *Ibráhíma ibn Já'kúba* (tamže, s. 418), *Gardízího* (tamže, s. 428) a *al-Marwazího* (tamže s. 432). Všade sa hovorí o píštale dlhej dva lakte. Všetci čerpajú zo staršej „anonymnej relácie", ktorá sa nezachovala.

Veľmi zaujímavá je zmienka v Živote Konštantína, ktorý bol napísaný niekedy okolo roku 873/874. Žiaľ, opis z prekladu pochádza až z prvej polovice 15. stor.: „Avšak ak bezduché (predmety), vydávajúce hlas nech (sú to) píšťala alebo husle, nevyjadria rozdiel zvukom, ako sa pozná to, čo sa píska alebo to, čo sa hudie? A teda, ak vydá trúba zvuk neistý, kto sa bude hotoviť k boju?" (*Bartoňková* a *kol. 1967*, s. 107—108).

Z písomných správ, i keď ich vypovedacia hodnota nie je jednoznačná, možno usudzovať, že západní Slovania poznali niekoľko druhov aerofónov, z ktorých mnohé sú nám ešte neznáme.

Viacdierkové flauty s hlásnicou v ľudovom inštrumentári predstavuje napr. kosáčik so šiestimi dierkami (drevená píšťala s otvoreným koncom, na vrchu šikmo zrezaná a tiež otvorená, vnútri nad hlásnicou má do plášťa vyrezaný žliabok), osemdierková píšťala (kratšia drevená píšťala s otvoreným koncom; *Mačák 1967*, s. 12—13); handrárska píšťalka (obr. 5: 1), krátka kostená dvojdierková až trojdierková píšťalka s otvoreným koncom (*Kunz 1974*, obr. 107).

Hudobné nástroje tejto skupiny sú v archeologickom materiáli oproti ľudovému inštru-

mentáru a písomným správam dosť chudobne zastúpené. Predstavujú ich — okrem jedného prípadu — kostené nástroje zo 7.—12. storočia z Akkordhausenu (*Brade 1975*, s. 72, tab. 6e), Großstorkwitzu (*Coblenz 1973*, s. 98, tab. 14, obr. 1), Landesbergenu (*Brade 1975*, s. 71, tab. 6c), Plau (*Hollnagel 1955*, s. 229, obr. 165), Tützpatzu (*Schoknecht 1975*, s. 216, tab. 26), Kowalewa (*Wieczorowski 1939*, s. 350, tab. LXVI: 9), Lubicza (*Wieczorowski 1939*, s. 350), Międzyrzecza (*Kamiński 1970*, s. 42, obr. 32), kostená a drevená flauta z Opoľa (*Hołubowicz 1956*, s. 355, obr. 147: 1; *Kamiński 1970*, s. 4, obr. 33) a Szczecina (*Rulewicz 1963*, s. 224, tab. I: 6).

Na výrobu fláut sa používali kosti rozličných zvierat. Objavuje sa výrobok z kosti ošípanej alebo ovce zo Szczecina (obr. 6: 15), ktorý má analógiu napr. v Rumfletherdeichu, kde sa uvažuje o ovci alebo psovi (*Brade 1975*, s. 73). Väčšina fláut vyrobených z kosti ovce pochádza z Holandska (Feerms, Hallum atď.), Dánska (Hammeren, Kodaň) alebo Švédska (Lödöse, Sigtuna atď.). Nález z Tützpatzu — z kosti hovädzieho dobytka — má podľa materiálu analógie v Holandsku v Jouswieri, Ostgonderadeeli a i. (*Brade 1975*, s. 74). Flauty z vtáčích kostí majú analógie napr. v Haithabu, Neuende a vo Švédsku v Skanöri (*Brade 1975*, s. 76). Pri väčšine fláut nebola kosť určená. Pravdepodobne sa však na výrobu fláut viac používali kosti cicavcov a vtákov.

Najčastejšou kombináciou dierok je 3 + 0 (vyskytla sa 5 ×), ktorá je i na handrárskych píšťalách z ľudového inštrumentára (obr. 5: 1). Jedenkrát sa vyskytla kombinácia 4 + 0, 3 + 1, 3 + 1 + 1 a raz (na náleze z Opoľa) sa predpokladá kombinácia 2 + 0.

Najstarším nálezom je fragment z Lubicze (obr. 6: 14), nesprávne interpretovaný *T. Wieczorowským* (*1939*, s. 350) ako píšťalka s hlásnicou bez hmatových otvorov. Je to spolu s fragmentom z Győru (8. stor. — hlásnicu predpokladáme) najstarší nález flauty s hlásnicou a dierkami v strednej a severnej Európe z včasného stredoveku.

Pohyb dĺžok a vzdialeností ústie — hrana, hrana — dierky zobrazuje graf 4. Nálezy sú usporiadané od najstarších po najmladšie, potom nasledujú nedatované nálezy. Vzdialenosti hrán od kraja sú približne také ako pri bezdierkových píšťalkách (graf 1). Rad hmatových otvorov sa začína pri všetkých nástrojoch (presné rozmery nálezu z Opoľa sa nedali zistiť, ale tu sa začínajú dierky až celkom pri konci korpusu; obr. 10: 7) už od druhej tretiny nástroja. *W Kamiński* rekonštruuje nález z Opoľa ako dvojdierkový nástroj (obr. 10: 8). Analogická (podľa nezvyklého umiestnenia začiatku dierkového radu pri konci nástroja) je flauta z labutej nohy z Haithabu (druhá polovica 9. stor. — začiatok 10. stor.), ktorá je takisto na konci poškodená (dĺžka 213 mm, zachovali sa dve dierky vo vzdialenosti hd_1 — 130 mm, hd_2 — 154, oh — 29,5); *Jankuhn 1943*, obr. 79). Nemožno zistiť, či mohla mať ešte jednu dierku. Dĺžkou, počtom a umiestnením dierok sa približuje nálezu z Opoľa. Nálezy fláut s dvoma, troma dierkami pri konci nástroja sú dosť zriedkavé. Našli sa na dvoch miestach v Holandsku a na troch v Dánsku (*Brade 1975*, tab. 2c, 3e, 4a—e). Sú zhotovené z hrubších kostí a sú kratšie ako flauty z Haithabu a Opoľa. Zaujímavé je, že tento typ (dlhej zobcovej flauty s dvoma dierkami na konci) spomína medzi ruskými nástrojmi z 19. stor. z Novgorodu pod názvom svireľ (obr. 15: 8) *H. I. Privalov* (*1907*, obr. 139). Podľa materiálu sa zatiaľ zdá, že predloha tohto typu flauty, ktorú *W.*

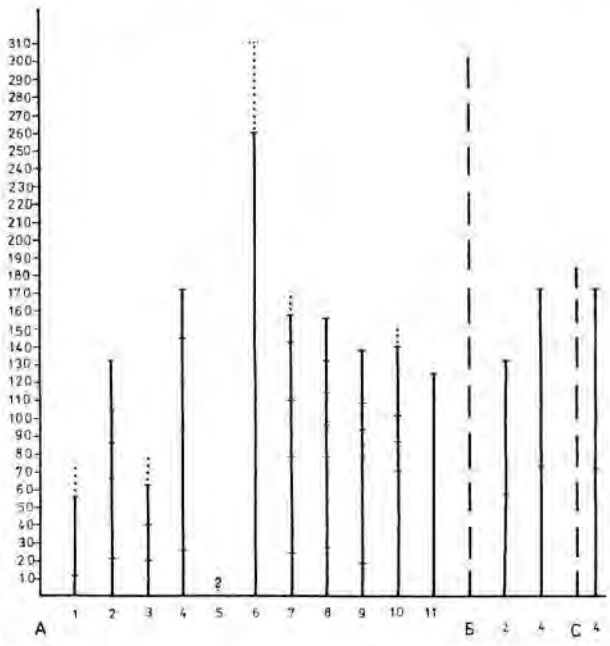

Graf. 4. Flauty s dierkami (H–S 421.221.12). A – predná strana B – zadná strana C – bočná strana. 1 – Lubicz (okr. Toruń); 2 – Tützpatz; 3 – Szczecin; 4 – Kowalewo (okr. Kosciań); 5, 6 – Opole; 7 – Großstorkwitz (okr. Borna); 8 – Akkordhausen pri Osterhausene (okr. Emden), 9 – Landesbergen (okr. Niemburg), 10 – Plau (okr. Lübz), 11 – Nicponie pri Fordonie (okr. Bydgoszcz).

Kamiński (1970, s. 44) prirovnáva k nemeckej Schwegel alebo francúzskej Galoubet, vznikla niekde na území dnešného Nemecka v 9.—10. stor. Dokonalejším a vyspelejším výrobkom než flauta z Haithabu je flauta z Opoľa. Či Slovania zdokonalili nedokonalé predlohy z kostí na dokonalý typ, zatiaľ nemôžeme povedať.

Najstarším a najčastejším tvarom hlásnice fláut (ako aj píšťaliek bez hmatových otvorov) je oblúk. Štvorcový alebo skoro štvorcový tvar hlásnice majú dva exempláre, zdobené na celom povrchu korpusu tzv. očkami (Międzyrzecze — obr. 9: 11; Kowalewo — obr. 9: 10). Tvarom hlásnice sa im podobá nástroj z Erdingu s výzdobou na prednej strane, na ktorej *Ch. Brade* vidí schematizované ľudské postavy *(Brade 1975*, s. 74). Výzdoba sa vyskytla ešte na náleze z Tützpatzu s oblúkovou formou hlásnice (obr. 10: 1). Trojuholníkovitá forma hlásnice (podobná ako na bezdierkovej píšťalke z Kruszwice) sa ani v tejto skupine na skúmanom území nevyskytla. Môžeme v tom vidieť potvrdenie domnienky, že táto forma hlásnice nie je slovanská, a zdá sa, že sa začína objavovať až po 11. stor.

Všetky flauty majú hlásnicu na prednej strane, len poškodený nález zo Szczecina *(Rulewicz 1963*, s. 224, tab. I: 6) má oblúkovitú hlásnicu na zadnej strane. Toto umiestnenie hlásnice predpokladá 6. formu uzavretia ústneho otvoru podľa *H. Moecka*, ktorá je typická pre východnú Áziu, Čínu, Japonsko, Srbsko a Maďarsko (obr. 8: 4).

a) Kolíky. K flautám s hlásnicou (H—S 421. 2) patrí šesť samostatných kolíkov z Opoľa. Štyri by zodpovedali 4. forme H. Moecka (obr. 8: 3) a dva (obr. 9: 6, 7) tretej forme zobrazenej na obrázku 8: 2 podľa *H. Moecka*. Zo spomenutých nálezov by jednej z týchto dvoch foriem zodpovedal tvar flauty z bazy čiernej z Opoľa (obr. 10: 7) a zdá sa, že to bolo tak i pri podobnom náleze z Haithabu a možno o tom uvažovať i pri náleze z Kowalewa (obr. 9: 10). Väčšina nástrojov je na hlave poškodená, pokiaľ to tak nie je, dá sa predpokladať forma kolíka ako na obrázku 8: 1, prípadne modifikovaná 7. forma *H. Moecka* (obr. 8: 5). Z nálezov sa formou hlásnice vyčleňuje flauta z Międzyrzecza, ktorá má výrez hlásnice vedený priamo od horného okraja (obr. 9: 11). Ak by sa na druhej strane nachádzala hlásnica (z opisu a zobrazenia sa to nedá zistiť), tento druh hlavy by zodpovedal Moeckovej 9. forme otvoru (obr. 8: 6), ktorý spomína v súvise s fínsko-maďarsko-altajským spôsobom hry na flaute. Ak sa hlásnica na druhej strane nenachádza, musíme hľadať iné vysvetlenie. Keďže *H. Moeck* túto alternatívu neuvádza, dalo by sa uvažovať o upravenom poslednom spôsobe (obr. 8: 7).

Väčšina fláut má okrúhly prierez, nález z Tützpatzu šesťuholníkový, z Kowalewa osemuholníkový, flauta z Plau (obr. 10: 2) a nález z Großstorkwitzu má ústie a začiatok trojuholníkový. Štyri priústne kolíky z Opoľa majú štvorcový prierez, čo by poukazovalo na ďalšiu nezachovanú formu kolíka (ako predpokladá i *W. Kamiński 1970*, s. 45—47). Dĺžka kolíkov je 19, 27, 30 a 48 mm, pri dvoch rozmery neboli. Keď ich porovnávame so vzdialenosťou hrany od okraja na grafe 3 a 4, vidíme, že tieto rozmery sa veľmi neodlišujú, lebo hrana je často vo vzdialenosti väčšej ako 20 mm.

b) Problematické nálezy zo Szczecina. S vyriešením otázky uzavretia ústneho otvoru a ústia úzko súvisí i riešenie problému drevených predmetov zo Szczecina, ktoré *M. Rulewicz* považuje za flauty. Všetky predmety sú z bazy čiernej a ich dĺžky sa pohybujú od 86 po 148 mm. Majú veľké proti sebe stojace výrezy (obr. 9: 8, 9, 12), dokonca porušujúce časť okraja, čo by znemožňovalo použiť predmet ako flautu. Výrezy sa nachádzajú hore i dolu, čo by si vyžadovalo špeciálne riešenie kolíka a zátky, aby sa na predmetoch mohlo hrať. Nepoznáme žiadne analógie ani prijateľné vysvetlenie toľkých nezmyselných otvorov, ani keby sme uvažovali o jazýčkoch. Všetko poukazuje na to, že treba hľadať iné vysvetlenie použitia týchto predmetov.

c) Fragmenty. Za viacdierkové flauty s hlásnicou považujeme všetky fragmenty píšťaliek s hmatovými otvormi, pri ktorých sa hlásnica nezachovala, no možno predpokladať jej existenciu, lebo nálezy fláut s hlásnicou a hmatovými otvormi sú bežnejšie ako nálezy bez hlásnice (v archeológii i v ľudovom inštrumentári). Nálezy pochádzajú z 8.—13. stor. zo Sekanky pri Davli (dva fragmenty; *Kaván 1964*, s. 233, tab. III: 13, 14), Győru *(Börzsönyi 1904*, s. 19—20) a Kruszwice *(Hensel — Hołowiński — Łuka 1953*, s. 621, obr. 9). Nález z Győru pochádza z detského hrobu, zachovala sa mu čiastočne len jedna dierka, celý je pokrytý výzdobou v podobe tzv. očiek. Ostatné fragmenty sú sídliskové nálezy. V súvislosti s nálezom zo

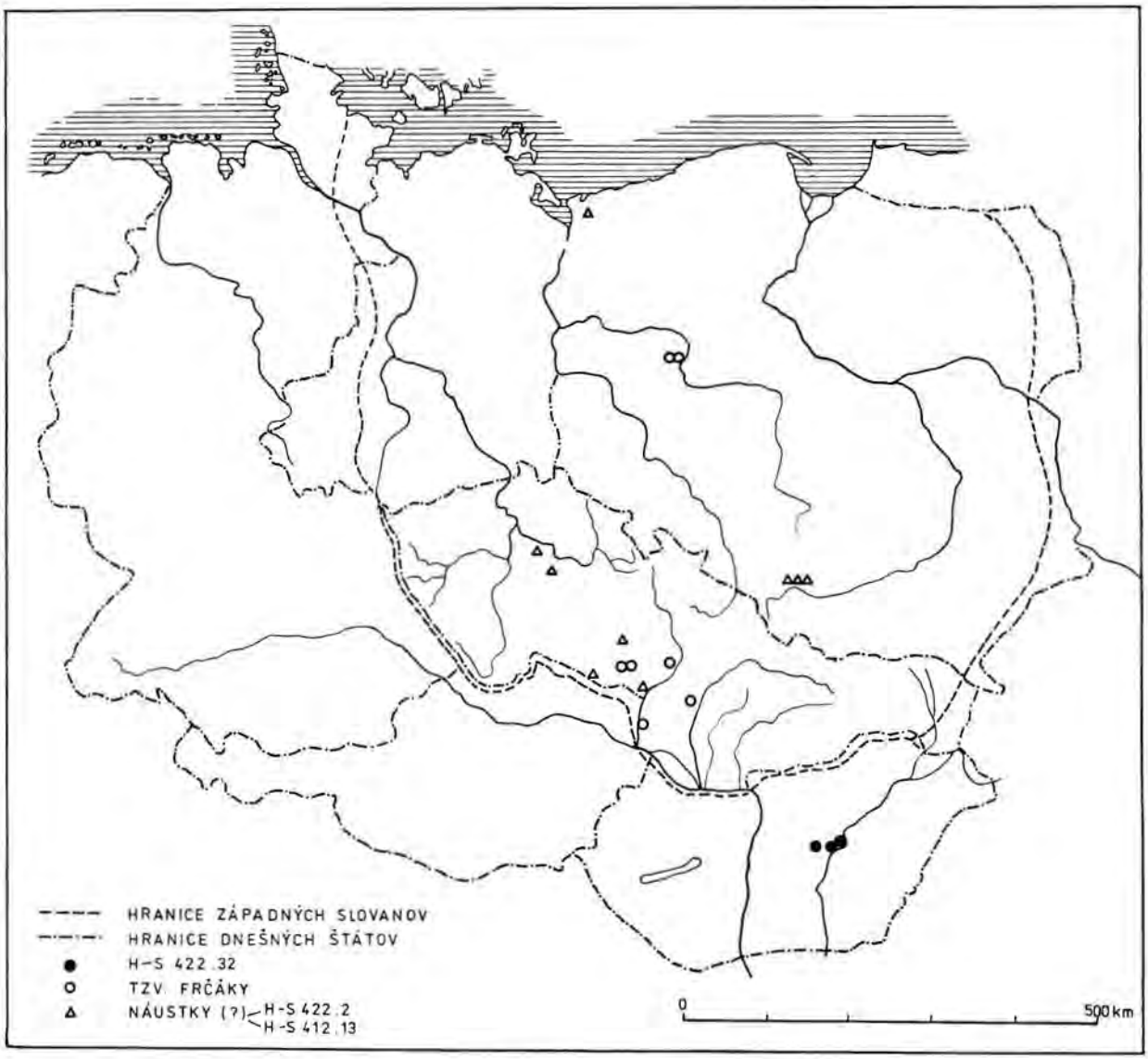

Mapa 4. Nálezy dvojitých píšťal (H–S 422.32) a predpokladaných jazýčkových nástrojov alebo ich častí (predbežné zaradenie H–S 422.2 alebo H–S 412.13).

Sekanky pri Davli uvažuje *J. Kaván (1964*, s. 233) o dielni špecializovanej na úpravu kostí. V tejto súvislosti je zaujímavý údaj zo 14. stor., ktorý spomína *J. Keller (1975*, s. 164), lebo sa v ňom slovne odlišujú výrobcovia nástrojov od interpretov: píštělníci — pištci.

Kostené flauty, ktoré sme v tejto kapitole spomínali, sú pravdepodobne jednoručné píšťaly (ako ukazuje spomínaná maľba z Karlštejna; obr. 7). Ich používanie môžeme posunúť do 7.—8. stor. (Lubicz, Győr). Domnievame sa (na základe fláut so štvorcovou hlásnicou a výzdobou), že sa k nim mohli viazať kultové predstavy, najmä v starších obdobiach. Podľa písomných správ, ktoré sme na začiatku spomenuli, existovali i drevené nástroje, na základe ktorých by sme mohli doplniť túto a možno i ďalšie skupiny, pretože kostené flauty predstavujú len malú časť inštrumentára starých Slovanov.

IV. Š a l m a j e (H—S 422)

Charakteristika: chvenie vzduchu je sprostredkované, lamely pripevnené na nástroji rozkmitajú nárazmi vzduchový stĺpec.

A. Klarinetové typy (H—S 422.2). Predpokladá sa, že nástroj má plátok z jednej náraznej lamely. Mali by sem patriť tzv. frčáky. Prvý nález pochádza z detského hrobu 279/49 zo Starého Města (posledná štvrtina 9. stor., obr. 11: 1), druhý zo ženského hrobu 26 v Pobedime (obr. 11: 2) z 9. stor. Sú dlhé 95 a 97 mm, obidva majú bohatú výzdobu a dva

Obr. 11. Tzv. frčáky H–S (?) 422.2. 1 — Staré Město (Hrubý 1957, obr. 17: 8, 27), 2 — Pobedim (Vendtová 1969, obr. 52: 1).

proti sebe stojace otvory asi na konci prvej štvrtiny celkovej dĺžky. Do týchto otvorov sa mal zasúvať kolíček so steblom trávy, ktoré sa nárazmi vzduchu rozkmitávalo a vydávalo zvuk. Aj keď sa tieto predmety navzájom podobajú, v skutočnosti majú niekoľko konštrukčných odlišností v umiestnení náustka v druhej časti píšťalovej trubice, ktoré zároveň spochybňujú predpokladané umiestnenie jazýčka. Nález zo Starého Města má zasúvací kužeľovitý náustok s priečnym výrezom v zasunutej časti, ku ktorému priliehajú vonkajšie otvory *(Hrubý 1957*, s. 182), vzdialené od okraja 20 mm. Nástroj z Pobedima má náustok, ktorý sa nedá zasunúť, ale iba tesne priložiť k okraju druhej časti. Na jednom mieste pri okraji vybieha do malého kolíka (obr. 11: 2) temer trojuholníkového prierezu, ktorým sa po zasunutí mohol zakrývať jeden z dvoch otvorov *(Vendtová 1969*, s. 211). Vzdialenosť začiatku dierok od horného okraja je 25 mm, horný a dolný okraj je hladký. Keby sa do otvorov zasúvali dva kolíčky, ako píše *V. Hrubý (1957*, s. 182) alebo *J. Sláma* (1956, s. 168), potom treba nájsť prijateľné vysvetlenie existencie náustku v druhej časti korpusu na nástroji z Pobedima. Odpoveď by sa hľadala ľahšie, keby sme poznali analógiu v ľudovom inštrumentári. Z existujúcich jazýčkových nástrojov (ťuvik — list trávy alebo obilia sa vloží do výrezku hranolka a upevní sa vyrezaným drievkom[obr. 5: 12]; drček — kratšia drevená píšťala s otvoreným koncom, pripomínajúca klarinet, má šesť dierok [obr. 5:2; *Mačák 1967, s. 17—18*]; kónický klarinet bez hmatových otvorov [*Kunz 1974*, obr. 139] atď) sa mu ani jeden nepodobá. Veľmi vzdialenou analógiou by mohla byť gajdurka — bulharský ľudový nástroj *(Atanasov 1977*, s. 139). Pretože nepoznáme žiadnu analógiu ani v moravskom, ani v slovenskom inštrumentári, nemôžeme preložiť z češtiny ani názov „frčák", ktorý zaviedol do literatúry *V. Hrubý (1955*, s. 276). Vyriešenie otázky, či vôbec ide o hudobné nástroje, závisí od konečného vyriešenia existencie oddeliteľného náustka pri obidvoch predmetoch a od vnútorného usporiadania hlavy (jazýček, kolík, blana a pod.). Vysvetlenie *V. Hrubého* o umiestnení lamely v bočných otvoroch nie je celkom jasné a ani neodpovedá na vymenované otázky. Ak by sme predpokladali, že ide o jazýčkový nástroj, potom možno pripustiť, že sa jazýček fixoval v bočných otvoroch. Oddeliteľné náustky možno zdôvodniť častou manipuláciou znútra. Alebo jazýček bol umiestnený v náustku (na čo by poukazovali zdrsnené časti vnútornej steny z nálezu v Pobedime) a bočné otvory (alebo aspoň jeden z nich) sa mohli uzatvárať otáčaním náustka. No ako bol upevnený náutok v spodnej časti predmetu z Pobedima, to ostáva nejasné.

Ďalším možným vysvetlením je, že kolíčky v otvoroch pridržiavali membránu, ktorá bola upevnená vnútri trubice a uvádzala sa do chvenia hovorením alebo spievaním. Súčasne pridržiavala náustok pomocou kolíčka, ktorý má nález z Pobedima. Membrána nevydáva vlastný tón, iba farbí hlas (mirlitóny tubulárne H—S 242). Umiestňovanie membrány (napr. list) si vyžadovalo odsúvací náustok. Týmto

vysvetlením sa vylučujú spomínané nástroje zo skupiny aerofónov a zaraďujú sa medzi membranofóny (H—S 2), ktorými sa v našej práci nezaoberáme.

Ani zaradenie nástrojov medzi klarinetové typy (H—S 422.2) nie je jednoznačné. Môže sa uvažovať aj o zaradení do skupiny s prieraznými jazykmi (prúd vzduchu dopadá na lamelu, ktorá kmitá v úzkej štrbine, rozochvieva sa a periodicky prerušuje vzduchový prúd). Patria sem tiež jazyky s „krytom", t. j. trubice, ktorých vzduchový obsah sa nerozochvieva primárne, ale iba sekundárne, takže samy tón nevytvárajú, iba ho zaokrúhľujú, kryty sa nachádzajú pravidelne tam, kde chýbajú hmatové otvory (H—S 421.13). Vtedy by sa predpokladalo upchatie lamely vo „frčáku" voskom. S vyriešením otázok „frčákov" úzko súvisí pravdepodobne i odpoveď na účel malých kostených dutých predmetov (obr. 6: 7), nápadne podobných náustkom zo Starého Města a Pobedima. Mávajú rôzny tvar: valčekovitý, súdkovitý alebo kužeľovitý, a preto *V. Hrubý* dospel k názoru, že ich nemožno rovnako klasifikovať. Kužeľovité exempláre považuje za vábničky alebo náustky k veľkým trúbam z brezovej kôry, ktoré slúžili na vábenie jeleňov *(Hrubý 1957*, s. 179—180). Okraje týchto náustkov sú rovno zrezané (možno tak usúdiť podľa zobrazení), a preto ich použitie ako náustkov k trúbam možno odmietnuť. O tom, že ide o hudobný nástroj, pravdepodobne svedčí i nález z mužského hrobu zo Strážovíc, kde sa našli dva tieto predmety spolu s dvoma jednoduchými otvorenými píšťalkami bez hlásnice a dvoma otvorenými bezdierkovými píšťalkami s hlásnicou (obr. 6: 3). Predmety boli v hrobe nepravidelne hviezdicovito rozložené *(Skutil 1941*, s. 17, obr. 40). Tento hrob sa považuje za hrob lovca pochovaného s kolekciou píšťaliek, ktoré slúžili na vábenie zveri *(Hrubý*

Obr. 12. Dvojitá píšťala H–S 422.32. 1 — Jánoshida; 2 — napodobenina z bocianich kostí vyhotovená *N. Fettichom (Bartha 1934*, tab. 1, II: 1).

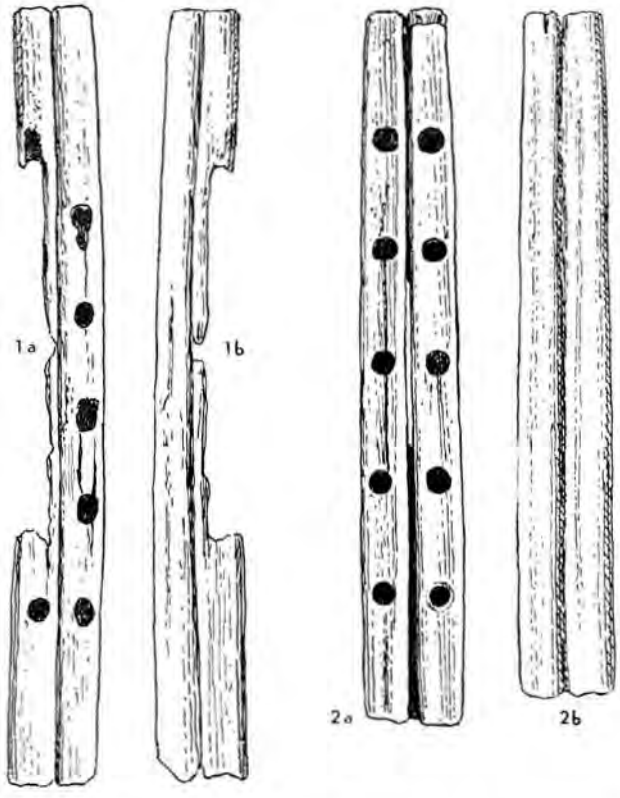

Obr. 13. Dvojité píšťaly (H—S) 422.32). 1a, b, 2a, b — Alattyán (*Korrig 1963*, tab. XXII: 3, LXXV: 2).

Obr. 14. Pastierske rohy. Velislavova biblia z roku 1340 (*Buchner 1956*, obr. 100).

1957, s. 180). Spomínané hviezdicovité usporiadanie by poukazovalo na možné používanie nástrojov vo vzájomnej kombinácii (píšťalky bez hlásnice ako kuvičky, píšťalky s hlásnicou, ako to zobrazuje obrázok 5:14 a dva kostené náustky v kombinácii s dreveným tubusom). Možné je, že všetky predmety tvorili dokopy nástroj, ku ktorému zatiaľ nepoznáme analógie z ľudového inštrumentára, lebo mohol vymiznúť. Uspokojivú odpoveď na túto otázku budeme môcť dať až vtedy, keď sa objasní účel kostených náustkov, ktoré poznáme zo sídliskových nálezov z 9.—13. stor. z Brna-Líšne (dva exempláre; *Hrubý 1957*, obr. 17: 16, 17), Břeclavi-Pohanska (*Dostál 1975*, s. 108, tab. 61 : 21), Čáslavského Hrádku (*Kaván 1958*, tab. XI: 11), Klučova (dva exempláre; *Kudrnáč 1970*, s. 134, obr. 80: 1, 2), Znojma (*Hrubý 1957*, s. 206, obr. 17: 13), Grodziszcza (tri exempláre; *Kaván 1958*, s. 279, tab. XII: 2, 3, XIV: 4), Poznane (tri exempláre; *Dzięcołowski 1874*, s. 161, 164, obr. 2: 1—2; *Nowak 1974*, s. 87, obr. 3: 7).

B. Dvojité šalmaje s prieraznými jazykmi (H—S 422.32). Kmitanie jazyka v úzkom otvore vytvára v týchto nástrojoch zvuk. Nástroj musí mať hmatové otvory, inak patrí k skupine s prierazným jazykom (H—S 412.13).

Gajdy tvoria v slovenskom ľudovom inštrumentári skupinu nástrojov s nie celkom jasným pôvodom. Z tejto skupiny poznáme nástroje len z obdobia avarskej ríše z pohrebísk v Maďarsku (Jánoshida, Alattyán, obr. 13: 1, 2; 12: 1) a Juhoslávii (Bijelo Brdo). Nástroj z Jánoshidy analyzuje v monografii *D. Bartha (1934)* a prisudzuje ho Avarom. Nástrojom z Alattyánu venuje jednu kapitolu v rámci celej monografie *I. Kovrigová (1963*, s. 173), prikláňa sa k názoru *D. Barthu* a nazdáva sa, že nástroje mali mech. I *D. Paloši*ja *(1960*, s. 77) sa domnieva, že nástroj priniesli Avari zo stepí strednej Ázie. Nástroje sú podobné, odlišujú sa len počtom dierok (Jánoshida päť a dve, Alattyán päť, Bijelo Brdo — poškodené) a podľa prierezu (Jánoshida okrúhly, Alattyán a Bijelo Brdo štvorcový prierez). Používanie nástrojov predpokladalo vloženie náustka s jazýčkom do ústneho otvoru, teda podobný princíp stavby ako pri použití tzv. frčákov a kostených náustkov z predchádzajúcej kapitoly, ktoré poznáme zatiaľ len z územia západných Slovanov. Tu niekde treba hľadať odpoveď na otázku vzniku gájd, ktoré sú veľmi starým ľudovým a obľúbeným slovenským a českým nástrojom, dokonca považovaným za najstarší ľudový nástroj *(Kopřiva 1946)*. Zaujímavé je,

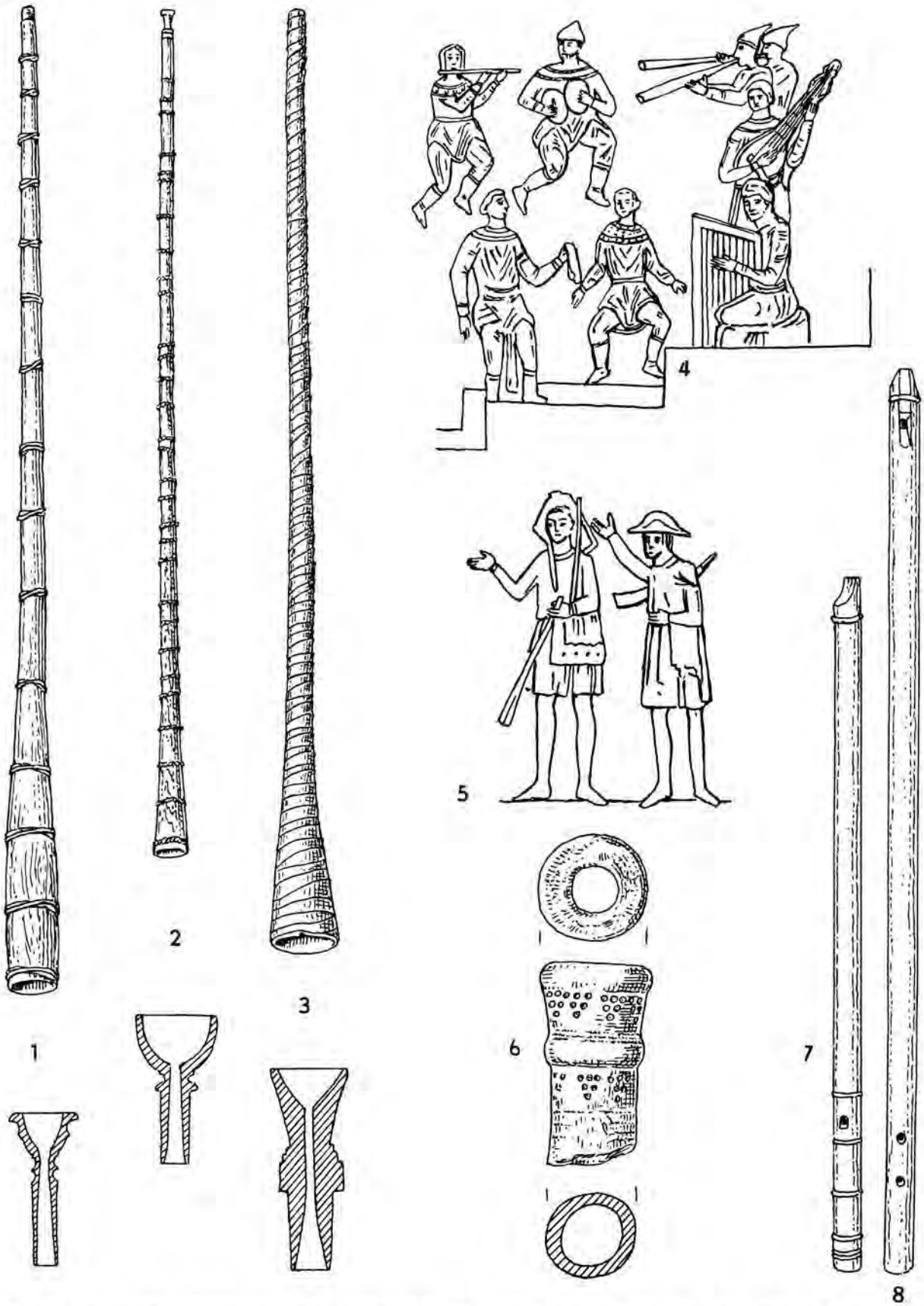

Obr. 15. 1–3 – rôzne formy drevených trúb v Čechách a na Morave (H–S 423, *Kunz 1974*, obr. 135); 4 – hudobníci na freske sofijského soboru v Kyjeve 11.–12. stor. (*Niederle 1953*, obr. 146); 5 – pastieri zo znojemskej kaplnky (*Niederle 1953*, obr. 147); 6 – kostený náustok (?) z Wolina (*Rulewicz 1963*, tab. II: 9); 7, 8 – ľudové svireli z Novgorodu, 19. stor. (*Privalov 1907*, obr. 139).

že maďarčina preberá výraz gajdy zo slovenčiny a až neskôr ho nahrádza termínom duda.

V. Nástroje nedoložené archeologickým materiálom

Na základe písomných a ikonografických prameňov môžeme predpokladať existenciu ďalších typov nástrojov, i keď nie sú priamo doložené archeologickým materiálom. Sú to napr. trúby a rohy (H—S 423). Charakteristika: vzduchový stĺpec je privedený do vibrácie nárazmi hráčových pier.

Ako náustok k trúbe hodnotil *M. Rulewicz* (*1963*, s. 221) fragment z Wolina. Je to kostený predmet s výzdobou v podobe „očiek" a nápisom Wolin (obr. 15: 6). Je dlhý 56 s priemerom 30 a svetlosťou 14 mm. Tvar okraja autor neopisuje. Iné nálezy týchto nástrojov alebo ich častí v tejto skupine nemáme a môžeme sa pridržiavať len písomných správ.

Zmienky o trúbach alebo rohoch sú v písomných správach dosť časté. Časť z nich zahrnul do svojho súpisu *W. Kamiński (1970)*, ktorý používanie trúb predpokladá aj u Slovanov. Jeho súpis môžeme druhotne doplniť ešte zmienkou v kronike Přibíka, zvaného Pulkava (1373—1378; *Bartoňková a kol. 1966*, s. 309).

Z ikonografických prameňov možno uviesť napr. pastierov s rohom z 12. stor. v kaplnke v Znojme (obr. 15: 5), roh zobrazený v Codex aureus z 13. stor. (*Rozanov 1965*, obr. 25), fresku zo sofijského soboru v Kyjeve (obr. 15: 4), miniatúry anjelov a starcov s trúbami v Expositio in Apocalypsim (*Rozanov 1965*, obr. 83: 2, 5) a viaceré príklady z Velislavovej biblie (obr. 14).

Ak by sme brali do úvahy analógie so slovenskými a českými ľudovými nástrojmi, musíme si všimnúť, že sú vyrobené z kôry, ktorá sa nedá dlho skladovať. Ide o nástroje sezónne (obr. 15: 1—3; 5: 9, 10). Ich geografické rozšírenie a archaické konštrukčné princípy dovoľujú predpokladať ich existenciu už v období Veľkej Moravy. Ľahko zničiteľný materiál vysvetľuje, prečo sa v archeologických nálezoch nezachovali. Neskoršie konštrukčné riešenie a upotrebenie nových materiálov (kov) sa vzťahuje pravdepodobne na vplyvy zo západnej Európy.

Záver

Využitie výsledkov organologických výskumov umožňuje lepšiu orientáciu archeológa pri určovaní a zaraďovaní predmetov do kategórie hudobných nástrojov. Veľa hudobných nástrojov uniká našej pozornosti, lebo sú označované ako predmety s neznámym účelom (napr. na slovansko-avarských pohrebiskách je veľa kostených a parohových predmetov, ktorých použitie je hypotetické, obr. 10: 5).

Podľa slovenského a moravského ľudového inštrumentára by sme očakávali väčšiu variabilitu a bohatosť tvarov hudobných nástrojov. Avšak nálezový fond, napr. z územia Veľkej Moravy, javí sa ako chudobný, hoci vo veľkomoravskej kultúre treba predpokladať existenciu vyspelého inštrumentára. Využitím poznatkov organológie sme zistili, že v skutočnosti je na tomto území veľké množstvo typov a variantov aerofónov. V niektorých prípadoch ide o ojedinelé kusy (fragment viacdierkovej flauty z 8. stor. z Győru), ale existencia a používanie daného nástroja v nasledujúcich storočiach na ostatnom území západných Slovanov a v ľudovom inštrumentári umožňuje predpokladať používanie nástroja v 9. stor. i na Veľkej Morave. Potom nie je nezmyselné očakávať existenciu niektorých druhov nástrojov zo slovenského, moravského a českého inštrumentára, aj keď sa v archeologickom materiáli zatiaľ ešte nezistili.

Pri ďalšom výskume by bolo potrebné doplniť naše poznatky o porovnávanie s nálezmi z oblastí južných a východných Slovanov (ako i s ich ľudovým inštrumentárom). Tak by sa objasnila problematika etnicity, významu a možného pretrvávania napr. dvojitých píšťal s prieraznými jazykmi, ktorých sme sa dotkli len okrajovo, ako aj otázka tzv. frčáka a jazýčkových nástrojov. K objasneniu týchto problémov by mohlo prispieť i porovnanie s byzantským inštrumentárom a s výsledkami organológie v tejto oblasti. Tak by sa nahradila torzovitosť výpovede archeologických nálezov, zistili by sa pôvodné typy slovanských nástrojov a ich prípadný podiel na tvorbe európskeho inštrumentára, ako aj nadväznosť na pôvodné kultúry, s ktorými sa Slovania stretli pri príchode na svoje dnešné územia. Organológia ukazuje, že na hudobných nástrojoch možno zachytiť cudzie vplyvy, archaické znaky a prípadne i nadväznosť na kultúrnohistorické dianie a na základe ich výskumu dotvárať obraz spoločnosti.

Dnešný stav bádania o hudobných nástrojoch v archeológii a najmä nedostatočné údaje

v publikáciách nám neumožnili zaoberať sa teoretickými problémami, preto sme sa zamerali najmä na otázky súvisiace so zaraďovaním nálezov hudobných nástrojov v archeológii a výhody vyplývajúce z ich výskumu.

Literatúra

ATANASOV, V.: Sistematika na bălgarskite narodni muzikalni instrumenti. Sofia 1977.

BARTHA, D.: Die awarische Doppelschalmei von Jánoshida. Archaeol. Hung. 14. Budapest 1934.

BARTOŇKOVÁ, D. — HAVLÍK, L. — MASAŘÍK, Z. — VEČERKA, R.: Magnae Moraviae fontes historici. I. Praha—Brno 1966.

BARTOŇKOVÁ, D. — HAVLÍK, L. — LUDVÍKOVSKÝ, J. — MASAŘÍK, Z. — VEČERKA, R.: Magnae Moraviae fontes historici. II. Brno 1967.

BARTOŇKOVÁ, D. — HAVLÍK, L. — HRBEK, I. — LUDVÍKOVSKÝ, J. — VEČERKA, R.: Magnae Moraviae fontes historici. III. Brno 1969.

BORKOVSKÝ, R.: Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Praha 1969.

BÖRZSÖNYI, A.: Győri sírmező középkorból. Archaeol. Ért., *24*, 1904, s. 15—41.

BRADE, CH.: Die mittelalterlichen Kernspaltflöten Mittel- und Nordeuropas. Neumünster 1975.

BUCHNER, A.: Hudební nástroje od pravěku k dnešku. Praha 1956.

COBLENZ, W.: Eine mittelalterliche Knochenflöte aus Großstorkwitz, Kr. Borna. Ausgrab. u. Funde, *18*, 1973, s. 98—102.

COFTA, A.: Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, pow. Grodzisk Mazowiecki. In: Mater. wczesnośred. 3. Warszawa 1951, s. 1—48.

ČILINSKÁ, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.

DOSTÁL, B.: Břeclav—Pohansko. IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.

DZIĘCOŁOWSKI, E.: Badania archeologiczne na stanowisku 2 przy ul. Wieżowej na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1961 r. In: Poznań we wczesnym średniowieczu. 4. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 161—179.

EISNER, J.: Devínska Nová Ves. Bratislava 1952.

FILIP, J.: Slovanský hudební nástroj z XII. st. Archeol. Rozhl., *2*, 1950, s. 107.

FISCHER, U.: Zu den mitteldeutschen Trommeln. Archaeol. geogr., *3/4*, 1951, s. 98—105.

HENSEL, W. — HOŁOWIŃSKI, Z. — ŁUKA, L.: Badania archeologiczne w Kruszwiczy w 1952 roku. Materiały zachodnie, *9*, 1953, s. 614—625.

HERRMANN, J.: Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neiße und Elbe. Berlin 1968.

HERRMANN, J.: Die Slawen in Deutschland. Berlin 1972.

HOLLNAGEL, A.: Kurze Fundberichte. In: Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Schwerin 1955, s. 227—232.

HOŁUBOWICZ, W.: Opole w wiekach X—XII. Katowice 1956.

HOŁUBOWICZ, W.: Badania wykopaliskowe w Opolu w 1958 roku. Spraw. archeol., *14*, 1962, s. 270—292.

HORNBOSTEL, E. M. — SACHS, C.: Systematik der Musikinstrumente. Z. für Ethnol. *46*, 1914, s. 553—590.

HRUBÝ, V.: Staré Město. Praha 1955.

HRUBÝ, V.: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. Památ. archeol., *48*, 1957, s. 118—207.

JAHNKUHN, H.: Die Ausgrabungen in Haithabu (1937—1939). In: Arbeiten zur Ur-, Vor- und Frühgeschichte. 3. Berlin-Dahlem 1943.

JAŻDŻEWSKI, K.: Kilka uzupełniających uwag o gęślach gdańskich. Z otchłani wieków, *18—19*, 1950, s. 102—104.

KAMIŃSKI, W.: Instrumenty muzyczne na ziemiach polskich. Kraków 1970.

KAVÁN, J.: O zpracování a výzdobě kosti u západních Slovanů v době hradištní. In: Vznik a počátky Slovanů. 2. Praha 1958, s. 253—284.

KAVÁN, J.: Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohů u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. In: Vznik a počátky Slovanů. 5. Praha 1964, s. 217—241.

KELLER, J.: Píštělníci a trubaři. Pojednání o výrobě dechových hudebních nástrojů v Čechách před rokem 1800. Sbor. Nár. Mus. v Praze, *29*, 1975, s. 161—244.

KELLER, J. — KOPECKÁ, M.: Hornbostelova a Sachsova systematika hudebních nástrojů. Hudební nástroje, *14*, 1977, s. 11—13, 45—48, 77—78, 114.

KOPŘIVA, J.: Příspěvěk k vývoji nejstaršího hudebního nástroje. Český lid, *33*, 1946, s. 152—153.

KOSTRZEWSKI, J.: Gród Mieszka I w Poznaniu. Z otchłani wieków, *17*, 1948, s. 31—141.

KOVRIG, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest 1963.

KUDRNÁČ, J.: Klučov — staroslovanské hradiště ve středních Čechách. Praha 1970.

KUNZ, L.: Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. In: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I, Band 2. Leipzig 1974.

LENG, L.: Slovenské ľudové nástroje. Bratislava 1967.

LECIEJEWICZ, L.: Słowiańszczyzna zachodnia. In:

Kultura Europy wczesnośredniowiecznej. 2. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976.

MAČÁK, I.: Zoznam slovenských ľudových hudobných nástrojov. Bratislava 1967.

MALINOWSKI, T.: Odkrycie drogi wczesnohistorycznej w Gieczu, powiat Środa. Z otchłani wieków, *20*, 1951, s. 189—196.

MALINOWSKA, M.: Badania wykopaliskowe na placu Katedralnym w 1958—1959 r. In: Poznań we wczesnym średniowieczu. 4. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 7—47.

MAŠEK, N.: Neolitické bubny v Čechách a na Moravě. Archeol. Rozhl., *5*, 1954, s. 640.

MEGAW, J. V. S.: The earliest musical instruments in Europe. Archaeology, *21/22*, 1968, s. 124—132.

MILDENBERGER, G.: Eine thüringische Siedlung von Naumburg (Saale). Leipziger Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, *1*, 1955, s. 135—144.

MOECK, H.: Typen europäischer Blockflöten in Vorzeit, Geschichte und Volksüberlieferung. Celle 1967.

MOTYKOVÁ-ŠNEIDROVÁ, K.: Příspěvek ke studiu výrobků z kostí v době římské v Čechách. In: Archeol. stud. Mater. 1. Praha 1964, s. 202—210.

NIEDERLE, L.: Rukověť slovanských starožitností. Praha 1953.

NOWAK, A.: Badania wykopaliskowe v ogrodzie arcybiskupimskim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960—1961. In: Poznań we wczesnym średniowieczu. 4. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 75—131.

OSTROWSKA, E.: Wykopaliska na wyspie Tumskiej we Wrocławi w 1959 r. Spraw. archeol., *13*, 1961, s. 183—197.

PALOŠIJA, D.: Ranosrednovječne panonske dvojne sviraljke. Etnol. Pregl., *2*, 1960, s. 63—82.

POULÍK, J.: Pevnost v lužním lese. Praha 1967.

PRIVALOV, N. I.: Muzykaľnyje duchovyje instrumenty russkogo naroda. In: Zapiski Otdelenija russkoj i slavianskoj archeologii Imperatorskogo russkogo archeologičeskogo obščestva. 7. Petrohrad 1907, s. 135—281.

RAUHUT, L. — RAUHUTOWA, J. — POTEMSKI, CZ.: Sprawozdania z badań wykopaliskowych w Fordonie pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród" w roku 1958. In: Wiad. archeol. 26. Warszawa 1959, s. 142—163.

ROZANOV, Z.: Muzyka w miniaturze polskiej. Kraków 1965.

RULEWICZ, M.: Vczesnośredniowieczne instrumenty dźwiękowe z badań archeologicznych na Pomorzu Zachodnim. In: Materiały Zachodnio-Pomorskie. 9. Szczecin 1963, s. 221—240.

SALMEN, W.: Urgeschichtliche und mittelalterliche Musikinstrumente aus Schleswig-Holstein. Offa, *27*, 1970, s. 5—19.

SEEWALD, O.: Beiträge zur Kenntnis der steinzeitlichen Musikinstrumente Europas. Wien 1934.

SCHOKNECHT, U.: Knochenflöten von Tützpatz, Kr. Altentreptow und Neubrandenburg. Ausgrab. u. Funde, *20*, 1975, s. 215—218.

SKUTIL, J.: Výzkum hradištních mohyl ve Strážovicích na Kyjovsku 1940. In: Sborník velehradský. 12. Velehrad 1951, s. 6—48.

SLÁMA, J.: K počátkům slovanské hudby. In: Vznik a počátky Slovanů. 1. Praha 1956, s. 168—179.

STRUMIŁO, T.: Jeszcze o „gęślach" Gdańskich. Z otchłani wieków, *20*, 1951, s. 94—98.

ŠIMEK, E.: Děvín. Památ. archeol., *32*, 1920—1921, s. 1—53.

TOČÍK, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.

VÁŇA, Z.: Výzkum středního valu slovanského hradiště v Bílině (okr. Teplice). Archeol. Rozhl., *19*, 1967, s. 451—470.

VENDTOVÁ V.: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. Slov. Archeol., *18*, 1969, s. 119—213.

WIECZOROWSKI, T.: Wczesnohistoryczne instrumenty muzyczne kultury staropolskiej z Wielkopolski i Pomorza. In: Wiad. archeol. 16. Warszawa 1939, s. 348—356.

ZAGIBA, F.: Frühgeschichtliche Musikinstrumente in der Ordnung nach Idiophonie. Archeol. Polski, *16*, 1971, s. 575.

ZERRIES, O.: Das Schwirrholz. Stuttgart 1942.

ŻUROWSKI, K.: Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim v l. 1949—1951. In: Stud. wczesnośred. 2. Warszawa—Wrocław 1953, s. 113—125.

К проблематике аэрофонов VII—XIII вв. в Средней Европе

Даница Сташшикова-Штуковска

Автор в первой части статьи занимается трудами археологов и органологов, касающихся находок музыкальных инструментов. Объяснено понятие органология и указано на недостаточное использование сведений этой научной дисциплины в археологии при классификации музыкальных инструментов. Объяснены географическое и временное ограничения работы и влияющие на ее результаты отрицательные стороны.

Для характеристики и типологической классификации 139 предметов, обозначенных в публикациях археологами музыкальными инструментами, относящимися к аэрофонам, использована и более детально объяснена систематика *Э. М. Горнбостеля* и *К. Захса (1914);* в статье и в этом резюме при обозначении музыкальных инструментов применено у типологического номера сокращение *H—S (= Hornbostel-Sachs).*

В статье автор пользуется органологическими терминами, неприменяемыми в археологии, но важными для работы с аэрофонами. Они объяснены с помощью идеализированной схемы (рис. 1), учитывая важнейшие метрические данные, вытекающие из физической закономерности образования тонов в дудках (рис. 3 и 4), причем исходится из метода, применяемого Музыкальным отделением Словацкого Национального музея в Братиславе.

Археологические находки классифицированы по упомянутой выше систематике. Применено нумерическое ее обозначение и характеристика отдельных групп музыкальных инструментов.

I. Издающие свистящий звук инструменты (H—S 412.22). По общей характеристике всей группы, придерживаясь систематики *Э. М. Горнбостеля* и *К. Захса,* приведено несколько примеров из народного инструментария (рис. 5: 6, 13, 15). Перечислены археологические находки, пока представленные лишь одним видом предмета (рис. 6: 6) и объясняется их происхождение и значение.

II. Дудки без ротика — отверстия вырезанного на трубке (H—S 421.1). Автор вкратце дает общую характеристику H—S 42.

А. *Дудки без отверстий и без ротика с открытым концом* (H—S 421.111.1). Автор объясняет способ игры и внешний вид инструмента, перечисляет местонахождения этих дудок. Она считает, что эти дудки можно в археологических находках часто не различить или интерпретировать по-другому: иллюстрировано это славяно-аварским могильником в г. Нове-Замки. Имея в виду состояние исследований, автор отрицает делать заключения.

Б. *Дудки с открытым концом без ротика с отверстиями* (H—S 421.111.11). В статье автор приводит пример из народного инструментария (рис. 5: 3). Из археологического материала сюда отнесена и подвергнута анализу неопубликованная находка дудки из Праги (рис. 9: 1). В связи с этой группой автор рассматривает картину XVI в. из Карлштейна (рис. 7).

В. *Дудки без отверстий и без ротика с закрытым концом* (H—S 421.111.21). После примеров из народного инструментария автор к этим дудкам относит две находки из Щечина (рис. 6: 5; *Rulevicz 1963,* с. 223), вкратце рассматривает значение всех простых дудок.

III. Дудки с ротиком (H—S 421.2). По дефиниции с точки зрения органологии автор в общих чертах описывает находки из археологических исследований и подчеркивает некоторые важные, до сих пор неучтенные археологические детали.

А. *Открытые дудки с щелью „вне", щель лежит вне стены дудки;* сюда относится также щель, образованная косой стеной без отверстий (H—S 421.211.11). В эту для европейского инструментария необыкновенную группу автор включает находку из местонахождения Камень-Поморски (рис. 9: 2).

Б. *Открытые дудки с щелью изнутри без отверстий* (H—S 421.221.11). В статье приводятся примеры и обращается внимание на необыкновенные с точки зрения примененного

инструментария экземпляры археологического материала (Чернчин, Девин). Акустические меры указаны на графике 1. Автор рассматривает т. наз. дудки с несколькими ротиками (график 2), которые можно было бы включить в эту группу; она приходит к выводу, что применение их в роде музыкальных инструментов кажется проблематичным.

1. Закрытые дудки без отверстий (H—S 421.221.31). После описания и перечисления археологических находок, относящихся к этой группе, автор подвергает их анализу с точек зрения формы, материала, аккустических размеров (график 3), орнаментации, форм ротиков и засечки. Длину трубки дудки автор сравнивает с инструментом из народного инструментария (рис. 9: 5).

2. Сосудообразные дудки с щелью изнутри без отверстий (H—S 421.221.41). Описаны некоторые в археологическом материале пока неизвестные керамические инструменты из народного инструментария (рис. 5: 11). Из археологических инструментов входит в эту группу костяная дудка из Праги (рис. 6: 13). Автор подытоживает важнейшие данные о всех подгруппах дудок с ротиками без отверстий (H—S 421.221).

3. Незакрытые дудки с щелью изнутри и отверстиями (H—S 421.221.12). В статье приведены письменные данные, которые по-видимому связаны с этой группой, и работы, касающиеся археологического материала. Археологические находки обсуждаются по размерам (график 4), формам ротиков, материалу и интерпретации. Приведены аналогии из других областей и некоторые интересные данные, именно относительно дудок из местонахождения Лубиче (рис. 6: 14), Ополе (рис. 10: 7) и Миедзиржече (рис. 9: 11).

IV. „Шальмеи" (H—S 422). А. *Кларнетные типы* (H—S 422.2). В этой части автор расматривает т. наз. „фрчак" (свистящий инструмент, рис. 11: 1, 2). Указано на некоторые отличия конструкционного характера, на которые пока не обращалось внимания, и, таким образом, также классификация этих предметов стала проблематичной.

Автор указывает на некоторое сходство мундштуков „фрчаков" и малых костяных предметов (рис. 6: 7), которые считают мундштуками труб или вабиками (напр. *V. Hrubý 1957*, с. 179—180). Мнение, что речь идет о музыкальных инструментах, она подтверждает коллекцией дудок из погребения в с. Стражовице (рис. 6: 3).

Б. *Двойные „шальмеи" с бьющими язычками* (H—S 422.32). В эту группу включены двойные дудки из погребений на местонахождениях Яношгида (рис. 12: 1) и Алаттян (рис. 13: 1, 2). Сравнено содержание этой группы с современным словацким и чешским инструментарием.

V. Невстречаемые в археологическом материале инструменты. Автор приводит часть письменных и иконографических источников, часто упоминающих трубы и рога (H—S 423). Она попыталась ответить на вопрос об их отсутствии в археологическом материале в сравнении с органологическим исследованием народного инструментария (рис. 15: 1—3, рис. 5: 9, 10).

В заключении автор подытоживает выгоды правильного обсуждения и единой терминологии музыкальных инструментов, заимствованных из органологии, в сравнении с свойстенным археологами созданным подходом. Вкратце обсуждает важнейшие результаты и дальнейшие возможности, которые открывает это сотрудничество перед обеими дисциплинами.

Перевод Э. Громовой

Zur Problematik der mitteleuropäischen Aerophone aus dem 7.—13. Jh.

Danica Staššíková-Štukovská

Im einleitenden Teil ihres Artikels befaßt sich die Autorin mit den Arbeiten einiger Archäologen und Organologen, die die Funde von Musikinstrumenten zum Gegenstand haben. Sie erklärt den Begriff Organologie und weist auf die ungenügende Ausnutzung der Erkenntnisse dieser Disziplin bei der Klassifikation der Musikinstrumente in der Archäologie hin. Sie erläutert die geographische und zeitliche Begrenzung der Arbeit und verweist auf die negativen Seiten, die ihre Ergebnisse beeinflußten.

Für die Charakteristik und typologische Klassifikation der 139 Gegenstände, die in den archäologischen Publikationen als zu den Aerophonen gehörende Musikinstrumente bezeichnet wurden, verwendet die Autorin die Systematik von *E. M. Hornbostel* und *C. Sachs (1914)* und legt sie ausführlich dar. Im Text des Artikels sowie in dieser Zusammenfassung werden daher bei den einzelnen genannten Musikinstrumenten vor der in Klammern stehenden Systemzahl die Anfangsbuchstaben von *Hornbostel — Sachs* (H—S) angeführt.

Die Autorin arbeitet in ihrem Beitrag mit organologischen Fachausdrücken, die in der Archäologie nicht gebräuchlich, doch für die Arbeit mit Aerophonen wichtig sind. Sie erklärt diese Ausdrücke mittels eines idealisierten Schemas (Abb. 1). Sie befat sich mit den wichtigsten metrischen Angaben, die sich aus der physikalischen Gesetzmäßigkeit der Tonbildung in den Flöten (Abb. 3, 4) ergeben, fußt dabei auf der Methode, die in der Musikabteilung des Slowakischen Nationalmuseums zu Bratislava verwendet wird.

Die archäologischen Funde ordnet die Autorin nach der obengenannten Systematik ein und verwendet auch deren Ziffernsystem und Charakteristik der einzelnen Gruppen von Musikinstrumenten.

I. Schwirrhölzer (H—S 412.22)

Nach einer allgemeinen Charakteristik der gesamten Gruppe auf Grund der Hornbostel-Sachs-Systematik führt die Autorin einige Beispiele aus dem Volksinstrumentar an (Abb. 5: 6, 13, 15). Sie zählt archäologische Funde auf, die bis jetzt nur durch einen Musikinstrumententyp vertreten sind (Abb. 6: 6) und befaßt sich mit ihrer Herkunft und Bedeutung.

II. Flöten ohne Kernspalte (H—S 421.1)

Sie bringt eine kurzgefaßte Charakteristik von H—S 42.

A. *Offene Einzellängsflöten* (H—S 421.111. 1). Die Autorin erläutert die Spielweise, beschreibt das Instrument und zählt die Fundorte auf, wo es vorkam. Sie ist der Ansicht, daß diese Flöten oft übersehen oder anders interpretiert werden können. Zur Illustration nennt sie das slawisch-awarische Gräberfeld in Nové Zámky. Angesichts des gegenwärtigen Standes der Grabungsarbeiten lehnt sie es ab, irgendwelche Schlußfolgerungen zu machen.

B. *Gedackte Einzellängsflöten* (H—S 421. 111.2). Es wird hierzu ein Beispiel aus dem Volksinstrumentar genannt. Aus dem archäologischen Material ist hier der bis jetzt noch nicht veröffentlichte Fund einer Flöte aus Prag (Abb. 9: 1) angeführt und analysiert. Im Zusammenhang mit dieser Gruppe erwähnt sie ein Gemälde aus dem 14. Jh. aus Karlstein (Abb. 7).

C. *Gedackte Einzellängsflöten ohne Grifflöcher* (H—S 421.111.21). Nach einigen Beispielen aus dem Volksinstrumentar reiht die Autorin diesen Flöten noch zwei Funde aus Szcecin zu (Abb. 6: 5; *Rulewicz 1963*, S. 223) und wiederholt die Bedeutung aller einfachen Flöten.

III. Spaltflöten (H—S 421.2)

Nach einer Bestimmung dieser Flöten vom Gesichtspunkt der Organologie liefert die Autorin eine allgemeine Beschreibung der Flötenfunde aus archäologischen Grabungen. Sie weist auf einige wichtige Details hin, die in der Archäologie bisher außer Betracht standen.

A. *Offene Außenspaltflöten ohne Grifflöcher* (H—S 421.211.11). In diese, für das europäische Instrumentar ungewöhnliche Gruppe gliedert die Autorin einen Fund aus dem Fundort Kamień Pomorski ein (Abb. 9: 2).

B. *Offene Innenspaltflöten ohne Grifflöcher* (H—S 421.221.11) Es werden Beispiele aus dem Volksinstrumentar aufgeführt, die Autorin behandelt dann die Frage ihres Vorkommens und macht auf ungewöhnliche Exemplare im archäologischen Material vom Gesichtspunkt des verwendeten Materials aufmerksam (Černčín, Devín). Die akustischen Maße sind auf der graphischen Darstellung 1 angegeben. Die Autorin beschäftigt sich auch mit sog. Flöten mit mehreren Kernspalten (graphische Darstellung 2), die in diese Gruppe gehören sollten. Sie kommt zu dem Schluß, daß ihre Benutzung als Musikinstrumente ziemlich problematisch ist.

1. (Einzelne) gedackte Innenspaltflöten ohne Grifflöcher (H—S 421.221.31). Nach ihrer Beschreibung und Aufzählung der archäologischen Funde dieser Art werden sie vom Gesichtspunkt ihrer Form, des Materials, der akustischen Ausdehnung (graphische Darstellung 3), der Verzierung sowie der Form der Kernspalten und der Aufschnitte analysiert. Die Rohrlänge vergleicht sie mit einem Instrument aus dem Volksinstrumentar (Abb. 9: 5).

2. Spalt-Gefäßflöten ohne Grifflöcher (H—S 421.221.41). Die Autorin beschreibt einige keramische Instrumente aus dem Volksinstrumentar, die für die Archäologie bis jetzt noch unbekannt sind (Abb. 5: 11), doch vorkommen können. Von den archäologischen Funden wird hierher eine Knochenflöte aus Prag (Abb. 6: 13) eingeordnet. Die Autorin faßt hier die wichtigsten Erkenntnisse über alle Untergruppen der Innenspaltflöten (H—S 421.221) zusammen.

3. (Einzelne) offene Innenspaltflöten mit Grifflöchern (H—S 421.221.12). Die Autorin führt Schriftquellen an, die mit dieser Gruppe im Zusammenhang stehen, sowie Arbeiten, die das betreffende archäologische Material behandeln. Die archäologischen Funde werden nach ihren Ausmaßen (graphische Darstellung 4), der Form der Kernspalten, des Materials und der Spielweise gewertet. Es werden Analogien aus anderen Gebieten sowie einige interessante Tatsachen, vor allem bei den Flöten aus Lubicz (Abb. 6: 14), Opole (Abb. 10: 7) und Międzyrzecze (Abb. 9: 11) angeführt.

IV. Schalmeien (H—S 422) A. *Klarinettentypen* (H—S 422.2). In diesem Teil beschäftigt sich die Autorin mit sog. „frtschaky" (Abb. 11: 1, 2). Sie verweist auf bestimmte Unterschiede in der Konstruktion dieser Instrumente, auf die bisher noch nicht hingewiesen wurde, wodurch sich auch ihre Einordnung als problematisch erwiesen hat.

Die Autorin macht auf bestimmte Ähnlichkeiten des Mundstücks dieser „frtschaky" und der kleinen Knochengegenstände (Abb. 6: 7), die sie für Trompetenmundstücke oder Lockpfeifen hält, aufmerksam (z *B. Hrubý 1957*, S. 179—180). Die Behauptung, daß es sich um Musikinstrumente handelt, bestätigt sie mit dem Fund einer Pfeifenkollektion aus dem Grab von Strážovice (Abb. 6: 3).

B. *Doppelte Durchschlagzungenschalmeien* (H—S 422.32). In diese Gruppe gliedert sie Doppelflöten aus den Gräberfeldern in Jánoshída (Abb. 12: 1) und Allattyán (Abb. 13: 1, 2) ein. Sie vergleicht den Inhalt dieser Gruppe mit dem gegenwärtigen slowakischen und tschechischen Volksinstrumentar.

V. Musikinstrumente, die im archäologischen Material nicht erfaßt wurden. Die Autorin nennt einige schriftliche und ikonographische Quellen, in denen Trompeten (H—S 423) oft erwähnt werden. Sie versucht die Frage zu beantworten, warum diese Instrumente im archäologischen Material nicht bekannt sind, obwohl sie im Volksinstrumentar in großer Anzahl vertreten sind (Abb. 15: 1, 3; 5: 9, 10).

Abschließend weist sie auf die Vorteile einer richtigen Auswertung und einer einheitlichen aus der Organologie übernommenen Terminologie der Musikinstrumente gegenüber den von den Archäologen gebildeten eigenen Verfahren hin. Sie bringt eine kurze Auswertung der wichtigsten Ergebnisse und verweist auf weitere Möglichkeiten, die sich aus der Zusammenarbeit beider Disziplinen ergeben könnten.

Übersetzt von K. Hauliková

PODKÚVANIE NA SLOVENSKU V 11.–13. STOROČÍ

PETER BAXA
(Mestská správa pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, Bratislava)

Dlhotrvajúca diskusia o dobe vzniku, mieste, príčinách a vývoji podkúvania predstavuje jeden z najstarších sporov európskej archeológie. Jeho počiatky siahajú do prvej polovice 18. stor. *(Schaafhausen 1887,* s. 29). Charakterizujú ich veterinárske koncepcie, často diletantské pri vysvetľovaní historického vývoja podkovy. Nachádzame ich v podkúvačských príručkách *(Mengin 1879; Goyau 1882; Tasset 1912)* i v odborných časopisoch pre veterinárov *(Joly 1908; Froehner 1925, 1927, 1933; Pannicke 1935; Palmann 1936* atď.). Syntetické práce, ktoré vznikli v tomto období, sú poznačené nacionalistickými snahami dokázať zásluhy niektorých etník pri vzniku podkovy, resp. podkúvania vôbec. Teóriu o keltskom pôvode podkovy presadzovali v druhej polovici 19. stor. hlavne francúzski bádatelia *(Quiquerez 1871; Mengin 1879),* po druhej svetovej vojne *M. Hell (1950, 1959, 1963, 1966).* Keltom pripisovali objav a používanie tzv. keltskej podkovy s charakteristickým zvlnením okraja ramien (obr. 3: 1). V Nemecku sa objavila snaha spojiť počiatky podkúvania s Germánmi *(Rueff 1864). R. Braungart (1893,* s. 337—342) zaviedol do literatúry tzv. germánsku podkovu. Známe sú i pokusy o hľadanie pôvodu podkúvania u nomádskych národov *(Zippelius 1903).* Diskusiu o dejinách podkúvania podstatnou mierou ovplyvnili nálezy podkov na lokalitách z doby rímskej v bývalých severných provinciách Rímskej ríše *(Jacobi 1897,* s. 529—530). Analýza antických písomných a ikonografických prameňov ukazovala, že Rimania poznali iba tzv. kopytné papuče (solea ferrea — *Ginzrot 1817,* s. 514—531; *Mayerstedt 1859,* s. 81; *Rich 1862,* s. 574). Podkovy sa nevyskytovali ani v centrálnych oblastiach Rímskej ríše. Nálezy pripisované Rimanom boli z hľadiska jestvujúcich kritérií etnicky rôznorodé. Všetky pochybnosti o tzv. rímskej podkove nakoniec vyústili v popieranie existencie podkovy pred 9.—11. stor. Už na začiatku 20. stor. sa sformovala skupina bádateľov, ktorí považovali podkovu za fenomén stredoveku *(Joly 1908; Tasset 1912; Winckelmann 1928).*

Pri kritickom pohľade na výsledky, ktoré dosiahli bádatelia v druhej polovici 19. až v prvej polovici 20. stor., je potrebné zdôrazniť ich zásluhu pri dokumentácii a publikácii početných zbierok historických podkov z rôznych miest Európy. Pramenný materiál, ktorý takto sústredili, je jedným zo základných východiskových bodov tejto práce. Je prirodzené, že dobové uzávery a hypotézy sú dnes z väčšej časti prekonané. Ich charakteristickým rysom je, že nevychádzajú z presvedčivého materiálu s exaktnou stratifikáciou v rámci uzavretých časových horizontov. Hmotnosť a veľkosť podkovy nemožno jednoznačne použiť ako chronologické kritérium *(Flemming 1869; Braungart 1893).* Výsledky antropologických rozborov kostí koní z laténskeho obdobia *(Boessneck 1971,* s. 29—30), z doby rímskej (*Wendt 1969,* s. 174), z 5.—6. stor. *(Müller 1955,* s. 673) a z 9.—13. stor. *(Nobis 1960,* s. 73—74; *Müller 1966,* s. 203—205) dokazujú, že vzrast koní sa zväčšuje. Jednotlivé rozdiely sú však malé a okrem toho treba brať do úvahy variabilitu hodnôt v rámci jednotlivých časových úsekov. Situáciu komplikuje i skutočnosť, že jednoznačne neplatí ani téza: veľkosť kopyta závisí od veľkosti koňa (*Čollák — Hanulay 1957,* s. 77). Ani s podkovami, ktoré sa vtedy získali archeologickým výskumom, nie je možné pracovať bez pochybností. Príkladom sú nálezy zo Saalburgu, interpretované ako rímske *(Jacobi 1897,* s. 529—530). Ostrohy, ktoré sú vyobrazené na jednej tabuľke s podkovami, sú evidentne mladšie (obr. 2).

Obr. 1. Ensérunne. Podkova z hrobu č. 160 (*Jannoray 1956*, obr. 14).

Jedným z hlavných znakov bádania o podkove v druhej polovici 19. až v prvej polovici 20. stor. je obchádzanie základnej otázky celej diskusie: prečo vzniklo podkúvanie a aké faktory pôsobili pri jeho rozšírení. Pozitivistické tendencie, ktoré úplne ovládli danú problematiku, sa prejavovali v budovaní bezradných typologicko-chronologických schém odtrhnutých od reality. Celý problém vzniku podkúvania sa zjednodušoval konštatovaním, že v najstaršom období sa podkúvalo iba vo zvláštnych prípadoch, napr. u ťažkých koní, resp. u koní vykonávajúcich namáhavé práce na tvrdých pôdach (*Hofmeister 1930; Steiner 1931*).

V typológii podkov je chaotický stav do súčasnosti. Publikovaný materiál ukazuje, že ho tvoria štyri typy podkov, ktoré sme pracovne označili rímskymi číslicami I—IV (obr. 3 a 4).

Pod typom I rozumieme tzv. keltskú podkovu (obr. 3: 1, 2). S týmto označením sa stretávame v starších prácach (*Braungart 1893; Broose 1925*). *G. Ward* (*1941*, s. 13—14) sa ju pokúsil premenovať na podkovu doby železnej. V 20. a 30. rokoch 20. stor. sa zaužívalo nové pomenovanie tohto typu podkovy: vlnkovitá podkova, resp. podkova so zvlneným okrajom (*Walter 1937*, s. 275). Vyskytuje sa doteraz (*Jäger 1962*, s. 39—42; *Moser 1966*, s. 81). Z typologického a chronologického hľadiska sa tento typ delil na dva varianty, keltský a galsko-rímsky (pri datovaní do doby laténskej a rímskej). Nálezy z 11.—14. stor. označovali ako podkovy so zvlneným okrajom. Podkova typu I sa odlišuje od ostatných typov hlavne výrazným zvlnením okraja, ktoré je prirodzeným dôsledkom technológie výroby (*Carnat 1953*, s. 136—138). Zvlnenie okraja samo osebe nemá jednoznačný chronologický význam (*Nowotny 1930*, s. 228).

Druhý typ podkovy, ktorý sme označili ako typ II, je totožný s tzv. germánskou (nemeckou) podkovou (obr. 3: 5, 6). Diskutabilnosť názvu vyplýva z argumentácie jeho autora (*Braungart 1893*, s. 337—342). Tzv. germánske podkovy mali byť nálezy masívnejšie, so širšími ramenami a rovným okrajom, často so žliabkom. *R. Braungart* (*1893*, s. 356, 363—365) nazval najstaršie nálezy starogermánskymi, mladšie delil na bavorské a alamansko-švábske. Jeho typologická a chronologická schéma sa dnes prakticky nedá použiť. V prá-

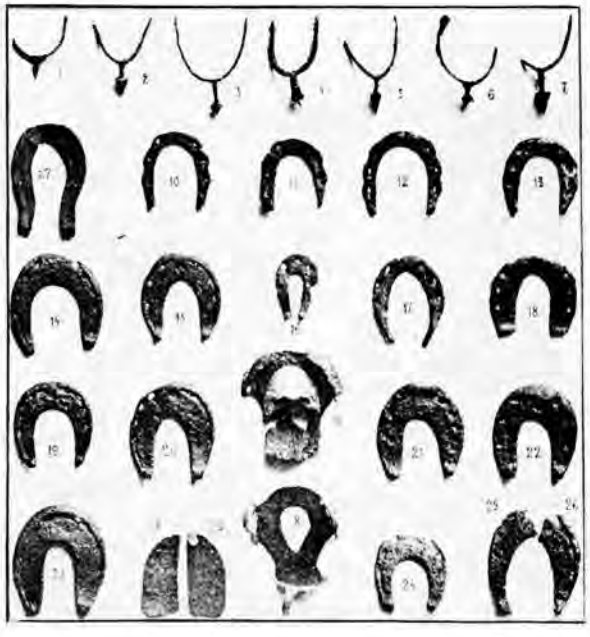

Obr. 2. Saalburg. Nálezy podkov a ostrôh z rímskeho kastela (*Jacobi 1897*, s. 529, obr. 87).

cach ostatných autorov sa podkova typu II nazýva staronemecká (*Ebertz 1896*, s. 491), švédska alebo furmanská (*Freysoldt 1912*, s. 9—24), starogermánska (*Pannicke 1935*). Podkovu typu II datujú jednotliví autori v širokom časovom rozsahu, počnúc dobou laténskou a končiac 19. stor.

Variácie tretieho typu podkovy, ktorý sa vyskytuje v publikovaných súboroch, sme zahrnuli pod označenie podkova typu III (obr. 3: 3, 4). V literatúre sa objavilo niekoľko rôznych názvov. K najstarším patrí názov španielska podkova (*Rueff 1864*, s. 23). *R. Braungart* (*1893*, s. 416) ich zaradil do jednej skupiny s tzv. germánskymi podkovami a nazval Pantoffeleisen. U *A. Waltera* (*1937*, s. 276—281) ich nájdeme v skupine podkov s článkovitou nosnou stranou. *M. Moser* (*1966*, s. 77—91) použil v tejto súvislosti termín Klinkstolleneisen. Genéza podkovy typu III, jej počiatky, sa v staršej literatúre dávali do súvislosti s Orientom, resp. jej výskyt v Európe sa spájal s pohybom španielskych žoldnierskych vojsk v čase 30-ročnej vojny (*Gross 1850*, s. 16). Neskôr sa podkova typu III považovala za výsledok orientálneho vplyvu, ktorý sprostredkovali križiacke výpravy (*Broose 1925*, s. 25—26). Rozhodujúcim typologickým kritériom bolo prehnutie ramien podkovy, vyhnutie ich koncov do kopytnej strany podkovy a šikmé, spätné vybiehajúce ozuby. Podkova typu III sa v prevažnej miere datovala do 11.—13. stor.

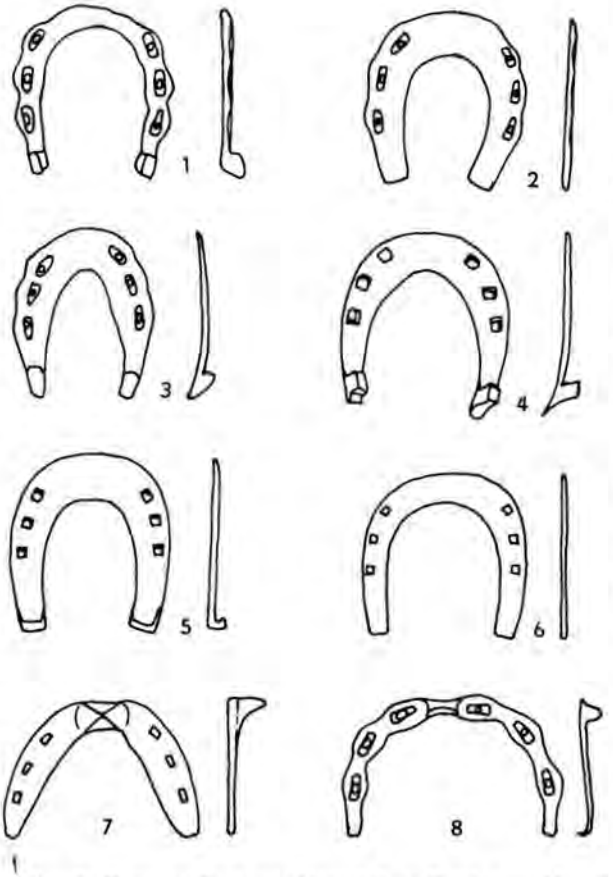

Obr. 3. Typy podkov používaných v Európe v 11. až polovici 14. stor.: 1, 2 — typ I (tzv. keltská, *Welleneisen*); 3 — prechodný typ medzi typmi I a III; 4 — typ III (tzv. španielska, orientálna); 5, 6 — typ II (tzv. nemecká, švédska); 7, 8 — zvláštny typ kosákovitej podkovy.

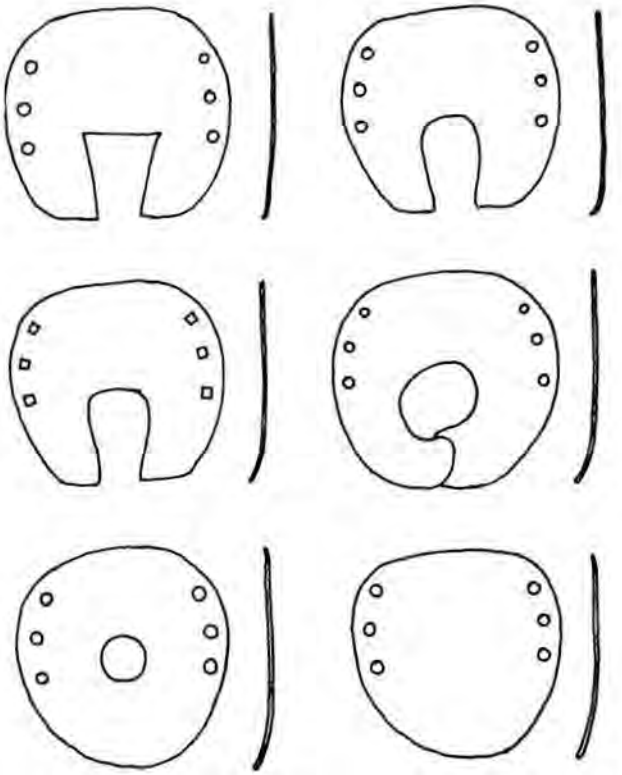

Obr. 4. Podkova typu IV, varianty.

Pod podkovou typu IV rozumieme všetky druhy orientálnej podkovy (obr. 4). Dostupná staršia európska literatúra sa ňou prakticky nezaoberá. Stručne sa konštatuje znalosť podkúvania v Oriente už v 7. stor. Charakterizuje ho platňovitá podkova s otvorom v strede a okrúhlymi otvormi pre podkováky (*Pannicke* 1935, s. 138).

V druhej polovici 20. stor. nastal v bádaní o vývoji podkúvania postupný obrat. V tomto období sa v malej miere ešte objavujú práce koncepčne podobné klasickým dielam minulého storočia (*Walter — Vikić 1955*). Pri vyhodnocovaní nálezov sa používa zastaraná literatúra (*Hrubý 1965*, s. 322), ktorá sa zákonite dostáva do protirečení s exaktne získaným, čo-

raz početnejším archeologickým materiálom. Reakciou na to je oživenie diskusie o počiatkoch podkúvania a nové pokusy o analýzu založenú na vedeckej platforme.

Podkovy z 11.—13. storočia na Slovensku

Pri archeologickom výskume historického jadra Bratislavy sa získalo viacero podkov z 12.—13. stor. Tieto nálezy spolu s publikovanými exemplármi a s niekoľkými podkovami z depozitov slovenských múzei umožňujú konkretizovať podobu podkovy a jej vývoj na Slovensku v 11.—13. stor. Sú to:

1. Bratislava

a) Jiráskova ul. č. 9, sídlisko mestského typu, preventívny výskum Mestskej správy pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody (MSPSOP) v Bratislave (*P. Baxa*, výskum 1978).

Výskum sa uskutočnil v súvise s generálnou opravou a pamiatkovou obnovou Zichyho paláca. Objekt je postavený na parcele nachádzajúcej sa v blízkosti centra pôvodnej podhradskej osady z 13. stor.

V kultúrnej vrstve z 12.—13. stor. sa našla časť malej podkovy (obr. 5: 1; 13: 5). Zachované ľavé rameno je vykované z tenkého a úzkeho pásu železa. V mieste obdĺžnikovitých otvorov pre podkováky je zvlnené z oboch strán. V jednom z nich zostal podkovák s obrúsenou hlavou a typicky zahnutým koncom. Podkova nemala na ľavom ramene ozub. Rekonštrukcia pôvodného tvaru poukazuje na kosákovitú podkovu so štyrmi otvormi. Dĺžka 9,5 cm. Nález je prechodne uložený v depozite MSPSOP v Bratislave.

b) Námestie 4. apríla, sídlisko mestského typu, záchranný výskum MSPSOP v Bratislave (*P. Baxa*, výskum 1975).

Výskum sa uskutočnil v súvise s výkopovými prácami na pôvodnom hlavnom námestí stredovekého mesta, ktoré sa formovalo v priebehu 13. stor. V sídliskovej vrstve z druhej polovice 12.—13. stor. sa našiel zlomok malej podkovy (obr. 13: 2). Z pôvodného tvaru sa zachovalo silne skorodované pravé rameno s torzom schodenej prednej časti. Na konci ramena, v ktorom je jeden veľký obdĺžnikovitý otvor so zapustením na hlavičku podkováka a stopy po ďalších dvoch, sa zachoval zvyšok jednoduchého ozubu. Podkova bola pôvodne široká a nízka, kosákovitého tvaru, s takmer rovnobežnými ramenami so zvlneným okrajom. Dĺžka 8,8 cm. Je prechodne uložená v depozite MSPSOP v Bratislave.

c) Úzka ulička, sídlisko mestského typu, záchranný výskum MSPSOP v Bratislave (*P. Baxa*, výskum 1976).

Výskum lokality sa uskutočnil v súvise s pamiatkovou obnovou západného úseku pôvodného opevnenia. Nachádza sa pod východným svahom hradného kopca, v areáli pôvodnej osady z 10.—13. stor. V navážkovej vrstve, ktorá vznikla na konci 13. stor., sa našli časti dvoch podkov. Jednu z nich (obr. 5:3; 13: 4) zhotovili zo širokého a pomerne tenkého pásu železa. Má rovnakú šírku po celom obvode a zvlnený okraj. Nájdené rameno podkovy je rovné, mierne zbiehavé vzhľadom na pozdĺžnu os súmernosti a nemá ozub. Otvory na podkováky sú s obdĺžnikovitými zapusteniami. Predná časť je silne zošliapaná. Dĺžka 12,5 cm.

Aj z druhej podkovy, ktorá pochádza z uvedenej lokality, sa zachovalo len ľavé rameno (obr. 5: 2; 13: 3). Najväčšiu šírku má v prednej časti, smerom ku koncu sa postupne zužuje. Koniec ramena podkovy je z oboch strán skovaný a zosilnený do kopytnej strany tak, že vytváral ozub. O presnom tvare ramena, jeho kraja i otvoroch na podkováky sa nedá hovoriť, pretože nález je veľmi poškodený koróziou. Dĺžka 11 cm. Nálezy sú prechodne uložené v depozite MSPSOP v Bratislave.

d) Vodná veža, stredoveký objekt fortifikačného charakteru, výskum MSPSOP v Bratislave (*K. Klinčoková*, výskum 1973).

Výskum sa uskutočnil v súvise s pamiatkovou obnovou objektu, ktorý bol vybudovaný pri južnom úpätí hradného kopca na miernej terénnej vyvýšenine neďaleko starého brodu cez Dunaj. V navážkovej vrstve, ktorá vznikla pravdepodobne v priebehu 14. stor., sa našla okrem zlomkov závesného kotlíka a inej keramiky z 12.—13. stor. i väčšia časť podkovy (obr. 5: 4; 13: 1). Vyrobili ju z úzkeho pásu železa s rovnakou šírkou po celom obvode. Prerazením dier na podkováky a vykovaním veľkých obdĺžnikovitých zapustení na ich hlavičky je rameno podkovy v týchto miestach rozšírené. Tým vznikol zvlnený okraj z vonkajšej i vnútornej strany. Podkova mala rovné, mierne zbiehavé ramená, pravdepodobne bez ozubov. Rozmery: d. 11,5 cm, š. 11 (?) cm. Podkova je prechodne uložená v depozite MSPSOP v Bratislave.

2. Nitra

a) Rieka Nitra, okolo 1950, náhodný hromadný nález.

Pri stavbe mostu cez rieku Nitru sa našlo pri výkopoch pre mostné piliere a pri čistení dna rieky veľké množstvo železných predmetov. Zachrániť sa podarilo len ich časť. Prevažná väčšina nálezov je datovaná do 16. stor. Medzi nimi sa nachádza malá skorodovaná podkova (obr. 13: 6). Má zbiehavé, rovné ramená so zvlneným okrajom a veľkými obdĺžnikovitými otvormi na podkováky. Ľavé rameno podkovy je masívnejšie, širšie, s jednoduchým ozubom na konci. Pravé rameno je tenšie, užšie a bez ozubu. Rozmery: d. 11 cm; š. 10,3 cm. Nález je v Poľnohospodárskom múzeu v Nitre, 2343/b. Literatúra: *Novotný 1965*, s. 69—79.

b) Ulica Janka Kráľa, sídlisko, záchranný výskum Archeologického ústavu SAV v Nitre (*A. Habovštiak*, výskum 1962).

V kultúrnej vrstve, datovanej črepovým materiálom do 10.—12. stor., sa nachádzala i podkova so zvlneným okrajom. Nález je v Archeologickom ústave SAV v Nitre. Literatúra: *Ruttkay 1975*, s. 166.

3. Smolenice

Majer grófa Pálffyho, nálezové okolnosti neznáme.

Z lokality pochádza viacero podkov, medzi ktorými je podkova s úzkymi ramenami a výrazne zvlneným okrajom. Má šesť hranatých otvorov na podkováky

Obr. 5. 1 — Bratislava, Jiráskova 9, typ I, 12.–13. stor.; 2 — Bratislava, Úzka ulička, typ III, 13. stor.; 3 — Bratislava, Úzka ulička, typ I, 13. stor.; 4 — Bratislava, Vodná veža, typ I, 12.–13. stor.; 5 — Sitno-hrad, typ I, 13.–14. stor.; 6 — Gajary, posádka, typ III, 15. stor.; 7 — Bratislava, neznáma lokalita, typ II, 19.–20. stor.; 8 — Bratislava, Rybné námestie, typ II, 16.–18. stor.; 9 — Zohor, typ II, datovanie?

s veľkými zapusteniami na ich hlavičky. Konce rovných ramien sú zahnuté do pôdnej strany podkovy a skované z bokov tak, že vznikli malé klinovité ozuby. Rozmery: d. 11 cm, š. 11,5 cm. Nález je uložený v SNM Bratislava, HF 678. (Obr. 13: 7).

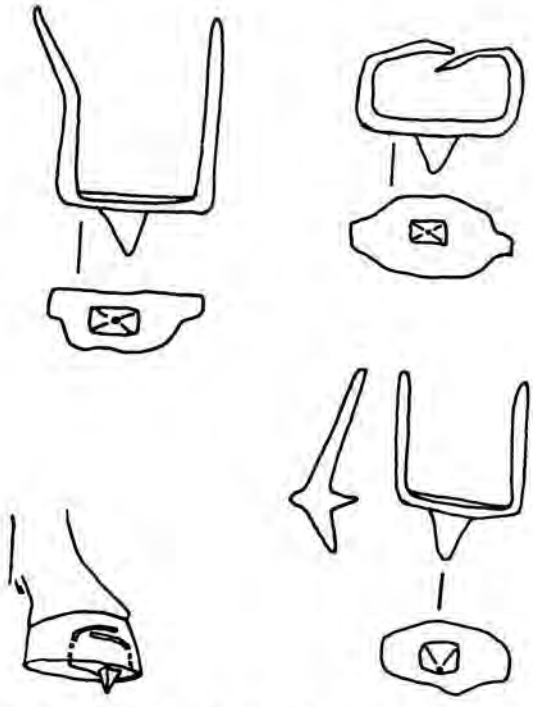

Obr. 6. Ľadové klince (*Kirpičnikov 1973*, obr. 47).

Okrem uvedených exemplárov poznáme ďalšie typologicky blízke nálezy (*Bratislava*-Židovská ulica, Sitno-hrad, Holíč atď.). Sú však bez bližších nálezových okolností, resp. s rámcovým datovaním. Ich správne vyhodnotenie závisí od výsledkov výskumu vývoja podkúvania v 14.—18. stor., a preto sa nimi nebudeme na tomto mieste zaoberať.

Z typologického hľadiska sa doteraz známe slovenské nálezy podkov z 11.—13. stor. delia do dvoch skupín. Prvú predstavujú podkovy typu I (obr. 13: 1, 4—7). Reprezentantom druhej skupiny, podkov typu III, je jediný nález z Bratislavy-Úzkej uličky (obr. 13: 3). Podkovy typu I charakterizuje: zvlnenie okraja, podkováky s masívnou hlavičkou v podobe zrezaného ihlana, otvory na podkováky s veľkými zapusteniami, úzke a rovné ramená, jednoduché ozuby, častý výskyt podkov pantoflicového typu (bez ozubov), malé rozmery a hmotnosť. Podkovy typu III sa odlišujú od ostatných prehnutím ramien a vytiahnutím ich koncov do kopytnej strany podkovy šikmými, spätne vybiehajúcimi ozubami. Predná časť podkovy i ramená sú širšie než u podkovy typu I. Tieto charakteristiky sa týkajú základnej podoby oboch typov.

S podkovami typu I sa v klasickej literatúre spájajú počiatky podkúvania v dobe laténskej (tzv. keltská teória). Starší materiál, ktorý dokazuje existenciu podkovy v období pred n. l., nie je možné v súčasnosti použiť s istotou napr. *Ward 1941; Perkins 1941)*. Pokusy o revíziu známych nálezových celkov neprinášajú žiadne výsledky *(Mandera 1956)*. Pochybnosti vyvolávajú i podkovy typu I publikované novšie *M. Hellom (1950, 1959, 1963, 1966* atď.). Medzi novšími nám známymi nálezmi z doby laténskej nie je ani jedna podkova tohto typu (*Stare 1950; Louis 1954)*. Na staršie laténske nálezy podkov typu I chronologicky nadväzujú až podkovy z včasnostredovekých lokalít. Najstaršiu poznáme z Dorestadtu z 9. stor. *(Garscha — Hammel — Kimmig — Schmidt 1948—1950*, s. 175—176). Väčší počet nálezov sa objavuje až v 11. stor. a hlavne v priebehu 12. stor. *(Perkins 1941*, obr. 1: 1, 2—5, 7; *Ostrowska 1961*, obr. 7; *Bach — Dušek 1971*, obr. 30: 3, 6). Podkova typu I sa vyskytuje v nezmenenej podobe i v prvej polovici 13. stor. *(Herrmann 1962*, obr. 25: 6, 7, obr. 26: 21—22; *Hammel 1951*, tab. 11: 13—14; *Hernbrodt 1958*, tab. 18: 199). 13. stor. sa považuje za dobu, keď sa tento typ podkovy prestáva používať *(Jäger 1962*, s. 40—44; *Moser 1966*, s. 82). Nálezy z druhej polovice 13. až prvej polovice 14. stor. ukazujú, že v skladbe nálezového materiálu dochádza skutočne k zmenám. Nové progresívne prvky badať už na podkovách z Wartenbergu *(Mauer — Bauer 1961*, tab. X). Okolo r. 1300 sa podkova typu I na niektorých lokalitách vôbec nevyskytuje (*Huml 1967*, tab. IV). V prvej polovici 14. stor. je jej výskyt ojedinelý *(Perkins 1941*, s. 84; *Carnat 1953*, s. 112; *Merle 1953*, obr. 2). Možno teda konštatovať, že výskyt podkov typu I už v dobe laténskej je pre nás v súčasnosti otvorenou otázkou. Vyrieši ju až objav nových, exaktne získaných exemplárov so spoľahlivým sprievodným materiálom. Zatiaľ považujeme za dokázané jej používanie v 9. — polovici 14. stor. Podkova typu I sa vyskytuje v dvoch variantoch. Prvý predstavuje obvyklý tvar s úzkymi a zvlnenými ramenami, s ozubmi i bez nich. Druhý uviedol do literatúry *G. Ward (1941*, s. 16—17, obr. 2) ako winchesterský typ. *M. Moser (1966*, s. 82) ju špecifikoval ako tzv. starý typ so širokými a tenkými ramenami bez ozubov, vy-

robený z plechu. Datovanie druhého variantu pred r. 1200 však treba overiť. V slovenských nálezoch sa vyskytujú oba (obr. 5: 4, 3).

Druhý typ podkovy, ktorý v súčasnosti poznáme na Slovensku z obdobia 11.—13. stor., je podkova typu III (obr. 13: 3). Doteraz vypublikovaný materiál objasňuje jej vznik a vývoj. V dobe ústupu podkovy typu I z nálezových celkov 13. stor. sa objavuje nový tvar, na ktorom badať niekoľko progresívnych prvkov. Je to podkova s masívnejšími ramenami, so zvlneným okrajom a rozšírenou prednou časťou. Odľahčené konce ramien podkovy sú vyhnuté do jej kopytnej strany. Z nich šikmo naspäť vybiehajú klinovité ozuby *(Perkins 1941*, obr. 1: 8—9). Okrem tejto modifikácie jestvujú exempláre s pozdĺžne vykovaným ozubom *(Maurer — Bauer 1961*, tab. X), resp. s ozubom charakteristickým pre podkovy typu II *(Moser 1966*, tab. 35: 1). Uvedené nálezy sú datované nasledovne: podkovy z hradu Dyserth do r. 1241—1263 *(Perkins 1941*, obr. 1), podkovy z hradu Wartenberg do polovice 13. stor. *(Maurer — Bauer 1961*, tab. X) a podkovy z regensburskej zbierky do konca 13. až začiatku 14. stor. *(Moser 1966*, s. 84—86, tab. 35: 1—37: 1—3). Najstaršie nálezy podkovy typu III so všetkými základnými znakmi poznáme z druhej polovice 13. stor. (napr. Krašov, nepublikovaný výskum *T. Durdíka*, ktorému ďakujem za informácie a materiál k tejto práci). V závere 13., resp. na začiatku 14. storočia patrí podkova typu III už k obvyklým nálezom *(Huml 1967*, tab. IV: 8; *Hejna 1962*, obr. 3: 1; *1974*, obr. 13, 14). Domnievame sa, že vznikla v 13. stor. z podkovy typu I. Poukazuje na to ubúdanie podkov typu I v priebehu tohto storočia, výskyt tzv. prechodného typu so znakmi podkov typu I i III v polovici 13. stor. a datovanie najstarších exemplárov podkovy typu III do druhej polovice toho istého storočia.

Na Slovensku máme v 11.—13. stor. priamo doložené podkovy typu I a III. Predpokladáme, že okrem nich sa na našich lokalitách objavia i typy II a IV. Pre úplnosť sa stručne zmienime aj o nich.

Prvé nálezy podkov typu II sú spojené s počiatkami podkúvania v dobe laténskej *(Stare 1950*, s. 61—63, obr. 14; *Louis 1954*, s. 523; *Jannoray 1956*, obr. 14; *Jansová 1965*, s. 73). Sú to jednoduché ohnuté pásy železa s ozubmi i bez nich. Hmota podkovy je rovnomerne

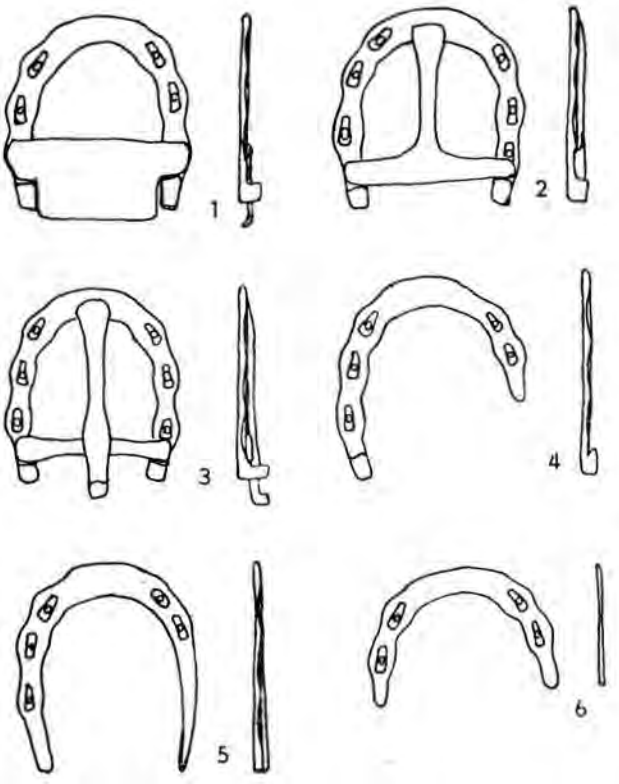

Obr. 7. Ortopedické podkovy: 1—3 — podkovy s prekrytou stredovou časťou; 4, 6 — čiastočné, neúplné podkovy; 5 — podkova s jednostranným ozubom.

rozložená po celom obvode, konce rovných ramien sú niekedy mierne zúžené, okraje rovné. Podkovy majú malé hranaté otvory na podkováky. Podkovy typu II sú bez viditeľných zmien známe u Slovanov v 10.—12. stor. *(Beranová 1970*, s. 16, tab. I). V 13. a na začiatku 14. stor. ich nachádzame v sprievode podkov typu III *(Huml 1967*, tab. IV: 7). V celom tomto období nedochádza k podstatným zmenám tvaru ramien a jednotlivých funkčných prvkov. Na nálezoch z 13. stor. badať presun hmoty do prednej časti podkovy, zväčšovanie rozmerov — šírky a hrúbky ramien. Zdá sa, že datovanie podkov typu II, ktoré pochádzajú z časového úseku vymedzeného dobou laténskou a 12.—13. stor., bude problematické. Uvedené poznatky vychádzajú z obmedzeného počtu nálezov. V súvise s preverením miery ich platnosti by bolo potrebné spracovať bohatý mladší materiál.

Podkovy typu IV jestvujú na Slovensku iba v nálezových celkoch zo 16.—17. stor. (napr. *Drenko 1969*, obr. 3). Ich výskyt sa obmedzuje na južné oblasti Slovenska. Spája sa s pobytom Turkov na tomto území. Podkovu typu IV

Obr. 8. Podkúvač v 16. stor. (*Beck 1893*, s. 387).

charakterizuje zvláštna výrobná technika — vysekávanie zo železnej platne (*Kálmár 1971*, s. 368). Tento typ má mimoriadne široké ramená. Ich konce sú vyhnuté do kopytnej strany, otvory na podkováky sú niekedy okrúhle. Ozuby chýbajú. Podkova typu IV sa vyskytuje v štyroch variantoch (obr. 4). Na Balkáne sa používajú všetky už v 14. stor. (*Nikolova 1974*, obr. 122). J. *Kálmár (1971*, s. 368) uvádza najstaršie nálezy zo 14. stor. Archeologické nálezy z Maďarska dokazujú jej používanie v 16.—17. stor. (napr. *Méri 1954*, tab. XIX; *Bálint 1960—1962*, tab. XXXIV: 22). Karpatskej kotline a pravdepodobne i severu Balkánskeho polostrova je vlastný tzv. domáci (*Kálmár 1971*, s. 368, obr. 73) alebo panónsky typ podkovy (*Walter — Vikić 1955*, s. 57—58), podobný podkove typu IV. Rozdiel medzi nimi je vo výrobnej technike. Vyrába sa kovaním, konce ramien sú podstatne užšie a mávajú i ozuby. Táto podkova sa datuje do 13.—14. stor. (*Kálmán 1971*, s. 368), resp. do 10.—15.

Obr. 9. Rytiersky turnaj, začiatok 13. stor. (*Goess 1932*, s. 505).

stor. (*Walter — Vikić 1955*, s. 58). Domnievame sa, že je výslednicou stretnutia dvoch podkúvačských škôl v prostredí Karpatskej kotliny a severu Balkánskeho polostrova, európskej a orientálnej školy. Už v 10.—13. stor. sa tu vedľa seba objavujú všetky známe typy podkov (*Walter — Vikić 1955*, s. 51, 53, tab. I: 1; VI: 12, *Čangova 1969*, obr. 12). Viac dokladov máme zo 14.—17. stor. (napr. *Nadj 1961*, tab. VII; *Cheptea 1972*, obr. 3: 2). Orientálny vplyv na našu domácu produkciu je viditeľný najmä u podkov typu II z 15.—16. stor. s veľmi širokým čelom i ramenami. Spresnenie genézy a vývoja podkovy tzv. domáceho (panónskeho) typu a jeho vzťahu k podkove typu IV čaká bádateľov v Maďarsku, Juhoslávii a Bulharsku.

Význam a využitie podkúvania na Slovensku v 11.—13. storočí

Typologický a chronologický rozbor vývoja podkov v období do konca 13., resp. začiatku 14. stor. ukazuje, že od doby laténskej, keď sa prvýkrát objavuje podkúvanie, až do 13. stor. sa používa jednoduchý typ podkovy bez akýchkoľvek zmien. Až do 10.—11. stor. sa v nálezoch vyskytuje výnimočne. V 13. stor. sa objavujú na podkove nové, progresívne prvky. Vzniká dokonalejší typ podkovy a zvyšuje sa i frekvencia jeho výskytu v nálezových celkoch. Z uvedeného vyplýva, že podkúvanie síce vzniklo v dobe laténskej, k jeho rozšíreniu však došlo podstatne neskôr. Zovšeobecnenie podkúvania sa v novšej literatúre spája s objavením chomúta, ktorý znamená prevrat v zapriahaní koní a využití ich sily v ťahu. (*Musianowicz 1959*, s. 259—264; *Beranová 1970*, s. 18). Má objav chomúta skutočne taký význam, aký sa mu pripisuje?

Z uvedenej hypotézy vyplýva, že používanie chomúta, a tým možnosť ekonomicky využiť silu koňa a jeho rýchlosť v ťahu sa odrazila i v dobovej štruktúre záprahových zvierat. V poľnohospodárstve, pri poľných prácach, sa v 11.—13. stor. používali v prvom rade voly. Doklady o orbe koňmi sú ojedinelé (*Graus 1953*, s. 102—103; *Musianowicz 1959*, s. 260; *Kučera 1974*, s. 120 a ďalej). Vôl bol typic-

Obr. 10. Prechod cez Červené more. Detail. Začiatok 14. stor. (*Vayer 1956*, obr. 1).

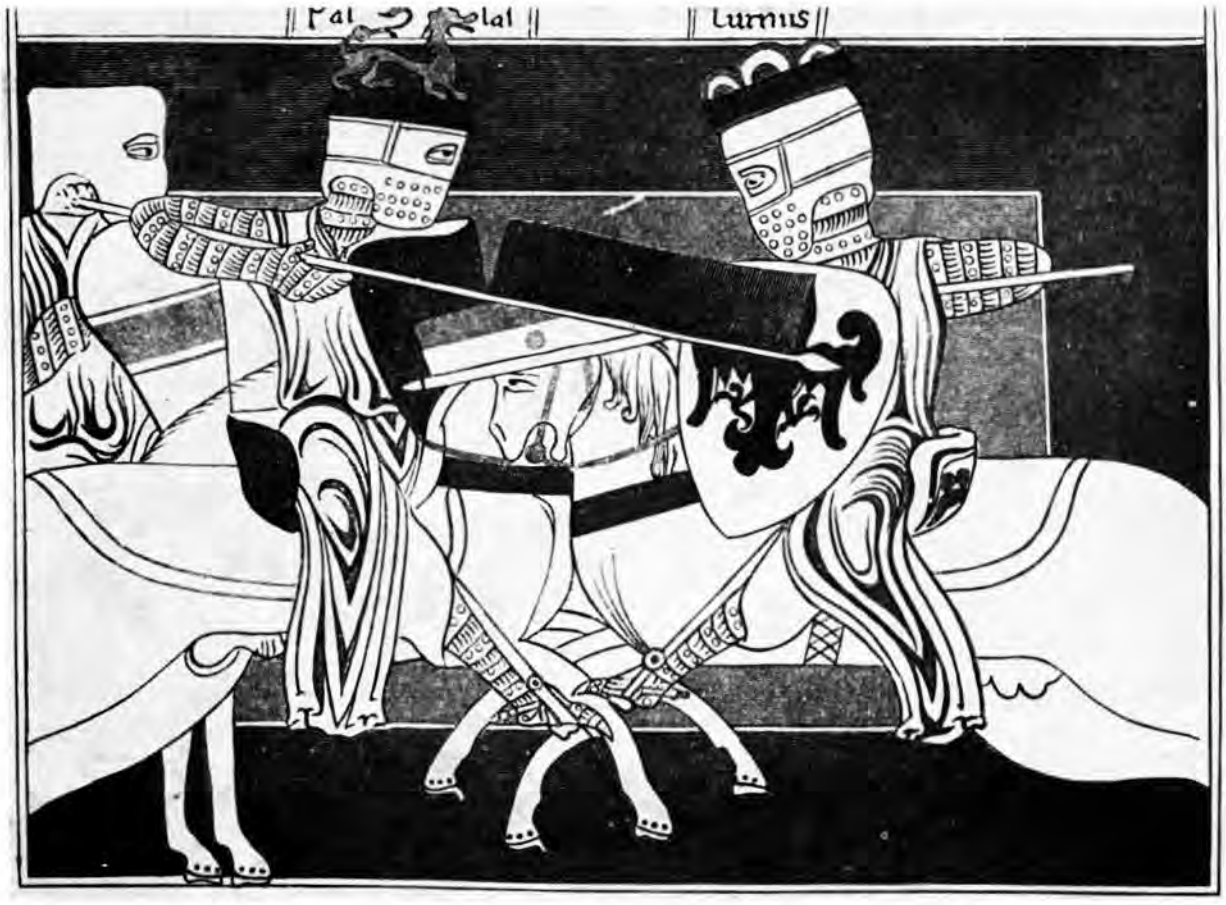

Obr. 11. Rytiersky turnaj, asi rok 1200 (*Goess 1932*, s. 457).

kým záprahovým zvieraťom pri ťažkých prácach a nákladoch nielen v poddanských hospodárstvach, ale i na feudálnych majetkoch.

V doprave sa kone uplatnili v širšom meradle. Ako záprahové a nákladné zvieratá boli popri muliciach obvyklou súčasťou karaván obchodníkov. Potvrdzujú to nálezy podkov v trhových osadách a na dôležitých komunikáciách (*Musianowicz 1959*, s. 246; *Hell 1959*, s. 116). V Uhorsku dokonca jestvovala skupina služobníckeho obyvateľstva „equestres", ktorá si svoje poddanské povinnosti plnila rôznymi formami furmanských a povozníckych prác s koňmi (*Kučera 1974*, s. 125). Celkove možno konštatovať, že miera využitia koní ako záprahových zvierat vôbec bola obmedzená. Je to všeobecný jav, ktorý súvisí so všeobecným rysom feudálneho hospodárstva — chronickým nedostatkom ťažných zvierat (*Graus 1953*, s. 103; *Kučera 1974*, s. 126). V tejto súvislosti sa objavuje otázka skutočného významu chomúta pre rozšírenie podkúvania. Tým skôr, že v 11.—13. stor. popri početných nálezoch konských podkov nepoznáme ani jeden exemplár tzv. kravskej podkovy, hoci sa voly a hovädzí dobytok bežne používali na ťažké práce. Tento jav nie je zrejme náhodný. Z Trnova zo 14. stor. sú popri 54 konských iba štyri tzv. kravské podkovy (*Nikolova 1974*, s. 311).

Treťou oblasťou, kde možno hľadať súvis medzi využitím koňa a rozšírením podkúvania, je vojenstvo. Kým v predchádzajúcom období šlo pri vojnových konfliktoch vždy o boj zmiešaných jazdeckých a pechotných vojsk s prevahou pechoty, v 11.—13. stor. pechota postupne stráca význam a boj sa stáva záležitosťou ťažkoodených jazdeckých vojsk (*Choc 1967*, s. 447). Preto je pochopiteľný dôraz, ktorý sa kládol v tom čase na chov koní. Zameriaval sa v prvom rade na štátne potreby vojenského charakteru. Rovnaký účel mala i nútená držba koní u poddaných (*Kučera 1974*, s. 120 a nasl.). Za vojnového koňa sa hodil len vybraný a cvičený kôň potrebných fyzických kvalít. Jeho cena bývala veľmi vysoká, niekedy sa rovnala cene dediny alebo kvalitného brnenia (*Choc 1967*, s. 199). Všeobecne sa uvádza, že jazdecký

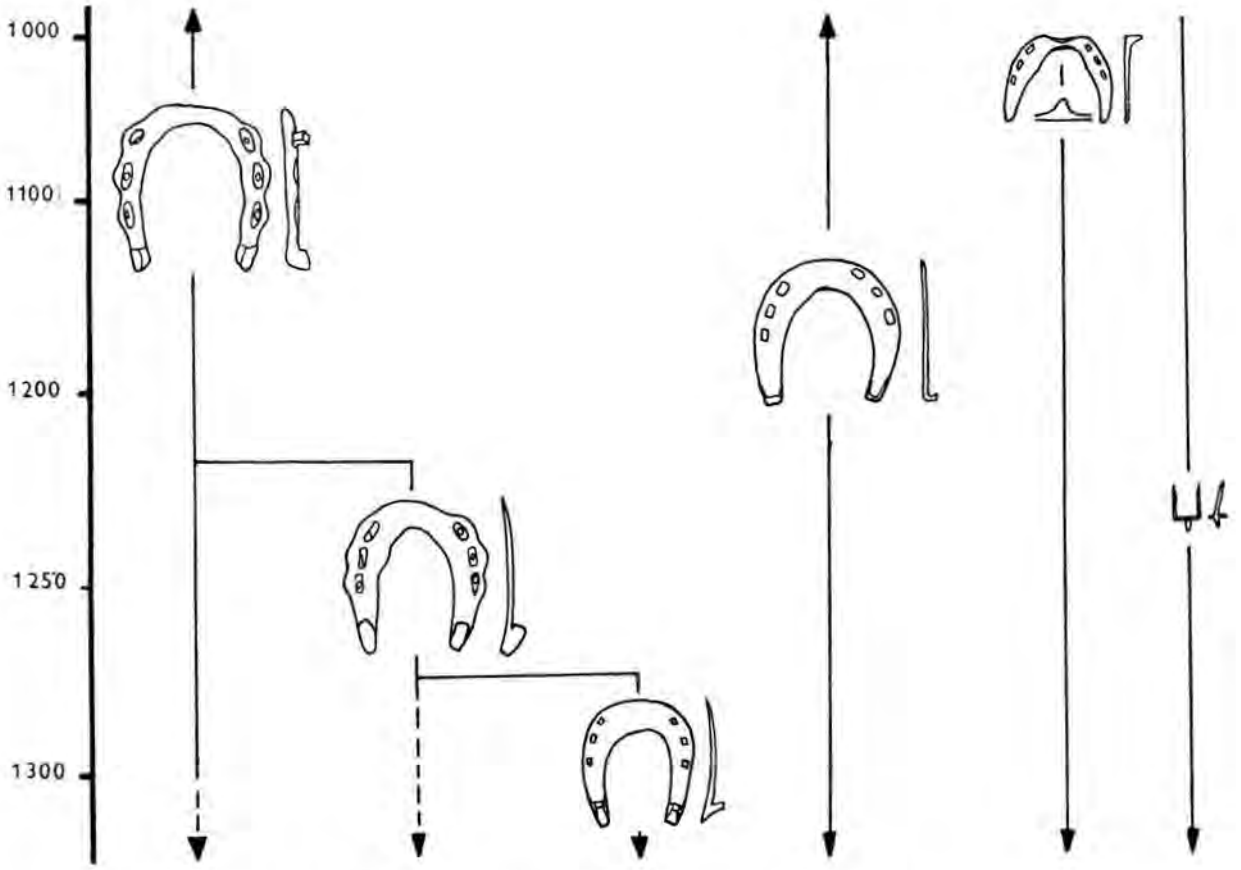

Obr. 12. Schéma vývoja a výskytu podkov v 11. až polovici 14. stor.

kôň v 11.—13. stor. bol podkutý (*Choc 1967*, s. 204; *Duggan 1973*, s. 37). Svedčia o tom i písomné a ikonografické pramene. Prvé písomné správy o podkove pochádzajú z druhej polovice 1. tisícročia n. l. (*Demmin 1891*, s. 668). *M. U. Kaspareck (1958*, s. 40) publikoval dva údaje o podkúvaní koní v 10. stor. K roku 1040 sa v Kosmovej kronike pri opise bitky Fridricha II. s Čechmi uvádza: „... Ejhle jak ctihodná tvář jest hyžděna vznešeným mužům kovanou podkovou koní, již divoce kolem skáčí ..." (*Kosmova kronika česká 1929*, s. 76). V roku 1034 mal Bonifác Toskánsky kone svojho svadobného sprievodu podkuté strieborným podkovami (*Demmin 1891*, s. 669).

Z 12. stor. pochádzajú najstaršie známe zobrazenia podkovy v ikonografických prameňoch. V priebehu 12—14. stor. sa podkovy znázorňujú troma spôsobmi: ako jednoduchý pásik na spodnej strane kopyta (asi 1150, *Souchal 1968*, S. 85; asi 1300, *Šittler 1906—1908*, obr. 2; asi 1370, *Stejskal 1965*, obr. 3), ako zubatá, resp. pilovitá spodná strana kopyta (asi 1200, *Goess 1932*, s. 505; začiatok 14. stor., *Vayer 1956*, č. 1) a ako pásik s dvoma zubami na zadnej strane kopyta (asi 1200, *Graus 1953*, obr. 3; *Goess 1932*, s. 457). Znázornené zvieratá sú vzhľadom na povahu pramenného materiálu vo väčšine prípadov jazdecké kone. Raz je to kôň v záprahu (*Graus 1953*) a v jednom prípade osedlaný osol (*Souchal 1968*).

Kôň sa teda v 11.—13. stor. stal dôležitým prvkom vojenského potenciálu. Okrem toho sa uplatnil v doprave a v malej miere i v poľnohospodárstve. Rôzne formy využitia koňa a jeho sily si teoreticky vyžadujú prirodzený výber zvierat podľa ich fyzických kvalít i patričný výstroj a jeho úpravu, t. j. v našom prípade úpravu podkovy.

Kostrový materiál z 11.—13. stor. poukazuje na variabilitu vzrastu koní (napr. *Bökönyi 1961*, s. 105 a n.; *Kratochvíl 1969* s. 9 a n.). Všeobecne sa ich výška v kohútiku pohybuje v rozmedzí 130—150 cm. Chov koní charakterizujú malé a stredné exempláre. Veľkých koní v pravom slova zmysle je veľmi málo. Najstarší doklad chladnokrvníka uvádza *Bökönyi (1961*, s. 106) z Tiszalöku z 11.—13. stor., vý-

nimočne veľké kone sú známe z Wunsdorfu (výška 160—165 cm, *Müller 1962*, s. 84).

Písomné pramene sú skúpe na konkrétne údaje o špecializácii koní v 11.—13. stor. Početné zmienky o rôznych druhoch koní, obvykle rozlišovaných podľa toho, na čo sa používali, sú až zo 14. stor. (*Graus 1953*, exkurz III, s. 374—385). V inventároch panských majetkov sa uvádzajú jazdecké, rytierske, ťažné a kočiarove kone i kone používané na orbu.

Použiteľnosť týchto faktov pri pokuse o interpretáciu využitia podkovy na základe rozboru jej morfologických znakov naráža na viaceré ťažkosti. Tvar podkovy závisí predovšetkým od tvaru kopyta a ten od rasy koňa a terénu, na ktorom sa kôň pohybuje. Široké kopytá majú obyčajne chladnokrvné kone a tie, ktoré sa pohybujú na mäkkých pôdach. Úzke kopytá majú zase teplokrvné kone a tie, ktoré pracujú na tvrdých pôdach.

Tvar podkovy teda zodpovedá tvaru kopyta. V ideálnom prípade má kôň predné kopyto okrúhlooválne a zadné podlhovasté. V skutočnosti je jeho tvar nepravidelný a často kôň nemá rovnaké ani dve kopytá. Nepravidelné kopytá bývajú rôzne: ostrouhlé, tupouhlé, medvedie a zbiehavé, rozbiehavé, krivé a diagonálne (*Čollák — Hanulay 1957*, s. 26—27). Dokazujú to i archeologické nálezy podkov z 11.—13. stor. Nepravidelný tvar má napr. podkova z 11. stor. zo Sieradze (*Kamińska — Chmielewska — Lasczewska 1964*, obr. 21). Nález má rozdielne ramená, kým pravé je normálne, ľavé je dlhšie, má temer rovný vonkajší okraj a chýba mu ozub. Podkova z Espenfeldu (*Bach — Dušek 1971*, obr. 30: 6) je príkladom podkovy, ktorou bolo podkuté diagonálne kopyto. Asymetrické sú podkovy z Wartenbergu (*Maurer — Bauer 1961*, tab. X), rovnako i podkovy z Bolkova (*Hejna 1962*, obr. 3). V niektorých prípadoch je to len rozdiel v šírke a tvare ramien (*Perkins 1941*, obr. 1: 3).

Šírka podkovy v modernom podkúvačstve závisí od veľkosti kopyta, od jeho zdravotného stavu a od práce, ktorú kôň vykonáva. Hrúbka podkovy sa určuje okrem toho aj podľa druhu pôdy, na ktorej sa pohybuje, pri dĺžke sa podkúvač riadi druhom práce, ktorú má kôň robiť atď. Preto jestvujú viaceré druhy podkov: pantoflice, podkovy ozubové a špeciálne (*Čollák — Hanulay 1957*, s. 77, 91). Vo všeobecnosti sa u jazdeckých koní používajú ľahšie, jednoduché podkovy pantoflického typu, kým u záprahových koní ťažšie pantoflice, prípadne ozubové podkovy.

Slovenské nálezy podkov z 11.—13. stor. možno rozdeliť na pantoflicové (obr. 13: 1, 4) a ozubové (obr. 13: 2). Pantoflicové podkovy sa u nás, ale aj v ostatných krajinách Európy vyskytujú takmer výlučne v tomto období (ak nepočítame novoveké podkovy). Tvoria podstatnú časť nálezov. Ich výskyt nie je geograficky podmienený. Ozubová podkova sa od pantoflicovej líši pri vizuálnom hodnotení iba ozubmi na koncoch ramien. Niet váhových alebo veľkostných rozdielov. I vzájomný pomer jednotlivých prvkov oboch druhov podkov je podobný. Na ich pripevnenie na kopyto koňa sa bez rozdielu používali dva druhy podkovákov: podkováky s mohutnou, vysokou hlavou lichobežnikovitého tvaru a podkováky s menšou hlavou v tvare písmena T. Prvý druh je typický pre podkovy typu I. Zvlnenie okraja týchto podkov je zapríčinené práve použitím podkováka a pre jeho predimenzovanú hlavu sa robili do podkov veľké zapustenia. Napriek tomu presahovali do pôdnej strany podkovy, čím vytvárali mnohoozubovú podkovu, známu z dobových vyobrazení (napr. obr. 10). Vyskytujú sa len do konca 13. — začiatku 14. stor. Miznú spolu s podkovou typu I. Podkováky s hlavou v tvare písmena T sú do 13. stor. zriedkavé. V plnej miere sa uplatnili až v 14.—19. stor.

Okrem pantoflicových a ozubových podkov sú známe z 11.—13. stor. i špeciálne podkovy. Tieto ortopedické podkovy, ktorými sa buď zmierňovali niektoré nedostatky chôdze koní, alebo sa pomocou nich liečili choré kopytá, sa vyskytujú už v laténskom období (*Jannoray 1956*, obr. 14). *M. Moser (1966*, tab. 35—38) uvádza dve skupiny týchto podkov: 1. podkovy s jednostranným bočným ozubom (obr. 7: 4—5), 2. podkovy s prekrytou stredovou časťou (obr. 7: 1—3).

Ortopedické podkovy sú známe v súčasnosti z rôznych európskych lokalít. Je to napr. podkova z Merdingenu (*Garscha — Hammel — Kimmig — Schmidt 1948—1950*, s. 175—176, tab. 32: 17), ktorá patrí do skupiny podkov s jednostranným bočným ozubom. Bolo ňou podkuté nepravidelné ľavé predné kopyto. Okrem hrotitého a plochého konca pravého ramena je neobvyklé aj nepravidelné rozmiestnenie otvorov na podkováky. Mohlo to spôso-

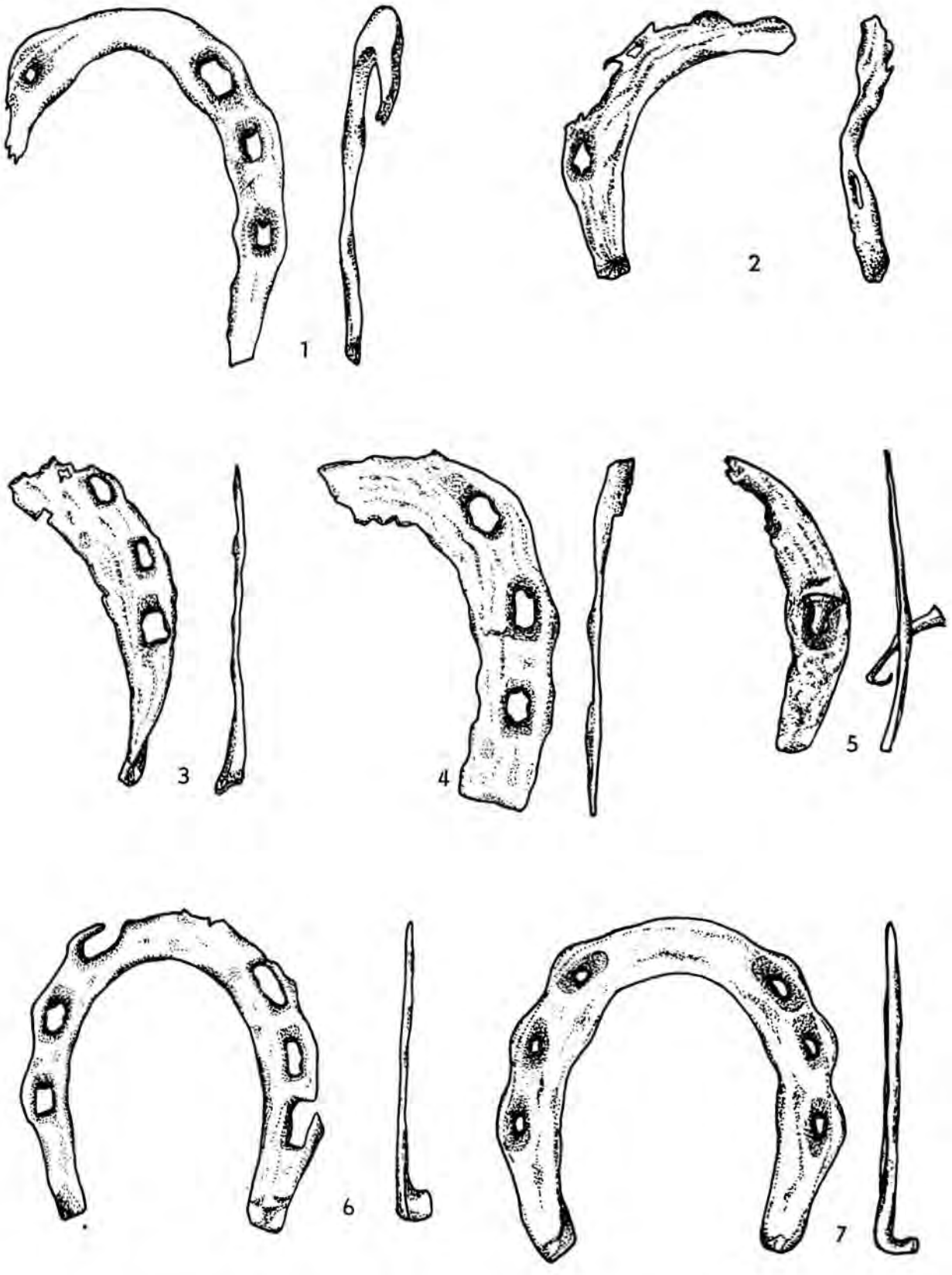

Obr. 13. – Bratislava, Vodná veža, typ I, 12.–13. stor.; 2 – Bratislava, nám. 4. apríla, typ I, 12.–13. stor.; 3 – Bratislava, Úzka ulička, typ III, 13. stor.; 4 – Bratislava, Úzka ulička, typ I, 13. stor.; 5 – Bratislava, Jiráskova 9, typ I, 12.–13. stor.; 6 – Nitra, rieka, typ I, 11.–13. stor.; 7 – Smolenice, majer grófa Pálffyho, typ I, datovanie (?).

Tab. 1. Porovnávacia tabuľka veľkosti podkov

Typ	Datovanie	Dĺžka	Šírka	Lokalita
		cm		
I	1050—1150	8	9	Merdingen
I	11.—12. stor.	11,5	11	Opole
II	10.—12. stor.	9	11	Sarkel
II	13. stor.	11,5	11	Sopron
I	12.—13. stor.	11,5	11	Bratislava, Vodná veža
I	12.—13. stor.	10	9	neznáma lokalita, zbierka múzea v Regensburgu (*Moser 1966*, tab. 35—38)
I		10	9	
I		10	9	
I		10	10	
I		10,5	9,5	
I		11	9	
I		11	10	
I		11	10,5	
I		12	10	
III	1250—1320	9,5	10	Bradlo
III		12,5	12	
III		12,5	10	
III	cca 1300	10,5	9,8	Semonice
III		11	9,8	
II		11,3	9,2	
III		12	9,7	
III		12,5	10	
II		13	12,4	
II	14. stor.	12,5	11	Solec nad Vislou
II		13	12	
II		13	12	
III	15. stor.	9	10	Gajary
III		12,5	10,5	
III		13	11	
III		13,5	12	
III		13,8	11,8	
III		14	11,5	
III		14,5	12	

biť choré podkúvané kopyto (napr. zapálenie alebo hnisanie starej diery po podkováku), alebo poškodenie rohovej steny kopyta na danom mieste. K ortopedickým podkovám prvej skupiny patrí aj nález z Lützelhardtu (*Hammel 1951*, tab. 11: 14). Zatiaľ malé percento nálezov predstavujú podkovy s krytou stredovou časťou. Vyskytujú sa v niekoľkých variantoch (*Moser 1966*, tab. 37: 1). K ortopedickým podkovám patria i exempláre s oplechovanou zadnou časťou (obr. 7: 1). Na hrade Wartenberg sa našiel celý plech v tvare kopyta (*Mauer — Bauer 1961*, tab. X: 10). Zo slovenských nálezov patrí do skupiny ortopedických podkov exemplár z rieky Nitry (tab. I: 6).

Okrem pantoflicovej, ozubovej a špeciálnej podkovy sa v 11.—13. stor. vyskytuje na geograficky vymedzenom území zvláštna neúplná podkova kosákovitého tvaru s ostrým klinovitým ozubom v prednej časti (obr. 3: 7, 8). Okrem Škandinávie je známa z oblasti Kyjevskej Rusi (*Palman 1936*, odr. 2: a; *Grozdilov 1962*, s. 61, obr. 50: 4). Vyskytuje sa až do novoveku (*Kirpičnikov 1973*, s. 78). Posledné výskumy dokázali existenciu podkov s predným ozubom v čiastočne pozmenenej forme aj v Poľsku (*Lodowski 1972*, obr. 13, 36). S výskytom podkov kosákovitého tvaru s predným ozubom sa územie kryjú nálezy tzv. ľadových klincov. V Škandinávii sa objavujú už v dobe sťahovania národov (*Kivikoski 1951*, obr. 348). Nálezy z Birky (*Arbman 1943*, hrob 11) a z iných severských mohylnikov (*Petersen 1951*, s. 62—66) dokazujú ich použitie u ľudí i koní. V Škandinávii i v Rusku sa objavujú až do 17. stor. (*Palmann 1936*, s. 1; *Kirpičnikov 1973*, s. 80).

Po zistení, že v 11.—13. stor. sa používali pantoflice, ozubové podkovy i podkovy špeciálne, by sa zdalo, že kritériá moderného podkúvačstva možno použiť pri hodnotení jeho kvality a využitia v 11.—13. stor. Ako potom vysvetliť skutočnosť, že v 14.—15. stor. i neskôr pantoflíc niet, hoci sa vtedy jazdecké kone bežne podkúvali. Z uvedených úvah jednoznačne vyplýva, že objektívny pohľad na úroveň a význam podkúvania v 11.—13. stor. musí vychádzať z vývoja kvalitatívnych a kvantitatívnych prvkov podkovy v danom období ako odrazu podkúvačskej praxe.

Pripevnenie podkovy na kopyto koňa má svoje pozitívne i negatívne stránky. Koňovi sa pri voľnom pohybe na primeranej pôde opotrebuje rohové chodidlo do tej miery, do akej narastie rohovina, ktorá sa neustále tvorí na kopytnej škáre. Keď kôň pracuje, alebo sa pohybuje sústavne na príliš tvrdej pôde, opotrebuje sa rohovina na jeho chodidlách podstatne rýchlejšie. Zoslabené rohové chodidlo nechráni dostatočným spôsobom citlivé časti v rohovom puzdre. Poraneniu kopýt sa zabraňuje použitím podkovy. Jej priprevnením sa však kopyto uvedie do neprirodzeného stavu. Hlavne sa zabráni tomu, aby sa opotrebovala narastajúca rohovina, kopyto sa predlžuje a stráca svoj prirodzený tvar. Ak má kôň pracovať s takýmito kopytami, trpia tým celé končatiny. Preto je nutné podkúvanie pravidelne opakovať a zároveň upravovať kopyto. Aj vlastná podkova sa opotrebúva, pretože ko-

pyto sa zväčšuje, podkova sa postupne stáva úzkou a krátkou. Podkúvanie má i ďalšie nepriaznivé následky — kopyto sa zdvihne od zeme, rohový stred sa jej nedotýka, a teda nemôže podporovať pružnosť chôdze. Noha je ťažšia, svaly sa viac namáhajú. Vbíjaním podkovákov do kopyta sa navyše ničí rohová stena atď.

Z uvedeného je zrejmé, že podkúvanie vo svojich počiatkoch nebolo jednoduchou záležitosťou. Jeho obmedzené uplatnenie dokazuje sama podkova typu I. Napriek funkčným nedostatkom sa v nezmenenej podobe používa minimálne 4 storočia. Z tvaru a počtu jednotlivých prvkov podkovy nemožno usúdiť, akú prácu vykonávali zvieratá ňou podkuté. Použitím podkovákov s masívnou hlavou lichobežníkovitého tvaru mizne i rozdiel medzi pantoflicovou a ozubovou podkovou, ktorý bol i tak minimálny. Z dostupného materiálu sa nedá urobiť ani dôkladná analýza kvantitatívneho vývoja časti podkovy typu I a ostatných typov používaných v 11.—13. stor. Bráni tomu malé percento presne datovaného materiálu a nejednotný spôsob merania a publikovania nálezov. (Na porovnávacej tab. 1 sú podkovy vybrané náhodne. Jednotlivé rozmery môžu byť skreslené prepočtom z grafickej mierky. Jednotlivé údaje sa čerpali z publikovaných podkov, a preto uvádzame dĺžku a šírku, a nie obvod.) Z tab. 1 vyplýva, že veľkosť podkov typu I kolíše medzi 8 × 9 až 12 × 10 cm. Odhliadnuc od rozdielov, ktoré vyplývajú z rôzneho tvaru predného a zadného kopyta, je zrejmé, že nimi boli podkuté kone malého vzrastu. Variabilnosť veľkosti podkovy typu I u všetkých jej druhov bez rozdielu dokazuje buď univerzálnosť pantoflicovej a ozubovej podkovy v podkúvačskej praxi, alebo je to výsledok rôznej kvality vtedajšieho chovu koní. Konštrukcia podkovy typu I, ktorá charakterizuje podkúvanie koní až do 13. stor., nesie znaky snahy o minimálne zaťaženie kopyta. Je výsledkom kompromisu medzi nevyhnutnosťou kopyto chrániť a medzi negatívnymi následkami, ktoré vyvolá pripevnenie podkovy na končatinu koňa.

V priebehu 13. stor. dochádza ku kvalitatívnemu i kvantitatívnemu vývoju jednotlivých časti podkovy. Miznú pantoflice. Vo všeobecnosti nastáva presun hmoty do prednej časti podkov, konce ramien sa odľahčujú. Používajú sa len podkováky s malou hlavou v tvare písmena T. Objavuje sa prehnutie ramien podkovy a nový typ ozubu, t. j. nový typ podkovy. Medzi jednotlivými podkovami narastajú rozdiely v hmotnosti a veľkosti natoľko, že už možno hovoriť o veľkých a malých podkovách. V oboch týchto skupinách sa vyskytuje tak podkova typu II, ako i podkova typu III. Možno konštatovať, že v 13. stor. sa podkova stáva nevyhnutnou ochranou kopyta. Má dôležitú úlohu nielen pri stabilizácii chôdze zvierat, ale je i jedným z prostriedkov maximálneho využitia ich sily v ťahu. Vznik podkovy typu III v druhej polovici 13. stor. je znakom završenia procesu, ktorý sa označuje ako zovšeobecnenie, resp. rozšírenie podkúvania.

Literatúra

ARBMAN, H.: Birka I. Die Gräber. Uppsala 1943.

BACH, H. — DUŠEK, S.: Die Slawen in Thüringen. Weimar 1971.

BÁLINT, L.: A középkori Nyársapát lakóházai. In: Móra Ferenc Múz. Évk. 12. Szeged 1960—1962, s. 39—112.

BECK, L.: Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung. Braunschweig 1893.

BERANOVÁ, M.: Nejstarší slovanské podkovy a počátek novodobého zápřahu koní. Sbor. Nár. Mus. v Praze, *34*, 1970, s. 15—18.

BOESSNECK, J.: Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching. In: Die Ausgrabungen in Manching. 6. Wiesbaden 1971.

BÖKÖNYI, S.: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. Budapest 1961.

BRAUNGART, R.: Die Hufeisenfunde in Deutschland, namentlich Südbayern und die Geschichte des Hufeisens. In: Jb. Ver. von Alterth. im Rheinlande. 84. Bonn—München 1893, s. 325—433.

BROOSE, O.: Beitrag zur Geschichte des Hufbeschlages auf Grund einiger Hufeisenfunde in Südwestdeutschland. Berlin 1925.

CARNAT, G.: Das Hufeisen in seiner Bedeutung für Kultur und Zivilisation. Zürich 1953.

CAESAR, G. I.: Zápisky o vojne galskej. Bratislava 1966.

ČANGOVA, J.: Graždanska postrojka v mestnostta „Selište" v Preslav. In: Izv. Archeol. Inst. 31. Sofia 1969, s. 211—230.

ČOLLÁK, D. — HANULAY, J.: Podkúvačstvo. Bratislava 1957.

DEMMIN, A.: Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Gera 1891.

DRENKO, Z.: Archeologický výskum hradu Sobôtka pri Rimavskej Sobote. Archeol. Rozhl., *21*, 1969, s. 819—821.

DUGGAN, A.: Křižácké výpravy. Praha 1973.

EBERTZ, R.: Die Hufschuhe und Hufeisen des Provinzialmuseums in Trier, ein Beitrag zur Geschichte des Hufbeschlages. Z. Veter.-Kde., *8*, 1896, s. 429—445, 477—497.

FLEMMING, G.: Horseshoes and Horseshoeing, their Origin, History, Uses and Ambuses. London 1869.

FREYSOLDT, A.: Alte Hufeisen. In: Mareile. 8. Trier 1912, s. 9—24.

FROEHNER, R.: Nachweisung für das Alter des eisernen Hufbeschlags. Der Hufschmied, *43*, 1925, s. 124—129.

FROEHNER, R.: Beitrag zur Geschichte des römischen Hufbeschlags. Der Hufschmied, *45*, 1927, s. 1—15.

FROEHNER, R.: Der derzeitige Stand der Ansichten über das Alter des genagelten Hufbeschlags. Der Hufschmied, *51*, 1933, s. 113—122.

GARSCHA, F. — HAMMEL, K. — KIMMIG, W. — SCHMIDT, E.: Eine Dorfanlage des frühen Mittelalters bei Merdingen, Ldkrs. Freiburg. In: Badische Fundber. 18. Karlsruhe 1948—1950, s. 137—183.

GINZROT, Ch. J.: Die Wagen und Fuhrwerke der Griechen und Römer und der anderen Völker. München 1817.

GOESS, W.: Propyläen Weltgeschichte. Das Mittelalter (400—1250). Berlin 1932.

GOYAU, L.: Traité pratique de Maréchalerie. Paris 1882.

GRAUS, F.: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. I, II. Praha 1953.

GROSS, J.: Die Hufbeschlagkunst. Stuttgart 1850.

GROZDILOV, G. P.: Raskopki drevnego Pskova. In: Archeol. Sbor. 4. Leningrad 1962, s. 7—94.

HAMMEL, K.: Burgruine Lützelhardt bei Seelbach, Landkreis Lahr. In: Badische Fundber. 19. Karlsruhe 1951, s. 87—99.

HEJNA, A.: Soubor nálezů z hrádku Bolkova v severovýchodních Čechách. Památ. archeol., *53*, 1962, s. 455—473.

HEJNA, A.: Bradlo u Hostinného nad Labem. Příspěvek k výzkumu opevněných sídel v severovýchodních Čechách. Památ. archeol., *65*, 1974, s. 365—418.

HELL, M.: Keltische Hufeisen aus Salzburg. Archaeol. austr., H. 7, 1950, s. 87—99.

HELL, M.: Neue Funde zum Problem der keltischen Hufeisen. Archaeol. austr., H. 25, 1959, s. 111—117.

HELL, M.: Weitere Funde zum Problem der keltischen Hufeisen aus Salzburg. Archaeol. austr., H. 34, 1963, s. 22—31.

HELL, M.: Noch drei keltische Hufeisen aus Salzburg. Archaeol. austr., H. 37, 1966, s. 143—146.

HERRMANN, J.: Köpenick, ein Beitrag zur Frühgeschichte Grossberlins. Berlin 1962.

HERRNBRODT, A.: Der Husterknupp, eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Köln—Graz 1958.

HOFMEISTER, H.: Die Chatten. 1. Mattium. Die Altenburg bei Niederstein. Frankfurt am Main 1930.

HOLL, I.: Sopron középkori városfalai. IV. Archaeol. Ért., *100*, 1970, s. 180—207.

HRUBÝ, V.: Staré Město. Praha 1965.

HUML, V.: Zaniklá tvrz Semonice. Hradec Králové 1967.

CHEPTEA, S.: Descoperirile arheologice din 1963 de la Siret. In: Arheol. Moldovei. VII. Bucureşti 1972, s. 345—357.

CHOC, P.: S mečem i štítem. Praha 1967.

JACOBI, L.: Das Römerkastell Saalburg bei Homburg von der Höhe. Homburg von der Höhe 1897.

JANNORAY, J.: Pyrénées-Orientales. Aude. Hérault. Gard. Gallia, *14*, 1956, s. 203—217.

JANSOVÁ, L.: Hrazany, keltské oppidum na Sedlčansku. Praha 1965.

JÄGER, K.-D.: Über Alter und Ursachen der Auelehmablagerung thüringischer Flüsse. Prähist. Z., *40*, 1962, s. 1—59.

JOLY, G.: La fin de la ferrure celtique. Revue gen. de medic. veter., *135*, 1908, s. 18—27.

KÁLMÁR, J.: A régi magyar fegyverek. Budapest 1971.

KAMIŃSKA, J. — CHMIELEWSKA, A. — LASCZEWSKA, T.: Z dziejów średniowiecznego Sieradza. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964.

KASPARECK, M. U.: Stand der Forschung über den Hufbeschlag des Pferdes. Z. Agrargesch. u. Agrarsociol., *6*, 1958, s. 38—43.

KIRPIČNIKOV, N. A.: Snariaženie vsadnika i verchovogo koňa na Rusi IX—XIII vv. Leningrad 1973.

KIVIKOSKI, E.: Die Eisenzeit Finnlands. Helsinki 1951. Kosmova kronika česká. Prekl. *K. Ordina*. Praha 1929.

KRATOCHVÍL, Z.: Wildlebende Tiere und einige Haustiere der Burgstätte Pohansko. Praha 1969.

KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava 1974.

LODOWSKI, J.: Sadowel we wczesnym średniowieczu. Wrocław 1972.

LOUIS, R.: Venizy. Gallia, *12*, 1954, s. 523.

MANDERA, H. E.: Sind die Hufeisen von der Saalburg römisch? In: Saalburg Jb. 15. Berlin 1956, s. 29—37.

MAURER, K. — BAUER, W.: Burg Wartenberg bei Angersbach/Oberhessen. Praehist. Z., *39*, 1961, s. 217—265.

MAYERSTEDT, A. F.: Die Viehzucht der Römer. Sonderhausen 1859.

MENGIN, M.: Hygiène du cheval. Paris 1879.

MÉRI, I.: Beszámoló a Tiszalök-Rázompusztai és Túrkeve-Mórici ásatások eredményéről II. Archaeol. Ért., *81*, 1954, s. 138—154.

MERLE, R.: Histoire du fer a cheval. La Nature, *4*, 1953.

MOSER, M.: Mittelalterliche orthopädische Hufeisen im Museum Regensburg. In: Beitr. zur Oberpfalzforsch. 2. Kallmünz Opf. 1966, s. 77—91.

MÜLLER, H. H.: Osteologische Untersuchung der Pferde von Grossöner-Molmeck vom Ende des 5. Jh. n. Ch. Z. der Martin Luther Univ., *4*, 1955, s. 661—695.

MÜLLER, H. H.: Die Säugetierreste aus der Burg Berlin-Köpenick nach den Grabungen von 1955 bis 1958. In: *Herrmann, J.*, Köpenick. Berlin 1962, s. 81—97.

MUSIANOWICZ, K.: Podkowy końskie źródłem do zagadnień handlu w okresie wczesnosredniowiecznym. Z Otchłani Wieków, *25*, 1959, s. 259—264.

NADJ, Š.: Tvrdava Bač. In: Rad vojvod. Muz. 10. Novi Sad 1961, s. 89—115.

NIKOLOVA, J.: Carevgrad Trnov. Sofia 1974.

NOBIS, G.: Das Hauspferd. In: *Herre, W. — Nobis, G. — Requate, H. — Siewing, G.*, Die Haustiere von Haithabu. Kiel 1960, s. 73—79.

NOVOTNÝ, B.: Nález železných predmetov v Nitre. In: Sbor. Filoz. Fak. Univ. Komenského 16. Musaica 5. Bratislava 1965, s. 69—80.

NOWOTNY, E.: Römische Hufeisen aus Virunum. In: Jh. Österr. archäol. Inst. 26. Wien 1930, s. 217—230.

OSTROWSKA, E.: Badania archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1958 r. In: Spraw. archeol. XII. Warszawa—Wrocław—Kraków 1961, s. 69—79.

PALMANN, A.: Der Hufbeschlag in Schweden. Der Hufschmied, *54*, 1936, s. 1—6.

PANNICKE, W.: Auf welchen Grundsätzen beruhen die verschiedenen National-Beschläge? Der Hufschmied, *53*, 1935, s. 113—125, 130—141, 153—160.

PERKINS, W. J.: The Iron Age Horseshoe. Antiquaries J., *21*, 1941, s. 144—149.

PETERSON, J.: Vikingetidens rodskaper. Oslo 1951.

POLLA, B.: Pamiatky hmotnej kultúry 15. stor. z Posádky pri Gajaroch. In: Sbor. Slov. nár. Múz. 56. História 2. Bratislava 1962, s. 107—140.

QUIQUEREZ, M.: Les anciens fers de chevau dans le Jura. Besançon 1871.

RICH, A.: Wörterbuch der römischen Alterthümer. Paris und Leipzig 1862.

RUEFF, A.: Zur Geschichte der Hufbeschlagkunst. Stuttgart 1864.

RUTTKAY, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I. Slov. Archeol., *23*, 1975, s. 119—216.

RUTTKAY A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II. Slov. Archeol., *24*, 1976, s. 245—395.

SCHAAFHAUSEN, H.: Hatten die Römer Hufeisen für ihre Pferde und Maultiere? In: Jb. Ver. von Alterth. im Rheinlande. 84. München 1887, s. 28—54.

SOUCHAL, F.: Art of early middle ages. New York 1968.

STARE, F.: Poročilo o zaščitnyh arheoloških izkopavanjih v Kandiji pri Novem Mestu. In: Arheol. Poroč. 3. Ljubljana 1950, s. 41—71.

STEINER, P.: Trierer Volksfreund, *58*, 1931, 1. Beilage. Podľa *Mandera, E. H.*: Sind die Hufeisen von der Saalburg römisch?. In: Saalburg Jb. 15. Berlin 1956, pozn. 52.

STEJSKAL, K.: K obsahovej a formovej interpretácii stredovekých nástenných malieb na Slovensku. In: Zo starších výtvarných dejín Slovenska. Bratislava 1965, s. 175—223.

ŠITTLER, E.: Fresky Hosínské. Památ. archeol., *22*, 1906—1908, s. 150—162.

VAYER, L.: Meisterzeichnungen. Budapest 1956.

WALTER, A.: Die Hufeisenfunde im Unstruttal (Goldene Aue) und ihre geschichtliche Auswertung im Hinblick auf die Ungarschlacht im Jahre 933. Z. Veter.-Kde., *39*, 1937, s. 273—286.

WALTER, E. — VIKIĆ, B.: Zbirka potkova u Arheološkom muzeju u Zagrebu. In: Starohrv. Prosvjeta. 4. Zagreb 1955, s. 23—84.

WARD, G.: The Iron Age Horseshoe and its Derivates. Antiquaries J., *21*, 1941, s. 9—27.

WENDT, W.: Untersuchungen über die Tierwelt einer römerzeitlichen Siedlung aus Bonn. In: Archäologisch-biologische Zusammenarbeit in der Vor- und Frühgeschichtsforschung. Wiesbaden 1969, s. 172—179.

WINCKELMANN, F.: Über das Hufeisen. Germania, *12*, 1928, s. 135—143.
ZIPPELIUS, G.: Die geschichtlichen Anfänge des europäischen Hufbeschlages. Der Hufschmied, *21*, 1903, s. 193—199, 215—222, 245—247.

Подковывание на территории Словакии в XI—XIII вв.

Петер Бакса

Начало дискуссии о возникновении и развитии подковывания появляется уже в XVIII в. *(Schaafhausen 1887,* стр. 29). Для него характерны ветеринарные концепции, часто дилетантские в истолковании исторического развития подковы *(Mengin 1879, Goyau 1882, Tasset 1912)*. В ранних синтетических работах проявляются националистические тенденции доказать заслугу некоторых этнических групп в возникновении подковы (т. н. кельтская теория — *Quiquerez 1871, Mengin 1879;* германская теория — *Braungart 1893)*. Что касается типологии и хронологии состояние в них остается пока хаотичным. Материалы, публикованные в Европе, показывают, что в них содержатся в существе 4 типа подков, которые автор делово обозначил как типы I—IV (рис. 3, 4). Под типом I он понимает т. н. кельтскую подкову, имеющую также название „Welleneisen" (рис. 3: 1, 2). Подкова типа II идентична с т. н. германской подковой (рис. 3: 5, 6), подкова типа III является обозначением для подков с изогнутыми плечами и косыми зубцами (рис. 3: 3, 4), в ранней литературе обыкновенно обозначаемые как испанские, готские, восточные. Под подковой типа IV понимаются все типы восточной подковы (рис. 4).

Анализ публикованного европейского материала показывает, что встречаемость подковы типа I в период латена остается неотвеченным вопросом. Доказанным можно считать использование ее с IX вплоть до первой половины XIV в. Подкова типа II появляется с латенского периода. Датировать ее лишь на основе типологических черт в периоде с IV в. до н. э. по XIV в. будет, кажется, проблематичным. Подкова типа III возникает лишь в XIII в. из подковы типа I. Более широко ее используют лишь в XIV—XV вв. Вопросы происхождения и развития подковы типа IV нельзя решить на основе публикованного материала.

Словацкие находки из периода до конца XIII в. (рис. 5, 13) разделены на две группы: тип I и тип III (рис. 5: 2). Их датировка XII—XIII вв. на основе обстоятельств находки не выходит за рамки аналогичных находок в Европе. Типологический и хронологический анализы развития подков в периоде до конца XIII в. указывает, что хотя подковывание возникло уже в латенском периоде, оно распространяется существенно позже. Подкова типа I, характерна для подковывания до конца XIII в., является результатом компромисса между необходимостью копыто предохранить и негативными влияниями приколачивания подковы к конскому копыту. В течение XIII в. осуществляется квантитативное и квалитативное развитие отдельных частей подковы, которая постепенно превращается в необходимую защиту копыта. Она имеет важное значение не только для стабильной ходьбы животных, а является также средством максимального использования их силы. Возникновение подковы типа III на протяжении XIII в. значит завершение процесса, обозначаемого как общераспространение или расширение подковывания.

Перевод П. Порубского

Der Hufbeschlag in der Slowakei im 11.—13. Jh.

Peter Baxa

Die Anfänge der Diskussionen über die Entstehung und Entwicklung des Hufbeschlags reichen in das 18. Jh. zurück (*Schaafhausen 1887*, S. 29). Diese Anfänge charakterisieren veterinärärztliche, bei der Erläuterung der historischen Entwicklung des Hufeisens oft dilettantische Konzeptionen *(Mengin 1879, Goyau 1882, Tasset 1912)*. Ältere synthetische Arbeiten sind von nationalistischen Bestrebungen, die Verdienste einiger Ethnika bei der Entstehung des Hufeisens zu beweisen (die sog. keltische Theorie — *Quiquerez 1871, Mengin 1879*, und germanische Theorie — *Braungart 1893)*, gekennzeichnet. Die Typologie und Chronologie befinden sich bis heute in chaotischem Zustand. Das in Europa veröffentlichte Material deutet darauf, daß es im Grunde aus vier Hufeisentypen besteht, die als Typen I—IV bezeichnet wurden (Abb. 3, 4). Unter dem Typ I versteht man das sog. keltische Hufeisen (auch „Welleneisen" genannt; Abb. 3: 1, 2). Das Hufeisen des Typs II ist mit dem sog. germanischen (deutschen) Hufeisen identisch (Abb. 3: 5, 6). Als Typ III bezeichnet man die Hufeisen (Abb. 3: 3, 4), die in älterer Literatur als spanische, gotische oder orientalische genannt werden. Unter dem Typ IV versteht man alle orientalischen Hufeisengattungen (Abb. 4).

Die Analyse des veröffentlichten europäischen Materials zeugt, daß das Vorkommen der Hufeisen des Typs I bereits in der Latènezeit, auch weiterhin eine offene Frage geblieben ist. Als bewiesen kann ihre Verwendung vom 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jh. gehalten werden. Das Hufeisen des Typs II kommt seit der Latènezeit vor. Seine Datierung in die Zeit vom 4. Jh. vor unserer Zeitrechnung bis zum 14. Jh. scheint nur aufgrund der typologischen Merkmale problematisch zu sein. Das Hufeisen des Typs III entsteht erst im 13. Jh., und zwar aus dem Typ I. Es hat sich erst im 14. und 15. Jh. breitere Geltung verschafft. Der Ursprung und die Entwicklung des Typs IV kann nicht aufgrund des publizierten Materials festgestellt werden.

Die vom Ende des 13. Jh. (Abb. 5, 13) stammenden slowakischen Hufeisenfunde werden in zwei Gruppen eingeteilt — sie gehören zu den Hufeisen des Typs I und III (Abb. 5: 2). Ihre aufgrund der Fundumstände festgesetzte Datierung in das 12.—13. Jh. liegt nicht außerhalb des Rahmens der übrigen analogen Funde aus Europa. Aus der typologischen und chronologischen Analyse der Entwicklung der Hufeisen im Zeitabschnitt bis zum Ende des 13. Jh. geht hervor, daß der Hufbeschlag zwar in der Latènezeit entstanden war, doch zu seiner Verbreitung es viel später kam. Das Hufeisen des Typs I, das den Hufbeschlag bis Ende des 13. Jh. charakterisiert, ist ein Ergebnis des Kompromisses zwischen der Notwendigkeit, den Pferdehuf zu schützen und den negativen Folgen der Befestigung des Hufeisens auf den Pferdehuf. Im Laufe des 13. Jh. kam es zur qualitativen und quantitativen Entwicklung der einzelnen Teile des Hufeisens, das zum unvermeidlichen Schutz des Pferdehufes geworden ist. Es hat eine wichtige Funktion nicht nur bei der Stabilisierung des Ganges dieser Tiere, sondern es dient auch als eines der Mittel zur maximalen Ausnutzung ihrer Stärke. Die Entstehung des Hufeisens des Typs III im Laufe des 13. Jh. gilt als Zeichen der Vollendung des Prozesses, das als Verallgemeinerung bzw. Verbreitung des Hufbeschlags bezeichnet wird.

Übersetzt von K. Haulíková

SPRÁVY A RECENZIE

Za akademikom Janom Filipom

Dňa 30. apríla 1981, nedlho po svojich osemdesiatych narodeninách, nečakane zomrel akademik *Jan Filip*, výrazná postava československej i svetovej archeológie. Až do posledných dní života neobyčajne podnetne a aktívne zasahoval do vedeckého diania. S neochabujúcim zanietením pokračoval v plnení svojho vedeckého programu a cennými radami stimuloval i usmerňoval bádateľskú činnosť svojich žiakov, najmä príslušníkov mladšej archeologickej generácie. Zomrel veľký vedec, ktorý svojou bádateľskou i organizátorskou prácou významne poznačil modernú tvár československej archeológie a zaslúžil sa o jej svetové uznanie.

Všetci máme v živej pamäti hodnotenia mnohoročnej vedeckej, pedagogickej a organizátorskej činnosti akademika *J. Filipa*, napísané pri príležitosti jeho osemdesiatych narodenín. Dnes je jeho životné dielo definitívne uzavreté. Ak zomrie bádateľ, zostane živé jeho vedecké dielo. V prípade akademika *J. Filipa*, profilujúcej osobnosti európskej archeológie, táto opakovaná pravda platí absolútne.

Zaiste nemožno v úplnosti obsiahnuť pri takejto príležitosti a pri takej významnej osobnosti to, čo nám zanecháva, možno sa však pristaviť pri niektorých kľúčových etapách životnej púte akademika *J. Filipa*, aby sme si spritomnili jeho zástoj v rámci československej, ale aj svetovej archeológie.

Jan Filip sa narodil 25. decembra 1900 v Chocnějoviciach, v prekrásnom prostredí Českého raja. Neľahké detstvo, veľká životná energia, príslovečná pracovitosť a najmä koncepčnosť myslenia predurčili jeho životnú cestu, na ktorú sa vydal po ukončení štúdia na Karlovej univerzite roku 1924 ako stredoškolský profesor. V období medzi dvoma svetovými vojnami upozornil na seba prácou základného vedeckého významu — Popelnicová pole a počátky doby železné v Čechách (1937). Po oslobodení prišiel na Filozofickú fakultu Karlovej univerzity, kde sa už predtým (1938) habilitoval; stal sa profesorom (1946) a tvorcom

archeologickej školy, známej svojimi pozoruhodnými výsledkami doma i v zahraničí. Ako univerzitný profesor vychoval niekoľko generácií československých archeológov. Bez nadsádzky možno povedať, že sa zaslúžil o významné postavenie československej archeológie vo svete. Pregnantne o tom svedčí aj priebeh VII. kongresu Medzinárodnej únie vied prehistorických a protohistorických pri UNESCO v roku 1966 v Prahe, ktorý presvedčivo prezentoval veľké úspechy československej archeológie v rámci svetového archeologického diania. Akademik *J. Filip* bol v rokoch 1963—1969 i predsedom spomenutej únie.

Po smrti akademika *J. Böhma* sa stal *J. Filip* riaditeľom Archeologického ústavu ČSAV v Prahe, ale aj po roku 1974, keď odišiel na odpočinok, pokračoval v diele, ktorému venoval najlepšie roky svojho života.

V krátkej spomienke, prirodzene, možno len v základných črtách naznačiť významné etapy jeho života, zvýrazniť jeho zásluhy ako vedca, pedagóga, organizátora vedeckého diania, propagátora archeológie či už prostredníctvom pôsobivých muzeálnych expozícií, alebo nespočetných článkov a mnohých publikácií určených širšej čitateľskej verejnosti.

Akademik *Jan Filip* bol nesporne veľkou vedeckou osobnosťou. Dokazuje to predovšetkým jeho rozmerná odborná a publicistická činnosť, najmä priekopnícka, v širokom európskom kontexte koncipovaná monografia Keltové ve střední Evropě (1956), poctená štátnou cenou Klementa Gottwalda, ale napr. i to, že jeho ďalšia publikácia — Keltská civilizace a její dědictví (1959) — bola preložená do viacerých európskych jazykov; napr. v Anglicku a v Írsku sa stala oficiálnou učebnicou. Krátko pred autorovou smrťou vyšla v Taliansku. Podnetnosť a význam diela akademika *J. Filipa* pre svetovú vedu napokon najpresvedčivejšie dokumentujú jeho vyznamenania a ceny, ale aj členstvo v Nemeckej akadémii vied v Berlíne, Kráľovskej dánskej akadémii vied v Kodani, Akadémii vied v Göttingene, Belgickej kráľovskej akadémii vied v Bruseli, Britskej akadémii v Londýne a Švédskej akadémii v Štokholme. Bol členom mnohých zahraničných vedeckých spoločností a nositeľom medzinárodnej vedeckej Herderovej ceny za rok 1970.

O mnohostrannosti vedeckej činnosti akademika *J. Filipa* okrem početných štúdií a príspevkov v našich i zahraničných archeologických časopisoch svedčí i jeho dlhoročná spolupráca pri realizácii veľkých encyklopedických projektov.

Začiatky záujmu tohto druhu siahajú už do roku 1929, keď participoval na Encyklopédii československej mládeže. Pravda, vyvrcholením je jeho dielo Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Je to obdivuhodná práca, ktorej význam pre svetovú archeológiu je nepopierateľný. Svedčia o tom ohlasy po jej vydaní i trvalá potreba návratov k dielu, v ktorom autor dokázal rezumovať výsledky európskeho bádania, a to dôsledne aj z aspektu interdisciplinárnosti prístupov.

Celé životné úsilie akademika *J. Filipa* je názorným svedectvom činorodej práce na poli vedy. Je vzorom hodným nasledovania; jeho prínos k rozpracovaniu aktuálnych prioritných otázok európskeho praveku a včasnej doby dejinnej je nepopierateľný. Zaslúžil sa o pozdvihnutie úrovne teoretického myslenia a objasňovania základných problémov európskej archeológie.

Akademik *J. Filip* sa významne zaslúžil o výchovu niekoľkých archeologických generácií a osobitne treba zdôrazniť aj jeho veľké zásluhy o rozvoj modernej slovenskej archeológie. Bol človekom encyklopedických vedomostí a plne chápal potreby súčasnosti. Dokazom toho je jeho mnohostranná činnosť po roku 1948. Bol osobnosťou, ktorá profilovala celé generácie bádateľov z aspektu požiadaviek budúcnosti. V takejto dialektickej jednote treba chápať jeho život a najmä vedecké dielo, ktoré predstavuje trvalú hodnotu našej i európskej archeológie. Bol človekom veľkého ducha a jeho historické zásluhy v kontexte európskej vedy sú nesporné. Priradil sa k tej plejáde veľkých európskych archeológov, ktorých dielo bude vždy inšpirujúce.

Azda si v tejto súvislosti môžem dovoliť jednu spomienku na akademika *J. Filipa*, na nezabudnuteľný rozhovor, ktorý sa uskutočnil nedávno pred jeho náhlym skonom. Pri rozhovore sa neustále s osudovou naliehavosťou vracal k myšlienkam o potrebe odvážnejšieho teoretického myslenia, ktoré by posúvalo dopredu naše poznanie. Akcentoval nevyhnutnosť systematickejšieho odovzdávania výsledkov našej vednej disciplíny spoločenskej praxi, a to z aspektu formovania historického vedomia spoločnosti. Prirodzene, veľkú radosť mal z talianskeho vydania svojej monografie Keltská civilizace. Na jednej strane bilancoval to, čo vykonal, akoby v predtuche blížiaceho sa konca, a súčasne bol plný plánov, ktoré však, žiaľ, už nemohol realizovať, lebo ich predčasne ukončil jeho náhly odchod.

Ak som už zdôraznil nespornosť jeho historických zásluh o európsku archeológiu, tak sa ešte žiada zdôrazniť aj dimenzie jeho osobnosti. Neprejavovali sa iba v prístupe k predstaviteľom mladších generácií archeológov, ale aj v jeho vzťahu k budúcnosti vednej disciplíny, ktorej zasvätil celý svoj život, naplnený tvorivými činmi. A pravdaže, nemožno obísť ani ľudskú stránku akademika *J. Filipa*. Vždy si našiel čas pre tých, ktorí za ním prichádzali a mal pochopenie nielen pre ich odborné záujmy, ale aj iné problémy. Osobitne sme to pociťovali a hodnotili my, archeológovia zo Slovenska.

Akademik *J. Filip* zanechal veľké vedecké dielo, obdivuhodné rozsahom a všestrannosťou, podnetné dôkladnosťou a priebojnosťou na ceste za poznaním, prikladné veľkou životnou aktivitou svojho tvorcu a spojením výsledkov vedy s potrebami spoločnosti. Bol vysoko hodnotený za vedecké, pedagogické i organizátorské zásluhy, okrem iného to vyjadruje aj udelenie Radu práce a Štátnej ceny Klementa Gottwalda.

Akademik *J. Filip* nedlho po ukončení II. svetovej vojny vydal publikáciu základného významu — Pravěké Československo (Praha 1948). Nešlo iba o jeden z prvých pokusov načrtnúť syntézu pravekého osídlenia územia Československa, ale aj o dôsledné úsilie objasniť kľúčové etapy pravekého vývoja nášho územia z aspektu dejinného vývoja v širokom európskom historickom kontexte. Osobitne však treba oceniť, že v tejto práci, ktorá aj ako vysokoškolská učebnica plnila svoje poslanie, dokázal zhrnúť výsledky archeologických výskumov na Slovensku a organicky ich začleniť do širokého kontextu európskeho sociálno-ekonomického vývoja v praveku a včasnej dobe dejinnej.

Slovenskí archeológovia sa s úctou a vďakou skláňajú pred životným dielom akademika *Jana Filipa*, osobnosťou, ktorá sa navždy zapísala do dejín československej i európskej archeológie.

Česť jeho pamiatke!

Jozef Vladár

Zomrel PhDr. Ján Pástor, CSc.

Dňa 5. marca 1981 náhle opustil naše rady jeden z prvých slovenských archeológov, donedávna vedecký pracovník Východoslovenského múzea v Košiciach, aktívny člen Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV — PhDr. *Ján Pástor*, CSc.

Ján Pástor sa narodil 16. decembra 1909 v Užhorode, v dnešnej Zakarpatskej oblasti USSR. Vyrastal vo veľmi skromných podmienkach, len s podporou vzdialeného príbuzného mohol študovať na gymnáziu. Po jeho absolvovaní stáva sa roku 1928 poslucháčom Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, kde pod vedením *J. Eisnera* získal roku 1933 titul doktora filozofie za dizertačnú prácu Počiatky Maďarov v Karpatskej kotline vo svetle archeologických pamiatok. Vtedajšie pomery mu neumožnili venovať sa celkom svojmu odboru, a tak pôsobil ako stredoškolský profesor najskôr v Košiciach a od roku 1940 v Mukačeve, kde sa zároveň stal kustódom múzea. Po návrate do Košíc krátku dobu opäť vyučoval dejepis na strednej škole, avšak čoskoro, v roku 1948, prešiel do Východoslovenského múzea, kde pracoval až do dôchodku. Popri práci v tejto inštitúcii sa zaslúžil aj o založenie Výskumného pracovného strediska Archeologického ústavu SAV v Košiciach a v r. 1953—1956 bol aj jeho externým vedúcim.

Nieto takmer obdobia v najstarších dejinách východného Slovenska, ktorému by zosnulý nevenoval pozornosť. Rád pracoval v teréne a to mu umožnilo dôverne sa oboznámiť

so zákonitosťami osídľovania jednotlivých regiónov. Začiatkom päťdesiatych rokov zachraňoval pamiatky bukovohorskej kultúry a skúmal slovansko-avarské pohrebisko na jednej z najznámejších lokalít východného Slovenska — v Košiciach-Barci — a zároveň uskutočnil záchranný výskum bohatých staromaďarských hrobov v Čiernej nad Tisou. Čoskoro upriamil svoju pozornosť na výskum ďalšej, dnes už klasickej lokality Somotor, kde okrem pohrebiska s pamiatkami štýlu belobrdskej kultúry i včasnoslovanských zemníc zo 6. až 7. stor. objavil osadu z neskorej doby bronzovej s osobitými pamiatkami tzv. somotorského typu, ktoré dnes reprezentujú najmladšiu fázu gávskej kultúry na Slovensku.

Archeologicky málo prebádané východné Slovensko umožnilo *J. Pástorovi* ďalšie objavy zásadného významu. Zachraňoval hroby pilinskej kultúry v Haniske a realizoval dlhoročný výskum osady z mladšej doby rímskej v Blažiciach, kde preskúmal osadu s hrnčiarskymi dielňami s charakteristickou sivou keramikou zdobenou kolkovaním, ktorá i dnes patrí k základným fondom pri štúdiu tzv. blažického typu a rozhodujúcou mierou prispela k vyčleneniu samostatného stupňa Blažice-Ostrovany. Z rozhrania katastrov obcí Blažice a Bohdanovce získal i bohatý materiál kultúry s východnou lineárnou keramikou a bukovohorskej kultúry: žiaľ, nestihol ho už v plnom rozsahu spracovať.

Košická kotlina bola v praveku i vo včasnohistorickom období najhustejšie osídlenou oblasťou východného Slovenska. Práve tu sa zosnulý zaslúžil o preskúmanie slovansko-avarských pohrebísk vo Všechsvätých (dnes súčasť obce Valalíky) a v Hraničnej pri Hornáde, ktoré spolu s pohrebiskom v Šebestovciach, skúmaným *V. Budinským-Kričkom*, sú kľúčovými lokalitami pri štúdiu starších etáp slovanského osídlenia juhovýchodného Slovenska.

Vedeckovýskumná práca *J. Pástora* vrcholí objavením osobitej zložky obyvateľstva osídľujúceho východné Slovensko v staršej dobe bronzovej. Nim skúmané pohrebiská vo Valalíkoch-Košťanoch, Valalíkoch-Všechsvätých, v Košiciach a naposledy v Čani poskytli mimoriadne rozsiahle a cenné nálezy a umožnili mu vyčleniť samostatnú koštiansku skupinu s viacerými vývojovými fázami. Táto skupina je spolu so západoslovenskou nitrianskou skupinou súčasťou prikarpatského postšnúrového kultúrneho komplexu.

Z mnohostrannej výskumnej práce, s ktorou *J. Pástor* pohotove oboznamoval odborníkov i širokú verejnosť prostredníctvom početných príspevkov a štúdií, sme spomenuli najvýznamnejšie výsledky. Ďalšie záchranné výskumy a systematické prieskumy, cieľavedome zamerané na vybrané oblasti a mikroregióny, podstatne doplnili obraz najstaršieho osídlenia východného Slovenska a nim objavené lokality sa postupne stávajú východiskom pri ďalšej práci. Rovnako záslužná však bola i muzeálna a osvetová činnosť *J. Pástora*, ktorú Ministerstvo kultúry SSR v roku 1972 ocenilo vyznamenaním Zaslúžilý pracovník kultúry.

PhDr. *Ján Pástor*, CSc., položil základy archeologického bádania na východnom Slovensku a na nich staval aj dielo, ktoré má trvalú hodnotu. Bol obetavým archeológom a človekom nesmierne dobrého srdca. Takým ostane v našich spomienkach.

Stanislav Šiška

Univ. prof. PhDr. František Kalousek osemdesiatročný

Generácia bádateľov, s ktorou sa spája nová éra v dejinách československej archeológie po skončení druhej svetovej vojny, môže po časovom odstupe s hrdosťou bilancovať výsledky svojej obdivuhodne mnohostrannej pracovnej aktivity. Veď úspechy našej vedy sú všeobecne uznávané doma i v zahraničí. Priestor a čas — dve základné filozofické kategórie, ktorými sa meria každá ľudská aktivita. Najmä čas je najspoľahlivejším svedkom a najobjektívnejším sudcom doby a ľudí, podieľajúcich sa na úspechoch tej-ktorej vednej disciplíny.

Jednou z profilujúcich osobností generácie, ktorá najmä po Víťaznom februári 1948 výrazne zasiahla do ďalších osudov československej archeológie, hlavne na úseku vysokoškolskej výuky, je univ. prof. PhDr. *F. Kalousek*, dožívajúci sa dňa 20. decembra 1981 osemdesiatich rokov svojho plodného života. *František Kalousek* sa narodil 20. decembra 1901 v Bučoviciach na Morave. Ťažké pomery v detstve a pri prvých pracovných počinoch postupne formovali jeho charakter a svetonázor, zároveň však determinovali jeho celoživotnú dráhu. Po ukončení štúdia na Reálnom gymnáziu v Bučoviciach roku 1922 pôsobil ako učiteľ, neskôr ako odborný učiteľ na viacerých školách, neustále si zvyšoval odbornú kvalifikáciu, zapájal sa do verejného života, pričom sa stále viac zaujímal o archeológiu i výskum v teréne. Hlboký záujem o najstaršie dejiny ľudstva ho priviedol v roku 1932 do Brna, kde začal u prof. PhDr. *E. Šimka* študovať na vtedajšej Masarykovej univerzite archeológiu a súčasne i históriu a dejiny umenia. Základy práce v teréne si osvojoval spolu s významným reprezentatom moravskej amatérskej archeológie *A. Procházkom* a neskôr i *M. Chleborádom*. Zúčastňoval sa na terénnych výskumoch, ktoré priniesli mnoho nových nálezových fondov pre poznanie praveku a včasnej doby nielen bučovickej, ale aj iných oblastí Moravy. Významné výsledky priniesli najmä jeho výskumy na pohrebiskách kultúry zvoncovitých pohárov, kultúry so šnúrovou keramikou a únětickej kultúry (Šardičky, Věteřov, Letonice, Bučovice a i.). V ťažkom období po rozbití republiky a hlavne po zatvorení vysokých škôl v čase protektorátneho temna sa *F. Kalousek* pripravoval na budúcu vedeckú dráhu a usilovne pracoval na svojej dizertačnej práci Moravská šnúrová kultura. Po oslobodení našej vlasti roku 1945 bol po úspešnej obhajobe prvý z archeológov promovaný na doktora filozofie.

Rok 1945, významný v novodobých dejinách našej vlasti, stal sa dôležitým medzníkom i v profesionálnej orientácii *F. Kalouska*. Ako asistent brnenskej univerzity vstúpil do radov KSČ. Od roku 1946 ho ako mimoriadneho profesora pedagogickej fakulty, vedúceho katedry histórie a neskôr i dekana postupne poverovali významnými funkciami. V rokoch 1952—1953 bol prorektorom univerzity a od roku 1953 začal pôsobiť na Filozofickej fakulte Univerzity J. E. Purkyňu v Brne, kde bol pred odchodom

do dôchodku v rokoch 1958—1970 vedúcim katedry prehistórie.

Treba tu spomenúť aj ostatné významné politické funkcie, ktoré *F. Kalousek* v rokoch 1945—1970 postupne zastával. Sú svedectvom jeho občianskej angažovanosti, dokladmi o obdivuhodne rozmanitej politicko-organizačnej práci. Osobitne významná však bola jeho činnosť v celoštátnej ministerskej rezortnej komisii pre vysoké školy, v rezortných komisiách pre pedagogické a filozofické fakulty a jeho záslužná účasť v archeologickom dianí najmä v 50. rokoch vôbec. Rozsiahla vedecko-pedagogická a politická práca *F. Kalouska*, orientovaná predovšetkým na výchovu mladej archeologickej generácie, priniesla svoje ovocie. Personálne i materiálno-technické zabezpečenie katedry prehistórie z aspektu realizácie veľkých terénnych výskumov v 60.—70. rokoch, ktoré vyžadovala nová doba i nové úlohy československej archeológie, je nesporne zásluhou jubilanta. Novátorský bol najmä jeho prístup k problémom spojenia teórie a praxe a najmä k odovzdávaniu výsledkov bádania širokej verejnosti.

Rozsiahlou a obetavou politicko-organizačnou činnosťou vo vedeckých radách a rozlič-

ných vedeckých orgánoch si získal *F. Kalousek* úctu a uznanie. Nemožno však v tejto súvislosti nespomenúť ani jeho vzácne ľudské vlastnosti, skromnosť, presvedčenie o správnosti politiky strany. *F. Kalousek* pracoval vždy tam, kde si to žiadali záujmy našej socialistickej spoločnosti. Všetky svoje sily a schopnosti po oslobodení odovzdal do služieb budovania novej spoločnosti. Ako pedagóg vychovával študentov v duchu vedeckého svetonázoru a dôsledne uplatňoval v archeológii učenie marxizmu-leninizmu.

Vedecká práca *F. Kalouska* obsiahla všetky úseky praveku a včasnej doby dejinnej a mnohé jeho — i staršie — štúdie dodnes nič nestratili zo svojej aktuálnosti a predstavujú trvalú hodnotu v dejinách bádania. Takýto charakter má najmä jeho dizertácia Moravská šňůrová kultura *(1945)*, štúdie K otázce původu kultury se šňůrovou keramikou *(1947)*, Lid se zvoncovitými poháry na Bučovsku *(1956)*, Ein biritueller Gräberfeld und Siedlungsobjekte der Glockenbecherkultur in Těšetice bei Znojmo [Znaim] *(1956)* a i. V neskoršom období svojej vedeckej aktivity sa stále viac orientoval na problémy slovanského osídlenia južnej Moravy, najmä v súvislosti s realizáciou dlhoročného systematického výskumu v Břeclavi-Pohansku. Svedčia o tom jeho štúdie Veľkomoravské mohylové kostrové pohřebiště v Boršicích u Buchlovic (1958), Die grossmährische Burgwallstadt Břeclav-Pohansko *(1960)*, Velkomoravská pevnost Pohansko u Břeclavě *(1965)*, Bewaffnung und Heereswesen im Grossmährischen Reich *(1968)* a i. Osobitný význam má najmä monografia *F. Kalouska* Břeclav-Pohansko — Velkomoravské pohřebiště u kostela *(1971)*, v ktorej zverejnil nálezové súbory veľkomoravského kostrového pohrebiska prinášajúceho nové poznatky pre objasnenie problematiky centrálnych veľkomoravských pohrebísk od obdobia blatnicko-mikulčického štýlu až do zánikového horizontu veľkomoravskej kultúry v polovici 10. stor. A práve v tejto súvislosti sa žiada spomenúť, že *F. Kalousek* hneď po oslobodení venoval veľkú pozornosť problémom počiatkov našich národných dejín a československej štátnosti a z principiálnych hľadísk bojoval proti nevedeckej a šovinistickej podstate učenia *G. Kossinnu* a nemeckých nacistických teórií (Německá věda ve službách nacistické protislovanské propagandy a i.).

F. Kalousek mal vždy srdečný vzťah k Slovensku a k slovenskej archeológii, ktorá sa až po oslobodení konštituovala ako moderná vedná disciplína. Ako pedagóg sa významne zaslúžil aj o výchovu viacerých mladých archeológov zo Slovenska a v tejto súvislosti treba vysoko hodnotiť aj jeho činnosť školiteľa ašpirantov a oponenta kandidátskych prác. Pri príležitosti sedemdesiatych narodením *F. Kalouska* jeho zásluhy o slovenskú archeológiu veľmi výstižne zhodnotil *B. Chropovský*, keď napísal: „Prof. *Kalousek* stál pri kolíske novodobej pokrokovej slovenskej archeológie, vždy nezištne pracoval a ochotne pomáhal tam, kde bolo pomoci najviac treba. Tým si získal nedoceniteľné zásluhy o rozvoj archeológie u nás i veľké sympatie, a preto niet divu, že mnohí sa k nemu obracajú o radu, že si ho vážia pre jeho skromnosť a nezištnosť".

Pri bilancovaní životného diela vedeckého pracovníka sa zvyčajne hodnotí iba jeho teoretický prínos, konkrétne množstvo štúdií a ich význam pre bádanie. Žijeme však v časoch, keď individuálne výkony už nemôžu byť jediným kritériom hodnotenia vedeckého prínosu tej-ktorej osobnosti. Objektívny, vedecky pravdivý obraz o jednotlivých etapách vývoja dávnovekého ľudstva dnes už nemôže podať jednotlivec. V období vedecko-technickej revolúcie, ktorá je objektívnym historickým svetovým procesom, je to vec veľkého kolektívu, špeciálnych tímov, záležitosťou interdisciplinárnych prístupov k téme. Výpoveď jedného bádateľa môže byť iba dôležitou, hoci aj nezastupiteľnou súčasťou celku, bez ktorej nemožno zostaviť mozaiku skutočného dejinného procesu.

F. Kalousek patril k tým, ktorí videli perspektívy budúcich výskumov v tímových prístupoch, preto budoval katedru prehistórie na kolektívnom princípe, aby mohla riešiť nové úlohy, zodpovedajúce prudkým zmenám v archeologickom dianí. Často to robil na úkor vlastných vedeckých ambícií, aby jeho pracovisko úspešne a novátorsky riešilo úlohy, ktoré sa dovtedy najmä na vysokých školách v takomto rozsahu nerealizovali. Svedčí o tom vybudovanie ústavu na Filozofickej fakulte Univerzity J. E. P., schopného riešiť takto profilované úlohy, a najmä realizácia výskumu v Břeclavi-Pohansku a Těšeticiach. Je objektívnou skutočnosťou, že tu vyrastala a pripravovala sa na budúce povolanie mladá generá-

cia, ktorej prínos pre československú archeológiu je dnes evidentný. I tu treba vidieť prácu *F. Kalouska*, hoci je skrytá v anonymite. Avšak priestor, ktorý vytvoril iným, priniesol už všeobecne uznávané výsledky. I tu je jeho prínos nepopierateľný a dosiaľ azda aj nedocenený.

Významné životné jubileum prof. *F. Kalouska*, ktorý nezištne zasvätil svoj život budovaniu novej spoločnosti a po oslobodení prispel k rozvoju archeológie, je i sviatkom slovenskej archeológie. Do dnešných dní nebolo komplexne zhodnotené jeho životné dielo, aj keď na mnohé stránky jeho bohatej angažovanej činnosti sa naposledy poukázalo pri jeho sedemdesiatich narodeninách. Ak dnes spravodlivo a komplexne hodnotíme a oceňujeme jeho nesporné zásluhy i v slovenskom vedeckom dianí, želáme mu do ďalších rokov života veľa pevného zdravia, radosti a spokojnosti, pretože dielo, ktoré vykonal, bude vždy trvalou súčasťou našej vednej disciplíny, ktorej venoval roky svojho plodného života.

Mnogaja ljeta!

Jozef Vladár

PhDr. Ladislav Bánesz, CSc. — päťdesiatročný

Päťdesiate narodeniny zastihli dr. *Ladislava Bánesza*, CSc., samostatného vedeckého pracovníka Archeologického ústavu SAV v Nitre, v dobrom zdraví, mladíckej sviežosti a medzi dobrými priateľmi, ktorí spolu s ostatnými, najmä československými odborníkmi na výskum paleolitu srdečne blahoželajú a veľa ďalšieho pracovného nadšenia želajú jubilantovi pri dosiahnutí polstoročia archeologicky veľmi plodného života.

Jubilant sa narodil 22. januára r. 1932 v Silici, okr. Rožňava, v rodine lesného inžiniera. Predčasná smrť otca a s tým súvisiace sociálne problémy podstatne ovplyvnili jeho neľahkú mladosť strávenú prevažne v Rožňave, kde absolvoval základné i gymnaziálne štúdium a kde aj roku 1951 zmaturoval. Záujem o archeológiu ovplyvnilo prírodné prostredie rodného Slovenského krasu a mnohé jaskynné náleziská, ktoré motivovali aj jeho prvé študentské archeologické pokusy. Študoval na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (s ročným pobytom v Prahe), kde bol v roku 1956 promovaný.

Citový vzťah k východnému Slovensku ho počas prázdnin zaviedol ako praktikanta do okolia Košíc. Počiatky intenzívnej industrializácie tejto časti východného Slovenska umožnili jubilantovi zaradiť sa v rámci východoslovenskej archeologickej expedície do kolektívu medzitým zomrelého *F. Prošeka*, popredného českého bádateľa paleolitu, ktorý si z jubilanta postupne vychoval vnímavého žiaka a neskôr nástupcu. V hodnotnej publikácii Barca bei Košice — paläolithische Fundstelle (Bratislava 1968) *L. Bánesz* monograficky vyhodnotil *F. Prošekom* začatý výskum tejto lokality eu-

rópskeho významu. Predtým však viacerými čiastkovými prácami, vyplývajúcimi aj zo samostatných výskumov v Seni, Kechneci I (1955, 1960), Tibave (1956), Barci II (1965), Barci III-Svetlej (1965), sa zameral na problematiku aurignacienu, v ktorom rozlíšil hornádsku a potiskú skupinu. Svojou kandidátskou prácou o aurignaciene východného Slovenska (1964) sa dr. *L. Bánesz* zaradil do čela československých odborníkov riešiacich toto obdobie mladého paleolitu.

Aj keď medzitým jubilant absolvoval výskumy stredného paleolitu (Gánovce 1956, Hôrka-Ondrej 1961) a szeletienu (Veľký Šariš 1960), no najmä obsidiánovej industrie gragravettského okruhu (Cejkov 1961—1962, Kašov I 1960—1981) či neolitu (Horné Lefantovce 1958), problematika aurignacienu ostala obľúbenou a dominujúcou témou jeho početných štúdií. Z nich najvýznamnejšie sa dotýkajú otázky pôvodu, triedenia a rozšírenia aurignacienu v Európe. *L. Bánesz* položil moderné základy hodnotenia aurignacienu nielen v Európe, ale aj na Blízkom východe. Jubilantovu chronológiu aurignacienu akceptujú v čoraz väčšej miere aj ďalší európski bádatelia, predovšetkým z území rozšírenia aurignacienu.

K hlavným vedeckým zásluhám jubilanta patrí rozlíšenie najstarších fáz aurignacienu v Európe a zistenie, že sa aurignacien v Európe i na Blízkom východe vyvíjal samostatne z viacerých centier, a to viac-menej rajónovite. Osobitnú pozornosť venoval aj spoločensko-hospodárskej problematike mladého paleolitu a podľa vlastnej štatisticko-funkčnej metódy zistil zákonitosť funkcie zloženia industrie tejktorej lokality a od nej závislého charakteru osídlenia. Priekopnícky posudzoval aj spoločenský život na paleolitických sídliskách; štatisticky dokazuje deľbu práce medzi príslušníkmi paleolitického spoločenstva obývajúceho tieto sídliská. V šľapajách *F. Prošeka* dokázal dr. *Bánesz* etapovitý vývojový cyklus aurignackých skupín v rámci loveckých rajónov a sledoval pohyb týchto skupín v súvislosti s ťahom zveriny. V snahe maximálne vyťažiť spoločensko-ekonomické poznatky zo štiepanej kamennej industrie, získanej výskumom, podarilo sa mu úspešne rekonštruovať život na paleolitických sídliskách, na ktorých rozpoznal aj výrobné ateliéry.

Európsky rozhľad v problematike aurignacienu nadobudol jubilant nielen počas kratších študijných pobytov a stáží v susedných štátoch, ako aj v kvartálnych zahraničných cestách v NSR (1967), ZSSR (1968), no najmä po absolvovaní vyše ročného študijného pobytu zo štipendia Wenner Gren Foundation (1969—1970) vo Francúzsku a Taliansku, pričom sa zdokonalil vo francúzskom jazyku. V roku 1969 sa stal korešpondujúcim členom Istituto Italiano di Paleontologia Umana v Ríme.

Okrem bohatej publikačnej činnosti doma i v zahraničí významné sú zásluhy jubilanta aj v oblasti politicko-organizátorskej činnosti, keď ako člen KSS od r. 1963 úspešne zvládol funkciu predsedu ZO ROH i ZO SZM a napokon viac rokov vykonáva funkciu predsedu ZO ZČSSP. Je aj lektorom OV KSS v Nitre. Jubilant dôstojne reprezentoval slovenskú archeológiu prednáškami na medzinárodných sympóziách a kongresoch s tematikou aurignacienu, čím zabezpečil úctu k slovenskej vede. Medzinárodné uznanie jubilanta zvýrazňuje aj jeho členstvo a funkcia predsedu v X. komisii UISPP pre výskum aurignacienu a gravettienu.

Do ďalších plodných rokov života želáme jubilantovi veľa zdravia i tvorivých síl najmä pri výskume paleolitických sídlisk na východnom Slovensku.

Juraj Bárta

Zasadanie Comité Exécutif a Conseil Permanent UIAS

Pri príležitosti IV. medzinárodného kongresu slovanskej archeológie v Sofii v dňoch 15.—22. septembra 1980 sa konalo zasadanie CE a CP UIAS, ktoré posúdili správu generálneho sekretára o činnosti a stave Únie, správu o príprave a realizácii Encyklopédie dejín európskych národov, prerokovali a schválili doplnky stanov Únie. Ďalej vykonali voľbu nového

prezidenta Únie, generálneho sekretára a doplňujúce voľby členov Comité Exécutif (CE), Conseil Permanent (CP) a Comité D'Honneur (CH). Prerokovali tiež niekoľko ďalších procedurálnych a organizačných otázok.

V správe generálneho sekretára sa konštatovalo, že za uplynulých päť rokov sa zintenzívnila vedeckovýskumná činnosť nielen v slovanských krajinách, ale takmer vo všetkých členských štátoch Únie. Zo širokého interdisciplinárneho aspektu sa riešili zásadné otázky, ktoré spadajú do oblasti Únie. Je potešiteľné, že práca sa úspešne rozvíja a že neustále sa utužuje spolupráca medzi krajinami a jednotlivými inštitúciami. Bolo by potrebné, aby sa táto spolupráca rozvíjala ešte intenzívnejšie, aby sa spoločne riešili hlavné vedecké problémy. Hodnotil sa aj priebeh a výsledky významných medzinárodných sympózií a konferencií, ktoré sa v rámci Únie alebo pod jej záštitou konali v medzikongresovom období v Bulharskej ľudovej republike, Zväze sovietskych socialistických republík, Fínsku, Nemeckej demokratickej republike a v Nemeckej spolkovej republike. Zdôraznila sa nutnosť konania významných a široko koncipovaných sympózií a konferencií, ako aj potreba aktívnejšej činnosti odborných komisí Únie.

Správa sa širšie zaoberala činnosťou CE a CP a konštatovala, že všetky orgány Únie prerokúvali problémy tematického a obsahového zamerania IV. kongresu, aktuálne organizačné problémy a rozvoj spolupráce s ostatnými medzinárodnými úniami, hlavne s UISPP.

CE a CP sa veľmi podrobne a viackrát zaoberali doplňujúcimi návrhmi do stanov Únie. Aby sa činnosť Únie mohla rozvíjať v širšom meradle nielen z hľadiska tematického, ale aj teritoriálneho, bolo rozhodnuté, že v stanovách sa skonkretizuje a upevní vzťah medzi slovanskými a neslovanskými krajinami a že Únia zahrnie aj problematiku stredovekej archeológie vôbec.

Z dôvodov maximálnej angažovanosti členov CE a CP sa v stanovách zakotvila časť o postupe predkladania návrhov na voľbu nových členov, ako aj možnosti uvoľnenia tých členov orgánov Únie, ktorí sa na práci sústavne nepodieľajú.

Ustanovil sa nový orgán — Byro, skladajúci sa z prezidenta, generálneho sekretára a troch členov, ktorých volí CP na dobu piatich rokov. Byro bude pre CE a CP pripravovať materiály k rokovaniam a rozhodnutiam a riadiť činnosť komisií, ďalej bude udržiavať pravidelné kontakty s národnými komitétmi v členských štátoch UIAS, s CE a CP UISPP a riadiacimi orgánmi iných vedeckých únií. Za činnosť Byra bude zodpovedať generálny sekretár. Doplnky stanov boli na schôdzi CP a na plenárnom zasadaní kongresu schválené.

Comité Exécutif a Conseil Permanent prijali uznesenie, že stanovy sa pošlú všetkým členom CE a CP, národným komitétom, generálnemu sekretárovi UISPP a generálnemu sekretárovi CIPSH. Stanovy budú publikované v ruskom, francúzskom a anglickom jazyku. Členským krajinám sa odporúčalo stanovy Únie vydať v národnom jazyku a publikovať v oficiálnom národnom archeologickom časopise.

CP prerokoval správu o stave prác na Encyklopédii včasných dejín európskych štátov, ktorú predložil riaditeľ Centrálneho ústavu starovekých dejín a archeológie Akadémie vied NDR akademik *J. Herrmann*. Konštatoval, že prípravy pokračujú úspešne, prepracúva a doplňa sa heslár. Robí sa všetko pre to, aby sa v roku 1981 mohlo začať s vypracovaním prvého zväzku. Veľmi dobre splnili svoje úlohy národné komitéty.

Podľa stanov Únie sa na každom kongrese CP zvolí nový prezident na nasledujúce obdobie, ktorý až do budúceho kongresu bude automaticky zastávať funkciu prezidenta Únie. Za nového prezidenta kongresu a Únie bol jednomyseľne zvolený vynikajúci vedec, veľký slavista, akademik *Boris Alexandrovič Rybakov*, riaditeľ Archeologického ústavu Akadémie vied ZSSR.

Podľa stanov Únie sa skončilo aj obdobie trvania mandátu generálneho sekretára CP, a tak sa pristúpilo aj k voľbe nového. Na ďalšie 7-ročné funkčné obdobie bol opäť jednomyseľne zvolený prof. PhDr. *B. Chropovský*, riaditeľ Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied.

Comité Exécutif zvolil aj nových členov Byra, CE a CH a predovšetkým zaplnil uvoľnené miesta. Za členov Byra, okrem prezidenta a generálneho sekretára, boli zvolení: akademik *Witold Hensel*, akademik *Joachim Herrmann* a dr. hist. vied *Vladimír Danilovič Baran*. Do CH boli zvolení: prof. dr. *Karl-Heinz Otto*, prof. dr. *Gyula László* a prof. dr. *Kurt Horedt*. Za členov CE a CP zvolili prof. dr. *Herviga Friesingera* z Rakúska, prof. dr. *Jeana Blan-*

koffa z Belgicka a prof. *Carla Jakoba Gardberga* z Fínska. Za členov CP boli zvolení: dr. hist. vied *Peter Donat* a dr. *Hans Jürgen Brachmann* z NDR, dr. hist. vied. *Maria Comşa* z RSR, kand. hist. vied *Piotr Petrovič Toločko* zo ZSSR a kand. hist. vied *Totju Totev* z Bulharska.

CE a CP zo širších aspektov posúdili priebeh doterajších kongresov a došli k záveru, že napriek vytýčeniu hlavnej témy sa tematika zvlášť v sekciách veľmi rôzni, preto podľa vzoru iných medzinárodných únií bude treba vopred posudzovať a schvaľovať námety jednotlivých referátov a až potom ich zaraďovať do programu kongresu. Prediskutovala sa aj otázka kongresových jazykov. Veľký počet rokovacích jazykov neumožňuje kvalitne riešiť danú problematiku, a preto sa uvažuje o ich obmedzení na minimum. Pre skvalitnenie práce kongresov by bolo potrebné vydať hlavné referáty vopred a v jednom zo svetových jazykov. Podobne by to malo byť aj pri referátoch v sekciách.

Konštatovalo sa, že je dostatok dobrých výsledkov, ale aj dosť problémov a veľa úloh, ktoré v záujme úspešného rozvoja slovanskej a stredovekej archeológie treba riešiť. CE a CP vyslovili presvedčenie, že rozvíjaním dobrej a úzkej spolupráce sa práca bude dariť a v medzikongresovom období i na budúcom kongrese sa budú dosahovať lepšie a prenikavejšie úspechy.

Bohuslav Chropovský

IV. medzinárodný kongres slovanskej archeológie v Sofii

V dňoch 15.—22. septembra 1980 pod záštitou člena politického byra Ústredného výboru Komunistickej strany Bulharska a predsedu Národného frontu dr. *Penču Kubadinského* konal sa v rámci Medzinárodnej únie slovanskej archeológie (Union Internationale d'Archéologie Slave) v hlavnom meste Bulharskej ľudovej republiky Sofii na Univerzite Klimenta Ochridského IV. kongres slovanskej archeológie. Vrcholné stranícke a štátne orgány Bulharska venovali tomuto významnému vedeckému podujatiu mimoriadnu pozornosť aj z politického hľadiska v súvislosti s prípravou osláv 1300. výročia vzniku bulharského štátu.

Vedecký, kultúrno-spoločenský a politický význam kongresu, ale aj archeológie v súčasnom období vedecko-technickej revolúcie a spoločenského vývinu zvýraznil v slávnostnom prejave dr. *Penčo Kubadinski.* O mimoriadnom význame vedy a archeológie obšírne hovoril v slávnostnom prejave prezident Bulharskej akadémie vied akademik *Angel Balevski.*

Úspechy a bohaté výsledky bulharskej archeológie za posledné obdobie v otváracom prejave širšie načrtol a osvetlil prezident UIAS a riaditeľ Archeologického ústavu a múzea Bulharskej akadémie vied akademik *Dimitar Angelov.*

Štvrtý kongres svojou obsahovou náplňou nadväzoval na predchádzajúce kongresy, čo umožnilo bilancovať dosiahnuté výsledky v jednotlivých členských štátoch Únie z aspektu medzinárodného a interdisciplinárneho výskumu s hlavným dôrazom na vznik a rozvoj Slovanov a ich politický, kultúrny a hospodársky význam vo svetových dejinách.

Týmto hlavným problémom boli venované dve plenárne zasadania (na začiatku a konci kongresu), ako aj práca v štyroch sekciách a dvoch subsekciách. Odzneli tieto súborné referáty zakladajúcich štátov Únie: Hlavné momenty v rozvoji stredovekej bulharskej kultúry (Bulharsko); Poľudie (Sovietsky zväz); Historický, kultúrny a politický význam Slovanov v strednej Európe (Československo); Sídlisková a spoločenská štruktúra v slovanských krajinách vo včasnom stredoveku (Nemecká demokratická republika), ktoré nielenže bilancovali, ale z marxisticko-leninských aspektov riešili základnú problematiku historického rozvoja, postavenia a významu Slovanov, ich materiálnej a duchovnej kultúry, vzťahu k susedným kmeňom a národom a opačne, ale zároveň načrtli smer ďalšieho bádania na báze širokej medzinárodnej a interdisciplinárnej spolupráce. Vzhľadom na veľký počet prihlá-

sených referátov sa hlavná ťarcha kongresového rokovania preniesla do sekcií.

Prvá sekcia sa sústredila na tému Slovania a ich susedia. V referátoch sa riešil historický, kultúrny a politický vývoj stredoeurópskych Slovanov, vznik prvých štátov, interakcie Slovanov a stepných národov (Avari, Maďari, Kozari, Bulhari, Alani). Zo širšieho aspektu sa pertraktovali tiež vzťahy Slovanov k fínskym kmeňom, slovansko-ruských krajín k volžským Slovanom, ale predovšetkým vzťahy Byzancie k Slovanom a vplyv byzantskej kultúry na kultúru Slovanov v 6.—9. stor. Významné miesto v rámci sekcie mala aj otázka vzťahu Veľkej Moravy k bližším i vzdialenejším oblastiam. Pomerne veľký priestor sa venoval prejavom materiálnej a duchovnej kultúry Slovanov v širších teritoriálnych i chronologických súvislostiach.

V druhej sekcii sa z aspektu archeológie, histórie, lingvistiky a iných vedných disciplín pertraktovala problematika etnogenézy Slovanov. Táto sekcia bola rozdelená na dve podsekcie, jedna riešila tému Etnogenéza a rozsídlenie Slovanov, druhá Život, remeslo a umenie Slovanov. Referáty jednotlivých subsekcií sa síce neprekrývali, zato ani na seba nenadväzovali, čo treba z hľadiska významu problematiky považovať za nedostatok.

V rámci prvej subsekcie sa riešili otázky slovanskej pravlasti, genézy včasnoslovanskej kultúry, problémy przeworskej a čerňachovskej kultúry, včasnoslovanskej kultúry na území východných, južných a západných Slovanov, ale aj problematika pohrebného rítu a odrazu sociálno-ekonomických javov na pohrebiskách. Treba konštatovať, že tu dominovala sovietska veda, ktorá na základe najnovších poznatkov vedeckého bádania prináša prevratné zmeny. Škoda, že táto problematika doteraz nie je spracovaná súborne a že aj v ZSSR sa ešte nevytvoril vyhranený jednotný názor. Nové výsledky terénneho archeologického výskumu však umožňujú robiť širšie závery. Do riešenia tejto problematiky sa veľmi angažovane zapája aj mladá poľská bádateľská generácia, ktorá však v niekoľkých prípadoch oživuje staré autochtonistické teórie a k základným problémom sa stavia len z typologického aspektu. V poslednom období sa na riešení týchto otázok zúčastňuje aj československá archeológia, ktorá však doteraz neprišla s ucelenou koncepciou a v budúcnosti bude treba výskumu a štúdiu tejto problematiky venovať omnoho viacej pozornosti.

V druhej subsekcii sa početné referáty zaoberali materiálnou kultúrou jednotlivých kmeňov a národov od 5. do 15. stor. Riešili sa tu otázky pohrebného rítu a odrazu sociálno-ekonomických javov na pohrebiskách. Ďalší okruh referátov sa sústredil na problematiku jednotlivých remesiel, poľnohospodárstva i obchodu a obchodných ciest. Samostatné referáty boli venované otázkam vojenstva.

Významným prínosom boli príspevky zaoberajúce sa výtvarným umením Slovanov, ako aj ochranou a rekonštrukciou pamiatok, čo sa v takom širokom meradle na sofijskom kongrese pertraktovalo po prvý raz.

Tretia sekcia bola rozdelená na dve podsekcie s témami Vznik sídlisk, hradísk a miest a Štruktúra a rozvoj miest. V rámci nich sa riešili otázky štruktúry osídlenia, teritoriálnej organizácie v 6.—14. stor., vzniku miest, hradísk a hradskej sústavy. Veľká pozornosť sa venovala slovanským osadám a aglomeráciám predmestského typu — typu domu a dvorca.

Prednesené referáty dokumentovali, ako ďaleko postúpil výskum v oblasti štruktúry osídlenia a predovšetkým pri skúmaní otázok sociálno-ekonomického vývoja v 6.—14. stor. Dôkladná a vecná diskusia o problematike štruktúry rozvoja slovanských miest ukázala veľký vedecký a politický význam tejto tematiky, lebo po prvý raz sa v takom meradle podal ich obraz a konfrontácia slovanských miest s mestami iných národov. Rozsiahlym archeologickým výskumom sa dokázala existencia miest u Slovanov, čo doteraz nebolo v historicko-právnej vede jednoznačne prijímané. V rámci tejto sekcie odzneli referáty, ktoré sa zaoberali problematikou vzniku feudalizmu u Slovanov.

Štvrtá sekcia bola venovaná interdisciplinárnemu výskumu, resp. tzv. pomocným disciplínam. Skutočnosť, že do archeologického výskumu sa stále viac zapájajú rôzne spoločenskovedné, ale aj prírodovedné a technické disciplíny, sa markantne odrazila aj na rokovaní kongresu. Prezentovali sa nielen výsledky bádania v rôznych oblastiach, ale nastoľovali sa i vážne problémy, ktoré bude možné riešiť iba na základe širokej interdisciplinárnej spolupráce. Významné miesto na sofijskom kongrese mala onomastika, toponymia, epigrafika, ikonografia, numizmatika, hudba, architektúra,

antropológia, paleodemografia, petroarcheológia, paleobotanika, paleoosteológia, ale aj problematika matematizácie a automatizácie. I keď sa v jednotlivých disciplínach dosiahli pozoruhodné výsledky hlavne v interpretácii archeologických objektov a nálezov, ostáva naďalej nedostatkom, že sa rozbor a štúdium nerobí komplexne, ale iba z aspektu tej-ktorej disciplíny. V budúcnosti bude potrebné referáty z týchto oblastí priamo zaraďovať do sekcií podľa príslušnosti a nevytvárať samostatnú sekciu, čo bráni možnosti širšej konfrontácie.

Široká diskusia, ktorá sa rozvinula v jednotlivých sekciách i mimo nich ukázala, že veľký rozvoj archeológie v jednotlivých štátoch si vyžaduje vedeckovýskumnú činnosť celej Únie i v jednotlivých krajinách uskutočňovať na širšej báze medzinárodnej kooperácie a spolupráce. Pre ďalší úspešný rozvoj archeologického bádania je potrebné aj jej nadetnicko-regionálne rozšírenie. Preto v budúcnosti sa práca Únie a kongresov bude musieť hlbšie zaoberať štúdiom a výskumom historických a kultúrnych vzťahov Slovanov k ázijským a stredomorským štátom a kultúram, hlbšie sa venovať aj skúmaniu a osvetľovaniu interetnických vzťahov a v širšej miere aj vývoju v neslovanských krajinách vo včasnom stredoveku.

Napriek veľkému úsiliu, ktoré organizátori venovali IV. medzinárodnému kongresu slovanskej archeológie, boli aj isté nedostatky. Vyplývali jednak z neúčasti viacerých prihlásených na kongres, jednak z nepružnosti organizačného výboru pri operatívnom zaraďovaní náhradných referátov a pod. To prirodzene vplývalo na aktivitu v jednotlivých sekciách, kde sa prednášky buď prelínali, alebo vôbec nekonali.

Pri príležitosti kongresu bola v Archeologickom múzeu Bulharskej akadémie vied otvorená výstava Bulharská stredoveká kultúra, na ktorej bulharská archeológia prezentovala najdôležitejšie a najefektívnejšie nálezy dokladajúce vysokú kultúrnu, historickú a politickú vyspelosť Bulharov v 6.—14. stor. Ide o reprezentatívnu výstavu, ktorá má veľký medzinárodný význam.

Účastníci kongresu mali možnosť oboznámiť sa pri exkurzii s výsledkami výskumu pernickej pevnosti, s jej stavebnými pamiatkami tráckymi, rímskymi, byzantskými i včasnostredovekými a vidieť veľmi pútavú archeologickú expozíciu pernického múzea. Účastníci kongresu mali možnosť prezrieť si národnú kultúrnu pamiatku — Rílský kláštor, bližšie sa oboznámiť s jeho historickými stavbami a jednotlivými expoziciami. Išlo teda nielen o možnosť poznať dosiahnuté výsledky výskumu, ale aj techniku konzervácie a reštaurácie významných archeologických lokalít, čomu Bulharsko venuje mimoriadnu pozornosť a čo treba obdivovať. V pokongresovej exkurzii mali jej účastníci možnosť omnoho podrobnejšie sa oboznámiť s výsledkami archeologického bádania na klasických lokalitách Pliska, Preslav, Veliko Trnovo a ďalších, ktoré sú systematicky skúmané a novým spôsobom reštaurované.

Veľkú pozornosť venovali kongresu masovokomunikačné prostriedky, ktoré veľmi pohotovo informovali o všetkých podujatiach i o mnohých referátoch.

Na záverečnom plenárnom zasadaní sa konštatovalo, že v medzikongresovom období sa vykonalo veľa práce, intenzívne sa rozvinulo vedecké bádanie a dosiahli sa krásne výsledky vo všetkých členských štátoch Únie. Účastníci kongresu jednoznačne a s uspokojením konštatovali, že je to výsledok práce konanej v mieri, vo vzájomnom porozumení a za účinnej medzinárodnej podpory. Aj pre ďalší rozvoj úspešnej vedeckej práce je potrebný predovšetkým svetový mier, za zachovanie ktorého účastníci pozdvihli svoje hlasy a rozhodli sa vo všetkých krajinách bojovať za riešenie nezhôd pokojnou cestou politického rokovania, a nie z pozície sily.

Účastníci kongresu s veľkým nadšením prijali rozhodnutie Stálej rady Únie, že V. kongres sa bude konať v roku 1985 v Zväze sovietskych socialistických republík.

Bohuslav Chropovský

Historická expozícia „Česi a Slováci v dávnej minulosti"

Po veľkom a všestrannom úspechu, ktorý v roku 1978 dosiahla výstava „Doba Karla IV. v dejinách národov Československa", pripravila sa a sprístupnila na Pražskom hrade v roku 1979 z podnetu Kancelárie prezidenta ČSSR ďalšia veľkolepá — tentoraz dlhodobá — celoštátna historická expozícia — „Česi a Slováci v dávnej minulosti".

Organizátorom a gestorom expozície bol Odbor pamiatkovej starostlivosti Kancelárie prezidenta ČSSR. Celoštátny charakter a kultúrno-výchovné poslanie výstavby si však vyžadovali, aby sa na jej realizácii zúčastnilo viacero popredných vedeckých inštitúcií z celej republiky. Preto v kolektíve prípravnej komisie boli vedeckí pracovníci-špecialisti z Archeologického ústavu ČSAV v Prahe a Brne, Archívu Pražského hradu, Katedry prehistórie Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe, Ústavu československých a svetových dejín ČSAV v Prahe, Archeologického ústavu SAV v Nitre, Historického ústavu SAV v Bratislave a Slovenského národného múzea v Bratislave. Ich úlohou bola nielen odborná spolupráca pri spracúvaní jednotlivých častí scenára a jeho vedeckej a ideovo-politickej verifikácii, ale tiež navrhnúť a zabezpečiť rozsiahly expozičný materiál z rôznych inštitúcií a zbierok v našej republike. Architektonické a výtvarné riešenie výstavby zabezpečilo Výstavníctvo, n. p. v Prahe.

Expozícia predstavuje v prehľade obdobie včasného a vrcholného feudalizmu, vznik a rozvoj prvého spoločného štátneho útvaru na našom území — Veľkej Moravy, vznik a rozvoj přemyslovského štátu a vývoj slovenskej národnosti v rámci uhorského štátu. Široký historický záber expozície sa končí začiatkom 14. stor. v súlade s výraznými hospodárskymi zmenami štruktúry feudalizmu a kľúčovými dynastickými zmenami (vymretie přemyslovskej dynastie v Čechách a Arpádovcov v Uhorsku).

Ideovo-politická koncepcia expozície vychádza z najnovších výsledkov českého a slovenského vedeckého bádania. Svojím pôsobením má prispieť k posilneniu socialistického vlastenectva a národnej hrdosti. Výklad dejín národov Československa načrtáva i v širokých medzinárodných súvislostiach (najmä vo vzťahu k Poľsku, Rusku, Byzancii a štátnym útvarom na území Nemecka).

Náročný expozičný zámer sa realizoval v románskych a gotických častiach Starého paláca na Pražskom hrade. Rozsiahly, horizontálne i vertikálne členený historický interiér výrazne zvýšil optickú účinnosť expozície. Expozičné prvky — systémy pódií, panelov a vitrín — boli rozmiestnené podľa najlepších skúseností z predchádzajúcich výstav. Priestorove i štruktúrou expozičných prvkov nadväzuje hodnotená výstava racionálne najmä na výstavu „Doba Karla IV."

Rozmery výstavných priestorov a vysoké estetické a ideovo-propagačné zámery si vyžadovali sústrediť na výstave veľký počet exponátov. Na prezentáciu uvedenej historickej tematiky sa využili početné novšie archeologické nálezy, exponáty z dávnejšie známych fondov umeleckoremeselnej produkcie včasného a vrcholného stredoveku a písomné i výtvarné pramene. Početné plány, fotografie a farebné diarámy približujú návštevníkovi najkrajšie architektonické pamiatky z územia stredovekých Čiech a Slovenska, prinášajú do komorne ladenej uzavretej expozície i svieži závan krás českej a slovenskej krajiny.

Fotografická, grafická a textová dokumentácia podčiarkuje ideové a obsahové zameranie expozície. Prispieva k zvýšeniu autenticity prezentovaných nálezov a prameňov, zvýrazňuje didaktický charakter expozície, umocňuje jej estetické a etické pôsobenie pri formovaní socialistického svetového názoru a obzvlášť zvýrazňuje polemiku s prežitkami religiózneho, buržoáznonacionalistického výkladu dejín i s ich nepriateľskou, najmä revanšistickou deformáciou.

Vstupný trakt expozície ústi do románskeho suterénu Starého paláca. Po autentickej prezentácii fragmentu opevňovacieho valu pražského hradiska z 9. stor. dokumentuje expozícia v tejto časti príchod slovanských kmeňov na územie Československa a dejiny ich najstarších štátnych útvarov. Zvýrazňuje sa tu idea štátnosti, vyjadrená existenciou Samovej ríše v 7. stor., resp. úspešnou obranou Slovanov proti expanzii Avarov a Franskej ríše v 7.—8. stor. Západná časť románskej siene ilustruje vznik Veľkej Moravy, jej hospodár-

sky, mocenský a kultúrny rozmach, resp. i význam veľkomoravskej tradície pre naše i ďalšie slovanské národy. Vo východnej časti románskej siene sa načrtáva proces vzniku českého štátu od vytvárania územného jadra centralizovaného kniežatstva až po obdobie prehĺbenia feudálnych vzťahov v 11. a 12. stor. Expozícia pokračuje v priestoroch gotického podlažia. V sieni krajinských dosiek sa sústreďujú exponáty ilustrujúce vývoj územia Slovenska v 10. a 11. stor. Zdôrazňuje sa tu výrazný podiel veľkomoravskej slovanskej kultúry v období vytvárania a hospodársko-spoločenskej konsolidácie uhorského štátu. V priestoroch gotickej siene, v priľahlých arkádach a v sieni Karlovho paláca sa sústreďujú exponáty dokladajúce vyspelú kultúru románskych Čiech od konca 12. a zač. 13. stor. a svedčiace o rozvoji výrobných síl najmä v rodiacich sa stredovekých mestách. Samostatný úsek výstavy sa tu venuje vývoju Pražského hradu v 9. až 12. stor. a názornej analýze štruktúry feudálnej spoločnosti v přemyslovskom štáte.

V priestoroch tzv. starej registratúry sa umiestnila časť expozície dokumentujúca paralelne obdobie 12. až začiatku 14. stor. na Slovensku. Ilustruje sa tu štruktúra dozrievajúcej uhorskej feudálnej spoločnosti a štátne organizačné formy. Zvláštny dôraz sa kladie na prezentáciu nových poznatkov o rozvoji slovenského etnika na území Slovenska i o uplatnení slovanského elementu v celej sústave stredovekého uhorského štátu.

Česká i slovenská časť expozície venuje veľkú pozornosť kultúrnemu vývoju v našich krajinách. Proti unifikujúcim kultúrnym činiteľom, ako je románsky a gotický sloh, resp. i uniformizujúce tendencie feudalizmu a kresťanstva, nenecháva koncepcia expozície nikoho na pochybách o tom, že v kultúre našich predkov sa prejavujú mnohé špecifické prvky, ako odraz starších tradícií, etnických a historických daností, ktoré boli základom pri vytváraní stredovekých národností i podmienkou etnickej životaschopnosti.

Záverečná časť expozície sa nachádza v tzv. stĺpovej sieni. Sústreďujú sa tu najvýznamnejšie doklady kultúrnej a štátnej tradície Čechov a Slovákov, ich vzájomných vzťahov s hodnotením historických tradícií najmä v období od národného obrodenia po súčasnosť. Symbolicky sú tu vystavené i faksimile českých korunovačných klenotov a významné umelecké diela inšpirované národnou minulosťou.

Možno konštatovať, že nová expozícia „Česi a Slováci v dávnej minulosti" má veľký kultúrny a ideovo-politický význam. Je určená najširším vrstvám pracujúcich, najmä mládeži. Zároveň však plní i funkciu celoštátnej historickej expozície, umožní v značnej miere aktívnejšie využiť i pamiatky Pražského hradu a má plniť i funkcie reprezentačné a štátnopropagačné.

Tvorivý kolektív mal na spracovanie a oponovanie libriet i scenárov, výber exponátov a realizáciu celej expozície rekordne krátky čas — pol roka. Vďaka dobrej koordinácii, obetavosti členov organizačnej komisie i ochotnej spolupráci zainteresovaných inštitúcií sa však podarilo dodržať plánovaný harmonogram tak, že otvorenie výstavy sa uskutočnilo v rámci programu osláv 35. výročia Slovenského národného povstania. Na slávnostnej vernisáži sa zúčastnil prezident republiky dr. *Gustáv Husák*, ďalší poprední predstavitelia strany, štátu a československej vedy a kultúry. Je dobré, že na expozícii sa dôstojným spôsobom podieľali slovenské vedecké inštitúcie. Hmotné, výtvarné a písomné pramene, svedčiace o dejinách Slovenska v tzv. temných storočiach stredoveku, objektívne prezentujú tvorivý podiel predkov dnešných Slovákov na vytváraní kultúrneho a civilizačného milieu v stredoveku v Karpatskej kotline i vo vzťahu k susedným oblastiam. Zvýrazňujú sa tu i nové objavy o dôležitých a doteraz nie celkom docenených prvkoch v hospodárskej základni stredoveku, ako sú nerastné bohatstvá v hornatých častiach Slovenska. Treba napokon pri konfrontácii všetkých prameňov dokumentujúcich počiatky našich národných dejín s uznaním kvitovať novátorské výsledky, ktoré dosiahlo archeologické bádanie na Slovensku. Mnohé z týchto objavov sú známe len úzkemu kruhu odborníkov, ale ešte sa nedostali do povedomia domácej verejnosti, nehovoriac ani o zahraničí. Široká prezentácia najnovších výsledkov archeologického výskumu v kontexte rozvoja slovenskej historiografie v tom najširšom ponímaní na tejto dlhodobej expozícii, ktorá potrvá až do roku 1985 a prehliadnu si ju pravdepodobne státisíce domácich i tisícky zahraničných návštevníkov, má teda značný ideovo-výchovný a propagačný význam.

Alexander Ruttkay

Medzinárodná konferencia o strednej a mladšej dobe bronzovej

V rámci 21. medzinárodného vysokoškolského týždňa (21. Internationale Hochschulwoche) sa v čase od 6. do 10. októbra 1980 v Tutzingu pri Mnichove konala vedecká konferencia „Urgeschichte Südosteuropas zwischen 1600—1000 v. Chr.". Konferenciu z odbornej stránky organizovala a viedla univerzita Kiel, menovite prof. *Bernhard Hänsel*, a finančne i organizačne zabezpečovala Südosteuropa-Gesellschaft. Bohatý program rokovania bol rozvrhnutý na štyri dni, piaty deň bol určený na celodennú exkurziu do oblasti pravekej ťažby medi v Mitternbergu pri Bischofshofene.

Obsiahly úvodný referát „Südosteuropa vom 16. bis 10. Jahrhundert v. Chr." predniesol *B. Hänsel*. Venoval sa vzájomným kontaktom pevninového a ostrovného Grécka k severnejším oblastiam Balkánskeho polostrova v uvedenom období. Značnú časť referátu upriamil na problematiku absolútneho datovania, hlavne na tri fixné časové míľniky: r. 1600 pred n. l. — dovršenie historického vývoja archeologických kultúr staršej doby bronzovej (v čs. ponímaní); r. 1200 pred n. l. — horizont Riegsee, Peschiera, prelom strednej a mladšej doby bronzovej; 8. stor. pred n. l. — grécka kolonizácia, prelom doby bronzovej a doby železnej. Pozornosť venoval otázkam synchronizácie dát C_{14} a dát získaných pomocou klasických archeologických metód i synchronizáciou jednotlivých archeologických kultúr a chronologických systémov. Po ujasnení otázok kategórie času sa obšírne zapodieval historickou a sociálno-ekonomickou situáciou daného teritória.

Ďalšie prednesené referáty možno rozdeliť do niekoľkých skupín. Značná pozornosť sa venovala kontaktom východostredomorských civilizácií so severnejšími oblasťami. K tejto problematike sa viazali referáty *Ch. Podzuweita* — „Troja und die mykenische Welt", *R. V. Katinčarova* — „Thrazien und Troja in der jüngeren Bronzezeit und in der älteren Eisenzeit", *A, Vulpeho* — „Bronzezeitliche Kulturbeziehungen zwischen Rumänien und Griechenland" a referát *A. Hochstetterovej* — „Spätbronzezeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum", ktorý vychádzal z pozoruhodných výsledkov výskumnej expedície univerzity v Kiele na lokalite Kastanas.

Organizátori konferencie venovali značný priestor sumarizujúcim prednáškam, v ktorých sa odborníci z jednotlivých krajín zapodievali históriou rôznych oblastí juhovýchodnej Európy: *H. Chrysantaki-Koukouli* — „Die ältere Eisenzeit auf Thasos", *M. Korkuti* — „Gli ubitati dell'epoca del tardo bronzo e del ferro nel territorio dell'Albania Sud-Occidentale", *F. Prendi* — „L'âge du bronze et le premier âge du fer en Albanie", *T. Kovács* — „Die Bronzezeit in Ostungarn — Neue Forschungsergebnisse aufgrund der Grabungen im Gräberfeld von Tiszafüred", *T. Kemenczei* — „Die Spätbronzezeit in Ostungarn", *V. Furmánek* — „Das Gebiet der Slowakei zwischen 1600 und 1000 v. u. Z.".

Početný bol aj tematický okruh prednášok zoznamujúcich účastníkov konferencie so závažnými novými výskumami, ktoré priniesli materiál umožňujúci ďalej precizovať existujúce schémy historického vývoja v druhej polovici druhého tisícročia pred n. l.: *D. Grammenos* — „Bronzezeitliche Forschungen in Ostmazedonien", *I. Georgiev* — „Siedlungs- und Grabfunde aus der zweiten Hälfte der Bronzezeit in Nordwestbulgarien", *N. Tasić* — „Neue Ergebnisse in der Erforschung der frühen und mittleren Bronzezeit im Jugoslawischen Donauraum", *M. Irimia* — „Die Bronzezeit in der Dobrudscha im Lichte neuer Entdeckungen", *O. Trogmayer* — „Gräberfelder der Bronze- und Eisenzeit in Südungarn" a *L. Olexa* — „Siedlungen und Gräberfelder aus Nižná Myšľa in der Ostslowakei".

Posledná skupina referátov bola síce rôznorodá, no vhodne doplňovala celkovú náplň vysokoškolského týždňa. Bronzovou industriou sa v referáte „Die Hortfunde der jüngeren Bronzezeit in Ostjugoslawien" zapodieval *R. Vasić*. Monotematická bola prednáška *H. G. Hüttela* — „Pferd und Wagen in Südosteuropa zwischen dem 16. und 10. Jahrhundert v. Chr." a *V. Pingela* — „Goldgefäße Südosteuropas". Pravekej ťažbe surovín na geograficky odlišných územiach sa venoval *H. J. Unger* — „Pangaion — ein Gebirge und sein Bergbau" a *C. Eibner* — „Neuere Bergbauforschung im Mitternberg-Revier", ktorého prednáška bola teoretickým úvodom k nasledujúcej celoden-

nej exkurzii. Otázkami metalurgie bronzu sa v prednáške mimo pôvodne stanoveného programu zapodieval *K. Goldmann.*

Považujem za potrebné priradiť k odbornej časti programu vedecky fundovaný komentár trasy exkurzie, po ktorej účastníkov slovom sprevádzali *M. Menke* a *C. Eibner,* ktorí sa neuspokojili s púhym poukazovaním na archeologické lokality, ale použili ich ako ilustračný materiál pri výklade najrôznejších otázok strednej a mladšej doby bronzovej, ako aj ďalšieho historického vývoja Bavorska a Tirolska.

Celý vysokoškolský týždeň predstavoval mimoriadne vydarenú akciu zo stránky vedeckej, organizačnej i spoločenskej. Vďaka za to patrí menovite univ. prof. Dr. *Bernhardovi Hänselovi* a Dr. *Rolandovi Schönfeldovi.* Prerokovali sa veľmi zložité otázky absolútnej i relatívnej chronológie strednej a mladšej doby bronzovej, otázky synchronizácie jednotlivých archeologických kultúr juhovýchodnej Európy, prezentovala sa rozsiahla materiálna kultúra študovanej oblasti, riešili sa otázky spoločensko-ekonomické, študovali sa trendy vedúce k špecializácii remesiel, prerokovali sa pokusy riešiť etnicitu archeologických kultúr doby bronzovej a nastolili sa ďalšie pálčivé problémy terénneho i teoretického výskumu. Bolo úspechom konferencie, že sa jej organizátorom podarilo zvolať rozsiahly tím tvorivých pracovníkov z deviatich európskych krajín, ktorí mali možnosť nadviazať potrebný osobný kontakt a zorganizovať spoluprácu vo všetkých okruhoch študovaných problémov.

Václav Furmánek

Jiří Svoboda: Křemencová industrie z Ondratic. K problému počátků mladého paleolitu. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně. Ročník IX, sv. 1. Academia, Praha 1980. 112 strán, 26 tabiel, 41 obrázkov, 4 obrázkové tabuľky, anglické resumé.

Autor sa vo svojej publikácii opiera o diplomovú prácu, založenú na rozbore bohatej kremencovej industrie z Ondratíc. Prínosom knihy je rozbor prvotnej i druhotnej úpravy tzv. sprievodnej industrie, predovšetkým jadier i úštepného materiálu, lebo pri rozboroch kamennej industrie sa do popredia dostáva hodnotenie technológie výroby kamennej industrie, najmä pri otázkach prechodu zo staršieho do mladého alebo neskorého paleolitu. Problematika tohto prechodu má totiž zásadný význam aj pri riešení otázky kontinuity alebo diskontinuity vývoja neandertálskych foriem k človeku dnešného typu.

J. Svoboda mal k dispozícii veľký počet zberového materiálu, nahromadeného v priebehu takmer jedného storočia. V tomto období sa nálezový materiál z Ondratíc rôzne klasifikoval a určoval do staršieho a stredného paleolitu, extrémne do magdalenienu alebo dokonca až mezolitu — väčšinou však do rôznych fáz aurignacienu, zväčša staršieho. Podľa vládnúcej nomenklatúry v prvej polovici 20. stor. boli artefakty z Ondratíc označené aj ako starší alebo předmostecký solutrén. Najčastejšie sa kremencová industria z Ondratíc dáva do súvisu so staršou fázou aurignacienu a na základe niektorých typov aj s prechodnými industriami medzi stredným a mladším paleolitom.

Odlišná klasifikácia ondratických nálezov bola v značnej miere ovplyvnená aj rôznorodosťou kamennej suroviny, v ktorej dominovali hlavne kremence a rohovec. Spoločný výskyt týchto surovín sa nepodarilo s istotou dokázať ani novšími sondami, takže na základe viacerých súčasných pozorovaní je pravdepodobné, že tu šlo o dve fázy osídlenia; v spodnej vrstve vystupovali najmä kremence, vo vyšších polohách zase rohovce. Tento predpoklad však nie je spoľahlivo overený.

Technologický a morfologický rozbor sa opiera o veľký počet nálezov kamennej industrie (vyše 11 500 exemplárov). Autor vychádza zo surových a pripravených jadier, pri ktorých rozoznáva jednozákladňové i viaczákladňové ploché jadrá s úpravou alebo bez úpravy ťažobnej plochy, diskovité a guľovité typy, typy s bočnou alebo prednou hranou a typy s kolmou úpravou. V ďalšom pracovnom procese vznikli vyťažené jadrá s negatívmi tzv. cieľových úštepov alebo čepelí (jadrá ploché, diskovité, hranaté, hranolovité, polguľovité, jadrá s bočnými hranami, kolmou úpravou, prednou hranou a nepripravované jadrá).

Podobnú pozornosť venoval autor úštepom a ich výrobe. Do prvej fázy výroby zaradil úštepy, ktoré vznikli obitím surového jadra a na hornej strane majú prírodnú lomovú plochu alebo aj pôvodnú plochu povrchovej kôry. Do druhého stupňa zaradil úštepy s plošnou úpravou hornej dorzálnej strany, ktoré vznikli buď preparáciou jadier, alebo v priebehu príprav jadier na polovýrobky-polotovary. Do tre-

tieho stupňa patria cieľové úštepy s dorzálnymi stranami, na ktorých sú stopy po predchádzajúcom úštepe.

Celý tento proces dokladá autor nielen kresbami, ale aj štatistickým prehľadom podielu tzv. odpadového materiálu vo výrobnom procese.

Na základe primárnych i sekundárnych znakov kamennej industrie z Ondratíc sa autor pokúsil rekonštruovať aj výrobný proces kremencovej industrie na tejto lokalite.

Pri typologickom rozbore hotových nástrojov vychádzal *J. Svoboda* zo súčasného stavu hodnotenia kamennej industrie. Okrem bežne označovaných typov si pritom všimol aj odlišnosti od zaužívanej terminológie. Tento prístup považujem za správny, lebo bral do úvahy i nezrovnalosti pri určovaní kamenných nástrojov podľa typológie *D. de Sonneville-Bordesovej*.

Podľa autorovho rozboru kamenných nástrojov boli pomerne početne zastúpené škrabadlá, pričom ich podiel dosahoval štvrtinu všetkých nástrojov (26, 31 %). Najpočetnejšiu skupinu tohto typu nástrojov reprezentovali škrabadlá na rôznych úštepoch, čepeliach a vysoké škrabadlá. Menej ich bolo na aurignackých a vyčnievajúcich čepeliach. Podľa rozobraných škrabadiel však niet pochýb o tom, že ide o bežné typy vyskytujúce sa v aurignaciene strednej Európy. Podiel rydiel (IB = 8,33) a ich skladba na čele s klinovými rydlami na zlomených čepeliach alebo čepeľovitých úštepoch tiež naznačuje orientáciu kamenných nástrojov k aurignacienu.

Medzi kamennými hrotmi rozlišuje autor predovšetkým súmerné hroty moustierske a levalloiské. Početné driapadlá podrobil nielen typologickému, ale aj morfologickému rozboru a považuje ich za archaické prvky v kamennej industrii, podobne ako vrubované a zúbkované nástroje.

Vychádzajúc z technologického a typologického rozboru kamennej industrie z Ondratíc je autor ochotný vidieť v nej prechodnú fázu medzi stredným a mladým paleolitom s rozhodujúcim významom levalloiskej techniky popri výraznom podiele moustierskych elementov, najmä driapadiel a hrotov moustierskeho a levalloiského typu. Takýto podiel kamennej industrie porovnáva s tzv. bohunicienom, datovaným na začiatok mladého paleolitu.

Ďalšiu fázu regionálneho vývoja dokladá autor celým vývojom mladopaleolitického osídlenia — szeletienom, s dôrazom na rohovcovú a rádiolaritovú kamennú surovinu a na zachovávanie levalloiskej techniky popri technike čepeľovej. Okrem toho predpokladá ešte určitú mladšiu fázu aurignackého osídlenia, ktoré podľa jeho názoru uprednostňovalo rohovce pred kremencami.

Odhliadnuc od konštatovaní, ktoré na základe technologického rozboru študovaných nálezov sú v podstate zdôvodniteľné, v závere autor predpokladá, že ondratická industria tvorila prechodnú fázu medzi stredným a mladým paleolitom v rámci „bohunicienu", ktorý tak svojím vekom, ako aj technologicko-typologickými princípmi vyhovoval podmienkam prechodného obdobia.

Ladislav Bánesz

R. Kuper — H. Lohr — J. Lüning — P. Stehli — A. Zimmermann: Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 9, Gemeinde Aldenhoven, Kreis Düren — mit Beiträgen und unter Mitarbeit von J.-P. Farruggia, J. Hahn, K.—H. Knörzer, J. Schalich. A. Zimmermann: Die bandkeramischen Pfeilspitzen aus den Grabungen im Merzbachtal. Beiträge zur neolithischen Besiedlung der Aldenhovener Platte II. Rheinische Ausgrabungen, Band 18, Teil I — Text. Teil II — Tafeln und Katalog, Teil III — Beilagen. Rheinland-Verlag Bonn 1977. 432 + 194 strán, 124 + 55 obrázkov, 81 obrázkových tabuliek, tabely, 12 príloh (plánov).

Skupina archeológov z Kolína nad Rýnom, pracujúca na výskume neolitického osídlenia Aldenhovenskej plošiny v miestach devastovaných povrchovou ťažkou hnedého uhlia, publikuje ďalšie zväzky o výsledkoch výskumu v údolí potoka Merzbach, na lokalite Langweiler 9. Piati hlavní autori a ďalší štyria spoluautori predkladajú výsledky veľkého záchranného výskumu sídliska zaberajúceho plochu takmer štyroch hektárov. Práca má všetky pozitívne znaky kolektívneho diela, zároveň je však negatívne poznačená aj tým, že ide o jedno zo série sídlisk. V dôsledku toho autori na jednej strane vedome alebo i podvedome disponujú poznatkami zo všetkých okolitých sídlisk, ktoré zatiaľ nie sú publikované, na druhej strane, najmä v oblasti interpretácie, niektoré závery akoby ostávali v rezerve a autori sa k nim chcú vrátiť zrejme na inom mieste.

V úvodnej časti *J. Lüning* vysvetľuje a zdôvodňuje zvolený spôsob publikovania. Z viacerých argumentov vyplýva, že autorský kolektív zvolil v súčasnosti najschodnejšiu cestu s cieľom postupne a samostatne zverejňovať všetky sídliskové jednotky z údolia Merzbachu. Ťažisko spočíva v spracovaní pôdorysov stavieb, jám, keramiky a kamennej industrie s tendenciou využiť aj ďalšie javy a nálezy. V záverečnej monografii nie je možné publikovať o nálezisku všetky známe a potrebné dáta. Údaje o objektoch a nálezoch sú obsiahnuté v podobe zakódovaných znakov v jednotlivých tematických katalógoch, ktoré sa postupne spracúvajú na samočinnom počítači CDC kolínskeho výpočtového centra. Formu a spôsob strojového spracovania dát vysvetľuje v samostatnej kapitole *A. Zimmermann*. Každý druh objektov a nálezov má osobitný formulár so zakódovaním všetkých potrebných údajov.

Podobne ako v monografii o Langweileri 2 *J. Schalich* opisuje vývoj pôd a krajinného reliéfu v priebehu posledných 8000 rokov. Lokalita Langweiler 9 v neolite bola výrazným až o 85 cm vyšším ostrohom nad potokom Merzbach. Pedologické pozorovania sú veľmi cenné a podobné štúdium by si zasluhovali viaceré náleziská kultúry s lineárnou keramikou.

R. Kuper pokračuje podľa schémy uplatnenej v práci o lokalite Langweiler 2 v spracúvaní pôdorysov domov. Zo 17 pôdorysov ani jeden nie je úplný,

viac ako polovica sa zachovala len torzovite. Autor ich len stručne charakterizuje a konštatuje diferencie v šírke „jarma" a domu i orientácie v porovnaní s chatami na lokalite Langweiler 2. V monografii o sídlisku Langweiler 8 budú spracované všetky stavby z celého údolia.

J. Lüning na 40 stranách sa pokúsil podrobiť detailnej a objektívnej analýze všetky druhy jám na sídlisku. Autor zhrnul známe i novšie poznatky o sídliskových jamách a vypracoval celý systém znakov, vlastností a dát, ktoré zakódoval do troch samostatných formulárov. Po preštudovaní formulárov a zakódovaných znakov si čitateľ kladie otázku, k akému výsledku táto detailná analýza, začínajúca sa už náročným výskumom a dokumentáciou, povedie. Detailnému opisu s mnohými metrickými údajmi zodpovedá aj spôsob analýzy a klasifikácie jám so snahou kvantifikovať čo najviac vlastností. Neolitické jamy doteraz ešte neboli analyzované tak detailne a pomocou takého aparátu. Doterajšie výsledky tejto analýzy nie sú celkom nové. Typy jám možno klasifikovať aj empiricky a u niektorých druhov i funkcia sa zdá byť jasná, najmä pokiaľ ide o podlhovasté jamy pozdĺž kolových stavieb. Pozoruhodné sú zistenia, že v kotlovitých jamách je podstatne viac nálezov, ako v stavebných a exploatačných jamách vedľa domov. Je zrejmé, že výsledky z lokality Langweiler 9 nemožno generalizovať. Napr. na sídliskách želiezovskej skupiny, kde nachádzame celé série kotlovitých jám i stavebné jamy vedľa domov, je situácia v tomto smere dosť odlišná. V kotlovitých jamách, v ktorých s veľkou pravdepodobnosťou treba vidieť zásobnicové jamy, je najmenej nálezov; ich početnosť v jame závisí od spôsobu zasypania a vzdialenosti od domov. Výskyt nálezov v stavebných jamách na sídliskách západného Slovenska je dosť variabilný. Ak sa jamy vyskytujú pozdĺž celých domov a po oboch stranách, vtedy možno registrovať nerovnomerné rozmiestnenie nálezov. Po jednej strane domu býva viac nálezov ako na strane druhej, rozdiely sú i v rámci dlhých jám vedľa domu a množstvo nálezov po dĺžke jamy kolíše.

J. Lüning uvažuje o možnosti, že podlhovasté jamy sa počas trvania domu viackrát obnovovali a pritom mohli slúžiť na zachytávanie dažďovej vody. Domnievam sa, že v takom prípade by sa boli v jamách zachovali nejaké stopy po ich opätovnom napĺňaní vodou a postupnom zaplňovaní. Skôr sa nazdávam, že počet nálezov závisel od toho, ako dlho bola jama po splnení exploatačnej funkcie otvorená, resp. ako rýchle bola zasypaná. O vodnom hospodárstve v neolite sme zatiaľ informovaní nedostatočne. Ide vlastne len o ojedinelé objekty, ktoré možno považovať za studne (posledný objav v Mohelnici na Morave). Samostatný typ jám na sídliskách predstavujú asi skutočné hliniská a tie mohli mať v podstate len dve funkcie: buď zastupovali stavebnú jamu a vyťažená hlina sa použila na stavbu domov, alebo sa v nich ťažila hlina na bežnú každodennú potrebu príslušného domu či celej osady.

Autor rozlíšil dva druhy jamových komplexov. Určitý rozpor je pri určovaní rozmerov kotlovitých jám v porovnaní s podobnými jamami zo sídlisk z obdobia želiezovskej skupiny, ako aj z iných najmä mladších pravekých sídlisk. Klasické kotlovité jamy, obyčajne považované za zásobnicové, majú vždy priemer dna väčší než priemer zachovaného ústia jamy. Priemerná dĺžka ústia jám na lokalite Langweiler 9 je o pol metra väčšia než dĺžka dna. Podlhovasté kotlovité jamy zrejme tento pomer trochu skresľujú. Domnievam sa však, že hlavné skreslenie spôsobili závaly stien, ktoré podstatne zdeformovali zrejme lichobežníkový tvar jamy. Interpretáciu a sledovanie viacerých súvislostí bude autor publikovať po spracovaní všetkých preskúmaných sídlisk. Až potom bude možné v plnom rozsahu zhodnotiť funkčnosť a efektívnosť numerickej deskripcie jám na sídlisku kultúry s lineárnou keramikou.

Podrobne je opísaný tvar a priebeh opevnenia pozostávajúceho z priekopy s troma bránami. Dĺžka celej priekopy je 341,6 m, najväčší priemer lichobežníkovitej opevnenej plochy o rozlohe 8200 m^2 je 120 m. Východiskom pri vyhodnotení priekopy je 83 profilov, z ktorých viac ako polovica je v práci výstižne opísaná so zameraním hlavne na stratigrafiu a datovanie priekopy. Priekopa bola podľa pozorovaní na viacerých profiloch vykopaná dvakrát, ale pravdepodobne po zaplnení do určitej výšky ju celú opäť vykopali a vyčistili. *J. Lüning* a *P. Stehli* hovoria o priekope 1 a 2, medzi ktorými však nie je známy časový odstup. Zachovaný inventár pochádza vlastne len z mladšej priekopy. Význam opevnenia a vysvetlenia jeho funkcie znižuje fakt, že priekopa predstavuje vlastne poslednú stavebnú aktivitu na lokalite. V areáli opevnenia chýbajú pôdorysy domov a autori správne konštatujú, že niet nijakých dôvodov, kvôli ktorým by sa nezachovali pôdorysy domov ako v ostatnej časti osady. Z nálezovej situácie nevyplýva zatiaľ funkcia fortifikácie. Bude treba hľadať pôvod myšlienky budovania opevnení v kultúre s lineárnou keramiku vôbec a na jej západnej periférii zvlášť. Ide teda o to, či táto idea prišla sem z juhovýchodnej a strednej Európy, teda či ide o jav civilizačný na rozhraní stredného a neskorého neolitu, alebo či výstava opevnení na sklonku vývoja lineárnej keramiky vyrastala z doposiaľ nerozpoznanej miestnej tradície, ktorú by reprezentovalo opevnenie Eilsleben, skúmané *D. Kaufmannom*. V tejto súvislosti sa do popredia opäť dostáva dôležitosť detailnej synchronizácie lineárnej keramiky z jednotlivých území od Karpatskej kotliny až po Dolné Porýnie. Ako je podľa súčasných poznatkov známe, v Karpatskej kotline sa budovanie fortifikácií začína najskôr začiatkom Protolengyelu. Preto vzniká otázka, či fortifikácie Dolného Porýnia chronologicky korešpondujú so stredoeurópskou vlnou fortifikačných stavieb, alebo predstavujú nezávislú vývojovú líniu.

P. Stehli spracoval keramiku tým istým spôsobom ako v predchádzajúcej publikácii o lokalite Langweiler 2. Prebral všetky znaky tvarov a ornamentu keramiky z lokality Langweiler 2 a doplnil ich novými znakmi. V tejto práci však chýbajú detailnejšie katalógy keramiky deponované na pracovisku, ktoré zostávajú nepublikované. V recenzovanom zväzku sa nachádza katalóg jám, v ktorom sú podľa stanoveného kľúča opísané jamy a ich obsah so základnými

kvantitatívnymi údajmi o zdobenej i nezdobenej keramike. Odhliadnuc od jám, ktoré neobsahovali žiadne keramické nálezy, v 282 jamách s keramikou bolo v priemere len 6,5 zdobených črepov. Je to veľmi málo pre potreby detailnej periodizácie celého sídliska. Za týchto okolností použitie kvalitatívnej analýzy bolo vlastne jediným možným postupom pri datovaní jednotlivých objektov a vývoja celého sídliska. Uvedené súbory však nestačia v plnom rozsahu na určenie následnosti pri paralelnosti jednotlivých budov. Z hľadiska modelu osídlenia, ktorý sa v podmienkach údolia Merzbachu i celého širšieho okolia konštruuje, je datovací materiál kvantitatívne sotva na hranici štatistického prahu. Aj z toho dôvodu bude treba hľadať ešte iné možnosti internej periodizácie jednotlivých sídlisk i celého regiónu.

H. Löhr a *A. Zimmermann* v spolupráci s *J. Hahnom* sa podieľajú na spracovaní štiepanej industrie a urobili to zodpovedne, so snahou o maximálne využitie a postrehnutie vypovedacej schopnosti materiálu po typologickej stránke a najmä v hospodársko-spoločenskej sfére. S prihliadnutím na doterajšie výsledky a ich kritické posúdenie autori vypracovali detailný systém opisu a analýzy 3000 silexových artefaktov zo sídliska Langweiler 9. Vypracovali veľmi podrobný kód pre počítače. Veľa pozornosti venovali pôvodu a transportu silexových surovín a spôsobu i miestu ich výroby. V tejto štúdii nájdeme veľa nových i starších modifikovaných úvah o celom súbore problémov súvisiacich so štiepanou industriou (baníctvo, transport, výmena, protihodnota, distribúcia, funkcia nástrojov, genéza, vzťahy k predneolitickým industriám, akulturácia atď.) Práca je najmä v interpretačnej oblasti poznačená tímovým prístupom k riešeniu problémov a obsahuje veľké množstvo rôznorodých informácií, takže ich v tejto recenzii nemožno podrobne sumarizovať a komentovať. Platí to aj o výsledkoch početných kvantitatívnych a porovnávacích analýz zhustených v diagramoch a tabuľkách, ktoré patria k najväčšiemu prínosu práce.

Autori hľadali aj funkčné vysvetlenie určitých zoskupení nástrojov v sídliskových objektoch. Prišli k zaujímavému poznatku. V jednej skupine jám sú prevažne rydlá a strelky, ktoré asociujú s koncovými retušami, v druhej skupine jám sa nachádzajú predovšetkým čepieľky s leskom i laterálnymi retušami, škrabadlami a otĺkačmi. Prvé zoskupenie nástrojov autori interpretujú ako nástroje „na výrobu nástrojov" a druhé ako nástroje „na prípravu potravy". Súčasne dospeli k záveru o deľbe činnosti podľa pohlavia: muži vyrábali nástroje a ženy pripravovali potravu. Samozrejme tu možno namietnuť, že niektoré rozhodujúce výrobné činnosti, ako napr. žatva, boli záležitosťou celého kolektívu. Autori prinášajú veľa úvah o surovinách na výrobu štiepaných nástrojov, o ich transporte i formách výmeny. Prikláňajú sa k názoru, že doložený diaľkový transport kamenných surovín je skôr dokladom intenzívnych a všestranných diaľkových kontaktov vôbec. Autori odmietajú systém expedícií pri zaobstarávaní kamenných surovín, rátajú skôr s dobre fungujúcim výmenným systémom. Langweiler 9 bol podľa nich napríklad pripojený k výmennému systému sprostredkujúcemu pazúriky na východ a bazaltové amfibolitové kliny a sekery z východu na západ. Autori idú vo svojich predpokladoch ešte ďalej a uvažujú dokonca o obchode s hotovými nástrojmi. Ich hodnota sa mala určovať časom potrebným na výrobu artiklu výmeny prostredníctvom obchodu. Citované etnografické paralely považujú za aplikovateľné aj na obdobie lineárnej keramiky. Autori sú si vedomí možných dôsledkov používania pojmu obchod v tomto období a vysvetľujú, že pritom nešlo o akumuláciu nadvýrobku. Potom však nemožno hovoriť o obchode. Predsa len bude vhodnejšie v tomto období pre podobný spôsob výmeny artiklov používať termín naturálna výmena. Autori sami pripúšťajú možnosť, že všetky artikly výmeny sa dali nahradiť výrobkami z miestnych zdrojov. Nešlo teda o hospodársky nevyhnutnú výmenu a na ňu nadväzujúci diaľkový transport.

Spotreba surovín i možnosti ich získania boli v rôznych obdobiach a v rozličných podmienkach odlišné. Napr. na viacerých západoslovenských sídliskách z obdobia želiezovskej skupiny a staršej lengyelskej kultúry sú pomerne časté nálezy jadier dokladajúcich miestnu výrobu nástrojov z poľských surovín alebo z obsidiánu. Na druhej strane z toho istého obdobia poznáme lokality, na ktorých sú početnejšie zastúpené hotové nástroje než odpadový materiál a polosuroviny, pričom výrazne chýbajú jadrá. V tomto smere veľa závisí od miestnych podmienok, resp. dostupnosti zdrojov surovín a preto generalizácia nebude ľahká.

V každom prípade celá stať o štiepanej industrii patrí medzi najlepšie práce tohto druhu. Obsahuje množstvo informácií rôzneho charakteru a iste sa stane dobrým zdrojom poučenia a nasledovaniahodným vzorom.

J.-P. Farruggia spracoval brúsené kamenné nástroje. Vzhľadom na rozlohu sídliska i počet jám je 33 fragmentov takýchto nástrojov pomerne málo. Po detailnej metrickej analýze nástrojov Dolného Porýnia autor zistil štyri základné typy. Aj tam, podobne ako na nástrojoch z pohrebiska v Nitre, sa identifikovali stopy po upevnení nástrojov v násade. Možno to zrejme zistiť na väčšine nástrojov, ktoré nemajú príliš skorodovaný povrch.

Prehistorikom je v tejto monografii určená stať *K.—H. Knörzera* o rastlinných makrozvyškoch, v ktorej autor rekonštruuje a charakterizuje sortiment pestovaných a divorastúcich používaných rastlín. Prináša aj pozorovania o zložení a vzniku vrstiev, ktoré obsahovali väčšie množstvo obilnín a burín. Podľa neho išlo o odpad pri „mlátení" a čistení obilia, ktorý náhle zhorel a dostal sa do výplne jám. V takýchto vrstvách zistil veľa pliev. Rozlíšil aj zhluky obilnín a plodov v jamách a tie považuje za odpad pri príprave potravy. Aktívna účasť paleobotanika na výskume sa vo svetle týchto a ďalších poznatkov javí ako veľmi žiadúca. Na základe pomerne veľkej série nálezov mohol autor konštatovať výraznú jednotu v skladbe pestovaných obilnín i sprievodných rastlín na väčšom území počas dlhého obdobia.

Kulminačnou časťou publikácie je kapitola Struktur und Entwicklung des Siedlungsplatzes. Ako vyplýva

z úvodnej kapitoly (s. 4), autorom tejto state je *J. Lüning*, ktorý síce zhrňuje čiastkové poznatky, načrtáva možnosti interpretácie, ale štyria hlavní spoluautori sú „spoluzodpovední" za jej obsah. V úvode k tejto kapitole nachádzame krátke teoretické zdôvodnenie modelu sídliska a použitej terminológie. Východiskom pri deskripcii a interpretácii sídliska je periodizácia. Seriácia ornamentu na keramike je podopretá vertikálnymi stratigrafiami a typológiou stavieb. K chronológii sídliska prispievajú aj nálezy zo stavebných jám. Autori sa domievajú, že ukázali priamu súvislosť i súčasnosť kotlovitých jám vo vzdialenosti 8—16 metrov od stavieb s jednotlivými stavbami. Datovanie pôdorysov však spočíva na pomerne veľmi malom množstve keramiky.

Samotné pôdorysy domov sú značne torzovité. Zo všetkých stavebných jám niet ani 50 zdobených črepov. Teda datovacie možnosti sú viac ako obmedzené. Niektoré stavby sa nedali datovať vôbec a iné (stavba 13 a 14) len v rozpätí siedmich časových úsekov. S tým však treba rátať, lebo na každom väčšom skúmanom sídlisku sa vyskytujú domy, ktoré nemožno datovať priamo, alebo sú datovateľné len veľmi rámcove.

V ďalšej časti práce nasleduje opis a vysvetlenie súvisu jednotlivých oblastí (Bereich) sídliska, ktoré sú konštruované podľa zoskupení domov. Oblasti sú od seba dostatočne vzdialené a oddelené neosídlenými koridormi, ktoré sa však nenachádzajú medzi všetkými oblasťami a pozostávajú zo zachovaných pôdorysov domov a z jám rôznej funkcie. Zdôvodnené je aj datovanie jednotlivých stavieb i kontinuita alebo diskontinuita medzi stavbami v rámci jednotlivých oblastí. V piatich oblastiach sú stavby a šiestu reprezentuje plocha ohraničená priekopou, ktorá predstavuje najmladšie osídlenie lokality. Starostlivo a logicky je zdôvodnené aj datovanie opevnenia.

Ďalší krok v opise a štúdiu osídlenia predstavuje pertraktovanie celkového vývoja v rámci triedenia vyplývajúceho zo seriácie ornamentu keramiky. Keďže použitá seriácia a zrejme i malý počet domov a ich nedostatočné chronologické zaradenie nedávajú ostrejšie rozhranie medzi jednotlivými vývojovými úsekmi, autori zlúčili dvojice chronologických úsekov a zredukovali počet chronologických fáz sídliska na šesť oproti 12, ktoré stanovil na základe seriácie keramiky z lokalít Langweiler 2 a 9 *P. Stehli*. Táto redukcia je iste núdzovým riešením, ale za daných okolností je opodstatnená a optimálna.

V rámci týchto chronologicko-typologických fáz sa osídlenie začína v štyroch areáloch vždy jedným domom (pri stavbách 13 a 16 existujú určité indície naznačujúce ich nesúčasnosť). Okrem stavebných jám, ktoré zriedkavo lemujú obojstranne stavbu, možno len málo jám uviesť do kauzálnych, a tým i chronologických súvislostí s jednotlivými stavbami. Štyri domy boli aj v úseku 3, ale v iných areáloch, a vzdialenosti medzi nimi sa zväčšili z priemerných 143 m na 174 m. Počnúc úsekom 4/5 sa rozloha sídliska zmenšuje, v troch areáloch je po jednej stavbe, ku ktorým však patrí veľmi málo datovateľných jám, a v prípade objektu 7 sú príslušné jamy roztrúsené v blízkosti stavieb 5 a 6, pričom nerešpektujú ich pôdorysy. Úsek 6/7 je doložený len dvoma stavbami, posledný opäť dvoma a tretia sa predpokladá. Teda je tu opäť situácia do určitej miery podobná ako na lokalite Langweiler 2. Všetky doterajšie informácie o forme a type sídlisk v údolí Merzbachu svedčia o osobitnom type osídlenia v rámci celkového rozšírenia kultúry s lineárnou keramikou. Napriek veľkému rozmachu výskumu sídlisk tejto kultúry takmer vo všetkých krajinách jej výskytu všeobecné pravidlá budovania jej sídlisk nemožno bez problémov určiť. Pri skromnom, chronologicky relevantnom inventári sú autori v ťažkej pozícii, no napriek tomu hľadajú optimálny model osídlenia, zvažujú mnohé súvislosti a detaily, kombinujú fakty s analógiami i tvorivou intuíciou.

Ďalšie zväzky publikácie o výsledkoch veľkoryso organizovaného a podporovaného výskumu neolitických sídlisk, ktoré by boli inak definitívne zničené, ukazujú, ako možno rýchlo a efektívne realizovať rozsiahly výskumný projekt. Pravda, nie vždy sa podarí zabezpečiť podobné personálne obsadenie. Stále výraznejšie sú výsledky využitia strojového spracovania dokumentácie výskumu a získaného inventára. Autori na niekoľkých miestach demonštrovali namáhavosť a časovú náročnosť prípravy podkladov na elektronické spracovanie údajov. Vypláca sa to aj kvôli sledovaniu základných kvantitatívnych údajov a na konfrontáciu jednotlivých javov a inventárov. Skúsený bádateľ by mohol empiricky a s podstatne jednoduchším pracovným vybavením i personálnym nasadením dospieť v mnohých prípadoch k približne podobným výsledkom. Ale len v hlavných zámeroch a v hrubých rysoch. Množstvo zaujímavých a dôležitých detailov by mu uniklo. Takže komplexnosť a hĺbka poznatkov pri systematickom typologicko-metrickom spracúvaní objektov i inventára sa nedá empíriou a jednoduchou konfrontáciou základných typologických charakteristík nahradiť. No veľká časť výskumov sa aj naďalej bude z rôznych príčin spracúvať tradičnými postupmi.

Inštruktívnym príkladom možnosti a únosnosti aplikácie kódu a elektronického spracovania dát je štúdia *A. Zimmermanna:* Die bandkeramischen Pfeilspitzen aus den Grabungen im Merzbachtal (s. 351—417). Autor spracoval 189 streliek. Na ich charakteristiku vypracoval veľmi podrobný deskripčný systém vlastností a metrických znakov. Stereotypnosť týchto nástrojov, podmienená ich funkčnosťou, je zrejmá už pri bežnej prehliadke a štandardnej dokumentácii a analýze. Napriek zisteniu mnohých technologických detailov sú výsledky náročnej analýzy dosť skromné. Podobne by asi skončil každý iný rozbor nástroja vytrhnutého z celkového kontextu. V tomto prípade teda náročná príprava a aplikácia elektronického spracovania nebola úmerná výsledku. Nepodarilo sa zistiť podstatne nové poznatky typologického ani chronologického rázu.

Už po spracovaní údajov a zistení z dvoch sídlisk aldenhovenskej série sa črtajú hranice interpretačných možností, pokiaľ ide o detailnejšie poznatky a závery. Na bezvrstvových neolitických sídliskách s totálne zničeným pôvodným povrchom sa zachovalo minimálne množstvo pôvodného mobilného inventá-

ra i nehnuteľných objektov. Podľa podrobných publikácií i doterajších predbežných správ na Aldenhovenskej plošine úplne chýbajú napr. klenbové pece pravidelne sa vyskytujúce na sídliskách s lineárnou keramikou v Československu. Z veľkých klenbových pecí, používaných pravdepodobne na sušenia obilia, sa tu zachovali len také, ktoré boli budované v prírodných terénnych depresiách alebo v exploatačných jamách. V ostatných prípadoch ostali len zvyšky estrichu týchto pecí. *J. Schalich* zistil, že neolitický povrch bol o 85 cm vyššie!

Nedostatok datovacích nálezov v mnohých prípadoch úplne znemožňuje rekonštrukciu vertikálnych a horizontálnych smerov rastu sídlisk. Na viacfázových sídliskách, kde sú nedostatočne a nepresne datované stavby a do ich blízkosti situované jamy, sa značne znižujú možnosti rekonštrukcie štruktúry osady a hospodárskej činnosti jej obyvateľov. Vážnym limitujúcim faktorom je absencia paleozoologických nálezov. Uniká tu celá jedna oblasť významnej hospodárskej činnosti — chov zvierat a lov. Práve vzhľadom na relatívne častý výskyt streliek možno očakávať významnejší podiel lovu na obžive než v strednej Európe, kde tento druh inventára takmer úplne chýba. V práci sa viackrát spomínajú tzv. tenké čierne vrstvy ako doklady manipulácie s obilím, ktorého zvyšky sa po dotyku s ohňom dostávali do jám. S obilím sa obyvatelia osady dostávali pri rôznych príležitostiach a na rôznych miestach toľkokrát do styku, že hľadať príčinnú súvislosť bude veľmi ťažké. Jednou z príčin je aj fakt, že pri výskume sa nikdy nepodarí zachytiť pôvodnú neolitickú úroveň terénu a že v podstate vôbec nevieme, do akej miery bol inventár domov využívaný vo výrobe a ako vyzerala dislokácia ostatných výrobných objektov pri domoch. Funkčná analýza niektorých skupín štiepaných kamenných nástrojov je jednou z možností presnejšie lokalizovať jednotlivé výroby v rámci sídliska.

Jedným z čiastkových poznatkov, ktoré aj súčasný stav spracovania nálezov dovoľuje zovšeobecniť, je zistenie, že niektoré druhy belgických surovín sa objavujú len v určitých fázach osídlenia. Aj v prípade obsidiánu zo severného Potisia smerom na západ možno stanoviť jeho transport od úplnej absencie počas mladšej lineárnej keramiky, cez postupné pribúdanie počas želiezovskej skupiny až po kulmináciu počas stupňa Lengyel I, a zjavné porušenie na sklonku lengyelskej kultúry. K pozoruhodným pokusom patrí lokalizovanie polí na základe zistenia premiestnenej černozeme. Pravidelné zapájanie pedológov do výskumných prác na skúmaných lokalitách môže pomôcť objasniť súvislosti, ktoré unikajú pozornosti archeológov.

Po dvoch monografiách o sídliskách s lineárnou keramikou z Aldenhovenskej plošiny sa žiada konfrontovať a posúdiť nastúpený trend. Už pohľadom na obsah knihy zisťujeme jasný zámer a štruktúru celej práce a odhadujeme aj celkové predstavy autorov o finálnom tvare záverečnej syntetickej monografie o celom skúmanom projekte. Táto perspektíva akoby zväzovala autorom ruky pri riešení mnohých otázok. Autori nechcú a ani nemôžu pri každej lokalite detailne zaujímať stanovisko ku všetkým problémom. Preto pôsobia jednotlivé práce torzovite. Dobrá vôľa autorov je vo väčšine prípadov zjavná, disciplinovane sa podriaďujú stratégii konečného cieľa. Pozitívne treba hodnotiť profilové štúdie, ako stať o štiepanej industrii, o strelkách alebo o jamách. Doterajšie práce sa pohybujú skôr vo sfére informačno-interpretačnej než dokumentačnej. Podstatné údaje o dokumentácii terénu i o nálezoch možno zistiť z každej práce, ale podrobné údaje možno študovať len na materskom pracovisku, kde je deponovaný materiál, primárna dokumentácia i katalógy pozostávajúce zo zakódovaných primárnych dát pre strojové spracovanie. Kódy jednotlivých druhov objektov a nálezov sa postupne publikujú. Ako sa ukazuje, je to skôr jediná ako jedna z možných ciest k optimálnemu spôsobu publikovania výsledkov veľkých výskumov. Čitateľ je však odkázaný na abstrahované a kvantitatívne prezentované materiály. Tento systém má tú výhodu, že s predloženými údajmi možno bez väčších problémov ďalej pracovať. Zdá sa, že v tomto smere prijateľnejší bol podrobnejší katalóg publikácie o lokalite Langweiler 2.

Pohľad na keramické nálezy z lokality Langweiler 9 a ich seriálne usporiadanie vzbudzuje určitú nedôveru k časových reláciám osídlenia kultúry s lineárnou keramikou tejto časti Európy. Platí to samozrejme aj o ostatných lokalitách a o širšej dolnorýnskej oblasti. Ide o niekoľko problémov. Kedy sa vlastne začalo osídlenie s lineárnou keramikou v tejto oblasti? Môže napr. keramika z Geleenu korešpondovať chronologicky s keramikou z Flombornu? Akê veľké sú časové oneskorenia v osídľovaní a aký je „koeficient" retardácie voči Sasku, Bavorsku alebo Čechám? Podľa situácie v Čechách a v strednom Nemecku sa zdá, že podľa typológie ornamentov i tvarov keramiky je časový odstup medzi flombornským stupňom a horizontom typu Šárka veľmi krátky. Už od spracovania lineárnej keramiky na Maine (*Meier — Arendt:* Die bandkeramische Kultur im Untermaingebiet, 1966) sa ukazuje, že medzi klasickým flombornským stupňom, ktorý sa zdá byť paralelný s vývojom v Čechách, a postflombornským vývojom je akýsi neorganický typologický skok, ako keby tam chýbal celý jeden stupeň. Ide mi o to, či publikované sídlisko bolo skutočne absolútne kontinuálne osídlené, ako to autori predpokladajú.

Väčšina keramiky z lokality Langweiler 9 patrí do druhého stupňa lineárnej keramiky podľa triedenia tamojších autorov, teda už na úrovni typu Šárka. Ostatné nálezy by mali vyplniť podstatnú a pravdepodobne i dlhšiu časť vývoja tamojšej lineárnej keramiky. Otázke synchronizácie dolnorýnskej a limburskej lineárnej keramiky s keramikou stredoeurópskou bude treba ešte venovať naďalej veľkú pozornosť, najmä pokiaľ nechýbajú dôvody považovať dolnorýnsku najmladšiu lineárnu keramiku za súčasnú s vypichanou keramikou. Existujú pokusy doložiť jej súčasnosť s keramikou rössenskej kultúry.

K niektorým otázkam charakteristiky typu osídlenia a interpretačných pokusov autorského kolektívu som už zaujal stanovisko pri recenzovaní knihy o lokalite Langweiler 2 (Slovenská archeológia, *26*, 1978, s. 462—468). Postupujúce výskumy však

odstraňujú niektoré diskutabilné problémy. Ide predovšetkým o systém neolitických dvorcov na rozdiel od relatívne hustej zástavby, ako ju poznáme na sídliskách kultúry s lineárnou keramikou v strednej Európe, ale i v neďalekom holandskom Limburgu. V tomto smere zrejme najviac povie sídlisko Langweiler 8, ktoré sa v súčasnosti spracúva. Žiaľ, prostriedky datovania sú obmedzené a to pre detailné datovanie jednotlivých stavieb, a tým i vývoja osady, nepostačuje. V dobe, keď sa v prehistorickej interpretačnej praxi presadzuje metóda modelov, ktorá zachádza do značných podrobností najmä v oblasti spoločensko-hospodárskych štruktúr, nesmierne stúpajú nároky na presné chronologické určenie. Ale to sa netýka len neolitických sídlisk na Aldenhovenskej plošine. Ide hlavne o to, kde sú reálne hranice interpretačných možností. V súčasnosti sa viac profiluje formulovanie otázok, na ktoré by mal terénny výskum i analýza situácie a materiálu odpovedať. A to je ďalšia sympatická črta recenzovanej publikácie. Novšie výskumy ukazujú stále viac, že paleta typov osád a ich hospodársko-spoločenskej štruktúry je oveľa pestrejšia, než sa dosiaľ zdalo. Konkrétne ekologické podmienky v jednotlivých obdobiach a na rôznych územiach ostávajú naďalej nedocenené. Keď berieme do úvahy napr. súčasné a zrejme i neolitické klimatické podmienky v Dolnom Porýní a na Slovensku alebo v Malopoľsku, zisťujeme markantné rozdiely. Tie sa museli nepochybne odraziť aj v hospodárskej, predovšetkým v roľníckej praxi neolitického obyvateľstva. Iste bude patriť k veľkým úspechom doloženie existencie dvorcov ako rozhodujúcich a základných hospodárskych štruktúr. V každom prípade poznatky z výskumov na Aldenhovenskej plošine sú v súčastnosti bez konkurencie, lebo sídliská kultúry s lineárnou keramikou na takom veľkom území neboli dosiaľ skúmané. Porýnski bádatelia tým získali v súčasnosti jednoznačné prvenstvo. Pohotové publikovanie ich pozíciu len upevňuje. Poznatky i publikované výsledky provokujú k novému prehodnocovaniu sídlisk na iných lokalitách, preskúmaných na menšej ploche, a tým vytrhnutých z celkového kontextu mikroregiónu.

Juraj Pavúk

Tiberiu Bader: Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică. Bucureşti 1978, 246 strán, 95 obrázkových tabuliek, nemecké resumé.

Vo vydavateľstve Editura ştiinţifică şi enciclopedică vyšla práca *T. Badera*, venovaná dobe bronzovej v severozápadnom Rumunsku. Je rozdelená na štyri kapitoly: I. Úvod, II. Kultúry doby bronzovej, III. Metalurgia bronzu, IV. Závery. Okrem toho práca obsahuje katalóg lokalít, výsledky spektrálnych analýz, nemecké resumé a tabuľky pozostávajúce z máp, plánov a vyobrazení nálezového materiálu.

V úvode sa autor zaoberá geografickou polohou a prírodnými podmienkami skúmanej oblasti, ktorá pozostáva z troch rozsiahlych geomorfologických celkov: údolia Someša, Oašskej nížiny a vrchoviny Codru a Tăşnad. Autor sa podrobne zaoberá vznikom, geomorfológiou, flórou a faunou každej oblasti.

Časť úvodu je venovaná dejinám bádania a súčasného stavu výskumu. Prvé nálezy z doby bronzovej zo skúmanej oblasti pochádzajú už z polovice minulého storočia a predstavujú ich prevažne jednotlivé alebo hromadné nálezy bronzových predmetov. Prvé výskumy sa začali v medzivojnovom období, boli však nesystematické a týkali sa prevažne otomanskej kultúry. Po oslobodení sa prudko začal rozvíjať archeologický výskum a preskúmalo sa viacej lokalít (Otomani-Cetăţuia, Sălacea, Pişcolt, Suciu de Sus, Culciu Mare, Culciu Mic, Berea, Sanislău atď.).

Ťažisko práce spočíva v spracovaní jednotlivých kultúr doby bronzovej: Nir, otomanskej, Suciu de Sus a gávskej kultúry. Po závere eneolitu (bodrogkersztúrska a badenská kultúra, kultúra Coţofeni) prvou kultúrou staršej doby bronzovej v severozápadnom Rumunsku bola podľa autora kultúra Nir. Označenie Nir je synonymom pre skupinu Nyírség-Zatín, známu i z nášho územia. Ťažisko jej osídlenia bolo vo východnom Potisí, odkiaľ zasahovala do severozápaného Rumunska, na východné Slovensko a Zakarpatskú Ukrajinu. Autor na rozdiel od doterajších zvyklostí označuje Nir (Nyírség-Zatín) ako kultúru, nie skupinu. Zdôvodňuje to predovšetkým tým, že okruh vučedolsko-zóckej kultúry je príliš veľký na to, aby sa dalo hovoriť o jednej kultúre. Toto konštatovanie sa snaží dokázať na určitých špecifikách kultúry Nir, pozorovateľných v jej materiálnej a duchovnej nálplni. Domnievam sa, že väčšina rozdielov je prirodzená a pramení pravdepodobne z geografickej polohy skúmaného spoločenstva. Potvrdzuje to predovšetkým keramika, ktorá je v jej staršej fáze (Berea) vyhotovením veľmi blízka keramike z eponymnej lokality Vučedol. Príbuznosť sa prejavuje hlavne v použití viacerých výzdobných techník (vruborezu, inkrustácie a pod.). Napokon celkove má kultúra Nir oveľa bližšie k materiálu z Vučedolu než skupina Kosihy-Čaka. Z uvedených dôvodov nepovažujem za potrebné označovať materiál, resp. kultúrny celok Nir ako kultúru, ale ako skupinu (v tejto recenzii však používam označenie kultúra vzhľadom na autorom použitý termín).

Mladšia fáza kultúry Nir (Sanislău) má určité špecifikum v tom, že jej materiál je už veľmi blízky nálezom otomanskej kultúry. Jeho podobnosť je taká veľká, že pripúšťa dokonca úvahu, či fázu Sanislău nemožno považovať už za včasnootomanskú kultúru (tvary keramiky a výzdoba sú takmer identické s materiálom z včasnootomanského pohrebiska v Ciumeşti). Nálezový materiál blízky fáze Sanislău je známy i z nášho územia — z Východoslovenskej nížiny (napr. Streda nad Bodrogom), žiaľ, pochádza iba zo zberov. Táto skutočnosť naznačuje, že triedenie kultúry Nir (skupiny Nyírség-Zatín) podľa *T. Badera* na dve fázy bude mať širšiu teritoriálnu platnosť.

Podstatná časť práce sa zaoberá otomanskou kultorou ako jednou z najvýraznejších kultúr doby bronzovej. Autor vo vývoji otomanskej kultúry rozlíšil v skúmanej oblasti štyri vývojové fázy (I—IV), ktoré

v *Reineckeho* chronológii zaberajú stupne BA_1 až BD. Podkladom k uvedenému triedeniu boli stratigrafické pozorovania na sídliskách otomanskej kultúry v Somešskej nížine. Postupne charakterizuje náplň jednotlivých fáz a synchronizuje ich s fázami osídlenia na sídlisku v Periame a Tószegu, ako aj so stupňami kultúrnych skupín mladšej doby bronzovej v južnom Alföldе.

Ďalšou kultúrou v oblasti severozápadného Rumunska je kultúra Suciu de Sus, ktorej osídlenie sa koncentruje v údoliach riek Crasna, Lăpuş, Someş a Eriu. Zasahuje aj do východného Maďarska (ohyb Tisy), na východné Slovensko (Východoslovenská nížina) a Zakarpatskú Ukrajinu. Autor v práci podáva charakteristiku sídlisk, pohrebísk a materiálu. Vo vývoji kultúry Suciu de Sus rozlíšil autor, hoci zatiaľ iba hypoteticky, tri vývojové fázy: Medieşul-Aurit (*Reinecke* BB), Culciu Mic (BC) a Culciu Mare (BD).

Posledné miesto v rade kultúr doby bronzovej v skúmanej oblasti patrí gávskej kultúre, ktorá tam nateraz nie je dostatočne preskúmana. Spomenutá kultúra je mimoriadne bohatá na bronzovú industriu. Autor začlenil depoty bronzových výrobkov do piatich skupín, ktoré reprezentujú obdobie od koszideréskeho horizontu až po stupeň HB_3.

Práca *T. Badera* je pre nás významná tým, že sa zaoberá kultúrami, ktoré v závere eneolitu a v priebehu doby bronzovej priamo zasiahli na naše územie, predovšetkým do oblasti východného Slovenska. Tým, že sprístupňuje pomerne veľké množstvo doteraz nepublikovaného materiálu, umožňuje komplexnejší pohľad na hodnotenie celého kultúrnohistorického vývoja, ktorý, ako potvrdzuje i práca, bol takmer identický na východnom Slovensku, v severnom Potisí i severozápadnom Rumunsku.

Jozef Bátora

Klaus Goldmann: Die Seriation chronologischer Leitfunde der Bronzezeit Europas. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Neue Folge. Band 1. Berlin 1979. 196 stran textu, 4 přílohy.

Recenzovaná práce představuje první dílo svého druhu při studiu evropské doby bronzové. Je to práce aplikující matematické a seriační metody při zkoumání relativní chronologie výmluvných nálezových celků a jejich vůdčích typů. Práce *Klause Goldmanna* vznikala téměř patnáct let. Základem byla jeho disertace „Chronologische Gruppierung in der Älteren Bronzezeit", koncipovaná pod odborným vedením prof. *H. Schwabedissena* v Kolíně nad Rýnem. Její metodická část byla publikována již roku 1972 v Acta Praehistorica et Archaeologica. Od té doby však autor podstatně rozšířil materiálovou bázi práce o stovky nálezových celků ze střední a mladší doby bronzové, čímž se pochopitelně zmnožil i počet hledisek. V prvé fázi provedl autor vyhodnocení bez pomoci počítače, později už na bázi počítače. Výsledky byly diskutovány, metoda precizována a verifikována. Jednalo se tedy o složitou a náročnou týmovou práci.

Výchozí bod zkoumání, jehož výsledky jsou podány, byly otázky relativní chronologie staršího úseku doby bronzové ve střední a v severní Evropě. Autor se pokusil vypracovat relativní chronologii nezávisle na existujících chronologických systémech, nebral do úvahy převládající chronologické a synchronizační teorie. Snažil se zcela oprostit od výsledků typologické metody, tvůrcem které byl již skoro před sto lety *O. Montelius*. Východiskem mu byly exaktně klasifikované typy předmětů vyskytující se v uzavřených nálezových celcích. Množství nálezových celků a jednotlivých prvků vyžadovalo, aby celá práce byla realizována pomocí počítače. Z mnohatisícového souboru studovaných nálezů a nálezových celků bylo po přísné vědecké selekci vybráno 892 celků obsahujících 472 typů.

Selektované nálezové celky byly chronologicky uspořádány a přehledně publikovány. Jejich obsah a zařazení možno také konfrontovat na čtyřech přílohách, na nichž jsou formou uspořádané matice seřazeny nálezové celky a typy. O obsahu jednotlivých nálezových celků si čtenář může udělat představu v abecedně řazeném soupise nálezových celků, přičemž nálezové celky v rámci jedné lokality byly specifikovány kombinací tří číslic. Číslo nálezového celku, a tím i jeho chronologické postavení, určují pozice jednotlivých typů — prvků v něm obsažených. Je pochopitelné, že k této seriaci nebyly použity všechny prvky nálezových celků, ale jen prvky signifikantní. S prvky nesignifikantními se nepracovalo.

Podobným způsobem byly seřazeny i signifikantní typy. Vyšší číslo typu tak zároveň označuje nižší relativní stáří. Typy jsou schematicky nakresleny a jsou u nich uvedeny všechny chronologické seriované nálezové celky. Za typovou jednotku považoval autor nejen kovovou, kostěnou, parohovou a jinou industrii, keramické tvary, ale i charakteristický ornament.

V následující části recenze se zastavím u nálezových celků a jejich obsahu ze slovenských lokalit. Jedná se o 19 nálezových souborů, v nichž se vyskytlo až 51 různých typů. Tento počet je zajímavý vzhledem k celkovému počtu nálezových celků a prvků využitých v *Goldmannově* seriaci. Slovenské nálezové celky reprezentují jen 2,1 % všech použitých evropských nálezových celků, ale obsahují 10,8 % všech signifikantních typů. Porovnáme-li tato čísla s českými a moravskými nálezy, zjišťujeme jistý nepoměr. Nálezové celky z této sice geograficky blízké, ale kulturně již dosti vzdálené oblasti představují 8,5 % všech nálezových celků, čili čtyřnásobek slovenských, ale jen 29,2 % typů, tedy ani ne trojnásobek slovenských signifikantních typů. I když ponecháme stranou intuitivní konstatování recenzenta, že *K. Goldmann* některé výrazné slovenské nálezové celky opomenul a objektivní skutečnost, že některé další celky nemohl z pochopitelných příčin použít (nepublikovaný materiál), ukazuje se, že sortiment signifikantních typů objevených na Slovensku je v době bronzové značně vysoký a že převyšuje běžný průměr v sousedních oblastech. Podle mého názoru je tato skutečnost zapříčiněna geografickou polohou a složitou kulturně-historickou situací. Na zmíněném

území se v době bronzové střídaly vlivy z mnoha sousedních oblastí: Potisí, Karpatská kotlina, prostřednictvím lužické kultury severské vlivy; v období mohylových kultur vlivy všech středoevropských mohylových kultur atd. Tento aspekt není u nás zatím dostatečně doceněn a jeho výzkumu bude nutno v budoucnosti věnovat větší pozornost.

Neznám sice všechna exaktní kritéria, která autora recenzované práce vedla k selektování 892 nálezových celků, přesto se domnívám, že výběr byl proveden tendenčně a že, alespoň pro území Slovenska, není reprezentativním vzorkem. Pro ilustraci uvedu, že byly použity dva nálezové celky nitranské kultury, jeden celek maďarovský, tři z otomansko-piliňského horizontu (kosziderské depoty Hodejov I, II a Včelínce), tři piliňské depoty, jeden celek středodunajských popelnicových polí, ale až sedm z období mohylových kultur. Zřejmě to bylo způsobeno tím, že autor se zaměřil v recenzované práci na starší úsek doby bronzové a akcentoval mohylové kultury, které jsou dobře porovnatelné v širokých evropských souvislostech.

Seriace slovenských nálezových celků prakticky potvrdila dosavadní názory na relativní chronologii vypracovanou pomocí klasických archeologických metod. Oba hroby nitranské kultury z Branče nejsou podle přiřazených seriačních čísel příliš od sebe chronologicky vzdálené (F 076 a F 093). Stupeň BA_3 je reprezentován nálezy z Barce a Nitrianského Hrádku (F 382, F 414 a F 425). Neobvykle blízko nich stojí nálezový celek z Kamenína (F 437). Mezi čísla F 459 a F 500 jsou zařazeny tři hrobové celky z pohřebiště Dolný Peter a depoty Dunajská Streda, Vyškovce, Hodejov I, II a Včelince. Osm nálezových celků mezi 42 seriačními čísly představuje skutečně mimořádnou časovou blízkost. Další nálezové celky seřazené v pořadí Smolenice 001, depoty Vyšná Hutka, Veľký Blh, Rimavská Sobota a Dolný Peter jen dokreslují další vývoj bronzové industrie střední doby bronzové. Vzájemná chronologická posloupnost slovenských nálezových celků je sice závažným přínosem práce, avšak důležitější je jejich synchronizace s nálezovými celky v jiných částech Evropy. Při této příležitosti bych chtěl poznamenat, že práce aplikující exaktní metody na archeologický materiál by měla být přesná i po stránce formální. Je naprosto nevhodné uvádět lokality ze západní části Polska pod bývalým německým názvem. Podobně by neměla být uváděna pod maďarským názvem většina slovenských lokalit: Felső-Balogh — Veľký Blh, Kéménd — Kamenín, Rimaszombat — Rimavská Sobota, Szomolány — Smolenice, Várgede — Hodejov, z nichž mnohé mají ještě uveden maďarský název komitátu a státní příslušnost „Ungarn".

Podobně jako jsou uspořádány nálezové celky, jsou seriovány i signifikantní typy. Táto část práce by si zasloužila zevrubnou pozornost. Domnívam se však, že srovnávat výsledky dosažené mnohdy intuitívně klasickými archeologickými metodami s exaktní *Goldmannovou* seriací, je nemožné. Pokud je možno dokázat některé chyby, tak tyto vznikly nesprávnou klasifikací a budou v dalším vývoji této metody určitě odstraněny. Nesprávna klasifikace vznikla zejména tím, že ne všechny typy mohl autor znát z autopsie a že mnohé přebíral jen z literatury. Např. plechové lunicové závěsky typ 248 mají svůj chronologicko-typologický vývoj: závěsek typu 250 ze Včelínců je plechový a poněkud jiný než uvádí autor; depot Vyškovce obsahoval surovinu (262), což se neuvádí: šalgótarjánské kruhy z Veľkého Blhu a Rimavské Soboty jsou typologicky i chronologicky naprosto odlišné od typu uváděného pod číslem 281; meč typu Sombor—Smolenice ze Smolenic nelze rámcově zařazovat mezi meče s jazykovitou rukojetí aj.

Je jasné, že celý systém, celá seriace není prosta šumů a drobných protikladů. Toho si samozřejmě všiml i autor a v diskusi, která se týkala zejména problematických typů vymykajících se ideálnímu systému, vyslovil své názory na chronologické postavení té které skupiny památek a seriaci interpretoval.

Z hlediska specialisty na dobu bronzovou mohu mít výhrady k datování některých typů a k jejich klasifikaci. Jako příklad stačí uvést již zmíněný typ 281 — šalgótarjánské kruhy. V rámci tohto typu se nerespektuje jeho vývojová dynamika. Tak se také stalo, že jsou vedle sebe hodnoceny prototypy šalgótarjánských kruhů ještě bez středového knoflíku (např. Hodejov, Včelínce) a klasické šalgótarjánské kruhy s volným středovým knoflíkem a charakteristickou rytou výzdobou (Rimavská Sobota, Veľký Blh). Takových příkladů bychom mohli uvést více, avšak bylo by to poukazování na drobné a nepodstatné chyby, které při tak širokém vertikálním a horizontálním záběru zákonitě musely vzniknout.

Je sympatické, že autor recenzované práce se nespokojil s pouhým pozitivistickým „rozškatulkováním" nálezových celků a typů v nich obsažených, ale že hutnou formou připomínající přírodovědné sumarizace se zamýšlí nad přínosem celé seriace a nad důsledky mnoha nekonvenčních konstatování.

Celá *Goldmannova* seriace má těžiště ve starší a střední době bronzové. Bylo však správné, že autor neponechal toto období v nějakém chronologickém vákuu, ale že se stejnou svědomitostí analyzoval i starší eneolitické celky a pak i celky mladší a pozdní doby bronzové.

Z mnoha zajímavých závěrů bych chtěl uvést alespoň některé. Seriace ukázala, že předpokládané zpoždění počátku doby bronzové v severní Evropě ve srovnání s jižní částí střední Evropy neexistovalo. Autor dokázal, že kvalitativně nová situace se objevuje v nálezových celcích jako jsou Straubing 001 (F 181) anebo Starý Bydžov (F 184). Tehdy se i ve střední Evropě objevují knížecí hroby, které např. v kultuře Wessex existovaly již o něco dříve. K těmto nadstavbovým projevům muselo dojít v souladě se změnami základny. Tuto skutečnost také *K. Goldmann* zcela správně spojuje s prospekcí ložisek rud barevných kovů, metalurgií a dělbou práce. Jistý význam přikládá i směně. Tento vývoj se zejména projevil v nálezových celcích „Hochaunjetitz", které se grupují mezi F 200 až F 400 (Leubingen, Łęki Małe, Kozí Hřbety aj.). Zmíněný únětický horizont bývá spojován s horizontem Apa, jehož výrazné nálezové celky mají seriaci až okolo F 400 a jsou tudíž o po-

znání mladší. Uvedený závěr je v rozporu s dosavadními názory, které v poslední době podpořil i *H. Müller-Karpe*, když synchronizoval horizont Apa—Hajdúsámson—Ţufalau s fází největšího rozkvětu únětické kultury. Při této příležitosti se *K. Goldmann* zamyslel i nad původem bronzových mečů typu Apa. Dokazuje, že prioritu výroby bronzových mečů měl tzv. sögelerský okruh a toto konstatování nese v sobě další, ať již vyslovené anebo nevyslovené závěry. Podobně nové závěry přinesla i analýza nálezových celků tzv. horizontu jehlice s kulovitou hlavicí. Ze seriace vyplynulo, že zmíněný horizont je umělý a nemá opodstatnění. Analogicky nové hodnocení se nabízí i u jiných doposud uznávaných horizontů. Tu se recenzent dostává do těžké úlohy. Aby kvalifikovaně posoudil různé názory, musel by analyzovat oběma metodami stovky nálezových celků a dokázat oprávněnost některé z existujících teorií. Je to úkol nesnadný a časově náročný. Tak se znovu dostáváme ke dvěma stránkám recenzované knihy. Je to jednak stránka metodická, jednak stránka realizační. Metodika práce je podle mého názoru naprosto správná. K stránce praktické realizace projektu jsem již výše vyslovil některé kritické připomínky v souvislosti s použitým slovenským archeologickým materiálem.

Po synchronizovaných horizontech Trassem—Tinsdahl—Hajdúsámson—Apa dochází k předělu mezi starší a střední dobou bronzovou. Hranice leží kolem nálezového celku F 430. Tento předěl platí i pro použité slovenské nálezy: Barca 001, seriace F 382; Nitriansky Hrádok 001, seriace F 414; Barca 005, seriace F 425. Až pak se objevují nálezové celky chápané i u nás jako středobronzové: Kamenín, seriace F 437; Dolný Peter, seriace F 459, F 475, F 500 aj. Toto zjištění je i odpovědí na některé názory, podle nichž je pohřebiště Dolný Peter spojováno s předcházejícím vývojem. Je to nový důkaz, že zmíněný mohylník úzce souvisí s formující se mohylovou kulturou.

V širších evropských souvislostech představuje horizont Bühl—Ackenbach—Lochham první fázi střední doby bronzové (F 460, F 466, F 497). Příbuzné nálezy z Karpatské kotliny jsou Pusztaszentkirály, Letkés a Zajta (F 451, F 452, a F 456). V západní části střední Evropy jsou doloženy intenzivní kontakty s Karpatskou kotlinou. Zda byly rázu vojenského, obchodního, či představují činnost potulných řemeslníků, nelze říci.

O něco mladší jsou v seriaci depoty Dunapentele-Kosziderpadlás (F 488, F 492, F 543 resp. 515), které maďarský výzkum dává do souvislosti s katastrofickou vrstvou opevněných osad starší doby bronzové. K tomuto problému autor nezaujal podrobnější stanovisko. Konstatoval jen, že bronzová industrie kosziderského typu se vyskytuje i v nálezových celcích okolo F 550 a mnohdy i v cizím prostředí. Pro zajímavost uvádím, že velké kosziderské depoty na Slovensku Hodejov I, II a Včelínce mají seriaci F 476, F 490 a F 477.

Podle *Goldmannova* názoru nedovoluje současný stav bádání precizaci dalších úseků střední doby bronzové. To již bylo konstatováno mnoha autory a ve studii o piliňské kultuře to konstatoval i autor recenze. Snad další terénní výzkum a publikování všeho dosud nezveřejněného materiálu z tohoto období vytvoří podmínky pro další chronologickou precizaci.

K použité literatuře poznamenávám, že z československé archeologické produkce nebyly využity některé základní práce mnoha autorů *(Novotná, Paulík, Vladár, Furmánek)*. Při použití této literatury by se autor vyvaroval některých nepříjemných omylů formálního charakteru a mohl získat větší soubor signifikantních celků a typů. Třeba také poznamenat, že práce je opatřena registrem lokalit a čtyřmi skládačkami příloh, na nichž jsou v uspořádané matici prezentovány jednotlivé typy a nálezové komplexy. Součástí knihy je třídící program od *Christiany Klattové* a popis programu, který vyhotovil *Erich Kammerer*.

Závěrem bych chtěl poznamenat, že *Goldmannova* seriace je novátorským dílem přijímaným v odborných kruzích s rozpaky a v některých případech i se zcela otevřeným nesouhlasem. Jaké však zaujat stanovisko? Třeba kvitovat *Goldmannovu* odvahu k použití netradiční metody a k publikování neobvyklých závěrů. Chválit či zavrhovat tento systém, přinášet důkazy pro a proti není správná cesta. Bude nutno dále propracovávat metodu, odstraňovat její slabá místa, verifikovat nálezové celky, objevovat a publikovat vypovídací materiál. Avšak vždy při každé příležitosti by badatel, který buduje na klasických typologických metodách, měl přihlížet k exaktně získaným chronologickým závěrům. Tento systém není uzavřený a neměnný, možno do něj vstupovat a provádět korektury tak, jak jsem u některých slovenských nálezových celků naznačil. Věřme, že se jedná jen o část široce koncipované práce chronologie doby bronzové v celé Evropě. Chronologie, která je vlastně pomůckou a ne cílem archeologického snažení. To by mělo být pro každého badatele ve všech obdobích pravěku jasné.

Václav Furmánek

Renate Rolle: Totenkult der Skythen. Teil I. Das Steppengebiet. Text und Tafeln. Vorgeschichtliche Forschungen, Band 18 I, 1, 188 strán, 13 obrázkov, 12 textových a 45 obrázkových tabuliek, 3 mapy. Teil I. Katalog. Vorgeschichtliche Forschungen, Band 18 I, 2, 155 strán, nečísl. ilustrácie, 15 skladačkových plánov. Berlin-New York 1979.

V predslove k prvému zväzku autorka poukazuje na dve etapy sovietskych výskumov na území Ukrajiny. Prvá etapa sa viac venovala výskumu hrobov jednoduchých Skýtov a druhá zase výskumu kniežacích hrobov, ktoré sa skúmali už aj pred rokom 1917. Autorka sa počas dvojročného študijného pobytu v ZSSR zúčastnila viacerých expedícií Archeologického ústavu Ukrajinskej akadémie vied. Okrem iných v roku 1970 expedície Kachovka (Kachovka-Expedition) a v roku 1971 expedície Ordžonikidzę

(Ordžonikidze-Expedition). *R. Rolleová* mala možnosť študovať v archívoch rôznych ústavov a múzeí a výsledky týchto štúdií — i nepublikovaný materiál — použila v práci. K úspešnému zvládnutiu problematiky prispeli nielen uvedené fakty, ale aj školiteľ — medzičasom zosnulý prof. dr. *L. M. Slavin* — a odborní poradcovia: vedúci skýtskeho oddelenia AÚ v Kyjeve dr. *A. I. Terenožkin*, dr. *V. A. Iljinskaja* a pracovníci expedície *B. N. Mozolevskij*, *A. M. Leskov*, *V. I. Bidziľa* a *E. V. Černenko*. Autorka všetkým vyslovuje svoje poďakovanie.

V prvej kapitole *R. Rolleová* podáva okrem iného historický prehľad dejín, a technik výskumu katakombových hrobov. Uvádza, že metóda výskumu týchto hrobov bola vypracovaná v Rusku už v polovici 19. stor. a platí dodnes. Touto metódou sa vykopali známe mohyly v Alexandropoli, Čertomlyku a inde. Použitú techniku autorka podrobne opísala, čo poskytuje jasný obraz o výskumnej metóde. V ďalšej časti sa venuje modernej výskumnej technike sovietskych archeológov, pri ktorej sa používa mechanizácia a len vlastná komora sa odkrýva ručne.

Podnetná je aj časť o organizácii sovietskych archeologických expedícií, na ktorých pracujú vedeckí pracovníci, technici a pomocné sily. Autorka tu upozorňuje na skutočnosť, že pri práci použila kresby mohýl a katakombových hrobov od rôznych autorov a v dôsledku toho sú kresby v rozličných mierkach, preto dala prekresliť všetky plány do mierky 1: 90.

Veľkú pozornosť venuje autorka typológii hrobov v skýtskom období od 6. do 3. stor. pred n. l. v stepnej oblasti Ukrajiny. Rozlišuje jamy s drevenou, ako aj bez drevenej konštrukcie a katakombové hroby. Pomer týchto dvoch typov medzi sebou je relatívne konštantný. V prvej skupine sú hrobové jamy nie väčšie ako mŕtvy a pozdĺž jamy je zvyčajne malý schod. Jamy boli pôvodne prikryté drevom. V oblasti Dnepra na týchto brvnách sa nachádzali úlomky zo skál.

Druhá skupina hrobov je označovaná ako katakombové hroby v dôsledku tradičného pomenúvania podzemných zariadení, kde hrobová komora je prikrytá zemou (obr. 1). V týchto hroboch zostupná šachta je hlbšia ako 4,50 m a na ňu nadväzuje hrobová komora alebo koridor (dromos). *B. N. Grakov* rozdelil katakombové hroby do štyroch typov a jeho delenie prevzala aj *R. Rolleová*. Autorka sa podrobne zaoberá rozšírením týchto typov hrobov v ukrajinskej stepnej oblasti, ktoré od 6. stor. do 5. stor. pred n. l. sa zmenili na katakombový pohrebný spôsob a v 4. stor. pred n. l. sa rozšírili na juh (Krym), sever a severovýchod do lesostepí. V styčnej hraničnej oblasti sa vyskytujú miešané typy hrobov. Autorka celkove rozdelila pohrebiská do nasledujúcich skupín: Solocha, Kut, Kirovo, Tiraspoľščina, Borispoľ (so skupinou Staroje, Ľubarcy), Krasnyj Perekop. Triedila aj hroby jednoduchých obyvateľov na spoločných pohrebiskách hornej sociálnej vrstvy. Dôkladnej a hlbokej analýze podrobila vyše 700 hrobov z ukrajinskej stepnej oblasti.

Pohrebiská neposkytujú jednotný obraz, lebo aj v rámci jedného pohrebiska vystupuje relatívne silná diferenciácia. Správne hodnotenie pochovaného podľa sociálneho postavenia naráža na veľké ťažkosti, ktoré zapríčinili vykrádači hrobov. Vykradnuté boli nielen centrálne hroby, ale aj hroby prostých ľudí i zvierat, ktoré tvorili sprievod mŕtveho patriaceho k hornej sociálnej vrstve skýtskej spoločnosti. Sociálne rozdiely sú preukázateľné na základe hrobovej výbavy, ale určiť pohlavie na základe výbavy nie je možné, lebo aj v ženských hroboch sa objavujú zbrane a tulce, v mužských hroboch zase perly. Tieto zistenia nútia revidovať doterajší názor o tom, že zbrane sú len v mužských hroboch a šperky zasa len v hroboch ženských. Hroby detí — i keď patria k posmrtnému sprievodu — prezrádzajú osobitný vzťah k nim, lebo často majú samostatné hrobové jamy, ba aj mohyly. V hroboch detí, tak ako aj u dospelých, sa sociálna diferenciácia určuje podľa hrobovej výbavy. O vymedzení „kniežacích hrobov" a hrobov jednoduchých obyvateľov nemožno hovoriť, lebo medzi nimi sa nachádzala široká škála bohatých hrobov.

Druhú veľkú kapitolu tvorí rozbor hrobov hornej vrstvy skýtskeho obyvateľstva. V úvode autorka uvádza vlastnú pracovnú metódu. Bližšie určenie sociálneho postavenia hornej vrstvy skýtskej spoločnosti poskytuje tabuľka 1, kde sa uvádzajú hroby so sprievodnými prílohami (pamiatkami), ktoré sú označené ako kritériá A, B, C. Tieto kritériá použila autorka pri hodnotení mohýl a hrobov. Pod kritériom A rozumie rozsah a druh vynaloženej práce na prípravu mohyly. Hodnotí výšku mohyly (aspoň 5 m) a dovoz veľkého množstva materiálu z ďalekého okolia a hĺbku zostupnej šachty (najmenej 4,50 m). Pod kritériom B rozumie sprievod mŕtveho, sluhov, kone, vozy, ukončenie žrdí, pod kritériom C osobné bohatstvo, hodnosť, ako aj odraz obchodných stykov, hospodársku výbavu, rezervy, tajné skrýše, predmety z drahých kovov, zbrane zdobené drahými kovmi, zlaté šperky, zlatom zdobené šaty, textílie, odznaky hodnosti atď. Za skýtsky „kniežací" hrob považuje len taký, ktorý z uvedených kritérií obsahuje aspoň dve, pričom jedno z nich musí byť kritériom A. Treba poznamenať, že takto volené kritériá sú správne a s prípadnými zmenami a doplnkami sa môžu použiť aj pri vyhodnocovaní iných pohrebísk a hrobov.

Autorka ďalej veľmi dôsledne rozoberá spôsob navŕšenia mohýl, objekty mimo mohyly, hrobovú architektúru, zvyšky dodatočných obetných úkonov a oslavy mŕtveho, veľké hroby so zostupnou šachtou, uloženie mŕtveho v hrobe vyššej sociálnej vrstvy, vystretie mŕtveho, pohrebné ceremónie a v závere spomína aj vykrádačov hrobov.

Štruktúra násypu mohýl zo starších výskumov je len v málo prípadoch presne preskúmaná. Doterajšie výsledky výskumov však ukázali, že v stepnej oblasti väčšina mohýl obsahuje niekoľko hrobov, ktoré prislúchajú príslušníkom rodiny. Či tieto „rodinné mohyly" sú geograficky ohraničené, alebo tu ide o chronologický prejav, je zatiaľ otázne. V lesostepnej oblasti jedna mohyla obsahuje len jeden hrob. Na násyp mohyly bola použitá černozem a kamene. Je obdivuhodné, že k nasypaniu mohyly v Ordžonikidze bolo treba doviezť 15 000 m^3 materiálu. Významný je

autorkin postreh, že hrob v strede mohyly nebol v každom prípade najstarším. Z vyhodnotených mohýl len šesť má nezvyčajnú výšku a keďže všetky neboli úplne preskúmané, treba rátať s tým, že neboli ani všetky hroby odkryté. Nie vždy je jasné, ku ktorému hrobu ktorá vrstva násypu mohyly patrí a či vedľajšie hroby mali dodatočný násyp, preto autorka na tabuľke 2 uvádza počet mohýl a ich výšku a na tabuľke 12 všetky hroby nájdené vo výnimočne vysokých mohylách (Aleksandropoľ, Čertomlyk, Solocha, Ogyz, Kozel, Cimbalka), ktoré označila ešte čiernou značkou. Tento postup je veľmi správny, lebo v odbornej literatúre sa obyčajne uvádzali mohyly s jedným, dvoma, prípadne viacerými hrobmi bez toho, aby sa poukázalo na skutočnosť (ktorú autorka pri štúdiu v archívoch ústavov a múzeí v ZSSR zistila), že väčšina známych mohýl zo starších výskumov nebola úplne preskúmaná. Výsledky neúplne preskúmaných mohýl nemôžu byť v žiadnom prípade zovšeobecnené a tobôž nie na mohylách mimo územia stepnej oblasti Ukrajinskej SSR. Keby si autorka pri štatistickom vyhodnotení nebola tento moment všimla, z jej pozorovaní by bol vyšiel skreslený obraz skýtskych mohýl v stepnej oblasti.

Zaujímavé, ale aj veľmi dôležité postrehy má autorka pri posudzovaní budovania mohýl. Nasýpanie mohýl je výsledkom organizovanej kolektívnej práce spoločenstva. Pohreb musel byť rituálnou záležitosťou, ak na navršovanie mohýl používali černozem, ktorá v skúmanej oblasti je ca 0,70 m hrubá a pri Ordžonikidze len 0, 15 m (tu potrebovali 15 000 m^3 zeme, t. j. plochu 446 × 223 m). Autorka prichádza k záveru, že pre nomádov chov koní a dobytka mal veľký význam, teda aj u Skýtov pri pohrebnom ríte tento „kus zeme" bol symbolom vlastníctva stáda dobytka. Ďalším dôležitým zistením je skutočnosť, že nielen vysoké, ale aj nízke mohyly svedčili o sociálnom postavení pochovaného, a to podľa hrobovej výbavy.

Autorka sa ďalej podrobne zaoberá rôznymi umelo vytvorenými „stavbami" mimo mohylového násypu. Boli to hlavne viditeľné kamenné vence (kruhy), ohrady, kamenné stély, valy a priekopy. Vzhľadom na to, že okolie mohýl je chudobné na kamene, obyvateľstvo používalo kamene na rôzne stavby, a preto nemožno rekonštruovať ich pôvodný vzhľad (Kamennyj kurgan je napr. bez kameňov).

R. Rolleová nemohla s konečnou platnosťou určiť funkciu zariadení (stavieb), ktoré sa nachádzali mimo mohýl. Zo starších ruských výskumov ani jeden neposkytol žiadne podklady na určenie ich funkcie. Prikláňa sa k názoru, že kamenné vence okolo mohýl pravdepodobne slúžili na udržanie, spevnenie mohylového násypu. K zamysleniu nás núti zistenie, že pod a medzi skalami — kamennými vencami — sa našli rôzne hmotné pamiatky. Autorka si kladie otázku, či tieto pamiatky nepochádzajú z dodatočného použitia alebo zapojenia týchto objektov do komplexu mohyly na rituálne účely. Podľa nás by sa malo uvažovať aj o možnosti, či tieto pamiatky neboli premiestené z iného miesta, alebo či na ploche mohyly a kamenného venca nemohlo byť už staršie zariadenie? Možno aj na úrovni pôvodného terénu, kde stáli mohyly, by sa pri komplexnom výskume mohli nájsť pamiatky zo staršieho obdobia. V knihe sa totiž neuvádza, či nálezy spomedzi kamenného venca sú súčasné s mohylou (chronologicky), alebo sú staršie.

Priekopy okolo priestoru mohýl boli pozorované a zaznamenané podrobnejšie, takže sú k dispozícii aj ich rozličné miery. Šírka priekop sa pohybuje medzi 2,00—2,50 m, hĺbka 0,50 a 2,13 m. Výplň týchto priekop tvorí veľké množstvo zvieracích kostí a črepov z gréckych amfor. V niektorých priekopách sa sústreďovali kosti i črepy v určitých skupinách. Autorka uvažuje o rituálnom poslaní priekop, o „ohradení", o kultovom kruhu, lebo na severovýchodnej strane boli priekopy prerušené vchodom do vnútorného priestoru. Tieto vchody tvorili „cesty pre sprievod". Jarky (š. 50 cm, h. 20—30 cm) boli odkryté aj na pohrebisku z doby bronzovej v Dolnom Petre na Slovensku (bez vchodov), lenže sa nachádzali okolo hrobov (*Dušek, M.:* Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei, Bratislava 1969), ako aj jarok s vchodom okolo plochy žiaroviska (kultového miesta?) v Chotíne na Slovensku (*Dušek, M.:* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín, Bratislava 1966). Pri niektorých významných skýtskych mohylách sa našli v priekopách alebo na okraji násypu mohyly, tzv. „kamenné baby", ale, žiaľ, o vzhľade mnohých, najmä z čias výskumov v cárskom Rusku, sa nezachovali žiadne doklady ani kresby.

Zaujímavé sú pozorovania spojené s obetami a oslavami mŕtvych, ktoré podľa autorky boli všeobecným zvykom. Zvyšky z týchto osláv tvoria predovšetkým zvieracie kosti, ktoré bývajú aj intencionálne uložené, ako aj veľké množstvo črepov z amfor. Zriedkavo sú medzi nimi aj črepy domáceho pôvodu, čo je iste pozoruhodné. Nakoľko zo starších výskumov týchto objektov len zriedkavo zostali plány, kresby nálezov a presné záznamy, je otázne, či tu ide o úmyselné ukladanie, alebo v dôsledku vykrádania hrobov o dodatočné narušenie objektov, premiestnenie (náhodné) pamiatok a zvieracích kostí. K tejto časti práce je pripojená tabuľka 4, na ktorej je prehľad o dodatočných obetiach a pohrebnom kare. Tabuľka obsahuje prehľad 19 „kniežacích hrobov". Presné údaje o náleze pamiatok (či sú z násypu mohyly, alebo z okolitého podložia) nie sú vždy uvedené, resp. sú nepresné aj vďaka nekompletným záznamom zo starších výskumov. Nakoľko chronologické delenie zvieracích kostí je nemožné (i keď je isté, že všetky kosti neboli súčasne uložené), ich vypovedacia schopnosť pri sociálnom hodnotení bola autorkou vylúčená.

Osobitnú pozornosť venuje *R. Rolleová* stavbe mohýl a architektúre komorových hrobov. Túto časť treba vysoko hodnotiť, lebo prvýkrát bola architektúre hrobov venovaná takáto mimoriadna pozornosť, čo dáva veľmi vážne podklady pre rozlíšenie pravosti tzv. skýtskych kniežacích mohýl v Karpatskej kotline (Gyoma, Tápiószentmárton, Zöldhalompuszta a Gyöngyös v Maďarsku. Pozri *Márton, L.:* Szkytha aranyletet nyomai halomsírból. Archaeol. Ért., *25*, 1905, s. 234—240; *Fettich, N.:* A tápiószentmártoni aranyszarvas. Archaeol. Ért., *41*, 1927, s. 138—145; *Fettich, N.:* A zöldhalompusztai szkyta lelet. Budapest 1928; *Márton, L.:* Skytha sírleletek Gyöngyösön.

Archaeol. Ért., *28*, s. 37—54). Podobne problematické sú aj tzv. skýtske hroby i „kniežacie hroby" v strednej Európe, ako napr. tzv. kniežací hrob z Vettersfeldu-Witaszkova pri rieke Nise (*Furtwängler, A.:* Der Goldfund von Vettersfelde. In: Kleine Schriften, 2. München 1912, s. 469—516). K prehodnoteniu týchto mohýl a hrobov pozri *Dušek, M.:* Die Thraker im Karpatenbecken, Amsterdam 1978.

Autorka vo svojej práci vychádza z materiálu 47 mohýl, ktoré patrili hornej vrstve skýtskej spoločnosti (v tom je 16 vedľajších hrobov, teda spolu 63 hrobov, dodatočne bolo umiestnených 21 hrobov).

Katakombové hroby sa stavali výlučne len pre skýtsku šľachtu v 4. a 3. stor. pred n. l. Sú umiestnené viac ako 4,50 m pod úrovňou pôvodného terénu (tab. 5). Sedem hrobov malo nezvyčajnú hĺbku 10 m, vedľajší hrob v Šulgovke až 12,78 m. Tvar hrobov bol zaokrúhlený, alebo pravidelne pravouhlý.

Steny šácht boli kolmé alebo šikmé a dolu rozšírené. Na šachtových stenách sa nachádzali niekedy schody. Na tabuľkách 6—8 sú znázornené pôdorysy mohýl. Princíp stavby: zostupná šachta, chodba a komora. Zostupná šachta bola po uložení mŕtveho (mŕtvych) zasypaná. Vyskytli sa aj dodatočné vchody do hrobov už raz uzavretých. Na tabuľke 9 sa uvádza množstvo vyťaženej zeme v kubíkoch z podzemných objektov. Vychádzajúc z údajov uvedených v tabuľke 9, uvádza autorka v ďalšej časti práce počet robotníkov, ktorí pravdepodobne pracovali na stavbe hrobu, ako aj čas potrebný k vybudovaniu podzemných katakomb.

V ďalšej časti sa autorka pokúsila o rekonštrukciu uloženia mŕtveho v hrobe, prislúchajúcich pohrebných ceremónií a spôsobu vykrádania hrobov. Mŕtvi boli uložení na podloží alebo v rakve, prípadne zariadení podobnom sarkofágu. Podhlavník bol z morskej trávy, vyloženie z machu. Zvyšky textílií okolo stien hrobovej komory dokazujú, že na stenách viseli drapérie a podlaha bola prikrytá kobercami. Zvyšky textílií z mŕtvych neboli vždy dôkladne skúmané, ale možno predpokladať, že mŕtvi boli zakrytí „plachtou". Po pohrebe boli chodby a komory zasypané časťami vozov, drevom, kameňmi a hlinou. Nakoniec bola zasypaná aj zostupná šachta.

V kapitole, kde sa hovorí o výbave mŕtveho, nemohla autorka pokračovať vo svojich úvahách tak, ako by sa to žiadalo, lebo zo starších výskumov niet antropologických rozborov a z novších nebol ešte rozbor uverejnený. Preto chceme upozorniť na antropologický rozbor kostier z mohýl „Maricyn" (Maricyn). Ľudské kosti z týchto mohýl boli zväčša prisúdené iónskym Grékom (*Schliz, A:* Die Grabhügel auf dem Gute Maritzyn, Wiener Prähist. Zeitschrift, 5, 1918, s. 140; *Dušek, M.:* Die Thraker im Karpatenbecken, Amsterdam 1978, s. 156). *A. Schliz* pracoval najprv v Grécku, kde nadobudol veľmi dobré skúsenosti v posudzovaní kostí iónskych Grékov. Prítomnosť gréckych amfor, ako aj iných gréckych výrobkov v mohylách nomádov nastoľuje otázku, či výsledky rozboru kostier z mohýl „Maricyn" sa prípadne nehodia aj na niektoré iné mohyly. Keďže zatiaľ neboli vždy urobené chemické rozbory, ktoré by mohli preukázať balzamovanie alebo konzervovanie mŕtvych, nemožno bezpečne preukázať ani konzervačné metódy, ktoré sa používali pri balzamovaní vznešených Skýtov alebo ich kráľov. Ak *Herodot* (IV, 71, 73) uvádza, že mŕtveho vozili po krajine až 40 dní, je pravdepodobné, že telo muselo byť balzamované.

Na stranách 88—89 sa uvádza prehľad antropologických nálezov z rôznych mohýl. Na základe príloh sa dalo bezpečne zistiť sociálne postavenie mŕtvych. Osoby, ktoré tvorili sprievod, boli počas pohrebných ceremónií v hrobe zomrelého kráľa usmrtené. Spôsob usmrtenia zatiaľ nebol určený.

Prehľad o hroboch koní a ich výbave sa uvádza v tabuľke 10 a vyhodnotenie na strane 112. Z ukrajinskej stepnej oblasti je zatiaľ len 28 určitých a 7 neurčitých hrobov koní, ktoré patrili výlučne hornej vrstve skýtskej spoločnosti. Ostatné kosti koní pochádzajú z násypov mohýl a našli sa spolu s inými prílohami. Kone mali zvláštne jamy blízko zostupnej šachty mohyly, obyčajne boli poprikrývané drevom. Kone sa výnimočne našli aj v hlavnom hrobe. Asi boli do katakomb spustené živé zostupnou šachtou a v hrobovej jame zabité. Akým spôsobom, to je zatiaľ neznáme. Na tabuľke 11 sa uvádza počet zistených koní v skúmaných mohylách a v texte práce doterajšie výsledky ich osteologického rozboru.

Osobitnú pozornosť venuje autorka zvláštnostiam konského postroja. Správne poukazuje na niektoré nedostatky v bádaní, ktorých odstránenie by veľmi prispelo k vyriešeniu nejasností okolo dielní, kde boli súčiastky konského postroja vyrobené. Základné súčiastky skýtskeho konského postroja zo skúmanej oblasti sú zubadlá a bočnice. Skoro v celej skýtskej oblasti sú jednotné, štandardizované. Zubadlá sú vždy vyhotovené zo železa, bočnice z bronzu a železa, bývajú postriebrené i pozlátené, zdobené symbolickými motívmi. Analýza zlata by veľmi dopomohla k bezpečnému určeniu proveniencie i dielní, lebo niektoré pamiatky sú nesporne cudzieho pôvodu. Rozbor výrobnej techniky, ktorá sa usiluje napodobniť zlato, by tiež prispel k určeniu domácej alebo cudzej výroby. Autorka spomenutými námetmi dáva bádateľom v tejto oblasti nové podnety k ďalšiemu výskumu.

Keďže doteraz neexistujú rekonštrukcie skýtskych vozov, autorka sa prikláňa k názoru, že ukončenie žrdí, považované za súčasť skýtskych vozov, nie je v skýtskej oblasti hodnoverne doložené. V Ordžonikidze sa našlo 5 zvyškov vozov, v Melitopoľskej mohyle tiež nejaké zvyšky, ale ani v jednom prípade pri nich neboli ozdoby zo žrdí, ktoré by podľa niektorých autorov mali byť súčiastkou vozov. Ako sme už uviedli, v Karpatskej kotline niektorí bádatelia zistili tzv. skýtske mohyly, i keď sa úplne líšia od skýtskych. Podobne je to aj v prípade ozdôb zo žrdí (hrkálky, zvončeky), ktoré sa v Karpatskej kotline pripisovali skýtskemu etniku ako zvyšky zo skýtskych vozov. Je nutné poznamenať, že ani jedna z týchto ozdôb v Karpatskej kotline nepochádza z výskumu, ani jedna nemala vnútri guľku na vylúdenie zvuku, ba niektoré boli ploché (*Bakay, K.:* Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections, Budapest—Amsterdam 1971. K tomu pozri re-

cenziu *M. Dušeka* v Zeitschrift für Archäologie, 2, Berlin 1973, s. 306—310). V Ordžonikidze vo vedľajšom hrobe sa síce našli zvyšky z vozov, bočnice zubadiel a šesť ukončení zo žrdí, ale ani tu niet dokladov, že pochádzajú práve z vozov.

V poslednej kapitole sa autorka zaoberá hospodárskou výbavou a zásobami uloženými v hroboch hornej vrstvy skýtskej spoločnosti. Pre tieto veci sa vyhotovili zvláštne vedľajšie miestnosti a výklenky, kde boli uložené jedlá, nápoje, kotly, príbory atď. V kotloch sa našli kosti koní, dobytka, oviec i s naberákmi a železnou tyčou. Vo výklenku stáli bronzové kylixy, oinochoe, situly, pec. Vo zvláštnych výklenkoch mohýl boli aj sklady oblekov a zbraní. Na stranách 126—128 je uvedený zoznam hospodárskej výbavy mŕtvych. Zvláštnosťou mohýl sú tajné skrýše malých rozmerov, ktoré boli vyhĺbené buď do stien alebo dna chodby katakomb a starostlivo zabudované. Obsahovali len drahocenosti (strieborné taniere gréckej výroby, niekedy aj desať kusov, pozlátené predmety). Na strane 131 je zoznam predmetov z tajných skrýš a na stranách 133—134 zoznam výrobkov z drahých kovov.

Zbrane zdobené drahými kovmi boli privilégiom mužských hrobov hornej vrstvy skýtskej spoločnosti, odhliadnuc od niekoľkých výnimiek (pozri zoznam na stranách 135—136). V niektorých mohylách bolo toľko zbraní, že možno hovoriť o „prezbrojení".

Skoro v každom hrobe hornej vrstvy skýtskej spoločnosti sa našli zlaté platničky s dierkami v rohoch, zdobené kultovými motívmi. Mohli slúžiť ako nášivky alebo ako symbol hodnosti. Pripravuje sa spracovanie tisícov zlatých platničiek. Zoznam zlatom zdobených šiat a textílií je cenným súhrnom dlhoročnej bádateľskej činnosti autorky.

Osobitnú kapitolu venuje *R. Rolleová* kritériám, ktoré sama vypracovala pre vyhodnotenie 700 skúmaných hrobov z hľadiska kultu mŕtvych u stepných Skýtov. Správne uvádza, že použitie jednotlivých kritérií poskytuje len relatívne hodnotenie, a preto k nim treba diferencovane pristupovať. Napriek určitým obmedzeniam kritériá A — spoločné práce na budovaní mohýl — mali predsa najviac dokladov. Vykrádačmi mohli byť hroby i mohyly porušené, ale predsa dali možnosť relatívne správne odhadnúť celkovú hodnotu obsahu.

Sprievod mŕtveho v hrobe tvorili ľudia a kone (najviac štyria ľudia). Vozy boli hlavne v hroboch hornej sociálnej vrstvy. Autorka ďalej uvádza, že v Ordžonikidze boli pochovaní traja ľudia rovnakej hodnosti (jeden hlavný a dvaja z rodiny), ich sprievod tvorilo 12 ďalších ľudí, ktorí neboli podradného stavu, pretože tiež mali bohatšiu výbavu.

Najväčšie ťažkosti mala autorka pri hodnotení kritérií C. Vykrádači hrobov koncentrovali svoje úsilie práve na drahé kovy a zvlášť na cenné predmety. Z celkového počtu mohýl len šesť bolo nevykradnutých. Obraz o katakombových hroboch hornej vrstvy skýtskej stepnej spoločnosti je výstižne zhrnutý na tabuľke 12. Táto časť je zároveň súhrnným hodnotením všetkých troch kritérií. Autorka poznamenáva, že tri mohyly sa vynímajú z kritérií, stanovených pre posúdenie hrobov. Dve z nich (Čertomlyk, Alexandropoľ) sa od ostatných odlišujú množstvom kritérií A a B. Tretia (Ogyz mohyla) je známa ako extrémny prípad na základe kritérií A. Škoda, že táto mohyla ani objekty mimo nej neboli celkom preskúmané. Odtiaľ pochádza najkrajší konský postroj zo skýtskej oblasti, ako aj nádherný čepiec ženy. Na vybudovanie centrálneho hrobu bolo nutné vybrať 2000 m^3 zeme (Čertomlyk 440 m^3, Alexandropoľ 280 m^3). Opracované kamene boli prinesené z ca 50 km vzdialenosti. Kupolovitá časť hrobovej komory bola zaliata veľkým množstvom tekutého olova. Tento stavebný spôsob mohli použiť ľudia, ktorí mali s touto metódou skúsenosti, a to mohli byť len Gréci. Revízny výskum je plánovaný.

Na tieto výnimočné mohyly nadväzuje menšia skupina štyroch mohýl (Solocha — vedľajší hrob, Ordžonikidze — centrálny hrob, Gajmanova a Čmyreva mohyla), potom nasleduje stredná heterogénna skupina siedmich hrobov a konečne 16 výnimočných hrobov (desať s kritériom A, šesť s kritériom B). Masu „kniežacích" hrobov tvorí 34 hrobov.

Presné datovanie mohýl a hrobov z časového rozpätia ca 100 rokov naráža na ťažkosti predovšetkým preto, že nie sú k dispozícii spoľahlivé časové údaje gréckych výrobkov, ktoré sa našli v hroboch. Autorka pri určení sociálneho zriadenia Skýtov bola nútená obrátiť sa na *Herodotove* správy. Podľa archeologických výskumov a *Herodotových* správ prípúšťa, že v skýtskej oblasti boli tri kráľovstvá. Jeden z troch kráľov bol hlavný a mal najväčšiu krajinu a moc.

Poslednou časťou tejto kapitoly je interpretácia katakombových hrobov. Pôvod skýtskych katakombových hrobov je nejasný. Objavujú sa v strednej dobe skýtskej a ich výskyt vrcholí v 4. stor. pred n. l. Najpravdepodobnejší vplyv na vznik a vývoj skýtskych katakombových hrobov treba hľadať v Oriente, v oblasti Volgy, potom na Sibíri a možno aj v centrálnej Ázii.

Katakombové hroby sa presadzujú v 5. stor. a „kniežacie" hroby nachádzame hlavne koncom 5. stor. pred n. l., ako aj neskôr. V 4. stor. už niet zmien v technike stavby katakombových hrobov. Ich stavitelia neboli roľníci, ale nomádi. Ak prihliadneme na hĺbku katakombových hrobov, musíme predpokladať súhlasne s autorkou, že ich stavitelia museli mať skúsenosti z baníctva. Železná ruda sa v tom čase dobývala v Krivom Rogu, a preto je zdôvodnená mienka, že skúsenosti z budovania podzemných šácht na získanie železnej rudy sa využili pri budovaní katakombových hrobov. Názor zaujímavý, ale dozaista správny. Touto argumentáciou autorky sa dostávajú monumentálne stavby skýtskych katakombových hrobov v stepnej oblasti Ukrajiny do nového svetla.

K textovej časti autorka pripojila ešte zoznam literatúry, skratiek, súpis nálezísk, vecný register, obrázkové tabuľky a mapy.

Katalóg obsahuje opis 70 mohýl v abecednom poriadku. Ak mala niektorá mohyla viacero hrobov a stavby mimo násypu mohyly, uvádzajú sa v katalógu osobitne. Ďalej je tu aj dokladný opis hrobov, polohy kostry i uloženia predmetov nájdených pri nej s uvedením miesta nálezu. Potom sa uvádzajú rozmery hrobov i mohýl, rok výskumu, datovanie,

literatúra, ako aj vedúci výskumu. Plány hrobov a mohýl v katalógu sú v mierke 1: 90. Katalóg je vzorne spracovaný a poskytuje dobrý prehľad všetkých mohýl a hrobov zo stepnej skýtskej oblasti.

Publikácia *R. Rolleovej* Totenkult der Skyten priniesla k štúdiu života Skýtov v stepnej oblasti ucelený obraz o kulte mŕtvych. Autorka siahla k ťažkej a zodpovednej úlohe. Zo stavby mohýl, katakombových hrobov, objektov mimo mohýl, z materiálnych pamiatok, z ľudských i zvieracích obetí chcela preniknúť do myslenia stepných Skýtov a do ich predstáv o posmrtnom živote členov tejto spoločnosti. Vytýčený cieľ sa autorke podarilo dosiahnuť.

Metodicky bola práca postavená správne. Kritériá, ktoré autorka zostavila na hodnotenie rôznych oblastí kultu, boli dobrým predpokladom k zdarnému zvládnutiu a riešeniu ťažkej problematiky. Grafické tabuľky, plány hrobov, mohýl, katakombových hrobov, ako aj ilustrácie nálezov, fotografické tabuľky pamiatok a plány pohrebísk dokumentačne výstižne dopĺňajú túto hodnotnú publikáciu. Tlač, reprodukcie kresieb, plánov, fotografií a grafov veľmi dobre reprezentujú nakladateľa *W. de Gruytera* svojou vysokou kvalitou. Nakoniec treba ešte pripomenúť, že v celej práci možno cítiť osobnú autorkinu účasť na výskumoch Archeologického ústavu Ukrajinskej akadémie vied, štúdium v rôznych archívoch ZSSR a konzultácie s mnohými vedeckými pracovníkmi ústavov a múzeí.

Mikuláš Dušek

Stančo Vaklinov: Formirane na starobălgarskata kultura. VI—XI vek. Nauka i izkustvo. Sofia 1977, 193 strán, 274 ilustrácií, ruské, nemecké a anglické resumé.

Kniha je rozdelená do štyroch kapitol: 1. Materialna i duchovna kultura na slavjanite i prabălgarite do obrazuvaneto na bălgarskata dăržava. 2. Slavjanite i vizantijskoto kulturno nasledstvo v balkanskite oblasti. 3. Starobălgarskata kultura prez ezičeskija period (kraja na VII — sredata na IX v.). 4. Izgraždane na edinnata starobălgarska kultura (vtorata polovina na IX — načaloto XI v.).

V prvej kapitole sa autor venuje otázkam pôvodu, pravlasti, včasnej histórie Slovanov a Prabulharov; archeologickým kultúram spätým so Slovanmi a prabulharskej kultúre. Na predpokladanom území slovanskej pravlasti sa odkrylo mnoho archeologických kultúr. Veľmi zložitým problémom je určenie ich etnicity. Dôležitým znakom, ktorý pri tejto identifikácii pomáha, je pohrebný rítus. Významným momentom vo vývoji Slovanov bol prelom letopočtu. Autor počíta v tejto dobe s počiatkom rozpadu rodového zriadenia a s počiatkom slovanskej expanzie. Slovania postupne zaberali územia západne od Odry, južne od stredodunajskej roviny a ďalej na východ a juhovýchod. Stredodunajskú rovinu dosiahli vo 4. až 5. stor. a v priebehu 5. stor. sa dostali k dolnému toku Dunaja. Tu narazili na byzantskú ríšu. Neustále boje boli ukončené v 7. stor. Slovania postupovali hlbšie na juh.

Prabulhari — druhý etnický komponent bulharskej národnosti, pôvodom turkotatárske etnikum — mali pravlasť v centrálnej Ázii, v Altajskej oblasti a boli príbuzní s mongolskými a mandžuskými plemenami. Obdobie 3.—5. stor. považuje autor za dobu formovania týchto plemien, hlavne ich jazykov. Je to zároveň doba politického vplyvu hunských kmeňov. Zväz tureckých, mongolských a mandžuských kmeňov rozširuje postupne svoje územie, obsadzuje stepi centrálnej Ázie od Veľkého čínskeho múru až do Povolžia. Ďalší vývoj týchto kmeňov prebiehal až v euroázijských stepiach, a to od 5. do 10. stor. Tieto úvahy vychádzajú väčšinou z lingvistických výskumov. Archeologické pramene z centrálnej Ázie a Altajskej oblasti sa nedajú rozlíšiť a s určitosťou pripísať istým kmeňom. Nomádsky spôsob života v stepiach nenechal po sebe dosť pamiatok, ktoré by sa mohli podchytiť archeologickými metódami (prechodné sídliská, prenosné príbytky a inventár). Skúmanie života Prabulharov v stepiach južného Ruska je nesmierne dôležité pre poznanie ich materiálnej kultúry vôbec. Jedna časť sa tu usadila v susedstve Alanov, kmeňa iránskeho pôvodu. Vplyv starých rolníckych civilizácií a byzantskej ríše boli najdôležitejšími faktormi pri formovaní materiálnej kultúry Prabulharov. Včasné obdobie ich histórie delí autor na tri etapy. Prvá etapa prebieha ešte v rámci kmeňového zväzu Chunnu a trvá do doby, keď kmene dosiahli Ural. Druhá etapa spadá do obdobia obsadenia kazašských stepí a južného Uralu. Tretia etapa sa odohráva na periférii byzantskej ríše, v čase vzniku Veľkého Bulharska s chánom Kubratom na čele — v dobe rozsídlenia prabulharských kmeňov v Európe a vzniku dŕžavy na dolnom toku Dunaja (Dunajské a Volžsko-kamské Bulharsko, ktoré zohralo významnú úlohu v bojoch proti Západotureckému kaganátu na čele s Kozármi).

Medzi najstaršie archeologické kultúry pripisované Slovanom patrí kultúra przeworská s typickým žiarovým pohrebným obradom a usadlým spôsobom života jej nositeľov. Korene przeworskej kultúry sa hľadajú v dobe bronzovej v lužickej kultúre. Niektorí bádatelia ju označujú za protoslovanskú (nevyriešená ostáva otázka podielu iných etník na tejto kultúre). Na východ a juhovýchod od przeworskej kultúry sa rozprestiera zarubinská kultúra (Bielorusko, západná a stredná Ukrajina), datovaná do 2.—1. stor. pred n. l; je typicky roľnícka a obyčajne sa pripisuje Slovanom. Kultúra čerňachovská zaujala južné oblasti rozšírenia zarubinskej kultúry. V tejto kultúre je zistený podiel viacerých etník (pobyt gótskych kmeňov). Typické pre ňu sú neopevnené sídliská, zemnice s hlinenými pecami, rozvinutá metalurgia a remeslá. Pohrebný obrad je žiarový (tradície zarubinské), ale i kostrový. Nálezy veľkých spálenísk dokazujú ničivé nájazdy Hunov.

S hunským vpádom sa začína doba sťahovania národov. V 5. stor. nastal tlak Slovanov na dunajskú hranicu byzantskej ríše. V 6. stor. sa začal nápor nových kmeňov — Avarov — a zasahovanie Prabulharov do týchto dejov v Priazovsku a Pričiernomorí. Stará mapa a hlavne etnické pomery sa menia. Slovania prenikli do starých rímskych provincií. Včasná

slovanská kultúra v dolnodunajských oblastiach je veľmi málo známa. Charakteristické slovanské rysy možno sledovať v keramike — typ žitomirský na Ukrajine, v Rumunsku i pri južnom Dunaji, a na sídliskách (20—30 zemníc s ohniskom alebo pecou v rohu). Nápor Slovanov na juh prebiehal v 5.—6. stor., a to dvoma prúdmi. Prvý smeroval do Moldavska a Rumunska, druhý na severozápad údolím rieky Moravy. Slovanské kmene obsadili Dáciu, Tráciu, Macedóniu, rodopskú oblasť a kontinentálne Grécko. Historický osud Slovanov ovplyvnil styk s vyspelou kultúrou byzantskej ríše.

Pri sledovaní najvčasnejších dokladov kultúry Prabulharov sa autor dostáva až k taškytskej kultúre (3. stor. pred n. l., roľnícka kultúra prabulharskej pravlasti). Typické sú žiarové hroby v hrobových komorách, bohaté vybavenie hrobov a pohreby zvierat. Z doby posunu Prabulharov na západ nie sú známe ani historické, ani archeologické pramene. Usadenie Prabulharov v Priazovsku a Prikaspicku nastáva posunom z kazašských stepí asi v 5. stor. Jedna ich časť sa obrátila západným smerom do stredodunajskej kotliny (dosiahli až Itáliu). Ich usadenie v Pričiernomorí a Predkaukazsku znamenalo prevratný moment v celom živote tohto etnika.

Saltovsko-majacká kultúra (Priazovsko) predstavuje symbiózu turkotatárskej prabulharskej a sarmatsko-alanskej kultúry; je datovaná do 7.—10. stor. Kultúra má päť variantov. Typickým znakom prabulharského variantu sú pohrebný rítus (kostrové pochovávanie v pravouhlých jamách, pohreby s koňmi) a fyzický typ (Alani majú rysy europoidné, u Prabulharov sa ešte vyskytujú mongolské rysy, ale inak evolúcia nastáva aj vo fyzickom vzhľade Prabulharov). Prastarý pohrebný obrad — spaľovanie — je definitívne zabudnutý. Pastyrská kultúra sa pripisuje bulharským kmeňom Kutrigurov (západne od Dnepra) a je datovaná do 7. stor. Nesie typické znaky kultúr kmeňov žijúcich polousadlým a polokočovným spôsobom života. Má prvky čerňachovskej i saltovsko-majackej kultúry.

V dolnodunajskej oblasti sa Prabulhari stretli s kultúrami miestneho severočiernomorského osídlenia. V 7. stor. boli kultúrne oblasti Pontu, Tamanského polostrova, Krymu a Dobrudže len čiastočne zničené. Vzájomný vplyv medzi barbarskými Prabulharmi a touto civilizáciou je pochopiteľný (obchodné styky — amfory, olej, víno). Miestne sarmatizované obyvateľstvo v starých bosporských mestách bolo preriedené (na východe Huni a Prabulhari, na západe gótske kmene, v strednom Podneprí Kutriguri). Byzantská kultúra týchto oblastí, rovnako ako u Slovanov predtým, silne ovplyvnila formovanie prabulharskej kultúry.

Významným obdobím v živote prabulharských kmeňov v druhej polovici 7. stor. bolo vodcovstvo chána Asparucha (stavba opevnení v oblasti medzi dolným tokom Dnestra a Prutu a medzi Prutom, Dunajom a Moravou). Názov Veľké Bulharsko zaviedol kronikár *Teofanes*. Bol to v podstate vojenský kmeňový zväz s centrom vo Fanagórií. Do druhej polovice 7. až začiatku 8. stor. sú datované prabulharské depoty (doba boja Asparucha s Kozármi). Najznámejší je pereščepinský poklad z roku 668.

Druhú kapitolu s názvom Slovania a byzantské kultúrne dedičstvo rozdelil autor na dve časti. V prvej venuje pozornosť balkánskym provinciám byzantskej ríše, ktoré boli najviac postihnuté vojenskými udalosťami (Moesia, Malá Skýtia, pobrežná Dácia). Najvčasnejšie slovanské sídliská sa datujú do 6. stor. Trvanie posledných byzanských kastelov sa datuje asi do polovice 7. stor.

Prítomnosť slovanského elementu dosvedčujú archeologické nálezy na Balkáne, hlavne keramika. Nachádzajú sa v tesnej blízkosti miest alebo i priamo v nich. Slovanské sídliská mali roľnícky charakter a rozkladali sa v blízkosti pevností a miest. Väčšinou sú datované do 7.—8. stor. Autor upozorňuje na nedostatok výskumov týchto sídlisk, čo sťažuje ich presnejšie datovanie. Pri sledovaní prabulharskej migrácie do dolnodunajských oblastí autor uvádza sídliská a pohrebiská, ktoré sa rozkladajú od pobrežia Čierneho mora v celom severozápadnom Bulharsku, Dobrudži a Munténii. Datuje ich do 8.—10. stor., teda asi 150 rokov po príchode Slovanov. Symbióza miestneho byzantského obyvateľstva a Slovanov sa završuje za veľmi zložitých a rôznorodých podmienok.

Slovanskej a prabulharskej materiálnej kultúre venuje autor druhú časť druhej kapitoly. Celkove ju hodnotí ako chudobnú — keramika, kostené predmety, železné náradie a nástroje, medené, strieborné a bronzové predmety. Pre slovanskú keramiku je typickým tvarom hrniec (pražsko-žitomírsky typ, 8. stor.). Nové tvary nádob sa objavujú až od 9. stor. Analógie s keramikou z iných slovanských oblastí autor neuvádza.

Celú rozsiahlu tretiu kapitolu venuje autor starobulharskej kultúre v 7. až polovici 9. stor. V jej prvej časti sleduje vznik prvého bulharského štátu a jeho prvé centrá. Založenie tohto štátu spadá do rokov 680—681. Typické pre túto dobu sú zemné a kamenné valy a opevnenia hraníc. Pri stavbe pevností využili a prispôsobili si aj staré byzantské pevnosti. Valy dosahovali niekedy dĺžku až niekoľko desiatok kilometrov. Pre fyzický vzhľad Prabulharov v tejto dobe sú typické európske rysy. Slovanský vplyv na Prabulharov autor vidí v typoch obydlí (zemnice), aj keď je doložený ešte výskyt tradičných jurtových príbytkov. Za byzantský vplyv považuje použitie kamenného muriva (steny zemníc niekedy obkladali kameňmi). Z veľkých centier — Plisky a Preslavu — sú známe doklady stavieb s kamennými základmi. Dva etnické komponenty — slovanský a prabulharský — v tejto dobe splývajú. Vo vývoji starobulharskej kultúry sleduje autor dve etapy: pohanskú a kresťanskú. Prvým centrom pohanských Prabulharov bola Pliska. V písomných prameňoch býva označovaná ako tábor alebo turecký angul. Tábor mal plochu 23 km^2, v strede stála chánska rezidencia. Slúžil vojenským účelom a postupne sa stával administratívnym a politickým centrom, ktoré bolo opevnené dvoma obrannými pásmi. Vnútorný hrad obklopovala masívna kamenná hradba. Veľké priestranstvá tábora boli organizované podľa kočovníckych tradícií, stáli tam jurty. V ďalšom vývoji autor sleduje vznik mo-

numentálnej architektúry, ktorej formy i technika sú cudzie Slovanom aj Prabulharom (korene v byzantskej ríši a na Blízkom východe).

Obdobie prvej polovice 9. stor. možno v krátkosti charakterizovať niekoľkými momentmi. Bulharsko sa stáva v stavebníctve a architektúre pokračovateľom byzantských tradícií. V živote krajiny nadobúda dôležitosť slovanský živel. Je to doba vzniku bulharskej národnosti. V súvekej Pliske výskumy odkryli stavby s typickými byzantskými rysmi (kúpele, ústredné kúrenie, kanalizácia, cisterny na vodu). Odkryté boli stavby so zvláštnymi pôdorysmi dvoch vpísaných štvorcov. Autor ich interpretuje ako kultové objekty. Veľký ruch v staviteľstve sa netýka len Plisky. Aj iné sídliská sa stávajú významnými centrami (napr. Preslav). V starom centre Plisky sú doložené prestavby hradného centra. Stavia sa veľká trónna sieň, rezidencia chána je oddelená od obydlí ostatných obyvateľov Plisky novou pevnostnou stenou (je 10 m vysoká, s vežami v rohoch a s bránami). Architektúra všeobecne nesie znaky strohosti a monumentálnosti. V tomto duchu je zhotovený aj maďarský jazdec, predstavujúci originálne prepracovaný iránsky námet. Skulptúra tohto obdobia má dve význačné pamiatky: plastiku leva z Plisky a druhú zo sídliska pri dedine Car Krum. V oboch sa odráža umelecký vkus doby. Veľmi rozšírené a časté je používanie antických a byzantských stavebných článkov v monumentálnych stavbách. Unikátnou prabulharskou pamiatkou sú „devtašlari" — skupina nepravidelných kamenných, 2 m vysokých blokov, zahĺbených 50—60 cm do zeme, ktoré autor vzhľadom k nálezom (zvieracie a ľudské kosti, nože, strely) interpretuje ako miesta obradov.

Pohrebný rítus Slovanov ostal na Balkáne nezmenený (spaľovanie). Najstaršie datované slovanské pohrebiská v Bulharsku patria do 6.—8. stor. V tomto období začínajú Slovania zároveň preberať miestny kostrový obrad (v súvislosti s kresťanskými vplyvmi). V podstate sa však žiarové pochovávanie v Bulharsku udržalo veľmi dlho, až do 10. stor. Zmena v pohrebnom obrade bol proces veľmi zložitý a prebiehal zároveň so zmenami spoločenskej štruktúry, materiálnych podmienok a ideológie. Prabulhari pochovávali kostrovo. Výskyt žiarových pohrebov na prabulharských pohrebiskách autor pripisuje iným etnikám.

Materiálna kultúra Slovanov z tohto obdobia nie je podrobne skúmaná. Autor vidí príčinu v žiarovom obrade, ktorý hodne predmetov zničil (pri existujúcom nedostatku výskumu sídlisk). Najcharakteristickejším šperkom je spona, väčšinou bronzová, datovaná do 7. stor. V 8. a 9. stor. spony miznú (súvisí to so zmenami odevu a vkusu). Typicky ženským šperkom sú náušnice, hrivny a esovité záušnice. Materiálom bol bronz, meď, striebro a zlato. V šperkoch sa výrazne odráža vzájomné prelínanie slovanskej a byzantskej kultúry. Pre Prabulharov je typickou ozdobou tvarovo veľmi bohatý pás. Označoval rôzne vojenské skupiny a hodnosti. Jeho datovanie je podľa autora problematické. Pri celkovom pohľade na starobulharskú materiálnu kultúru autor zdôrazňuje postupný prechod od primitívnej vnútorno-kontinentálnej kultúry s prežitkami rodových kmeňových tradícií k balkánsko-stredozemnej kultúre so silnými vplyvmi súčasnej byzantskej civilizácie a civilizácie Blízkeho východu.

Štvrtá kapitola je venovaná vytváraniu jednotnej starobulharskej kultúry (druhá polovica 9. — začiatok 11. stor.). Šesťdesiate roky 9. stor. predstavujú zlom vo vývoji starobulharskej kultúry. Je to doba christianizácie. Bulharsko prijíma kresťanstvo ako oficiálne štátne náboženstvo. Pohanská krajina sa vyrovnáva s ostatným svetom včasnostredovekej Európy, a to nielen svojím politickým významom (dôležitý činiteľ európskeho juhovýchodu), ale i kultúrou. Veľké premeny po roku 864 (prijatie kresťanstva kniežaťom Borisom) boli zachytené v starom religióznom centre Madare. Pohanské svätyne boli zničené, budovali sa nové kresťanské chrámy (podobné prípady archeológovia zachytili i v Pliske). V architektúre sa Bulharsko stáva pokračovateľom a nástupcom byzantského provinciálneho sakrálneho staviteľstva. Veľmi rozšírený je kostol bazilikového typu. Ojedinelou pamiatkou je kostol kláštora v dedine Čerešeto. Je to jednoapsidová budova z dreva, v ktorej autor vidí stretnutie slovanských praktík (použitie dreva) a monumentálnych byzantsko-provinciálnych tradícií. Okrem kostolov sa budovali aj kláštory, ktoré sa stávali nielen centrami novej ideológie, ale i centrami kultúrnymi a politickými. Druhým bulharským hlavným mestom po Pliske sa stal Preslav. Veľký rozvoj zaznamenal za cára Simeona (893—927). Staré sídlisko sa stalo centrom nového opevneného mesta. Preslav mal dve opevnenia, obe kamenné. Starý palácový komplex bol prestavovaný a dostavovaný. Vnútri opevneného mesta bolo množstvo kláštorov, kostolov a honosných domov aristokracie. Všeobecne možno povedať, že nové bulharské hlavné mesto sa menilo postupne nielen vonkajšími znakmi, ale aj vnútorným životom na typické mesto feudálnej epochy.

V architektúre a skulptúre možno sledovať niektoré tvary a techniky z obdobia pozdnej antiky a včasného byzantského umenia. Postupne sa formuje nový, tzv. predrománsky štýl. Vo výzdobných prvkoch sa vyskytuje akant, kanelúry, lístky viniča a geometrické kompozície roziet i palmiet. Pre skulptúru 9.—10. stor. je zvlášť charakteristické používanie rastlinných motívov s vyobrazením zvierat (grif, zajac a iné). Preslavská skulptúra zaujíma zvláštne miesto medzi umením byzantskej ríše a umením európskeho západu. Na jednej strane je verná všeobecným tendenciám plastík byzantského východu, ale na druhej strane svedčí o originálnej interpretácii tvarov, motívov a kompozícií.

V sakrálnej architektúre sa rozšírilo používanie krížového pôdorysu. Vo vývoji chrámov dochádza k zmenám (vznikajú špeciálne miestnosti protezis a diakonin), ktoré súvisia s bohoslužobnými zmenami. V konchálnych chrámoch vidí autor doklady vplyvu arménskeho staviteľstva v Bulharsku.

K svojráznym preslavským pamiatkam patrí maľovaná keramika, ktorá sa vyrábala len v Preslave. Existuje rad dokladov o jej výrobe (dielne, pece, polotovary, surovina atď.) Výzdobný repertoár bol veľ-

mi bohatý a originálny. Biely glazovaný povrch nádob maľovali umelci ornamentálnymi i figurálnymi (ikony) motívmi a veľmi často popisovali starobulharskými alebo gréckymi nápismi. Keramika mala dekoratívny charakter a vo svojej dobe bola veľmi obľúbená. Ráz keramiky poukazuje na východný pôvod. Vzory týchto originálnych pamiatok sa nachádzali v Malej Ázii a Sýrii. Pri jej výrobe dôležitú úlohu hrali ložiská kaolínu v severovýchodnom Bulharsku.

Bezprostredné spojenie s maľovanou keramikou malo starobulharské miniatúrne maliarstvo. V preslavských dielňach pracovali umelci ilustrátori a v kláštoroch i pri dvore tvorili spisovatelia. Niektoré originálne knihy boli síce zničené, ale existujú ich ruské opisy z 11.—12. stor. (napr. Ostromirov evanjeliár). V maľbe sa vyskytujú ornamentálne motívy a vyobrazenia ľudí. Ruský Svjatoslavov zborník je v skutočnosti odpisom Simeonovho zborníka zhotoveného v Preslave. Okrem obrazov svätých a apoštolov nachádzame v ňom zobrazenie panovníka a jeho rodiny.

Mnoho dokladov svedčí o tom, že sa Slovania po príchode na Balkán skoro zúčastňovali ekonomického, politického i kultúrneho života. Autor predkladá zaujímavú úvahu o slovanskom pôvode Konštantína a Metoda a upozorňuje na to, že nimi zostavené písmo zachytáva i najjemnejšie nuansy fonetiky juhozápadných bulharských nárečí.

Počiatky slovanského písomníctva sa datujú do doby panovania byzantského cisára Michala, bulharského kniežaťa Borisa, veľkomoravského Rastislava, blatenského Koceľa. Na Morave nestačilo zapustiť dostatočne hlboké korene v súvislosti s vyhnaním Metodových žiakov a s pomerne krátkou dobou ich pôsobenia. Útočiskom týchto žiakov sa stalo Bulharsko, kde významne zasiahli do rozvoja písomníctva. Boli zakladateľmi pliskovsko-preslavskej a ochridskej knižnej školy. Slovanské písomníctvo a literatúra boli dôležitým nástrojom pri utváraní politickej a kultúrnej samostatnosti bulharského štátu.

Posledná časť kapitoly skúma vznik nových tendencií vo vývoji starobulharskej kultúry (koniec 10. — začiatok 11. stor.). Toto obdobie je charakterizované ďalším rozvojom feudálnych vzťahov a urputnými zrážkami s byzantskou ríšou (trvali asi 30 rokov). Hlavné mesto štátu sa v dobách nebezpečenstva neustále menilo, až napokon zakotvilo v Ochride. Bolo to staré antické mesto. Najstaršou stavebnou bulharskou pamiatkou je trojkonchálny chrám s hrobom sv. Klimenta, ďalej bazilika sv. Sofie. Tunajší hrad bol zničený v roku 1018 pri jeho dobývaní. Bol dokladom pevnostného staviteľstva v 10. stor. Podobné pevnosti sú aj v ostatných oblastiach Bulharska. Sakrálna architektúra sa vyznačuje vernosťou tradíciám. V druhej polovici 10. stor. bol všeobecne rozšírený bazilikový pôdorys. Z tejto doby sú najznámejšie kostoly sv. Štefana a archanjela Michala v Kosture. Pôdorysy kostolov v Pliske a Preslave sú analogické. Rovnako v skulptúre sa pokračovalo v starých tradíciách. Typický je schematizmus kompozícií a geometrizmus ornamentov. Významnou pamiatkou je napr. výzdoba baziliky sv. Achila. Výtvory dekoratívneho umenia boli už prácou druhého pokolenia umelcov, ale stále udivujú čistotou štýlu a zotrvávaním v tradíciách. Pre maliarstvo (najvýznamnejšie sú obrazy z kostolov sv. Achila v Prespe, sv. Sofie v Ochride a sv. Georgia v Sofii) je typická monumentálnosť vyobrazení a archaizmus.

Kniha *S. Vaklinova* je syntetická práca, v ktorej sa autor venuje zložitým otázkam pôvodu oboch zložiek bulharského národa, ako aj historickým, politickým a etnickým pomerom v čase vzniku bulharského národa a bulharského štátu. Veľkú časť knihy venuje výsledkom v bádaní o materiálnej kultúre Slovanov, Prabulharov a spoločnej novej bulharskej kultúre. Zvlášť dôležité sú kapitoly o keramike, šperkoch a architektúre, ktoré si zasluhujú pozornosť pre možnosť porovnávania s inými slovanskými oblasťami. Kniha zároveň odráža nielen stav súčasných poznatkov o daných problémoch, ale aj stav terénnych výskumov, kde sa pociťujú nedostatky hlavne vo výskumoch slovanských sídlisk z doby pred príchodom Prabulharov na Balkán. S tým súvisia doterajšie názory o chudobnej materiálnej kultúre a neisté datovanie slovanskej kultúry. To však knihe neuberá na dôležitosti. Ide o ďalšiu významnú prácu, ktorá osvetľuje okolnosti vedúce k vzniku a rozvoju bulharského štátu a jeho kultúry.

Viera Martererová

OBSAH 1. ČÍSLA

IX. Internationales Symposium über das Äneolithikum und die Bronzezeit im Donaugebiet – Nitra-Nové Vozokany 8.–12. Oktober 1979

Bohuslav Chropovský
Vorwort . . . 5
Jozef Bátora
Die Anfänge der Bronzezeit in der Ostslowakei . . . 7
Начало бронзового века в Восточной Словакии . . . 16
Zoja Benkovsky-Pivovarová
Zu einigen terminologischen Fragen des Kulturkreises Maďarovce–Věteřov–Böheimkirchen . . . 17
К терминологическому вопросу о мадьяровско-ветержовско-бегаймкирхенском культурном круге . . . 22
Miroslav Buchvaldek
Zur Kontinuitätsproblematik in der frühen Bronzezeit in Böhmen und Mähren . . . 23
К вопросу о преемственности в начале бронзового века на территории Чехии и Моравии . . . 26
Zbigniew Bukowski
Vorlausitzer und Trzciniec-Zeitabschnitt nördlich der Karpaten und Sudeten . . . 27
Предлужицкая и тшцинецкац фазы на территории к северу от Карпат и Судетов . . . 36
Václav Furmánek
Die Anfänge der Pilinyer Kultur . . . 37
Начало пилинской культуры . . . 50
Milorad Girić
Einige Sozialerscheinungen auf den Gräberfeldern der Maros-Kultur . . . 51
Некоторые социальные явления на некрополях марошской культуры . . . 58
Alexander Häusler
Die indoeuropäisierung Griechenlands nach Aussage der Grab- und Bestattungssitten . . . 59
Индоевропеизация Греция на основе погребений и погребальных обрядов . . . 66
Nándor Kalicz
Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe . . . 67
Новые аспекты хронологии группы Ниршег . . . 74
Rózsa Kalicz-Schreiber
Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest . . . 75
Жертвенные ямы раннего периода бронзы в окрестностях Будапешта . . . 86
Tibor Kovács
Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn . . . 87
К вопросу о происхождении культуры курганных погребений Венгрии . . . 96
Anna Medunová-Benešová
Zur Frage des Vorkommens der Kosihy-Čaka-Gruppe in Mähren . . . 97
К вопросу о наличии находок группы Косиги-Чака в Моравии . . . 103
Václav Moucha
Donau-karpatische Einflüsse im älteren Abschnitt der Aunjetitzer Kultur . . . 105
Дунайско-карпатские влияния в раннем периоде унетицкой культуры . . . 109
Evžen Neustupný
Mobilität der äneolithischen Populationen . . . 111
Мобильность энеолитических племен . . . 119
Mária Novotná
Zur Stellung und Funktion einiger Typen der Bronzeindustrie in der älteren Bronzezeit . . . 121
К месту и функции некоторых типов бронзовой индустрии раннего периода бронзы . . . 129
Bohuslav Novotný
Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei . . . 131
К вопросу об идолатрии баденской культуры в Словакии . . . 138
Barbara Ottaway
Modelle des Kupferhandels im Äneolithikum Europas . . . 139
Модели медной торговли в энеолите Европы . . . 148
Pál Patay
Über einige spätäneolithische und frühbronzezeitliche Metallgeräte im Karpatenbecken . . . 149
О некоторых металлических орудиях труда позднего энеолита и раннего периода бронзы в Карпатской котловине . . . 156
Jiří Pavelčík
Keramik der Bošáca-Gruppe in Mähren . . . 157
Керамика бошацкой группы на территории Моравии . . . 162

Juraj Pavúk
Die ersten Siedlungsfunde der Gruppe Chłopice-Veselé aus der Slowakei 163
Первые селищные находки группы Хвопице-Веселе из Словакии 176
Evžen Plesl
Zur Problematik der Anfänge der Hügelgräberkultur Böhmens 177
К проблематике зачатков культуры курганных погребений в Чехии 180
Lubomír Šebela
Die mährische Schnurkeramik und die Frühbronzezeit 181
Моравская культура шнуровой керамики и ранний период бронзы 189
Christian Strahm
Die Bedeutung der Begriffe Kupferzeit und Bronzezeit 191
Значение понятий медный век и бронзовый век 202
Henrieta Todorova
Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien . 203
Хронология Каранова в свете новых результатов исследований в Болгарии 216
Jozef Vladár
Zur Problematik osteuropäischer und südöstlicher Einflüsse in der Kulturentwicklung der älteren Bronzezeit im Gebiet der Slowakei 217
К проблематике восточноевропейских и юго-восточных влияний в культурном развитии раннего бронзового века на территории Словакии 233
Nikolas Xirotiris
Anthropologie des Äneolithikums und der Frühbronzezeit in Mittel- und Südosteuropa . . . 235
Антропология энеолита и раннего периода бронзы в Юго-Восточной Европе 241
Správy a recenzie
Za prof. dr. phil. Ole Klindt-Jensenom *(Bohuslav Chropovský)* 243
Medzinárodné kolokvium o životnom prostredí aurignacienu a gravettienu *(Ladislav Bánesz)* . . 244
Slovensko-rumunské kolokvium o problematike dáckych vplyvov v strednej Európe so zameraním na územie Slovenska a Rumunska *(Blažej Benadik)* 245
Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii *(Vladimír Podborský)* . 246
V. I. Raspopova: Metalličeskije izdelija rannesrednevekovogo Sogda *(Zlata Čilinská)* 251

OBSAH 2. ČÍSLA

Viera Němejcová-Pavúková
Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe . . 261
Набросок периодизации культуры Баден и ее хронологических отношений к Юго-Восточной Европе 291
An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe 293
Jan Machnik
Die Verbreitung und Chronologie der Chłopice-Veselé-Kultur 297
Распростанение и хронология культуры Хвопице-Веселе 310
Pavoj Jurečko
K problematike kultúrno-spoločenských vzťahov na sídliskách z doby rímskej na východnom Slovensku 313
К вопросу о культурно-общественных отношениях на селищах римского периода в Восточной Словакии 333
Zur Problematik der kultur-gesellschaftlichen Beziehungen in Siedlungen aus der römischen Kaiserzeit in der Ostslowakei 336
Eduard Krekovič
Rímska importovaná keramika na Slovensku 341
Римская импортная керамика в Словакии 372
Römische Importkeramik in der Slowakei 374
Ľudmila Kraskovská
Römische Glasgefäße in der Slowakei 377
Римские стеклянные сосуды в Словакии 390
Danica Staššíková-Štukovská
K problematike stredoeurópskych aerofónov 7.–13. storočia 393
К проблематике аэрофонов VII—XIII вв. в Средней Европе 421
Zur Problematik der mitteleuropäischen Aerophone aus dem 7.–13. Jh. 423

Peter Baxa
Podkúvanie na Slovensku v 11.–13. storočí 425
Подковывание на территории Словакии в XI—XIII вв. 443
Der Hufbeschlag in der Slowakei im 11.–13. Jh. 443
Správy a recenzie
Za akademikom Janom Filipom *(Jozef Vladár)* 445
Zomrel PhDr. Ján Pástor, CSc. *(Stanislav Šiška)* 447
Univ. prof. PhDr. František Kalousek osemdesiatročný *(Jozef Vladár)* 448
PhDr. Ladislav Bánesz, CSc. – päťdesiatročný *(Juraj Bárta)* 451
Zasadanie Comité Exécutif a Conseil Permanent UIAS *(Bohuslav Chropovský)* 452
IV. medzinárodný kongres slovanskej archeológie v Sofii *(Bohuslav Chropovský)* 454
Historická expozícia „Česi a Slováci v dávnej minulosti" *(Alexander Ruttkay)* 457
Medzinárodná konferencia o strednej a mladšej dobe bronzovej *(Václav Furmánek)* 459
Jiří Svoboda: Křemencová industrie z Ondratic *(Ladislav Bánesz)* 460
R. Kuper – H. Lohr – J. Lüning – P. Stehli – A. Zimmermann: Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 9 *(Juraj Pavúk)* 461
Tiberiu Bader: Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei *(Jozef Bátora)* 466
Klaus Goldmann: Die Seriation chronologischer Leitfunde der Bronzezeit Europas *(Václav Furmánek)* 467
Renate Rolle: Totenkult der Skythen *(Mikuláš Dušek)* 469
Stančo Vaklinov: Formirane na starobălgarskata kultura. VI–XI vek *(Viera Martererová)* . . . 474

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland.

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
časopis archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník XXIX, číslo 2
Vydalo v Bratislave roku 1981
Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Vychádza dva razy do roka. Ročné predplatné Kčs 150,–
Hlavný redaktor člen korešpondent SAV a ČSAV Bohuslav Chropovský
Technický redaktor Marián Škultéty
Prebal a väzbu navrhol Pavol Amena

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS – ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS – Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 884 19 Bratislava.
Vytlačili Tlačiarne Slov. nár. povstania, n. p., Martin

© Veda – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1981

Cena viaz. Kčs 75,–